

П О Ё Н
РАВШАНОВ

Қамок
Салтанати

ПОЁН РАВШАНОВ

ҚАМОҚ САЛТАНАТИ

(ҲУЖЖАТЛИ РОМАН)

Тошкент
«Янги аср авлоди»

УЎК: 821.512.13-3

КБК: 84 (5Ў)7

Р – 13

Равшанов, Поён

Қамоқ салтанати / П.Равшанов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – 472 б.

Инсоният тарихида машғум истибодлар кўп кечган. XX аср бошларида большевиклар зўравонлик билан вужудга келтирган қизил салтанат – СССР халқни қирғин этишда барча мустабидларни ортда қолдирган эди. Муаррихлар ҳисобича, совет ҳокимияти қатағон йилларида 40 миллиондан зиёд кишининг ёстиғини қуритган. Ўзбекистонда Ватан озодлиги учун олиб борилган курашларда юз минглаб фидойилар ўлдирилган, муте бўлишни истамаган сон-саноксиз ҳамюртларимиз отилган, қамадган, моду мулки тортиб олинган, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилган, сургун қилинган.

«Қамоқ салтанати» ҳужжатли романида қаттол совет тузумининг ваҳшиёна қиёфаси, мустамлакачилик сиёсатининг розолати Қашқа воҳасида 1920-1930 йилларда амалга оширилган хунрезликлар, бедодликлар мисолида кенг қамровда талқин этилади. Шу даврда юртимизнинг бошқа воҳаларида бўлгани каби, Қашқадарёда фаолият кўрсатган оммавий қаршилик ҳаракати, қуроли исёнлар қатнашчилари, мунтазам жанговар гуруҳлар («босмачилик») ва уларнинг ташкилотчилари – озодлик курашчилари қисмати қаламга олинади.

Асар бошдан-охир совет ва жазо органлари, биринчи галда Бош сиёсий бошқарманинг (ГПУ) архивларда сақланиб қолган ҳужжатлари асосида тарихий-бадий жиҳатдан тиниқ ва пухта, ҳаққоний ёзилганлиги билан ажралиб туради. Роман халқимиз ҳаётида рўй берган тақдиршумул воқеаларни яқин тарихимизнинг, миллий озодлик курашининг пинҳон тутиб келинган саҳифаларини инкишоф этиши билан аҳамият касб этади деб умид қиламиз.

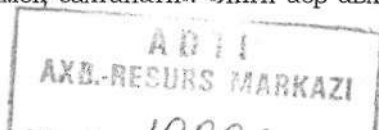
Тақризчи:

Наим КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-27-351-1

© Поён Равшанов, «Қамоқ салтанати». «Янги аср авлоди», 2014 йил.

ЗУЛМ САЛТАНАТИ

Ҳар бир инсон ўз халқининг, ўз мамлакатининг тарихини билиши ҳам фарз, ҳам қарзидир. Ҳар бир тарихчи олим эса ўз халқи ва ўз мамлакати тарихининг ҳали яхши ўрганилмаган саҳифаларини ўрганишга бурчли. Тақдир тақозоси билан бир неча тарихчи ва адабиётшунос олимлар ўзбек халқи тарихининг сўнгги мустамлакачилик даврида содир этилган Ғожавий воқеаларини архив ҳужжатлари асосида ўрганиш имкониятига эга бўлди. Камина шу олимлар гуруҳига мансуб бўлганлигим туфайли шўро даврининг дастлабки кунларидан бошлаб Ўзбекистонда большевиклар томонидан олиб борилган қирғин ҳақидаги халқ хотирасидан ўчиб кетаётган даҳшатли ҳақиқат билан маълум даражада танишдик. Шубҳасиз, халқ турли тарихий давларда кечирган яхши воқеаларни ҳам, ёмон воқеаларни ҳам ўз хотирасида сақлаб, уларни қай бир тарзда авлодларга етказиб келади. Аммо отиб ташланган, сургун қилинган, умри қамоқхоналарда чириган ёки жабру жафо чеккан оталар, акалар туфайли нафақат фарзандлар, бошқа қариндош-уруғлар ҳам маълум идораларнинг зулми ва тазйиқи остида яшаб, бошдан кечирган зўрлик ва хўрликлари ҳақида чурқ этмай келдилар. Тўғрироғи, зулмининг оғир тоши уларни чурқ этмай яшашга мажбур қилди. Шундай бўлгач, халқ инсоният тарихида мисли кўрилмаган хунрезликларни қандай қилиб ўз хотирасида сақлаб, уларни авлодларга тарихий хотирасифатида етказиб турсин! Ҳатто ўтган аср

50-йиллари ўрталарида ажал тегирмонидан омон чиққан бир қисм кишилар ҳам тилхат берганлари учун қамоқхона ва лагерларда кечган воқеаларини бирор кишига айтмай ўтдилар. Шўро давлати фақат зулм салтанати бўлибгина қолмай, халқ онгига қўрқув ва ҳадик уруғларини эккан бадбахт салтанат ҳам эди.

Юқорида мухтасар баён қилинган ҳоллар туфайли бизнинг қатағон даври фожиалари ҳақидаги билимимиз ва таассуротларимиз чала бўлиб келди. Ҳатто шўро мустамлакачилиги даврида сиёсий қатағон гирдобига тортилган жабрдийда ватандошларимизнинг умумий сони қанча бўлганини ҳозир ҳам аниқ билмай келамиз. Зеро, кўплаб ҳужжатлар, архив материаллари ўз даврида ҳам, кейин ҳам куйдирилиб ва сохталаштирилиб келинди, қамоқхоналарда уриб-калтаклаб ўлдирилган маҳбуслар тергов ва суд жараёнига етиб бора олмаганлари учун уларнинг ҳибсга олдинишига алоқадор ҳужжатлар ўша вақтлардаёқ йиртиб ташланган.

Шўро давлати куни кеча тарих саҳнасидан кетганлиги туфайли шу даврда рўй берган хунрезликлар манзарасини мумкин қадар тўла ўрганиш имкониятлари ҳозир ҳам топилади. Турфа қатламли ватандошларимиз орасида: «Халқимизда ўтган ишга саловат деган гап бор. Бўлди-да, қачонгача тарихни кавлай берасиз?» – қабилидаги сўзларни айтадиган кишилар оз эмас. Бундай кишиларнинг оммавий ахборот воситаларида ҳам бўлиши, айниқса, афсусланарли ҳол. Уларнинг журъатсизликлари, лоқайдликлари ва тарих ҳақиқатининг халқ оммасига етиб боришига тўсқинлик қилаётганлари туфайли кечаги тарихнинг, Абдулла Қодирий ифодаси билан айтсак, «кири» томонлари тўла очилмай келмоқда.

Аммо бахтимизга, шундай инсонлар борки, улар ҳеч нарсага қарамай, азиз умрларининг неваралар бағрида, иззат-икромда кечириши мумкин бўлган йилларини мустамлакачилик ва қатағончилик даври ва шу мудҳиш даврнинг қурбонлари ҳаётини ўрганишга, қай бир йўл билан бўлса-да, шу қурбонларнинг унутилган номларини тиклаш ва халққа етказишга ҳаракат қилмоқдалар. Шундай фидойи олимлардан бири Поён Равшановдир.

Бу тиниб-тинчимас олим қизгин илмий фаолият билан шуғулланиб, ўзбек халқи тарихининг турли даврларига бағишланган ўнлаб китоб ва рисоаларини, кўплаб илмий ва илмий-оммабоп мақоаларини эълон қилиб, мустақиллик йилларида фаолият кўрсатаётган тарихчиларнинг олдинги сафига чиқиб олди. Унинг шўро мустамлакачилиги даври тарихига, шу жумладан, сиёсий қатағон даври ва шу давр қурбонларини ўрганишга бағишланган илмий асарлари жамиятимизнинг ижтимоий, маърифий ва маънавий ҳаётида катта акс садо берди. Олимнинг ўз ватандошлари олдидаги, тарих фани олдидаги бурчини фидойилик билан ўтаётганлиги алоҳида эътиборга сазовор.

Камина давлат архивларида ишлар эканман; вилоятда истиқомат қилган кўплаб таниқли илмфан, адабиёт ва санъат арбоблари ҳамда бошқа соҳаларда самарали хизмат қилган аждодларимизнинг фожиали тақдирига доир ҳужжатларга кўп кўзим тушган. Афсуски, бу дунёда бир кишининг вақти ва умри ҳам етмайдиган, умуман, бир кишининг қўлидан келмайдиган ишлар оз бўлмайди. Архив ҳам бир денгиздек гап: унга кирган кишининг ҳужжатлар денгизида гарқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас.

Камина давлат архивларида ишлаганимда, қани энди, масалан, Андижон ёки Намангандаги

тарихчи олимлар шу архивларда ишлаб, марҳум ҳамшаҳарларининг фожиали ҳаётлари билан та-нишсалар-да, уларнинг пок номларини тиклаш ва абадийлаштириш ишига ўзларининг муборак ҳиссаларини қўпсадар, деган фикр кўнглимдан ўтарди. Негаки қатарон қурбонлари орасида шундай улуғ зотлар, фидойи инсонлар бўлганки, агар улар, масалан, самарқандлик ёки бухоролик бўлсалар, улар тақдири билан шаҳарларда туғилиб улғайган тарихчи олимларнинг шуғулданиши кўпроқ самара берган бўларди. Ва аслида, бундай хайрли иш билан машғул бўлиш уларнинг ҳамшаҳар аждодлари олдидаги бурчларидир.

Поён Равшанов каминанинг хаёлидан кечган шу фикрни худди илғаган кишидек сўнгги йилларда ҳамшаҳарларининг фожиали тақдирларини, айниқса, фаол ўрганиб келмоқда. Унинг сўнгги йилларда Қашқадарё вилоят архивидан машъум Давлат Сиёсий Бошқармаси (ГПУ)нинг қонли фаолиятига оид ҳужжатларни топиши шўро давлатининг хунрезлик сиёсатини мазкур вилоят ми-солида, айниқса, ёрқин ва яққол кўриш имкони-ни берди. У қовози эскириб, ёзувлари хира тортиб кетган, ўзидан заҳарли ҳид таратаётган ҳужжатларни бирма-бир варақлаб, қунт билан ўрганиб, ўтган асрнинг 20-йилларида шўрлик қашқадарё-ликларнинг бошларига тушган бало-қазоларни халққа етказишга аҳд қилди.

Масжид ва мадрасалар азал-азадан мусулмон оламининг саждагоҳлари бўлиб келган. Шу ерда мусулмон аҳли Оллоҳ номини тилга олиб, ҳаётларини ҳидоят йўлига бағишлашга онт ичган ҳолда ҳар бир янги кунни бошлаганлар, шу ердан диний ва дунёвий билим нурлари билан мунаввар бўлиб чиққанлар. Аммо мамлакатимизга гўё маърифат олиб келган келгиндилар масжидларни

чўчқахоналарга, мадрасаларни қамоқхоналарга айлантирганлар. Инсоният тарихида қайси мустамлакачи халқ вакиллари бошқа халқнинг имон-эътиқодини, ор-номусини бундай таҳқирлаган? Улар мамлакатимиз ва халқимизни талаб, бойликларимизни етмиш йил мобайнида ташиб кетиш билангина кифояланмай, яна бировнинг ҳақиға кўз олайтирмаган, ўз меҳнатлари билан боғ-роғлар яратган, муҳташам меъморий бинолар қурган, ўлмас асарлар ижод қилган халқимизни бир чеккадан осиб, отиб, бадарга қилиб ҳам келган.

Авлодлар етмиш йиллик бундай қиргин-баротни асло унутмасликлари лозим. Бу даҳшатли воқеалар халқ хотирасидан ўчмаслиги тарих саҳифаларида ёзилиб қолиши лозим.

Поён Равшановнинг «Қамоқ салтанати» китобини ўқир экансиз, инсон ақли бовар қилмайдиган жиноятлар силсиласи, қабоҳатларнинг бепоён тумани ва шу туман оша кишанланган, отилган, таҳқирланган жабрдийда қашқадарёлик аж-додларимизни кўргандек бўласиз. Бу миллий тарихимизнинг қанчалик даҳшатли саҳифалари бўлмасин, уни билишимиз лозим.

Ушбу китобда тасвир этилган жинойий воқеалар фақат Қаршидаги қамоқхоналарда ва умуман, Қашқадарё вилоятида содир этилмаган. Мамлакатимизнинг бошқа вилоят, шаҳар ва туманларида ҳам шундай, балким шундан ҳам даҳшатли разолатлар, бедодликлар рўй бергани шубҳасиз. Фақат улар ҳозирча ўрганилмай, ўз тарихчиларини кутиб келмоқда.

Поён Равшанов сингари тарихчи олимларнинг бундай хайрли ишларга қўл уришидан мақсад китобхонларда бошқа халққа нисбатан нафрат туйғусини уйғотиш, уларга ота-боболаринг шундай қилган деб таъна қилиш эмас, балки дунёга

не-не эзгу умидлар билан келиб, тақдирлари мустабид шўро тузумининг ажал тегирмонида мажақлаб ташланган ва номлари шу пайтгача унутилиб келган минглаб жабрдийда ватандошларимизнинг пок номларини тиклаш, тарих саҳифаларида ёзиб қолдириш ва абадийлаштиришдир. Зеро, муҳтарам юртбошимиз И.Каримовнинг тарихий ҳақиқат ва адолатни тиклаш йўлида олиб бораётган ишлари биздан худди шу нарсани талаб этади.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори.

«Қашқадарё», 19 июль, 2011 йил

МУАЛЛИФДАН

Давлат пайдо бўлган қадим замонларда ҳам қамоқхоналар бўлган. Яхшилик билан ёмонлик тарихи қанчалик олисдан бошланса, жиноят кечмиши ҳам шунчалик узоқдан ибтидо олади. Унинг турлари сон-саноксиз кўп бўлиб, ҳозирга қадар ҳисоби олинган эмас. Ўғрилиқ, қароқчилик, қотиллик, номус билан боғлиқ гуноҳлар ҳар қандай даврда ҳам, ҳар қандай давлатда ҳам қаттиқ жазога мустаҳиқ этилган. Шарқда зиндонлар, Фарбда турмалар бўш қолган вақт бўлмаган. Мамлакат ичида юз берадиган, давлатга раҳна, элга хавф соладиган жиноятларга қарши кураш қадимдан ҳукм суриб келади. Лекин жаҳон тарихида яна бир мудҳиш жиноят борки, у бошқа элатларни муте қилиш, эзиш, босқинчилик, талончилик билан узвий боғланган бўлиб, бир мамлакатнинг иккинчи давлатни босиб олиши мисолида юз беради.

Чор Россияси XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида Шарққа юриш бошлаган ва Туркистоннинг ҳам асосий худудларини тасарруфига киритган эди. Сибир, Кавказ, Марказий Осиё маъволарининг босиб олиниши улкан мустамлакачилик салтанатининг вужудга келишига сабаб бўлган эди. Шунинг назарда тутиб, Романовлар тахтига ҳужум бошлаган йўқсиллар доҳийси Ленин Чор Россиясини «халқлар турмаси» деб атаган эди. Турманинг айнан шу хили – мустабидлик даври қатъон сиёсати ва қамоқлари ҳақида ҳикоя қилиш ниятида қўлга қалам олдим.

Россияда давлат тўнтаришини амалга оширган (1917 й.) большевиклар ва уларнинг раҳнамоси ҳокимият тепасига келгач, «халқлар турмаси»нинг эшикларини очиб юбормади, аксинча, уларни янада зичлаб ёпиб, қулфлар сонини кўпай-

тирди. Унинг ворислари эса Мамлакат устидан зор ҳам учиб ўтмайдиган қилиб, атрофини тиконли симлар билан ўради.

Босқинчилик афкор омма томонидан қанчалик қораланмасин, у кишилик тарихида ҳамма вақт ўрин тутиб келади. Қайси асрга мурожаат қилмайлик, исталганча мисоллар олдимиздан кўндаланг чиқаверади. Унинг икки қаттол ва ваҳшиёна йўналиши бор – қирғин ва қамоқ. Чингизхон босиб олган давлатларда қанчадан-қанча тинч аҳоли қириб юборилган, у қамашга ружу қилмаган, унинг билгани ўлдириш бўлган. Советлар эса ҳар иккала йўналишда ҳам мўғул истилочиларидан бир неча баравар ошиб тушган эди.

Зўравонлик жангу жадалларида қанча кўнгилалилар, фуқаролар ҳалок бўлди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин, бу қаттол, мустабид қизил тузумни хоҳламаган, озодлик учун курашган аҳолининг фаол, илғор қарашли вакиллари қата этилди, аксар кўпчилиги қамоқларда, концлагерларда чиритилди. Бутун мамлакат фуқаролари оддий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилди. СССР деб атамиш қизил қузғунлар идора қилган давлатда 1917 йилдан то 1955 йилга қадар бирорта қишлоқ аҳолисининг шахсини тасдиқлайдиган паспорти ҳам йўқ эди.

Куч билан бирлаштирилган миллий ўлкалар – советларнинг қурама давлати жаҳон мамлакатларидан ихота қилинган, Узоқ Шарқдан Ужга қадар тиконли симлар билан ўраб олинган чегара марралари кечаю кундуз қаттиқ қўриқланар эди. Мамлакат ичкараси – Россиядан тортиб қарам этилган ўлкалар қамоқхоналар, концлагерлар, бадарға манзиллари билан тўлиб-тошган эди. Магар Ленин 1929 йилга қадар тирик бўлганда эди, вабодай тез тарқалиб, бутун ҳудудларда

кўланка солиб турган қамоқхоналарни кўриб, «ҳаётбахш ғоялари» амалга ошиганидан бениҳоя хурсанд бўларди.

Шўро қирғини ва қамоқларининг, концлагерларининг даҳшати рус муаррихлари ва адиблари томонидан муфассал очиб берилади. Бизда ҳам, мустақиллик шарофати ўлароқ, қатагон даври қабохатлари, қутурган жазо органлари қиамишлари, маҳкумларнинг хотиралари эълон қилинди. Қизил саатанат истибдоди, миллий ўлкаларда ўрнатилган унинг қаттол режими ҳақида эндиликда тасаввуримиз етарли. Бу тасаввур замирида кўпроқ Болтиқ, Беломор, Сибир, Колима, яъни, юртимиздан ташқарида бўлган зулмхоналарда кечган қабихликлар ётади. Советлар ҳокимиятни эгаллай бошлаган дастлабки кундан эътиборан унга нисбатан қаршилик ҳаракатлари вужудга келиб, кучайган ва бир неча йиллар давом этган эди. Қизиллар Чор Россиясига мустамаака бўлиб келган миллий ўлкалар қаторида Туркистонни ҳам қайта бошдан истило қилишга мажбур бўлган эди. Унинг мустабидона юриши қаттиқ қаршиликларга учраган ва советларнинг бир неча йиллар давомида фуқаролар урушида, озодлик кучларига қарши курашда қонлар тўкишига тўғри келган эди.

СССР вужудга келган кунидан бошлаб, энг аввало, қамоқ салтанати сифатида қарор топиб, қамоқ салтанати – зулм империяси сифатида йўқликка юз тутди. 74 йил давом этган қизил истибдод ортида миллионлаб қатл этилган, қамоқларда, лагерларда, бадарғаларда, меҳнат батальоналарида жон таслим қилган бегуноҳ, Ватан ва эрк деб курашган инсонларнинг оху зори, уларнинг қариндош-уруғлари, қавми ва элининг қарғишлари, талон-тарож этилган беҳисоб бойликлар-

нинг хотиралари қолди. Жаҳон афкор оммасининг лаънатларини, норозиликларини бунга қўшсак, хунрез жамиятнинг кунни нега битганлиги бир қадар ойдинлашади.

Шўро қамоғи... Ҳаётда ҳукм сурган ҳақиқий дўзах эди. Уни кўз олдимизга келтириш, тасаввур ҳосил қилиш учун 80-90 йил ортга қайтайлик, XX асрнинг 20-йилларидаги қамоқхоналар тирқишидан бўйлайлик. Бунинг учун кўп йўл босиш, йирик шаҳарларга бориш шарт эмас. Советлар туманларда, ҳатто қишлоқларда ҳам қамоқхоналар очган эди. Вилоятларда, Республикаларда улар сон-саноксиз кўп эди. СССРдаги катта-кичик расмий қамоқхоналар қанча бўлган, юз мингми, миллионми, ҳали ҳеч бир билимдон буни аниқлашга қодир бўлган эмас. Ифодали қилиб айтиладиган бўлса, бутун мамлакат қамоқхонага, меҳнат лагерига айлантирилган эди. Бу ҳолни Қашқадарё вилояти мисолида ҳам кўриш, архив ҳужжатларида сақланиб қолган, совет ва жазо органлари фаолиятига оид далиллар асосида гавдалантириш мумкин.

Ўзбекистон 1991 йилнинг 1 сентябрида Мустақилликка эришиб, ўз эркини, озодлигини қўлга олгач, собиқ мустабид тузум даврида қатағонда тутиб келинган ҳужжатларни ўрганишга йўл очилди. Архивларда «махфий» рукнида сақланган жилдлар сир-синоати ошкор бўла бошлади. Шу жиҳатдан Қашқадарё вилоят Давлат архивида сақланаётган 1, 29, 83, 133, 172, 183-жамғармаларнинг тарихий-илмий қиммати беқиёс дегулик. Шўро жазо органлари, қамоқлари ва маҳкумлари ҳақидаги мазкур ҳужжатли роман шу манбалар асосида дунёга келди.

БИРИНЧИ ФАСЛА

ҚАМОҚХОНАЛАР

Сўнги мустабид тузумга қарши озодлик кураши жангларида ҳалок бўлган, истибдод қатагонлари йилларида бегуноҳ отилган, қамалган, молу мулкидан, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган, сургун этилган юртдошларимнинг порлоқ хотираларига бағишлайман.

Муаллиф.

1

Мустабид совет ҳокимияти XX асрнинг 20-йиллари бошларида озодлик курашчиларига, халқимизнинг уларни қўллаб-қувватлаган қатламига нисбатан мислсиз жазо чораларини қўлаган эди. «Тройка»-учликларнинг вужудга келиши фуқаролар қатли билан боғлиқ бўлиб, бундай қирғин усули жаҳон халқлари тарихининг бутун кечмишида қўлланилган эмасди. Советлар мустаҳкамлана боргани сари, мамлакат ичкарисидаги қаттол сиёсат барҳам топмади, аксинча, аҳолини қириш, қамаш, молу мулкани тортиб олиш, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этиш, бадарға қилиш мутасил авж нуқтада давом этди. Узоқ чўзилган миллий озодлик кураши йилларида, мустабид тузум ўрнатилишига қарши олиб борилган жангу жадалларда ҳалок бўлган ватанпарварлар сон-саноксиз эди.

Миллий озодлик ҳаракати кучлари билан тинимсиз муҳораба олиб борган қизиллар, охир-

оқибатда, уларни мағлуб этгач, янги мухолифлар билан тўқнашишга мажбур бўлади. Бу мухолифлар – қишлоқлар аҳолиси эди. Миллий ўлкалар бойликларини тугал қўлга киритишни кўзлаган шўро ислохотлари деҳқонлар оммасида норозиликнинг кучли тўлқинини келтириб чиқаради. Ерсув ислохоти, жамоалаштириш, қулоқлаштириш – мустабид тузумнинг ўз фуқароларига нисбатан бошлаган қирғин сиёсатининг узвий, ҳукмронликни узил-кесил ўрнатишдаги ҳал қилувчи босқичи эди. Ана шу даврда, 20-йилларнинг иккинчи яримларидан эътиборан, қизил салтанат очикдан-очик қамоқ салтанатига айланади. Қамоқ салтанати 1920 йилдан то 1940 йилга қадар қамаган, отган, қийнаб ўлдирган, бадарға қилган, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этган (уларнинг аксарияти юртига қайтмаган, офир Сибир шароитида ҳаётдан кўз юмганлар) инсонларнинг сони йирик мамлакатлар фуқаролари ададига тенглашади.

Бунга амин бўлиш учун, ҳали СССР тугамай туриб, 1989 йилда нашр этилган «Сталин шахсияти мушоҳадаси» китобида келтирилган айрим далиллар билан танишиш мақбул бўлади. Чунки бу китобда зикр этилган фикр-мулоҳазалар, рақамлар орқаваротдан айтилмай, юзма-юз иқроп (яъни, СССР ҳали ҳукм сурган даврда) этилганлиги билан диққатга лойиқдир.

«XX асрда тарих Россияни мисли кўрилмаган инсоният «гетакомбаси» – «йўл излаш» ва инсониятнинг ижтимоий кутиши натижаси ўлароқ, бутун жаҳон тарихида бемисл қурбонлар берадиган мамлакат сифатида танади.

30-йиллар охирларида фирқа, давлат, ҳарбий, жамоат, илм-фан, маданият соҳасидаги миллатнинг гули бўлган кишилар оммавий равишда қатагон қилиниб, азобларга мустаҳиқ этилди,

ўладириб (Р.Медведев даалиллари бўйича 40 миллион киши) юборилади»¹.

Мамлакатда биринчи тозалов 1921 йилда ўтказилган эди. Бу тозаловдан неча минглаб фирқа, совет органларида ишлаётган, шубҳа қилинган кишилар азият чекади, қатағон қилинади. Шундан бошлаб, муттасил равишда оммавий қатағонлар ўтказиш расмий тус олади. Биринчи қатағон қурбонлари «Совет муассасаларига суқилиб кириб олган «ёт унсурлар» – собиқ тузум даври амалдорлари, бойлар ва зиёлилари бўлган. Дин аҳди, муллолар, эшонлар, қишлоқ аҳолиси – ўзига тўқ деҳқонлар ҳам режа асосида, навбат билан, биринкетин хавфли ижтимоий табақа сифатида қатағонга дучор этилади.

1929 йилнинг 8 апрелида совет ҳокимияти динларни топтовчи, улар устидан назоратни мислсиз даражада кучайтирувчи қонунни қабул қилади, бу ҳақда конституциянинг 13-моддасига махсус тузатиш киритилади. «Диний тарғибот амалда давлатга қарши жиноят деб қараладиган бўлди. Руҳоният хизматчилари ва уларнинг oilалари фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Маҳкум қилинганлар озиқ-овқат карточкаларидан, тиббий ёрдамдан, коммунал уй-жойларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас эди. Улар фарзандларининг мактаб ва олий ўқув юрталарига киришлари ман қилинди»².

Ўтган асрнинг 20-йиллари давомида советларнинг асосий душмани «босмачилар» ва уларга кўмак берган фуқаролар бўлди. Бундай айблов-

¹ Перестройка: Гласность, Демократия, Социализм. Осмыслить культ Сталина. – М.: «Прогресс», 1989, 372-бет.

² Рустамбек Шамсутдинов. Қишлоқ фожияси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарқ», 2003, 25-бет.

дан бутун Ўзбекистонда бўлганидек, Қашқадарё вилоятидаги бирорта қишлоқнинг бой, ўзига тўқ хўжалиги, эшон ва муллолари четда қолмаган эди. Мустабид тузумнинг мамлакат ичкарасида душманлари кўп бўлиб, улар аҳолининг асосий қисмини ташкил этарди. Қашқадарё вилояти ижроия қўмитасининг 1925-26 йил биринчи ярми ҳисоботида бу ҳақиқат тан олинади. Унда «жуда кам фоизи дейилмаса, аҳоли бутунлай босмачилар томонида эди»¹ деб эътироф этилади. Шу боисдан ҳам, 20-йиллардан то 40-йилларга қадар советлар ўзларининг зўравон тузумини ўрнатиш учун камбағални ҳам, бойни ҳам, хизмат қилганни ҳам, норози бўлганни ҳам аяб ўтирмаган. «Босмачилар», уларнинг раҳнамолари, ҳомийлари, қўлаб-қувватлаганлари биринчи гада қизил салтанат ўқига нишон бўлган эди. Қашқадарёга ташланган қизил армиянинг 4, 10, 12 ва 13-ўқчи корпуслари, отлик эскадронлар, милиция гуруҳлари, босмачиларга қарши курашувчи «кўнгили» милиция, ревкомлар, фирқа ва комсомол «босмачилар» билан бир қаторда, қишлоқларда тинч аҳолига нисбатан ҳам бир йўла жазо ҳаракатларини олиб борар эди. Шу боисдан, армия қисмлари жойлаштирилган Қарши станцияси, Косон, Пўлати, Миришкор, Жейнов, Қамаша, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Ғузор, Чирокчи, Шакартери, Олатўн ва бошқа жойларда қўлга олинган, таслим бўлиб келган собиқ «босмачи» жигитлари қамаб ташланган ҳоллар тез-тез содир бўлиб турарди. Ўзбекистон шўро ҳукумати «босмачилар» учун ихтиёрий бош эгиб келганда афв қўллаш ваъдасини эълон этган бўлиб, унинг амал

¹ Қашқадарё вилоят Давлат архиви (ҚВДА), 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 64-бет.

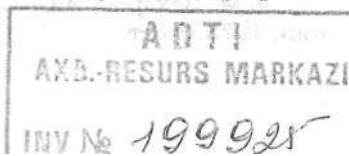
қилиш муддати 1925 йилнинг 1 июнигача деб белгиланган эди. Бунга ишонган айрим жигитлар¹ ўз гуруҳларидан қочиб, 13-ўқчи корпус қошидаги Бош сиёсий бошқарманинг БСБ (ГПУ) махсус пунктига бош эгиб, афв умидвори бўлиб келар эдилар. Уларга дастлаб тегинилмаган, уйларида яшаб турганлар. Лекин афв муддати тугагач, аниқроқ айтганда, умумий афв бекор қилинган, битта қолдирилмай, бари қамоққа олинган. Шу тариқа, Қашқадарёда турма эҳтиёжи кўндаланг бўлиб, 1920 йилдан эътиборан вилоятда қизил армия қисмлари, туманлардаги милиция бўлимлари қошидаги қамоқ хужраларидан (ДПЗ) ташқари, 4 та расмий қамоқхона вужудга келади.

Вилоятда қамоқхонага айлантирилган бинолар жазо муассасаси учун эмас, маърифат соҳасини кўзлаб қурилганлиги сабабли, ҳибс талабларига мутлақо жавоб бермасди. Қаршида Ардом (арестной дом, маҳбусхона), Домзак (Дом заключения-қамоқхона) деб юритиладиган иккита ҳибсхона 1920 йил охирлари – 1921 йил бошларида ташкил этилган эди. Қиличбек мадрасаси² – Ардом, Ҳожи Абдулазиз мадрасаси³ – Домзакка мослаштирилган эди. Қадимий Қарши қалъаси ҳудудида, унинг шарқий тарафида XX аср бошларида барпо этилган бу илм масканлари кўпи билан 60-80 талабага мўлжалланган бўлган. Шаҳрисабз ва Ғузурда

¹ Советларга, қизил армия қисмларига қарши мунтазам курашувчи жанговар гуруҳлар иштирокчилари «жигитлар», бошлиқлари «қўрбошилар» деб юритилган.

² Қиличбек мадрасаси 1914-1915 йилларда қурилган, икки қаватли бино, хужралари сони ўн иккита бўлган.

³ Ҳожи Абдулазизбой мулло Боқихўжа ўғли мадрасаси 1909 йилда қурилган, икки қаватли бино мажмуи 24 та хужрадан иборат.

ҳам биттадан қамоқхона бўлиб, уларга ажратилган иморатлар – бойлардан мусодара этилган уйлар Қаршидагига қараганда янада кичикроқ бинолар бўлган.

Бухоро амирлигида ҳам қамоқлар-зиндонлар бўлган. Амир аркига кираверишдаги қамоқхона оз сонли бандиларга мўлжалланган. Бекликларда ҳам дастлабки ҳибсда сақлаш хоналари бўлган. Айбдорлар кейинчалик Бухорога жўнатилган. 1920 йилнинг 29 августида Я.А. Мелкумов қўмондонлик қилган қизил армия Қарши шаҳрига ҳужум қилиб, уни эгаллаганда, Қарши беклиги зиндонида бир неча маҳбуслар бўлган. Улар орасида занжирга боғланган икки киши¹ узоқ муддатдан буён маҳбусликда ётган, соқоллари ўсиб белига тушган, ўзлари қоқ суяк бўлиб, қанча вақтдан бери зиндонда ётганлигини, қандай гуноҳ қилганларини ҳам эслай олмаган.

Асрлар давомида хонликда сиёсий айб қўйилиб, жазога тортилганлар сони жуда кам эди. XIX аср охирларидаги Восеъ исёни, жадидларнинг бош кўтариши, диний ихтилофлар қаттиқ таъқиб ва чораларга сабаб бўлган эса-да, булар тинч аҳолини оммавий қирғин қилишга олиб келмаган. «Босмачилик»ка қарши кураш беш-олти йил давомида жанггоҳларни ўликларга тўлдирган бўлса, шу йилларда минглаб фуқаролар, «босмачилар»нинг қариндош-уруғлари, қишлоқдошлари, уларга кўмак берган бойлар, зиёли, фозил кишилар қамоқхоналарга тиқилди. Маҳбусхоналар, ахлоқ тузатиш уйлари бегуноҳлардан тирбанд бўлди.

«Босмачилик» тугатилгандан кейин ҳам қамоқхоналар бўшаб қолмади. Аксинча, шўро ўзининг

¹ С.М. Захаров, А.С. Собиржонов. Қарши. –Т.: «Ўзбекистон», 1978, 7-бет.

оёқда юрган мухалифларини – руҳонийларни, собиқ амир амалдорларини, мулкдорларни, заминдорларни, чорвадорларни, савдо аҳлини, эшону муллоларни жазолашга зўр берди. 20-йилларнинг иккинчи яримларидан бошлаб қатагон қилинувчиларнинг янги табақалари ўйлаб топилди. Ер-сув ислоҳоти, жамоалаштириш, қулоқлаштириш совет ҳокимияти учун «ёт унсурлар»нинг жазога тортилишига катта йўл очган эди. Узоқ давом этган бу жараён неча юз минглаб деҳқонларнинг, ўрта ҳолларнинг, бойларнинг, ўзига тўқ кишиларнинг бошига етди, уларнинг аксарияти қамоқларда чиритилди, олис Сибир томонларга бадарға этилди, «Учликлар» томонидан отиб ташланди. Инсон ҳуқуқлари чақага арзимаган даврда суриштирув, суд деган дахмазалар номига эди. Бош сиёсий бошқарма¹ (ГПУ) ўзи қамоққа олганларнинг тақдирини махсус кенгашида ҳал этар эди. Аниқроқ айтилса, БСБнинг жойлардаги бўлимлари, шўьбалари томонидан отиб юборилганларни умумий рўйхат асосида тасдиқлар эди. Бу қаттол ваколатни ҳарбий ва фуқаролик соҳасида тузилган «Учлик»лар жуда қиёмига етказиб давом эттиради.

БСБ қўзғабган жиноий ишлар бир муддат – 20-йилларнинг иккинчи ярми бошларига келиб ҳукм маҳкамаларида-фуқаролик судларида кўрилган. Аксар ҳолларда, «босмачилик» билан боғлиқ ҳисобланган жиноий ишлар қизил армия ўқчи корпуслари қошидаги ҳарбий трибуналларда ҳал этила-

¹ Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) ҳарбий-сиёсий жазо муассасаси бўлиб, 1917 йида халқ комиссарлари совети ҳузурида ташкил этилган, барча миллий республикаларда ҳам шу даврдан амал қилган, вилоятларда, туманларда шўьбалари фаолият кўрсатган.

ган. Рус муаррихи Рай Медведев ҳисобига кўра, қатағон йилларида отилган, қамаб йўқ қилинган совет фуқаролари сони 40 миллион киши даражасида бўлган. Бундай ҳисоб қилганда, бу рақам катта бир давлат аҳолиси сонига барабарлашади. Бу даҳшат-ку, бориб турган даҳшат. Советлар дўзах манзарасини ўзларининг мамлакат бўйлаб қурган қонли саҳнасида бус-бутун намоён этган эди. Ўтган асрнинг 37-йили, Иккинчи Жаҳон урушидан кейин давом этган қатағонлар, 50-йиллардаги қамоққа олиш ва сургунлар, 60-йиллар бошларидаги қишлоқ хўжалигидаги инқироз (АҚШга етиб олиш пойгаси, қўшиб ёзиш қурбонлари), 80-йиллар биринчи ярмидаги «Пахта иши», «Ўзбеклар иши» қабиҳликлари ҳақида сўзлаш ниҳоятда оғир. СССР деган қизил салтанат 74 йил давомида ўз фуқароларини қамаш ва олиш бўйича қилган муртадикни жаҳон тарихи кўрмаган, кўрмаса ҳам керак. Жаҳондан тиконли симлар, қудратли армия, хавфсизлик қўмитаси ва ички ишлар кучлари билан тўсиб олинган, ажратиб қўйилган, ихота этилган совет давлати сўзнинг тўла маъносида улкан қамоқ салтанати эди. Буни биргина Қашқадарё вилояти жазо органлари, қамоқ тизими мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

2

Қашқадарё вилоятида қамоқ муассасалари 1920 йил охирларидан эътиборан расмий тус олган. Бунгача Қашқадарё ҳудудларида жойлаштирилган қизил армиянинг Бухоро гуруҳ қўшинлари (Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз гарнизонлари) 4, 10, 12, 13-ўқчи корпуслари қошида ташкил этилган Бош сиёсий бошқарманинг махсус бўлинмалари (пунктлари) асир олинган «босмачилар»ни тутиб

турадиган қамоқ ҳужраларига эга бўлган. Милиция бўлимларида ҳам шу эҳтиёж учун алоҳида хоналар ташкил этилган. Қаршида 1920 йилнинг 7 сентябрида, Яккабоғда 15 декабрда, Шаҳрисабзда 24 декабрда совет ҳокимиятини ағдариб ташлашга қаратилган қуроли исёнларнинг амалга оширилиши вилоятда доимий фаолият кўрсатувчи қамоқхоналар очилишини тақозо этган бош омилар бўлган эди.

Бухоро хонлиги большевиклар томонидан босиб олиш йўли билан тугатилгач, асрлар давомида амал қилиб келган давлатчилик арконларига барҳам берилади. Хонликнинг маъмурий бошқарув тизими чилпарчин этилади, беклик ва амлоқдорлик тизими бекор қилинади. Ҳокимиятни эгаллаган қизиллар Бухоро халқ совет республикасини тузадилар. Республика ҳудудида инқилобий қўмита бошқарадиган 15 вилоят ташкил этилади. Қашқа воҳасида Қарши, Ғузор ва Шаҳрисабз вилоятлари амал қила бошлайди.

Ҳукумат бошқарувини қўлга олган инқилобий қўмита адлия соҳасидаги ислоҳотларни ҳам амалга оширишга киришади. Шу соҳада қабул этилган декретда: «Эски қозихона муассасалари бекор қилинади, – дейилади, – порахўр, қонхўрларга озод этилган халқ ҳукумати органларида жой бўлиши мумкин эмас. Янги халқ қозихоналари ташкил этилади, улар адолат ва ҳақиқат асосида иш кўрадилар... Эндиликда ўлим жазоси, калтаклаш, узвларни кесиб ташлаш сингари озод бўлган халқ руҳига ёт бўлган жазолар бекор қилинади»¹, – дейилади.

¹ А.И. Ишанов. Бухарская народная советская республика. –Т.: «Ўзбекистон», 1969, 199-бет.

Милиция Бухорода ҳокимият эгалланганидан кўп ўтмай, 1920 йил сентябри бошларида ташкил этилади. Милиционерлар сони тез орада 10 мингтага¹ етказилади. Милиция фаолият кўрсата бошлаган дастлабки пайтлардаёқ, унинг таркибида жиноят ва сиёсий қидирув (уголовный и политический розыск) бўлими қарор топган эди.

Суд ишларини бошқариш Адлия нозирлигига юкланади. Бухорода советлар ҳокимиятга келганидан кўп ўтмай янги суд тизими – халқ (қозилик) ва совет судлари тузилади. Асрлар давомида ҳукм суриб келган шариат суди – қозиликдан янги тизимга ўтиш пайсалга солинмайди.

Қашқадарё вилоятида 1924 йилнинг 31 декабрида 8 туманда қозилик судлари мавжуд эди. Беҳбудий (Қарши), Косон, Чим, Фузур, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ ва Китоб туманларида (Беҳбудий, Фузур, Қарши – вилоятлар эди бу пайтда) фаолият кўрсатаётган халқ қозиларининг қамоқ хужралари (камералари) мавжуд эди. Шу даврда вилоят суди таркиби раис, ўринбосар, ҳайъат аъзолари, котиб, иш юритувчи, журналистлар, мирзо, таржимон, суд ҳузуридаги команда (ҳарбий қисм ёки милиция гуруҳи) ва техник-хўжалик ходимларидан иборат бўлган. Прокуратура ҳам вилоят суди таркибида бўлиб, прокурор, унинг ёрдамчиси, суриштирувчиларидан² иборат бўлган.

1924-1925 йилларда Қашқадарё вилояти судида Абдураҳим Тўраев (раис), Маҳмуд Саидхўжаев (муовин), Норбек Рустамбеков, Алоуддин Аҳмедов (ҳайъат аъзолари), Фёдор Непеклов, Раҳимқул Зоиров (катта терговчи), Таниев (таржимон), Кон-

¹ Шу асар, 201-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 3-иш, 5, 30-бетлар.

стантин Живаев (саркотиб), Абдулла Сагитов (котиб ёрдамчиси), Гизод Абубакиров, Умрзоқ Салимов (бўлим котиблари), Садирей Абдуллин (журналист), Иноят Чекаев (иш юритувчи) ишлаганлар.

Суд таркиби куз ҳавосидай тез-тез алмашиниб турган. 1926 йилнинг 1 январига келиб, Норбек Рустамбеков раис, Маҳмуд Саидхўжаев муовин вазифасига кўтарилди. Норбек Рустамбеков бу амалга 1925 йилнинг 29 декабрида келади. У 1897 йилда туғилган, ўрта маълумотга эга киши бўлган. Маҳмуд Саидхўжаев (1898 й.), Алоуддин Аҳмедов, Раҳимқул Зоиров, Фёдор Непеклов (1900 й.), Абдулла Сагитов (1899 й.), Умрзоқ Салимов (1899 й.) каби вилоят суди таркибини ташкил этувчи кишиларнинг махсус юридик маълумоти йўқ, ўрта ёки ундан-да қуйи эди. Фёдор Непеклов¹ катта терговчи сифатида масъул лавозимни эгаллаганига қарамай, бор-йўғи бошланғич саводга эга эди, холос.

ЎзССР ташкил этилгач (1924 й.), вилоят мақомига эга бўлган Қашқадарёда 3 та уезд мавжуд эди. Беҳбудий (Қарши) уездида 4 волост, 500 қишлоқ, 16730 хўжалик, 102053 аҳоли, Ғузур уездида 4 волост, 110 қишлоқ, 5990 хўжалик, 36539 аҳоли, Шаҳрисабз уездида 5 волост, 550 қишлоқ, 18580 хўжалик, 113338 аҳоли² ҳисобга олинган эди. Халқ қозилари ва совет суди «хизмат кўрсатадиган» доира кенг қамровга эга эди.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 1а-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 3-бет.

Совет жазо органлари – суд, прокуратура, милиция ўтган асрнинг 20-йилларида вилоят сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий ҳаётида катта мавқе тутар эди.

Қашқадарё вилоят Давлат архиви жамғармаларида ҳалига қадар қўл урилмаган, мазкур мавзуни ойдинлаштирадиган далиллар сақланиб қолганлиги эътиборга лойиқ. 183-жамғарманинг 1-рўйхати 6-ишида вилоят суди тарихига оид тарихий-илмий қимматга молик маълумотлар мавжуд. 1925 йилнинг 25 августига тааллуқли «Акт» вилоят ишчи-деҳқон назорати ходимлари М.Емяшев, А.Бурнашев ва адлия маслаҳатчиси Порозов, касаба уюшмаси вакили Акчюрина, 1-мавзе халқ судьяси Қурбоновлар томонидан имзоланган.

Актда Қашқадарё вилоятида халқ судининг ташкил топиши тўғрисида маълумотлар келтирилади. Жумладан, унда «халқ суди 1924 йилнинг декабрида ташкил этилган, лекин амалда 1925 йил январидан иш бошлаган. Биринчи мавзе халқ суди Беҳбудий шаҳрида жойлашган ва бутун Беҳбудий уездига хизмат кўрсатади. Уезд таркибига Беҳбудий шаҳри, Бешкент, Чим, Қамашчи, Парғуза, Файзобод, Косон кентлари, жами 6 кент ва қишлоқлар киради. 1925 йилнинг мартига қадар халқ судьяси Довудхўжа Холиқхўжаев бўлиб турган. У 1923 йил декабридан бошлаб қозилик қилиб келган. 1925 йил мартдан эътиборан бу лавозимга Ражабов қўйилган. У Бухоро мадрасасини тамомлаган, Бухоро ХСР ташкил этган адлия курсини тамомлаган. Ражабов ҳам халқ судьяси бўлгунига қадар Бухоро кентларида қозилик қилган. 1925 йилнинг 10 июлида Али-

ев Беҳбудий уезди судьяси вазифасига тайинланади»¹ дейлади.

Беҳбудий (Қарши) шаҳрида халқ суди билан бир вақтда халқ суриштирувчиси (терговчиси) ва унинг қамоқ ҳужраси ҳам ташкил этилади. Қашқадарё вилояти ишчи-деҳқон назорати идорасининг катта назоратчиси Емяшев ва назоратчи Бурнашевлар 1925 йил 30 августда тузган яна бир актда Беҳбудий шаҳрида халқ суриштирувчисининг қамоқ ҳужраси 1924 йилнинг 24 декабрида² ташкил этилганлиги қайд қилинади. Бу даврда терговчи Аҳмеджонов деган киши бўлган, собиқ ишчи, тотор, ўрта мусулмон таълимини олган, бу кишининг адлия соҳасида махсус маълумоти бўлмаган. У суриштирувчи сифатида икки йиллик иш тажрибасига эга эди. Зикр этилган назоратчилар шаҳодатига кўра, Косонда Равшан Эгамбердиев деган киши 1924 йилнинг 22 июнига қадар қозилик қилган. У 1924 йилнинг июль ойида вафот этади. Унинг ўрнига Пирмуҳаммад Тилакбоев 1925 йилнинг март ойига қадар қозилик қилади. Номалум сабабга кўра, у қозиликдан воз кечиб,³ қочиб кетади. Пирмуҳаммад Тилакбоев Бухорода Девонбеги мадрасасини хатми кутуб қилган, 45 ёшдаги киши бўлган. У қози бўлгунига қадар имомлик билан шуғулланган, 10 таноб ерида ишлаб, рўзгор тебратган. Косон қозихонасида Мирзо Султон Берди ўғли котиблик қилган. 48 ёшда бўлган Мирзо Султон Қаршидаги Бекойбий мадрасасида таҳсил олган.

¹ Шу жамғарма, 11-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 6-иш, 18-бет.

³ Шу жамғарма, 23-бет.

Қозилик судлари (халқ қозилари) 1925 йил охири-ларига келиб, советларнинг бошқарув сиёсатига тўғри келмай қола бошлаганди. Шу сабабли, улар фаолиятини тафтиш қилиш кучаяди. 1925 йилнинг 20 августида вилоят ишчи-деҳқон назорати идораси вакили Емяшев, халқ суриштирувчиси Медведев, уезд ижроқўми ходими Жамолитдинов, уезд фирқа қўмитаси вакили Кабиш Бамдановлар Фузор қозихонаси фаолиятини назорат текширувидан ўтказадилар. Фузорда ҳам қозилик суди 1924 йил декабридан иш бошлаган ва бу ерда биринчи халқ қозиси Абдул Ҳомидхўжа Муҳиддинов деган киши бўлган. У 1924 йил декабридан то 1925 йилнинг 1 июнига қадар ишлаган. Абдул Ҳомидхўжа халқ қозиси бўлгунга қадар, яъни, 1923 йида ҳам Фузор тумани қозиси этиб сайланган. У 39 ёшдаги киши бўлиб, Бухорода мадрасани тугаллаган, шўро идораларида ишлаган. Фузорда халқ суди 1925 йил январда ташкил этилади ва Алоуддин Аҳмедов¹ деган киши унинг раислиги лавозимига келади. Қозилар Бухоро халқ совет республикаси даврида Бухородан тайинланган. Шаҳрисабзда 1925 йилнинг ёзига қадар шундай, пойтахтдан қўйилган қозилардан бири Абдул Нагимхўжа фаолият кўрсатиб келган. Шаҳрисабзда халқ суди 1925 йил январда иш бошлайди. Абдул Нагимхўжа² қози сифатида амалиётни тугаллайди ва халқ қозиси лавозимига Муҳаммад Мажидов тайинланади. Муҳаммад Мажидов ишчи-деҳқонлардан бўлган, диний билимга эга, лекин адлия соҳасида таълим олмаган. У 16 ой Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) бўлимларида терговчи бўлиб ишлаган.

да ¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 6-иш, 26-бет.

² Шу жамғарма, 39-бет.

1925 йилнинг охирларига келиб Қашқадарё вилоятида (республикада бўлгани каби) қозилик судлари (халқ қозилари) тугатилиши ва улар ўрнига халқ судлари ташкил этилиши амалда ҳал бўлди. Буни вилоят судининг 1925 йил октябрь, ноябрь, декабрь ойлари учун қилинган мухтасар ҳисоботи матнидан ҳам англаш қийин эмас:

«Қашқадарё округ суди қозилик судларини халқ судлари сифатида қайта ташкил этишга алоҳида эътиборни қаратди. Бу соҳада кўзда тутилган тадбирлар тўлигинча бажарилди. Китоб, Чироқчи ва Яккабоғда ҳукм суриб келган қозилар ўрнига халқ судлари ташкил этилди. Халқ судларида асосий диққат-эътибор Қашқадарё вилоятидаги босмачилар ишига қаратилади. Шу муносабат билан, босмачилар ишини кўриб чиқишда ташвиқот нуқтаи назаридан қишлоқлар ва туманларда кўрғазмали суд жараёнлари ўтказилди, бу эса ижобий натижалар берди. 70 кишини қамраган 8 та босмачилик иши кўрғазмали суд жараёнида кўриб чиқилди...

Вилоят суди раиси: **Рустамбеков.**

Саркоғиб: **Живаев»¹.**

Халқ қозилари фаолиятидан қоникмаслик ана шу масалага – босмачилик ишлари кўрилишига бориб тақалар эди. Қозилар шарият аҳкомларига зид жиноятларни ахлоқий тубанлик, ўғрилик, талончилик, қотиллик билан боғлиқ жиноятларни қаттиқ жазолаганлари ҳолда, янги ҳукумат – советлар билан ихтилофда бўлганларга кўп ҳолларда ён босган, уларни оқлаб юборганлар. Совет дав-

¹ ҚВДА. 183-жамгарма, 1-рўйхат, 6-иш, 88-бет.

рида ёзилган «Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тарихи очерки» китобидан бир иқтибос келтирайлик:

«Қозилар суди бир деҳқонни бойнинг 4 дона гуртини ўғирлагани учун 11 йил қамоқ жазосига ҳукм қилган, ҳолбуки, бу вақтда халқ ва давлат олдида офир жиноятлар қилган собиқ амалдорлар, бойлар, савдогарлар эса (босмачиларга ёрдам берганлиги учун – муал.) оқдаб юборилган»¹.

1925 йилнинг 17 сентябрида бўлган Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси президиуми йиғилиши қозилик судларини жиловлаб қўйиш чораларини кўришда дастлабки қадам бўлган эди. Президиум йиғилиши ўзининг 64-қарори билан қозилик судларидан сиёсий йўналишдаги жиноий ишларни олиб қўйишни белгилайди².

Бу ҳақдаги тасаввурни имкон даражасида ойдинлаштириш учун Беҳбудий қозилик судининг фаолиятига бирров назар ташлайлик. 1925 йилнинг 10 июни куни қозихона ишлари тафтиш этилганда, қозилик суди амалда мавжуд бўлмаган, фаолияти тўхтатилган эди. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси 1924 йилнинг 12 декабрида қарор қабул қилган бўлиб, унда қозилик йўналишидаги мавжуд ишларни халқ судьяси (у бир вақтнинг ўзида ҳам қози, ҳам судья вазифасини бажараётган эди) кўриб чиқиши белгилаб қўйилган эди.

Ижроия қўмитанинг шу қарори асосида 1924 йилнинг 18 декабрида қозилик суди халқ суди билан қўшиб юборилади. Беҳбудий уезди халқ қози-

¹ Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана. -Т.: «Фан», 1968, 100-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 6-иш, 1-бет.

си бўлган Довудхўжа Холиқхўжаев бу амалга 1923 йил декабрда қўйилган эди. Унинг ёши 60 лар атрофида бўлиб, 1925 йил ёзида Косон тумани қозиси¹ этиб тайинланган.

Айтилганидек, қозилик судларида шарият аҳкомларига асосланилган. 1925 йилнинг 18 июнида Қашқадарё вилояти ишчи-деҳқон назорат идораси ходими Емяшев, вилоят ижроия қўмитаси адлия маслаҳатчиси Говоров, касаба уюшмасидан Қодировлар томонидан Беҳбудий уезди қозилик суди текширилиб, акт тузилади. Шу актда «текширув давомида ҳайъат томонидан кузатилишича, қозилар деҳқонлар ва батраклар учун кириб-чиқишда мақбул ва ўнғай, олдинги қози Довудхўжа ҳам шундай эди. Фуқаролик ишларида аҳоли шарият асосидаги маҳкамани маъқул кўради, чунки бунда қасамёд қилинади. Жиноят ишларида эса қонунни ёқлайдилар, унда (жиноят кодексида) ҳар бир айб учун алоҳида жазо белгиланган бўлади ва судда келиб чиқиш, синфийлик, инқилобий хизматлар ҳисобга олинади»², дейилади.

1924 йилда Беҳбудий уезди қозихонасига 79 та жиноий, 92 та фуқаролик ишлари тушган. Актни ёзганлар қайдида акс этишича, халқ қозилари жиноий ишларни ҳам таҳлил этганлар, ҳукм чиқарганлар. Шу сабабдан бўлса керак, акт муаллифлари жиғибийрон бўлиб: «Қози фаолиятидаги бир жиҳат эътиборни тортмай қолмайди, – дейдилар, – олий инқилобий трибунал ҳукм сураётганига қарамай, қози қуролли тўдалар босқинчилиги (яъни, босмачилар – муал.) билан боғлиқ ишларни

¹ Шу жамғарма, 4-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 5-бет.

қабул қилган ва ишни тўхтатиш ёки айбдорларни оқлаш билан ҳал қилган»¹. Зикр этилган актда Довудхўжа Холиқхўжа ўғли ҳаракатдан тўхтатган жинорий ишлар ҳам санаб ўтилган: Нурхўжа (101-иш), Султонқул Эшонқулов (44-иш), Жалил Зокиров (45-иш, тўрт киши) каби босмачиликда айбланган кишилар жинорий иши тўхтатилиб, улар озодликка чиқариб юборилади.

Қозилик судлари ҳақида совет манбаларида сақланиб қолган, танқидий йўсиндаги маълумотлардан тегишли хулосаларга келиш мумкин. Энг аввало, қозилар Ватан озодлиги учун курашаётган фидойиларга ён босган. Бу ишда вилоятда 1920 йил сентябрида тузилган советларга қарши руҳдаги «Аксинқилобий ташкилот»нинг таъсири катта бўлган. Совет ҳокимиятини ағдариб ташлашга қаттиқ бел боғлаган «Аксинқилобий ташкилот» ўз фаолларини ҳимоя қилиш бобида қозилар хайрихоҳлигига таянган. Бу ташкилотнинг Хўжаназар Инотуллаев, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев, мулло Тожиддин Салимов, Маҳмарайимбек Абдусатторов, Музаффархўжа Ҳотамхўжаев каби раҳбарлари 1923-1924 йилларда қамоққа олинганида қозилар суди уларни оқлаб юборган, улар 1926 йилнинг март ойига қадар яна мустабид тузумга қарши кураш раҳнамолари бўлиб қолган эди. Сирасини айтганда, халқ қозилари орасида юртпарварлари босим эди, улар ўз ваколати доирасида юрт озодлиги ишига муносиб ҳисса қўшган эдилар. 1924 йилнинг декабрига келиб халқ қозилари муассасасини тугатиш чораси шу жиҳатдан шўро идораларида етилиб, пишган режанинг амадаги ижроси бўлган эди.

¹ Шу жамғарма, 7-бет.

Вилоят суди, прокуратураси билан Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими ўртасида кўп «англашилмовчиликлар» бўлиб турар эди. БСБ ўзи қамоққа олганларни махсус кенгаш қарори билан қўллаган жазосини расмийлаштиришга одатланганидан, суд билан прокуратурани назарига илмасди. 1925-1926 йилларга келиб, БСБ қўзғаган ишларнинг фуқаролик судларида кўрилиши уларга ҳеч маъқул тушмаган эди. Шу сабабли, жиноят ишларини истар-истамас суд маҳкамаларига юборишар, баъзан иш маҳкамага келиб тушмас, атай оворагарчиликлар юзага чиқарди. Шундай ишлардан бири босмачиларга ёрдам беришда гумон қилиниб, қамоққа олинган Дўсиёр живачи Мўмин ўғлига тегишли эди. БСБ вилоят бўлими вилоят судига 1926 йилнинг мартада 1069-рақамли алоқа хатини юбориб, бу иш тақдири билан қизиқади. Ўз навбатида, вилоят суди 1926 йилнинг 30 мартада берган 6-сонли расмий жавобида: «Дўсиёр живачи Мўминовнинг ишини бизга қайси рақам билан ва қачон юборган эдингиз, чунки бу иш бизда қайд этилмаган»¹, – дейди.

БСБ вилоят бўлими ходимлари ваколати чекланмаган эди. Улар оддий фуқароларнигина эмас, суд ва прокуратура хизматчиларини ҳам менсимас, ичкидик, суиистеъмом каби иллатларга муккадан кетган, тамагирлик қилишдан ҳам тоймас эдилар. Вилоят суди БСБнинг шундай ходимларидан Панирко билан Полянскийларни жавобгарликка тортиш ҳақида² вилоят прокурори тавсияси билан жинойий иш қўзғайди.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 113-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 119-120-бетлар.

Адвокатлар-оқловчилар орасида ҳам нафсини қўйганлар топиларди. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг 1925 йил 17 ноябрда бўлган катта президиуми йиғилиши 7-қарорида эътиборни айнан шу қусурга қаратади. Шу қарор асосида ҳимоячилар ҳайъати аъзоси Пермяков вазифасидан четлаштирилади.¹ Унинг устидан кўплаб жабрдийда фуқаролар арз қилган, тамагирилигини фош этган эдилар. Пермяков устидан иш қўзғатилади.

Ўша йилларда мавқе талашиш очиқ-ошкора тус олган эди. Бу фақат жазо органлари фаолиятида кузатилиб қолинмасдан, фирқа ва совет аппарати ходимлари орасида ҳам кенг таомилда эди. Шу сабабли, Қашқадарё вилояти ижроия қўмитасининг 1926 йил 9 февралдаги кичик президиуми йиғилиши 26-рақамли қарори билан масъул сиёсий ходимлар кимлар эканлигини белгилаб қўйишга мажбур бўлади. Қарорда: «Қуйидаги шахслар вилоятда масъул сиёсий ходимлар сифатида тан олинсин: вилоят ижроия қўмитаси раиси ва унинг муовинлари, уездлар ижроия қўмиталари раислари ва уларнинг муовинлари, вилоят ижроқўмининг амалдаги ер, молия, Бош сиёсий бошқарма, ишчи-деҳқон назорати бўлимлари мудирлари, вилоят суди раиси ва вилоят прокурори»,²– дейилади.

1926 йилнинг баҳорида «инқилобий қонунчиликни» омма орасида мустаҳкамлаш чора-тадбирлари кучайиб кетади. «Босмачилик»ка берилган қаттиқ зарба жазо органлари илҳомини тошириб юборади. Совет ҳокимиятига қарши курашда бе-

¹ Шу жамғарма, 139-бет.

² Шу жамғарма, 140-бет.

восита ёки билвосита гумон қилинган, дахли бор деб тахмин этилганларни оммавий равишда қамоққа олиш бошланади. Шу йили «ёт унсурларни» қамаш сиёсий кампанияга айлантирилади. Вилоят судининг 1926 йил март, апрель, май ойлари учун мўлжалланган режасида, «кўргазмали суд жараёнларини» ўтказиш алоҳида белгилаб олинади:

«Омма орасида инқилобий қонунчиликни ёйиш мақсадида Қашқадарё вилоятида, қишлоқларда, аҳоли гавжум жойларда вилоят судининг кўргазмали суд жараёнларини ойда уч мартадан кам бўлмаган тарзда ўтказиш, вилоятда босмачиликка қарши кураш олиб бориш мақсадида, босмачилик билан боғлиқ ишларни жойларда кўриш, ҳайъат аъзоларидан бирини шундай ишларни кўргазмали тарзда эшитишга жалб этиш орқали кураш кучайтирилсин».¹

Беҳбудий уезди 1-мавзесида 1926 йилнинг 27 январь ҳолатида судья Фафуров, халқ терговчиси Аҳмеджонов эди. Косонда 2-мавзе халқ судьяси Жўрабоев, суриштирувчи Хожабоев бўлган. Гузорда, 3-мавзеда халқ судьяси Умаров, терговчи Медведов, 4-мавзеда халқ терговчиси Самоев эди. Шаҳрисабзда бу вақтда 5, 6-мавзелар халқ судлари ва сўроқчилари лавозимларида Хожа Муҳаммад Турдиалиев, Шокировлар ишлаган. 7-мавзе халқ судьяси (Қаршида) европаликлар² жиноий ишлари билан шуғулланган.

1925 йилнинг охирига қадар вилоят судида раислик қилиб келган Тўраев шу йил 13 декабрда вилоят ижроия қўмитаси президиумининг йиғи-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 167-бет.

² Шу жамғарма, 237-бет.

лишида қабул қилинган 14-қарор билан ишдан бўшатилади, унинг ўрнини Норбек Рустамбеков эгаллайди. Вилоят суди раҳбарияти таркибига жинорий ишлар бўлими мудирин Александр Ряховский ҳам қўшилади. 1925 йил 14 декабрда тузилган актдан маълум бўлишича, Гузорда халқ суди 1925 йил январдан фаолият кўрсатишни бошлаган ва бу пайтда унга Абдунаби Умаров бошчилик қилган. Судьянинг ойлик маоши 150 сўм¹ бўлган.

Қозилик судлари барҳам топганидан кейин, халқ судлари жиноятчиларга жазо тайинловчи муассасага айланиб улгурган эди.

5

Қашқадарё вилоят ижроия кўмитасининг 1924-1925 йил учун қилинган ҳисоботида эътироф этилганидек, шу даврга келиб ҳам, вилоятда совет ҳокимиятини ташкил этиш учун етарли шароит бўлмаган. Вилоят 1924 йилнинг 1 октябрида собиқ Бухоро халқ совет республикасининг Беҳбудий, Гузор ва Шаҳрисабз вилоятлари асосида ташкил топган. Зикр этилган ҳисоботда: «Вилоят ташкил этилган вақтда, унда совет аппарати қарийб 90 фоизга етишмас эди. Айниқса, иш қўйи аппаратда ёмон аҳволда, қишлоқ шўролари родини аминлар ва оқсоқоллар, собиқ бекалар томонидан қўйилган кимсалар – бу вазиятдан имкони бори-ча фойдаланиб қолишга интиланган шахслар бажарар эди»,²– дейилади.

Совет аппаратини – жойлардаги бошқарувни тўла янгилаш 1926 йилга белгиланган маҳаллий

¹ Шу жамғарма, 318-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 17, 17^а-бетлар.

шўро органларига ўтказиладиган сайловга кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Асосий эътибор шунга қаратилган эди. Қишлоқ, туман ва вилоят советларига собиқ амир амалдорлари, бойлар, мулло ёхуд эшонлар, яъни, «ёт унсурлар» кириб қолмаслиги керак эди. Бош сиёсий бошқарманинг вилоят бўлими, милиция, суд, прокуратура бу борада тегишли кўрсатмалар олган, ҳар қайси жазо органи совет душманларини овлаш, фош этиш, қўлга олиш, қамаш, отиш, мол-мулкни мусодара этиш, бадарга қилиш бобида ўзаро мусобақага киришган эди. Мусобақага вилоят ижроия қўмитаси ҳакамлик қилиб борарди.

Вилоят ижроия қўмитаси 1925 йилнинг 23 декабрида БСБ вилоят бўлими бошлиғи Поповга, вилоят прокурори Курмаевга, вилоят суди раиси Рустамбековга «мутлақо махфий» рукни асосида 58-рақамли хатни йўллаб, кўндаланг топшириқ қўяди. Махфий хатда: «Вилоят ижроия қўмитаси 3 кунлик муддат ичида вилоят ижроқўми котиби-ятига Беҳбудий шаҳрида яшовчи советларга сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганлар рўйхатини тақдим этишни сўрайди. Рўйхат шу йил 25 декабрдан кечикмаслиги шарт»,¹ – дейилади.

Кўрилатган кенг қамровли жазо тадбирлари вилоят қамоқхоналарининг маҳбуслар билан тўлиб-тошишига олиб келади. Гуноҳкорларни, ҳатто қайси жазо қонуни билан айблаш, судлаш ҳам муаммо бўлиб қолади. Маъмурий ўзгариш ва миллий чегараланишлардан кейин қайси жазо тузуги билан иш кўриш тўғри бўлар эди? Ўзбекистон ССР нинг жиноят-процессуал кодекси эса бу вақтда ишлаб чиқилмаган эди. Шундан бўлса ке-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 2-иш, 377-бет.

рак, 1925 йилнинг 16 майида вилоят судининг шу вақтдаги раиси Фафуров РСФСР фуқаролик кодексини миллий чегараланиш туфайли Ўзбекистон ССР таркибига кирган собиқ Бухоро халқ совет республикаси ҳудудида қўллаш мумкинми деган сўров билан юқори органларга мурожаат қилади. Унинг сўровига 1925 йилнинг 6 июнида, 1192-рақамли алоқа хатида қуйидаги жавоб берилади:

«Бухоро республикасида фуқаролик кодекси нашр этилмаганлигини эътиборга олиб, ҳозир ҳам амалда бўлган собиқ Ўз ревкомнинг 1924 йил 27 ноябрдаги 7-қарорига кўра, Бухоро республикаси таркибига кирган жойларда, ЎзССР учун ягона қонунлар тасдиқлангунга қадар СССР ҳукумати қонунлари ва маҳаллий қонунлар шу республика ҳудудларида, жумладан, собиқ Бухоро республикаси Қашқадарё вилояти ҳудудида ҳам ўз кучини сақлайди. Шунга биноан, зикр этилган вилоятда РСФСР фуқаролик кодексини қўллаш учун асослар йўқ. Фуқаролик ҳукуқи доирасидаги муносабатлар миллий чегараланишга қадар бўлган олдинги қонунларга мувофиқлаштирилиши керак»¹.

1924-1925 йилга келиб, жазо органлари таркиби кўпайтирилади. Шу даврга оид вилоят ижроия қўмитаси ҳисоботида бу ҳақда маълумотлар берилади. 1925 йилда вилоят милиция штати 137 тадан 184 тага етказилади, бунга давлат таъминотида бўлган кўнгилли милициянинг 245 ходими² ҳам қўшилса, вилоятда 439 милиционер фаолият кўрсатгани маълум бўлади. Беҳбудий шаҳар ми-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 2-иш, 143-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 19-бет.

лициясида жами 117 та, Шаҳрисабз уездида 91 та, Беҳбудий уездида 72 та, Гузор уездида 65 та милиция штат бирлиги мавжуд эди. Жиноий қидирув бўлими изқуварлари сони ҳам 14 тадан 37 тага¹ етказилади.

Вилоят ижроия қўмитасининг юқорида тилга олинган ҳисоботидаги бир эътирофни шарҳлаш жоиз. Унда вилоят суд маҳкамалари ходимларининг «паст малакали» судьялар эканлиги алоҳида қайд этилади. Судьяларнинг билими, касбий маҳорати паст бўлганлиги сабабли кўп ишлар кўрилмаб, таҳлил этилмай қолиб кетган. Беҳбудий халқ суди тушган 270 жиноий ишдан 137 тасини баҳолашга қодир бўлмаган, бу кўрсаткич умумий ишга нисбатан 51 фоизни ташкил этган. Гузор судида таҳлил қилинмаган шундай ишлар 90 фоиз² даражасида бўлган. Шаҳрисабз судида ҳам бундан кам бўлмаган, касбий билимсизлик оқибатида жиноий ишларнинг 66, фуқаролик ишларининг 74 фоизи ўз ечимини топмаган.

Қашқадарё вилояти ижроия қўмитасининг 1924-25 йиллар учун ёзилган ҳисоботида қайд этилишича, Беҳбудий, Шаҳрисабз, Гузор ва Чироқчи қишлоқларида амалда бўлган қозилик судлари анча тезкор ишлаган. Уларда кўриб чиқилмаган ишлар жиноят ишлари бўйича 33, фуқаролик ишлари соҳасида 13 фоизни ташкил этган. Ҳисоботда кўрсаткичнинг юқорилиги қозилик судларида ихтилофни келиштирув, яраштириш йўли билан барҳам этиш, иккинчи томондан қозиларнинг ўз билганича иш тутишига боғланади. Бунга мисол тариқасида, Гузорда бўлган қотилликка

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-руйхат, 12-иш, 19-бет. Ж. А. Д. ЯТ

² Шу жамгарма, 20-бет. Д. А. Д. ЯТ

нисбатан кўрилган чора келтирилади. Қози ўлдирилган киши хуни учун қотилдан ўз қурбони қариндошлари фойдасига 80 ботмон буғдой то-вон тўлашга¹ ҳукм чиқарган.

1925-26 йилнинг биринчи ярмида ҳам вилоятда қамаш даражаси ортиб борган. Шу давр учун қилинган ижроия қўмита ҳисоботида 1925 йилнинг 1 июнида вилоят қамоқхоналарида 499 маҳбус ётганлиги² қайд этилади. Йил давомида 3569 та жинойий иш қўзғатилган бўлиб, уларнинг 2750 таси кўриб чиқилган. Шу йилларда совет ҳокимиятига қарши курашган кўрбошилар, жигитлар, уларга ёрдам беришда гумон қилинган бойлар, қишлоқ оқсоқоллари, «босмачилар»нинг қариндош-уруғлари, амирликнинг собиқ амалдорлари қамоққа олинган, улар устидан ҳукм юритилган.

Бу даврда вилоятда суд ходимлари сони 20 та бўлган,³ уларнинг ўз соҳасига лаёқати фақат амалий йўсинда бўлиб, махсус касбий билимга эга эмаслиги ижроия қўмита ҳисоботида қайд этилади. 20 та суд ходимининг 60 фоизи, устига устак, амалий тажрибага эга бўлмаган, бу соҳада янги кишилар эди. Ижроия қўмита кўриладиган ишларнинг ойдан-ойга ортиб бораётганлиги сабабини шу соҳада ишлаётган ходимларнинг чаласаводлиги оқибатида ўз ишлари эпидан чиқа олмаётгани билан боғлиқ деб ҳисоблайди.⁴

Қамоққа олинган минглаб кишиларнинг тақдири ана шундай адлиявий-ҳуқуқий билимга эга бўлмаган, совет ҳокимиятининг душманларига –

¹ Шу жамғарма, 21^а-бет.

² Шу жамғарма, 68-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 70-бет.

⁴ Шу жойда.

милий – озодаик кураши фидойиларига қарши курашган собиқ ҳарбийлар – қизил аскарлар, ёинки, милиция хизматиға кирганлар орасидан танланган судьялар қўлиға топшириб қўйилган эди.

6

1925 йилнинг 23 мартада Қашқадарё вилояти ижроия қўмитасининг ҳарбий қисмлар ва жазо органлари вакиллари иштирокидаги қўшма кенгаши бўлиб ўтади. Кенгашда вилоят ижроия қўмитаси раисининг муовини Мукамилов, Бош сиёсий бошқарманинг вилоят бўлими бошлиғи Попов, ҳарбий гарнизон бошлиғи Войчук, вилоят прокурори Клевакин, ўзбек отаиқ полки комиссари Барбиш, вилоят милицияси бошлиғи ўринбосари Зокиров, вилоят жиноят қидирув бўлими бошлиғи муовини Девишев, вилоят ҳарбий нозири Казанский, уезд шаҳар милицияси бошлиғи Шамсиддинов, «Қўшчи» иттифоқи раиси Ҳожи Абдурахимлар қатнашади.

Қўшма кенгаш қабул қилган қарорлар, аниқроғи, ҳукмлар мазмун-моҳияти билан жуда даҳшатли эди. Кенгаш, шубҳасиз, давр руҳидан келиб чиқиб, кескин ва мурасасиз йўл тутади. Чунки шу йили вилоят ҳудудида ҳаракатланаётган советларни афдариб ташлашға қаратилган кучлар бир қадар жонланган, мустабид тузумға катта хавф сола бошлаган эди. Советлар вилоятда 1920 йилдан буён доимий жойлаштирилган 4, 12, 13-ўқчи корпуслар, Тамбов, Орши, Владимирдан келтирилган батальонлар, отаиқ полк ва дивизиялар, милиция кучлари қаториға қўшимча равишда яна 10-ўқчи корпусни ҳам келтириб, вилоят ҳудудида ўринаштиради. Бундай йўл тутиш ви-

лоятда вазиятнинг оғирлиги, озодлик кучларининг босими билан узвий боғлиқ бўлган. Қўшма кенгаш ижтимоий хавфли унсурларни вилоятдан бадарға этиш, жиноят қидирув бўлими шуғулланаётган ижтимоий хавфли унсурлар ишларини БСБ вилоят бўлимига топшириш, ижтимоий хавфли унсурларни аниқлашни юксак даражага кўтариш учун агентлик-исковучлик ишларини кучайтиришга қарор қилади. Қўшма кенгаш, тез орада ашаддий босқинчилар («босмачилар») устидан кўрғазмали суд жараёнларини ташкил этиш қарорига ҳам келади.

Вилоятдаги ҳарбий ва жазо органлари совет ҳокимияти душманларига – ёт унсурларга қарши курашни фақат сўзда – қарорлардагина эмас, амалда ҳам кучайтириши оқибатида, қамоққа олинаётган фуқаролар сони кундан-кунга ортиб кетаверади. Беҳбудий (Қарши) шаҳрида шу – 1925 йилда қамоқхоналардан бирини кенгайтириш зарур бўлиб қолади. 1925 йилнинг июль ойи бошларида вилоят ижроия қўмитасининг катта президиуми йиғилиши бўлиб, у қабул қилган 1-қарорда вилоят жиноят қидирув бўлими бир қисмини эгаллаб турган Ҳожи Абдулазиз мадрасасини тўла равишда қамоқхонага айлантириш кўзда тутилади.

Катта президиум мажлисига ижроия қўмита раиси муовини Мукамилов раислик, Мержонов эса котиблик қилади. Шу тариқа, Ҳожи Абдулазиз мадрасаси тўлиғича «Исправдомга» (ахлоқ тузатиш уйи) – вилоят маҳбусхонасига айлантирилади.

Д. А. ...

ТРО. ...

на ...

Беҳбудий (Қарши) Ардоми (арестной дом-қамоқхона) 35 та маҳбусга¹ мўлжалланган бўлиб, Қиличбек мадрасасида жойлашган эди. 1926 йилнинг 15 февралда мазкур ҳибсхонада назорат штати 6 кишидан (4 таси маҳаллий, 2 таси руслар) иборат эди. Вилоят ахлоқ тузатиш уйи (Исправдом) ҳам Беҳбудий шаҳрида бўлиб, Ҳожи Абдулазиз мадрасаси биносида жойлашган эди.

Ҳожи Абдулазиз мадрасаси 60 та маҳбус ва 10 та назоратчига мўлжалланган эди. Назоратчиларнинг 5 таси ўзбек, 5 таси руслар эди. Гузурда 20-йиллар бошларида ташкил этилган Ардом 20 маҳбус ва 4 назоратчига, Шаҳрисабз турмаси (бойнинг уйи) эса 40 маҳжум ва 8 назоратчига мўлжалланган эди. Гузор Ардомида 1 та ўзбек назоратчи, Шаҳрисабз маҳбусхонасида 5 та рус назоратчилари ишлаган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Қарши (Беҳбудий) шаҳри ярим вайрона ҳолда эди. Шаҳар 1920 йил 7-13 сентябрь кунларида бўлиб ўтган советларга қарши қуроли қўзғолон чоғида қаттиқ жароҳат олган, масжид, мадрасаларнинг аксарияти яқсон этилган эди. Бутун қолган мадрасалар саноқли бўлиб, уларда совет ташкилотлари ва жазо органлари жойлашиб олганди. Кўпгина муассасаларга бино етишмасди. Вайрон ҳолдаги шаҳарни тиклаш имкондан холи эди – мустабид тузум ўзини ҳимоя қилиш билан банд эди. 1926 йилнинг 25 январида вилоят ижроия қўмитаси ЎзССР халқ комиссарлари кенгашига 600-рақамли хатни йўллаб: «Вилоят шаҳри Беҳбудийда би-

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 134-иш, 3-бет.

ноларнинг вайрона ҳолати сабабли вужудга келган тақчилликни юмшатиш мақсадида, уезд ижроия қўмитасини, маҳаллий хўжалик, уезд маориф бўлими, уезд милицияси, Ардом, уезд Ер бўлими, ишчи-деҳқон назорати, БСБ, халқ суди, уезд ҳарбий комиссариати ва бошқа уезд муассасалари Беҳбудий шаҳридан Косон шаҳрига кўчирилди»¹, – дейди.

Вилоят ижроия қўмитаси ҳукуматга шу маълумотни бергани билан, ҳамма идораларни Косонга кўчириш ва у ерда жойлаштириш уйдасидан чиқолмаган бўлса керак. Чунки то 30-йиллар охирларига қадар Беҳбудий шаҳрида ташкилотлар, аввало, қамоқхоналар учун жой танқислиги доимий, ҳал этилмаган муаммолардан бўлиб қолаверади.

Беҳбудий, Шаҳрисабз ва Ғузур қамоқхоналарида дастлабки йилларда 155 та маҳбусни сақлаш кўзда тутилган. Амалда эса маҳбусхоналарда мўлжалдагидан икки баравар кўп қамалганлар тутиб турилган. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг 1924-25 йил учун қилинган ҳисоботида шу йилда 4 та қамоқхонада 314 киши сақланганлиги² қайд этилади.

Мадрасаларнинг ҳар бири 7-8 талабага атаб қурилган ҳужраларида 18-20 тадан маҳкум этилганлар қамаб қўйилган. Маҳбуслар жой тиқилинчлиги ва озиқ-овқат етишмаслигидан қаттиқ қийналган ва касалга чалинган. Шу жиҳатдан, Беҳбудий шифохонаси врачлари Болтянскаянинг 1924 йил 31 октябрда вилоят ижроия қўмитаси раиси номига ёзилган 316-рақамли хати аҳамиятли.

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 79-иш, 51-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 19-бет.

Одамгарчилик ҳиммати, врачлик масъулияти устун бўлган Болтянская: «Қамоқхонадаги маҳбусларда очлик туфайли цинга (тиш тўкилиши) касаллиги кучайиб бораётир. Маҳбуслар жуда оғир аҳволга тушган ва очлик эълон қилишни айтмоқдалар»¹, – дейди.

20-йилларда маҳбусларнинг аксарияти совет ҳокимиятига қарши курашган кишилар, «босмачилар», уларга ёрдам беришда айбланган собиқ амир амалдорлари, бойлар, руҳонийлар, чорвадорлар, деҳқонлар бўлганлар. Уларнинг кўпчилиги судгача етиб боровмаган. Тергов жараёнидаги даҳшатли қийноқ усуллари, жойнинг оддий яшаш ва тозалик қоидаларига мутлақо жавоб бермаслиги, очлик азоблари бевақт ўлимларни тезлаштирган.

8

Вилоят Ахлоқ тузатиш (исправдом) уйи Қашқадарёнинг асосий маҳбусхонаси эди. Қамоқхонада 20-йиллар бошларида кимлар бошлиқ бўлган, бу хусусда архив ҳужжатларида маълумотлар сақланиб қолмаган. Чамаси, дастлабки пайтларда бу муассасаларга раҳбарлик маҳаллий кишиларга ишонилмаган кўринади. Фақатгина 20-йиллар ўрталарига келиб Одил Беков, Озодхон Акбаров, кейинроқ Назировлар ахлоқ тузатиш муассасасига бошлиқ бўлганлар. 1926 йилнинг 16 январида Одил Беков вилоят ижроия қўмитасининг 22-қарори билан қамоқхона бошлиғи этиб тайинланган. Лекин у бу ишда узоқ турмаган, февралда унинг ўрнига Озодхон Акбаров келган.

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 46-иш, 1-бет.

Қамоқ муассасалари вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими қошидаги қамоқ жойлари назоратига (инспекция) қараган. Қамоқ жойлари нозири раҳбарликни мувофиқлаштириб борган. Турмаларнинг бошлиқлари маҳаллий ҳукумат органларига ойма-ой ҳисоб бериб турган. 1926 йилнинг февраль ойи учун Озодхон Акбаров томонидан Ахлоқ тузатиш муассасаси фаолияти ҳақида ёзилган ҳисоботга кўз югуртирайлик. 1926 йилнинг 1 мартига қадар бўлган ҳолатга кўра, қамоқхонада 4 та катта, 2 та кичик назоратчи (6), 172 та маҳбус бўлган. 60 маҳбус зўрға сиғадиган ҳужраларда 3 барабар кўп қамоққа олинганлар сақланган. Маҳбуслар 19 та милятиқ остида тутиб турилган.

Қамоқхона бошлиғи ҳисоботда ҳолатни аниқ кўрсатиб, шундай ёзади:

“Ахлоқ тузатиш уйи ҳозирги вақтда охиригача лиқ тўлган, бу айтилган рақамлардан ҳам кўриниб турибди. Одатдаги шароитда камераларга 12-25 кишини сиғдириш мумкин. Лекин камераларда 25 ва ундан кўп одам бор. Хуллас, камераларга барча маҳбусларни жойлаштириш иложи йўқ, оқибатда, интизомли маҳкумлардан 20 киши маъмурий бино ҳовлисида ва тикув ҳужрасига қўйилди. Кўрпа-тўшаклар йўқлиги сабабли, маҳбуслар ерда ётибдилар. Бениҳоя тирбандлик, ички кийимларнинг йўқлиги ва битнинг кўпайиб кетиши касал тарқалишига олиб келмоқда. Кейинги кунларда тиф билан оғриш ҳолатлари кузатиламоқда, айвонларда ҳам касаллар тўлиб ётибди, 3 киши шаҳар касалхонасига жўнатилди, амбулатория хасталари маҳбусларнинг ярмини ташкил этади. Назоратчилар таъминот ва уст-бош етишмаслигидан қўнимсиз аҳволда. Револьверларнинг йўқли-

ги ички постларда бўлиши мумкин бўлган кутилмаган ҳодисалардан юрак ҳовучлаб юришга мажбур этади”¹.

Қашқадарё вилоятида, совет ҳокимияти ўрнатилган бошқа ҳудудлардаги сингари, қамоқ, маҳбус деган тушунчалар мустабид тузум билан измаиз пайдо бўлган. Бу йилларда қамоқлар мавжуд бўлгани билан суд, прокуратура, милиция ҳали тўла қувват билан ишлайдиган органлар даражасига кўтарилмаган эди. 1924 йилда ҳам асосий жазо органи БСБ (ГПУ) бўлиб қолаверади. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 29-жамғармаси, 1-рўйхат, 2-ишида бу фикрни далолат этадиган ҳужжатлар сақланиб қолган.

Босмачиларга кўмак беришда айбланган Нуржов Хидировни қамоққа олиш БСБ вилоят бўлими томонидан амалга оширилади. 1924 йилнинг 26 мартида қабул қилинган шу ҳақдаги қарор билан танишайлик:

“Эҳтиёт чорасини тайинлаш ҳақида қарор. 1924 йилнинг 26 марти кунида мен, Беҳбудий махсус пунктнинг вакили Титов, ЖКнинг 76-моддаси 2-бандида кўзда тутилган жиноятни қилишда айбланаётган Нуржов Хидировнинг ишини кўриб чиқиб, ишда босмачиларга кўмак берганлигини тасдиқлайдиган далиллар мавжудлигини инобатга олиб, ЖКнинг 144-моддаси 5 банди, 146-моддаларига асосланиб, фуқаро Хидировни Беҳбудий Ардомида умумий асосда назоратда сақлаш қарорини қабул қилдим”.²

1924 йилнинг 7 майида Нуржов Хидиров иши маддалаб, унга қўйилаётган айблар янада ваҳи-

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 2-64-иш, 114-бет.

² ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 2-иш, 12-бет.

мали тус олади. Энди бу иш билан Ситников деган БСБчи шуғулланади. У шу куни ёзилган қарорида қуйидагиларни таъкидлайди:

“1924 йилнинг 7 майи кунида, мен 13-ўқчи корпус ҳузуридаги БСБ вилоят бўлими Беҳбудий маҳсус пункти вакили Ситников ЖПК нинг 206-207-моддаларига асосан, шу куни ЖК 76-моддаси, 2-банди билан айбланаётган фуқаро Нуржов Хидировнинг 14-ишини кўриб чиқиб, аниқладимки, фуқаро Н.Хидиров шу йил 28 март куни кечаси икки маҳаллий кишига ҳужум қилиб, уларни урган ва бирини талаган, унинг 500 сўм миқдоридаги тангасини олиб қўйган. Жиноят аломатлари жабрдийда аризаси ва қатор гувоҳлик кўрсатмалари билан тасдиқланади. Юқорида айтилганларга асосланиб, қарор қиламан:

Фуқаро Н.Хидировнинг ЖК 76-моддаси, 2-бандида кўзда тутилган жиноятни қилишда айбланиб тузилган 14-иши Бухоро халқ совет республикаси олий трибуналининг Беҳбудий шаҳар сайёр сессиясига навбатдаги суриштирув ва суд тақсимооти учун ҳавола этилсин.

Вакил Ситников.

Тасдиқлайман – 13-ўқчи корпус
ҳузуридаги БСБ вилоят бўлими

Брониславский”¹.

Беҳбудий маҳсус пункти бошлиғи

Қизил армия қисмларидаги БСБ маҳсус пунктлари вилоятнинг Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Ғузор, Косон, Чирокчи каби йирик аҳоли ман-

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 2-иш, 11-бет.

зилларида ҳам мавжуд эди. 1920-1924 йилларда қизил аскарлар командирлари, БСБ махсус пунктлари ходимлари қанча кишиларни қамаган, отган – аниқ маълум эмас. Архив ҳужжатларида сақланиб қолган исмлар денгиздан бир томчи, холос. Нуржов Хидировнинг “жиной иши” билан ҳарбийлар, Бош сиёсий бошқарма ходимлари шуғулланишига ҳожат бўлмаган. Бу одатдаги йўлтўсарлик, талончилик бўлган. Ишни милиция қўлга олиши, суриштирувни у яқунлаши мумкин эди. Лекин бундай бўлмаган. Ҳарбий даврнинг темир қонунига биноан, қамайдурган ҳам, отадурган ҳам Бош сиёсий бошқарма – ГПУ эди. Советлар ўз олдига ҳеч бир сиёсий мақсад қўймаган, одатдаги безори, ўғри, йўлтўсарларни ҳам “босмачи” деб қараган, шундан келиб чиқиб, жазони ҳарбий трибунал воқитасида ҳал этган. Ҳақиқий ватанпарварлар эса мустабид тузумга қарши қилич яланғочлаган, юрт озодлиги учун курашган жасур қаҳрамонлар эди. “Босмачи” деса юрак ўйноғи бўладиган советлар оддий ўғри, йўлтўсар билан фидойи ватанпарварлар фарқига атайин бормаганлар, бунинг мустабидлар учун заррача аҳамияти йўқ, улар учун мақсад қўрғошинни кўпроқ сарфлаш-ўлдириш эди.

9

Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) совет ҳокимиятини ағдаришни мақсад қилган ватанпарварларни фош этишни, сиёсий мухолифларни йўқ қилишни ўз зиммасига олган эди. Юқорида келтирилган жиноий ишдан маълум бўладигани, БСБ тунда содир бўладиган воқеалардан доим кўзқулоқ бўлган ва қўлга тушганларни аяб ўтирма-

ган. Үша йилларда бирор зарурат юзасидан кечаси йўда бўлганлар БСБ исковучлари қўлига тушиб, доғда қолганлар. Милицияга бошда ишонч бўлмаган. 1921 йилда Қашқадарё вилоят милициясининг бошлиғи Дониёрбек 180 та қурооланган милиционерлари билан “босмачилар” томонига ўтиб кетгач, вазият жуда оғирлашган эди. Советларнинг бирдан-бир мустаҳкам, ишонган ҳимоячиси БСБ бўлиб қолган эди. Шу боис, бу сиёсий-ҳарбий жазо органига фавқулодда ваколатлар берилган ва катта куч бириктирилган эди.

Қашқа воҳасида советлар вилоятни эгаллаган 1920 йил сентябридан кўп ўтмай, мустабид тузумни ағдариб ташлашга, амирликни тиклашга қаратилган қуроли қўзғолонлар бўлиб ўтади. 1920 йилнинг 7-13 сентябрь кунларида Қаршида, 15-18 декабрда Яккабоғ, 24-30 декабрь кунларида Шаҳрисабз – Китобда юз берган оммавий қуроли қўзғолонлар бир сира бу жойларда совет ҳокимиятига барҳам берган эди.

20-йиллар бошларида мустабид тузумга қарши вилоятда уюшган озодлик ҳаракати кучлари фаолият кўрсатаётган эди. БСБ бу ташкилотнинг 70 аъзоси бўлганлигини, уни Қарши шаҳар ҳокими Тоғайбек амир Сайид Олимхон ташаббуси билан тузганлигини яхши билган. БСБ советларга қарши кенг қамровли кураш бошлаганларни “Аксининқилобий ташкилот” деб атайти. Аксининқилобчилар – инқилобга қарши курашувчилар 1920 йилдан то 1926 йил охирига қадар совет ҳокимиятини ағдариш учун мунтазам кураш олиб боради.

Катта ҳарбий куч, қуроолар устунлигида, сунъий иқтисодий тангликни вужудга келтирган ҳолда

советлар озодлик кучларини енгишга муваффақ бўлади. Кураш билан кечган йилларда катта қурбонлар берилган эди. Советлар кўрган талафот ҳам сезиларли даражада бўлганди. Тинч аҳоли, айниқса, катта зарар ва жабрга мустаҳиқ этилган, “босмачилар” чиққан қишлоқлар ёқиб юборилган, талон-тарож этилган, бегуноҳ аҳоли ўлдирилган, қамоққа олинган эди. Советлар “босмачилар”, кўрбошилар оилаларини, қариндош-уруғларини аяб ўтирмаган, тўғридан-тўғри отиб ташлашлар, уйларга ўт қўйишлар, хотин-қизларни таҳқирлашлар сингари бемисл зўравонликларни амалга оширган.

Бу зуғум 30-йилларга, ҳатто ундан кейинларга қадар ҳам давом этади. БСБ вилоят бўлими 20-йиллар ўрталарига келиб, Қашқадарё қамоқхоналарини “Аксилнқилобий ташкилот”нинг тирик қолган раҳбарлари, фаоллари ва аъзолари, “босмачилар”га ёрдам беришда шубҳа қилинган фуқаролар билан тўлдириб ташлайди. Амирлик даврида амалдор, руҳоний, бой ва сарбоз бўлганларнинг деярли ҳаммаси БСБ рўйхатига олинади.

Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг ҳисоботи юзасидан 2-қурултойда (1926 йил 15 октябрь) қабул қилинган резолюцияда шундай кўрсатма мавжуд, унда “босмачилик ҳаракатида қатнашганлар ва уларга ёрдам берганларнинг ҳаммасини аниқлаш ва уларни алоҳида ҳисобга олиш”¹ жазо органлари олдига асосий вазифа қилиб қўйилади. Издан тушишлар, агентлар маълумотлари 1926 йил баҳорига келиб, вилоятнинг юзлаб та-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 55*-бет.

ниқли, обрўли кишиларини БСБ нинг маҳкумларига айлантириб қўяди.

Мирзо Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳмараим Абдусатторов, Хўжаназар Инотуллаев, Музаффархўжа Ҳотамхўжаев, мулло Тождиддин Салимов, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқи-хўжаев, мулло Неъмат Шодмонов, Очил Соипов, Мамашо Дониёров, Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжаев, Назар Абдуқодиров, Бобохўжа Муқимхўжаев сингари кўпгина кишилар “Аксинқилобий ташкилот”нинг раҳбарлари ва фаоллари сифатида 1926 йилнинг 20-26 март кунларида БСБ вилоят бўлими томонидан қамоққа олинади.

Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилояти бўлимининг 1926 йил баҳоридаги қамоқ кампанияси унинг фаолиятидаги энг шов-шувли сиёсий тадбир бўлган эди. 1926 йилга келиб, БСБ қўлга олган маҳкумларини, аввалда бўлиб келганидек, ўз ҳукми билан отиб юбора олмайди (БСБ сиёсатида отувдан бошқа жазо тури деярли қўлланилмаган), иш судда кўриладиган бўлади. Бу вақтинчалик ён бериш эди. 1929 йилдан яна БСБ ўзининг олдинги мавқеини тиклайди, “Учликлар”ларга фавқулодда ваколатлар берилади.

10

1927 йилга келиб, вилоятдаги маҳбусхоналар сони кўпаймаган бўлса-да, қамоққа олинганлар ва уларни назорат қилувчилар миқдори анча ошади. Шу йили вилоят қамоқ жойларида 5719 киши ҳибсда¹ бўлган. Бу рақам Қашқадарё ви-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 20-иш, 15-бет.

лоят ижроия қўмитасининг 1926 йил 1 октябридан – 1927 йил 1 октябригача бўлган давр учун қилинган ҳисоботида акс этган. Вилоятнинг асосий турмаси – Ахлоқ тузатиш уйида назоратчилар сони ҳам шунга мутаносиб равишда 37 тага орттирилган. Шаҳрисабз ва Ғузор маҳбуслароналарида назоратчилар 14 тага, Беҳбудий шаҳар қамоқхонасида эса уларнинг сони 26 тага етказилган.

Вилоят ижроия қўмитасининг юқорида эслатилган йиллик ҳисоботида қамоқхоналардаги “санитария-тозаллик шароити ёмон аҳволда, камераларнинг тиқилинчлиги ва келгусида қамалувчилар сони ошиб бориши натижасида Қашқадарё округида жазони ўташ касаллик тарқалишига олиб келади. Қамоқхоналарда амбулатория ва врачлик пунктлари мавжуд эмас. Бундан биргина 10 ўринга эга шифохонаси бўлган Ахлоқ тузатиш уйи мустасно” эканлиги айтилади.

Ҳибсга олинаётганлар сони ошиб боргани билан қамоқхоналар бинолари маҳбуслар ҳаддан ташқари кўп бўлганлиги, таъмир қилинмаслиги сабабли яроқсиз ҳолга келиб қолган эди. 1927 йилнинг 10 апрелида вилоят ижроия қўмитаси қарори билан қамоқхоналар ҳам кўздан кечириб чиқилади. Текширув Шаҳрисабз қамоқхонасидаги аҳволни шундай изоҳлайди:

“Шаҳрисабздаги Ардом (арестной дом — П.Р.) маймунлар йиғлайдиган аҳволга келиб қолган, унда маҳбусларни мутлақо сақлаб туриш имконияти йўқ. Қулфлар бузилган, эшиклар қўпорилган, бино бошдан-оёқ таъмирталаб бўлиб турибди. Ардом ичида на кўрпа-тўшак, на ётар жой (нар) бор, маҳбусларнинг ерда ётишига тўғри ке-

лади. Қамоқхона, айтиш керакки, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб ва Чироқчи каби 4 туманга хизмат кўрсатади. Шу йил 1 майда унда 72 маҳбус бор эди. Ардом маҳбусларни сақлашга мослаштирилмаганлиги, ҳибсга олинганларнинг қочиш эҳтимолларини ҳисобга олиб, мавжуд назорат штатларини икки бараварга кўпайтириш зарур бўлади”¹.

1926-1927 йилларда вилоят қамоқ жойларини назорат қилиш идораси фаолияти билан боғлиқ жиҳатлар фикр юритилаётган мавзуга бир қадар ойдинликлар киритади. Вилоят қамоқхоналар инспекцияси нозир Парамонов деган киши бўлган. Парамонов 1927 йилнинг 29 апрелида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси раиси номига 430-сонли маърузасини ёзиб, қамоқхоналардаги ҳолатни маълум этади.

Маърузада, 1926 йилнинг 1 октябридан то 1927 йилнинг 1 апрелига қадар, яъни, беш ой давомида вилоят қамоқхоналарида 2093 маҳбус² бўлганлиги, улардан 559 таси қаттиқ назоратда, 595 таси умумий тартибда сақланаётганлиги, 912 таси сўроқ-суриштирувда, 27 таси бошқа турмаларга кўчириладиган маҳбуслар эканлиги айтилади. Қамоқхоналар бўйича масъул шахснинг эътирофича, “вилоят ҳибсхоналари умуман ўз йўналишига тўғри келмайди, хусусан олганда, таъмирталаб, бироқ маҳаллий ижроия қўмиталар маблағ ажратмаслиги туфайли таъмирлаш тўхтаб турибди.

Камераларда маҳбуслар учун нарлар мутлақо мавжуд эмас, улар ерда ётишади, ҳаво етишмай-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 115-бет.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 52-иш, 29-бет.

ди, шамоллатиш иложсиз, булар ҳаммаси бир бўлиб маҳкумларнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатаётир, қолаверса, бу ҳол маҳбусларнинг ёппасига касал бўлишига олиб келмайди деган кафолат йўқ”¹. Парамонов маҳбусларга берилган озиқ-овқатлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. “Маҳаллий ижроқўмларнинг ўз вақтида маблағ ажратмаслиги сабабли, сифатли овқатлар бериш тез-тез узилишлар билан бўлади. Маблағ масаласи кўп кўнгилхираликларга сабаб бўлаётир ва тўлалигича ҳал этилган эмас. Жумладан, Шаҳрисабз қамоқхонаси таъминоти масаласида аҳвол шундай бўлиб, маҳаллий ижроия қўмита штатдаги 40 маҳбусга мўлжалланган маблағни беради, ҳолбуки, қамоқхонада 80 дан 100 гача маҳбус сақланади. Танқислик сабабли шу йил 1 мартда 85 маҳбус очлик эълон қилди. Бу жуда ноқулай ҳолат бўлиб, келгусида такрорланишига йўл қўйилмаслиги керак, деб ўйлайман”, — деб ёзади у. Аҳволни тасаввур қилиш мумкин. 40 маҳбусга аталган бўтқани 100 киши еб тўймаслиги аён. Қамоқхоналар озиқ-овқат таъминоти маҳаллий бюджетга тақаб қўйилганлиги советона очкўзлик, большевикона ҳасисликдан бошқа нарса эмасди...

1927 йилнинг 1 апрелида вилоят Ахлоқ тузатиш уйида 111 маҳбус бўлиб, уларнинг 77 таси қаттиқ ажратилган ҳолда ҳибсда сақланар эди. Одатда, бу тоифа маҳкумлар совет ҳокимияти душманлари, қўрбошилар, “босмачилар”, уларга кўмак берган бойлар, амалдорлар, бошқача айтганда, сиёсий айб қўйилганлар бўларди. 30 та маҳбус умумий тартибда (фуқаролик жино-

¹ Шу жойда.

ятлари) тутиб турилган бўлса, 4 таси сўроқ-суриштирув остида эди. Беҳбудий шаҳар Домзагида (қамоқхона) 87, Гузор қамоқхонасида 38, Шаҳрисабз маҳбусхонасида 72 киши ҳибсда эди.

Қамоқхоналар маҳбуслар билан тирбанд, озиқ-овқат етишмас эди. Шаҳрисабзда 85 маҳбуснинг очлик эълон қилиши, совет ҳокимиятининг зуғумларига қарамай, фавқулодда кўтарилиш бўлган дейиш мумкин.

Маҳаллий ҳукумат, вилоят ижроия қўмитаси қамоқхоналарда вужудга келган вазиятни билгани-кўргани ҳолда, ижобий ечимлар топишдан ожиз эди. 1927 йилнинг 18 октябрида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси катта президиумнинг йиғилиши бўлиб, унда раҳбарлардан Шохиддинов, Папков, Рўзибоев, Мусахонов, Хорошев, Поздняковалар қатнашади. Катта президиум “вилоят қамоқ жойларида маҳбуслар тасдиқланган кўрсаткичдан ошиқ сақланмоқда, ҳибсхоналар нотоза ҳолатда бўлиб, озиқ-овқат қониқарли даражада эмас”лигини таъкидлайди¹, холос.

11

1926 йилда Қашқадарё вилоятида “босмачилик”ка барҳам берилганидан кейин ҳам бу ўлкада советларга қарши кураш тўхтаб қолмаган эди. Совет ҳокимияти вақтида вилоятдаги озодлик кучлари ҳаракатидан қаттиқ хавотирга тушиб, вилоят ҳудудида қизил армия қисмлари сонини кўпайтирган, Россия ҳудудидан ҳам жанговар

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-рўйхат, 51-иш, 28-бет.

полкларни олиб келган эди. “Босмачилик” тугатилиши билан қизил армия қисмларининг айримлари Самарқанд ва бошқа жойларга олиб чиқиб кетилганди.

Ватанпарварлар советларга қарши кураш олиб борадиган жанговар гуруҳлари камайганлиги сабабли, курашни яширин йўсинда давом эттириш йўлига ўтадилар. Қашқадарё вилоят суди ҳузурдаги тақсимот ҳайъати ўзининг 1927 йил 21 августдаги бир ҳужжатида бу ҳақда махсус муносабат билдиришни лозим топган. Муносабат моҳияти “босқинчиликнинг жонланиши ва хуружларининг кўпайиб бораётганлиги”¹ билан ифодаланади.

Вилоят ижроия ҳокимиятида шундай фикр бе-сабаб қарор топмаган. Оқибатда, қизил армиянинг 10-Туркистон ўқчи полкини Қарши шаҳрида жойлаштириш зарур деб топилади. Вилоят ижроия қўмитасининг 1927 йил 13 январда бўлган кичик президиуми 10-Туркистон ўқчи полкининг штабини вилоят қасаба уюшма ташкилотининг эски биносида жойлаштириш ҳақида 3-қарорини² қабул қилган эди.

Вилоят суди ҳузурдаги тақсимот ҳайъати вақти-вақти билан қамалганлар тақдирига таҳрирлар киритиб туриш ҳуқуқига эга эди. Айрим ҳолларда маҳбусларга дала ишлари билан боғлиқ равишда таътилар, шартли озодлик бериш имтиёзи кузатилар эди. Тақсимот ҳайъатининг ишига БСБ вилоят бўлими таъсир ўтказмай қолмасди. Бош сиёсий бошқарма сиёсий маҳбусларга заррача имконият берилишига тиш-тирноғи билан

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 68-иш, 28-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 123-иш, 4-бет.

қаршилик кўрсатарди. Бундай қатағондан собиқ амаддорлар, бойлар, руҳонийлар четда эмас эди. 1927 йилнинг 21 августида БСБ вилоят бўлими ЖК нинг 76-моддаси 2-банди билан 3 йилга қамалган, жазони қаттиқ тартибда ўтаётган Назар Аминов, Анна амин Сафаров, Шароф Имомов, Ҳазратқулов, Муродов, Обид Қодиров, мулло Бўри Бобоқуловларни¹ қаттиқ назоратда ушлашни талаб этади.

“Махфий” рукни билан ёзилган яна бир ҳужжат 20-йиллар иккинчи ярми бошларида вазиятни тасаввур этишга ёрдамга келади. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси қошидаги маъмурий бўлим ижроия қўмита президиумига 1927 йилнинг 28 ноябрида 1447-рақамли хатни йўллаб, босқинчилик кўпайиб бораётганлиги боис, милицияни кучайтириш таклифини киритади.

“Кучайиб бораётган босқинчилик (“босмачилик” сўзи ўрнига “бандитизм” истилоҳи истеъмолга кира бошлайди – П.Р.) – туманларда отлик милициянинг камайтирилиши билан боғлиқлиги яққол кўриниб турибди. 3 отлик милиционери бўлган туман милицияси босқинчилар билан курашда кучсиз, улар жазосизликдан ривож топиб, ўз ифлос ишларини амалга оширмоқда, туманларда совет ишига тўсиқ бўлмоқда. Яқин келажакда Китоб, Шаҳрисабз ва Тангиҳарам туманларида қишлоқ хўжалик солиғи йиғимини барбод қилиш хавфини солмоқда”, — дейилади “махфий” белгиси қўйилган ҳужжатда. Маъмурий бўлим бошлиғи Казанский томонидан киритилган таклифда отлик милиционерларни 12 кишига² кўпайтириш (Шаҳрисабз туманида) кўзда тутилади.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 123-иш, 28-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 89-иш, 17-бет.

Қамоқхонадаги шароит жуда огир, бу ҳол, айниқса, Шаҳрисабз маҳбусхонасида чидаб бўлмас даражада эди. Қашқадарё қамоқ муассасалари нозири Параманов маҳаллий ва юқори совет органларига вужудга келган вазият тўғрисида хатлар ёзишдан, мурожаат этишдан чарчамаган. 1927 йилнинг 7 апрели куни у вилоят ижроия қўмитаси президиумига ва ЎзССР ички ишлар халқ комиссарлиги қамоқхоналар бош бошқармасига навбатдаги рапортини йўллайди.

“Маълум қиламанки, штат жадвалида белги-ланганига асосан, — дейди у, — Шаҳрисабз Домзагида 40 маҳбус сақланиши лозим. 1927 йилнинг 1 апрелида мазкур қамоқхонада 85 ҳибсга олинганлар бўлиб, ўтган декабрь, январь, февраль ва март ойларида Шаҳрисабз қамоқхонасида сақланаётган маҳбуслар сони ўртача 92 тага тўғри келди. Айни вақтда маҳбусларнинг таъминоти, бошқа харажатлар ва ходимлар штати 40 маҳбус ҳисоби даражасида қолиб келаётир.

Шаҳрисабз қамоқхонаси бошлиғи шу йил 1 мартда 85 маҳбус очлик эълон қилганлиги ҳақида хабар берди. Бу 40 маҳбусга мўлжалланган озиқ-овқатнинг 100 та қамалганга бўлинаётганлиги билан боғлиқ норозилик оқибатидир.

Тақдим этилган лойиҳамда кўрсатилганидек, маҳбуслар штат бирлигини 120 тага қадар кўпайтиришни, шундан келиб чиқилган ҳолда, ходимлар сони ва сарф этиладиган харажатлар миқдорини ҳам оширишни сўрайман”¹.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 80-бет.

Лойиҳада Шаҳрисабз қамоқхонасида маҳбуслар сонини 120 тага етказиш кўзда тутилиб, уларни назорат қиладиган ходимларни 15 тага қадар орттириш таклифи берилган эди. Қамоқ шароитини яхшилаш на юқорини ва на қуйини заррача қизиқтирмасди. Маҳбуслар сони кундан-кунга орта боради, қачонлардир қирқ маҳкум учун белгилаб қўйилган таъминот, жой ўзгармасдан қолаверади. 1927 йилнинг 2 майида Қашқадарё вилоят қамоқхоналар назоратчиси Парамонов, Шаҳрисабз қамоқхонаси хўжалик мудирини Агафонов ва қамоқхона бўйича навбатчи Мазитовлар камераларни кўздан кечириб, ҳамма маҳбуслар билан савол-жавоб қилиб чиқадилар. Улар бу ҳақда акт тузадилар. Актда қуйидагилар қайд этилади:

1. Маъмурий ва назорат ходимларига нисбатан шикоятлар бўлмади.

2. Маҳбусларнинг ҳаммаси озиқ-овқат етишмаслигини айтдилар. 40 кишига мўлжалланган овқат, шу текширилган кунда 72 қамалганга бўлиб берилганлиги маълум бўлди. Ҳибсда сақланаётганларнинг оч қолаётганлиги сабаби шу билан боғлиқ.

3. Сўроқ-суриштирувларда бўлган маҳбусларнинг айримлари қамалганига 8 ой бўлаётганига қарамай, ишлари судда кўрилмаб ётганлигини арыз қиладилар. Бу ишда масъулият вилоят суди ва тергов органлари зиммасидадир.

4. Камералар кўздан кечирилганда, маҳбусларнинг на гилам, на бўйра тўшалмаган қуруқ ерда ётиши аниқланди. Маҳбусларнинг тикилинч жойлаштирилиши, тўйиб овқат емаслиги касаллик тарқалишига олиб келяпти¹.

Актнинг 8-бандида “бозорда ноннинг қимматлашиб бораётгани, Шаҳрисабз шаҳрида бирорта

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-руйхат, 188-иш, 92-бет.

новвойхона йўқлиги, нонни ширкат ва артеллардан, хусусий кишилардан олишга тўғри келаётганлиги сабабли, қамоқхонада новвойхона ташкил этиш¹ айтилади. Бу ҳам, бошқа таклифлар қатори, эътибордан четда, қоғозда қолиб кетади.

Шаҳрисабз қамоқхонасида моддий танглик кучайгандан-кучайиб борар эди. Совет жазо органлари ҳибсга олишга ружу қилгани ҳолда, оқибати билан мутлақо қизиқмас эди. Вилоят қамоқхоналар инспекцияси, турма бошлиқлари маҳкумларни сақлаш, улар таъминоти учун куйиб-пишсалар-да, ҳаракатлари натижасиз якун топарди. Шу йилларда Шаҳрисабз қамоқхонасида Одилов деган киши бошлиқ бўлган. У жой ва озиқ-овқат танглиги ҳақида тинимсиз маълумотлар ёзади. Текширувлар, тузилган актлар самарасиз интиҳо топади. Шундай бўлса-да, у ҳаракатни тўхтатмайди. 1927 йилнинг 5 июнида вилоят қамоқхоналар инспекциясига 676-рақамли хатни йўллайди: “Ҳозирги пайтда, — дейди у, — Шаҳрисабз қамоқхонаси маҳбуслар билан тўлиб-тошди. Вилоят ижроия қўмитаси ва молия бўлимига зудлик билан маҳкум этилганларни Беҳбудий ахлоқ тузатиш уйига жўнатиш учун 300 сўм миқдориди кредит ажратиш ҳақидаги масалани қўйишни сўраймиз. Ҳозирги вақтда, 5 июнда маҳкум этилганлар 34, сўроқ-суриштирувдагилар – 71 та, ҳаммаси 105 киши. Кредит ажратилгудек бўлса, 50 маҳбус жўнатилиши кутилмоқда. Аҳвол ниҳоятда қалтис, тезликда чора кўрилмаса бўлмайди.

Қамоқхона бошлиғи
Хўжалик мудири

Одилов.
Трубников”².

¹ Шу жойда.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 98-бет.

1927 йилнинг ёзига келиб, вилоятдаги мавжуд 4 та қамоқхонада аҳвол ночор даражага келиб қолган, Шаҳрисабз турмасидаги манзара қолган маҳбусхоналар учун ҳам хос эди.

Вилоят қамоқхоналарида тирбандлик ва овқат етишмаслиги оғир оқибатларга олиб келиши Ахлоқ тузатиш уйи мутасаддиларини ҳам хавотирга сола бошлаганди. 1927 йилнинг 30 майида ҳайъат тузилиб, юқорида зикр этилган муаммолар текшириб чиқилади. 2 июнь куни ҳайъат текширувига бағишланган йиғилиш бўлади. Йиғилишда вилоят Ижроня қўмитаси маъмурий бўлимидан Қаҳҳоров, прокуратурадан Фишман, соғлиқни сақлаш бўлимидан – Ахлоқ тузатиш уйи қабул бўлими мудир, доктор Штехин, қамоқхоналар инспекциясидан Акбаров ва Ахлоқ тузатиш уйидан бошлиқ ўринбосари Шатиловлар иштирок этади. Йиғилиш Штехиннинг маҳбуслар ўртасида муттасил бир хил овқат ва тўйиб емаслик оқибатида пайдо бўлаётган цинга касаллиги тарқалиши олдини олишга бағишланган маърузасини эшитади. Касалликни бартараф этиш учун овқатлар турини ва калориясини ошириш эътироф этилади. Муҳокама жараёнида Беҳбудий шаҳридаги вилоят Ахлоқ тузатиш уйи ва Беҳбудий шаҳар қамоқхоналарида (Ҳожи Абдулазиз ва Қиличбек мадрасалари) касаллик сабаблари бир хилдаги, кам миқдордаги шўрва ва бўтқа билан боғлиқ эканлиги маълум бўлади. Пиёз, сабзи, картошка, вермишел маҳбуслар учун пишириладиган асосий озиқ турлари бўлиб, гуруч, ёв, гўшт деярли берилмаган. Бир маҳбусга ой давомида 7 сўм 50 тийинлик озиқ-овқат берилиши белгилаб қўйилган. Текширув ҳайъати бу ҳисоб қониктирмаслигини, 7 сўм 50 тийин-

лик сарф-харажат бир ойлик озиқ-овқат учун жуда кам эканлигини тан олишга мажбур бўлади. Шу сабабли, комиссия цинга ва бошқа касалликлар олдини олиш учун маҳбустга бир ой давомида озиқ учун ажратиладиган пул миқдорини 10 сўм 50 тийинга кўпайтиришни таклиф этади. Бу вақтда вилоят Ахлоқ тузатиш уйида 200 маҳбус¹ қамалиб ётган эди.

Қамоқхоналар инспекцияси нозири Акбаров 1927 йил 6 июнда вилоят ижроия қўмитасига 710-рақамли хатни йўллаб, унда Шаҳрисабз ва Беҳбудий қамоқхоналарининг ҳар бири учун 80 тадан улуш (порция) белгиланганлигини маълум қилади. Бу пайтда Беҳбудий шаҳар қамоқхонасида 136, Шаҳрисабз турмасида эса 105 та маҳбус бўлган. Беҳбудийдаги маҳбусларнинг 46 таси, Шаҳрисабздаги маҳкумларнинг 25 таси улуш ажратилмаганлиги боис, 80 кишига мўлжалланган овқатни бўлиб ейишига тўғри келган. Муаммо, кўринадикки, охиригача ҳал этилмаган.

Қамоқхоналардаги озиқ-овқат таъминотининг ўта ёмон ҳолатда эканлиги вилоят соғлиқни сақлаш бўлимини ҳам ташвишга солади. Вилоят соғлиқни сақлаш бўлими томонидан 1927 йил 31 май куни Ижроия қўмита президиумига ёзилган 1950-рақамли расмий ҳужжатда: “Вилоят соғлиқни сақлаш бўлими ушбу билан маҳбусларга овқат учун ажратилаётган маблағни кўпайтиришни сўрайди, чунки Ахлоқ тузатиш уйи ва Домзакда врач Штехин томонидан 2 та цинга билан касалланиш ҳолати аниқланган, бунинг сабаби сифатсиз овқат ва тўйиб емаслик билан боғлиқдир. Касаллик олди олинмаса, яқин орада маҳбуслар орасида

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 100-бет.

цинга тарқалиши хавфи кучли. Бундан ташқари, маъмурий бўлимга Ахлоқ тузатиш уйи ва Домзак бошлиқлари воситасида овқат тури ва асосан, сабзавотларни кўпайтириш кўрсатмаси берилиши мақсадга мувофиқ бўлур эди¹, — дейилади.

Булар амалга ошадиган гаплар эмасди. Шаҳрисабз қамоқхонасининг бошлиғи Боқи Одилов ҳар ҳолда ҳақталаб, маҳбусларга қайишадиган киши бўлган. Унинг қамоқ жойи, таъминоти ҳақидаги ҳаракатлари, билдиришномалари юқорида турганларга мақбул бўлмаган. Шаҳрисабз турмасида юз берган очлик эълон қилиш воқеаси кечирилмаган. Асли самарқандлик бўлган, тўғрисиўз Боқи Одиловнинг баҳридан ўтиш кун тартибига қўйилган эди. Отасининг вафоти бу ишни тезлатиб юборади. 1927 йилнинг июни бошларида Самарқанддан нохуш хабар олган Боқи Одилов рухсат олишни расмийлаштирмай, отасини дафн этишга шошилиб жўнаб кетади. 17 июнь кун қайтиб келганида, бўшаш ҳақида ариза ёзиши лозим бўлади, сўроқсиз кетганлиги учун жинорий жавобгарликка тортилади...

13

Беҳбудий шаҳар қамоқхонаси (Домзак) бошлиғи Ботир Назархонов ҳам бир иложини қилиб, вазифасидан қутулиш фикрида эди. 1927 йил июль ойининг охирларида тоби қочиб қолгач, даволаниш учун таътил сўрайди. Унга бир ойга ижозат берилади. Ўрнига муовини Қорабой Зокиров вақтинча бошлиқ бўлиб қолади. Ботир Назархонов таъ-

¹ Шу жамғарма, 103-бет.

тили тугаганидан кейин ҳам Беҳбудий шаҳрига қайтмайди. 1927 йилнинг 20 августи куни Қорабой Зокиров вилоят қамоқхоналар инспекцияси нозири Парамонов номига 3283-рақамли билдиришномани ёзади. Унда шундай дейилади:

“Ушбу билан маълум қиламанки, Домзак бошлиғи ўртоқ Ботир Назархоновга соғлиғи бўйича 15 июлдан 15 августга қадар бир ойлик таътил берилган эди. Лекин у ҳозирга қадар (20 августгача — П.Р.) ишга қайтмади. Ушбу тегишли чора кўриш ва маълумот учун тақдим этилди”¹. Баъзи масалаларнинг, хусусан, лавозим билан бошлиқ муаммоларнинг ҳал этилишидаги тезкорлик совет жазо органлари учун йўрғақда илашган хусусиятлардан дегулик. Қорабой Зокиров билдиришномани ёзган кунидек, қамоқхоналар нозири Парамонов ҳаялламасдан маҳбусхонага янги бошлиқ номзодини тавсия қилади. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси номига 1927 йил 20 август куни ёзилган 1948-рақамли билдиришномада: “Ушбу билан Беҳбудий шаҳар Домзаги бошлиғи ўринбосарининг шу йил 20 августдаги 3283-рақамли Домзак бошлиғи ўртоқ Назархоновнинг берилган таътилдан қайтмаганлиги ҳақидаги билдиришномасини илова этиб, Назархоновни вазифасидан олишни ва унинг ўрнига Домзак бошлиқлиги вазифасига ўртоқ Шкатуловни унинг ўз розилиги билан тайинлашни тавсия этаман”², — дейилади.

27—йилнинг ёзи охирлари, шу тариқа, қамоқхоналарнинг маҳаллий ходимлардан бўлган бошлиқларини ишдан четлатиш мавсуми бўлган эди.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 133-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 132-бет.

Шаҳрисабз турмасига, Боқи Одилонинг ўрнига, Григорьев деган кимса бошлиқ этиб тайинланганди. Бошлиқлар алмашгани билан вазият яхшиланиб қолмайди. Бу Григорьев дегани ҳам маҳбусларнинг оч қолаётганига тоқат қилиб, жим қараб туролмайди. У ҳам 1927 йилнинг 17 августда юқори органларга мурожаат қилишни бошлаб юборади. Шу куни 1144-рақамли билдиришномани Қашқадарё вилоят қамоқхоналар инспекциясига ва Шаҳрисабз шаҳар ижроия кўмитасига юборади.

У: “Маълум этаманки, менга бириктирилган қамоқхонада 80 маҳбус учун 80 удуш тасдиқланган. Ҳозирги вақтда Домзакда 101 маҳкум бор, бунда кўзда тутилмаганлар сони 21 та. Шунга кўра, овқат миқдорини кўпайтириш керак...”¹; — дейди.

Ҳозирга қадар Беҳбудий шаҳрида жойлашган вилоят Ахлоқ тузатиш уйи (Арестной дом), қамоқхона (Домзак) ва Шаҳрисабз маҳбусхонасидаги аҳвол билан бироз бўлса-да, танишдик. Тўртинчи қамоқхона Фузорда фаолият кўрсатар эди. Энди, шу қамоқхонадаги вазиятга ҳам тарихий ҳужжатлар асосида бир назар ташлайлик. Фузор қамоқхонасининг 1928 йилдан олдинги фаолиятига доир ҳужжатлар, афсуски, сақланиб қолмаган. Бошданок Фузор турмаси 40 маҳбусни сақлашга мўлжалланган бўлган. Лекин бу қамоқхонада ҳам камералар банди этилганлар билан тўлиб-тошган. Уша йилларда вилоят қамоқхоналарига хос бўлган бир нақл машҳур бўлган. Айтилишича, камераларда маҳбусларнинг фақат тик туриши мумкин бўлиб, шунда ҳам улар навбатма-навбат эшик ол-

¹ Шу жамғарма, 149-бет.

дида ўрин алмашиб, нафас ростлаганлар, ўтириш, ётиш имкондан холи бўлган. Кўп маҳкумларнинг соғлиги бу ҳолни кўтара олмай, ҳаётдан кўз юмган, касалга чалинган. Фузор турмасида ҳам 40 киши ўрнига 75-80 киши қамоқда бўлган.

Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи Ключников ва қамоқхоналар инспекцияси назоратчиси Казанскийлар 1928 йилнинг 5 декабрида вилоят ижроия қўмитасига 7685-рақамли билдиришномани ёзиб, Фузор турмаси кўзда тутилганидан 87 фоиз¹ ортиқ маҳбуслар билан банд эканлигини, 35 маҳбус 40 кишилик овқатга шерик бўлаётганлигини қайд этади.

Фузор турмасида Фармонов бошлиқ бўлган. Қамоқхона ва унинг ҳолати ҳақида “Фузор Домзагига келувчилар китоби”даги айрим қайдлар тасаввур бера олади. 1928 йилнинг 7 ноябрида шу китобдан келтирилган бир кўчирмада қуйидагиларни ўқиш мумкин:

1. Камераларнинг жуда кичик эканлиги ва ҳаво тозалагичлар йўқлиги аниқланди.

2. Каттароқ камераларда ҳам бўйра тўшалмаган.

3. Ошпаз учун махсус кийим талаб қилинади.²

1928 йилнинг 15 ноябрида Фузор Домзагини вилоят ижроия қўмитаси раиси муовини Зуссер ва 3-участка судьяси Бўриевлар кўздан кечиради. Улар маҳбуслар билан ҳам гаплашадилар, маҳбуслардан маъмуриятга нисбатан арзлар тушмаган. Ҳар ҳолда шундай деб қайд этилган. Ижроия қўмита муовини маҳбуслар шароити ҳақида қорозни қоралашни хуш кўрмаган, фақат қамоқхона маҳбусларни сақлаш учун яроқсиз эканини айтган.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 197-иш, 6-бет.

² Шу жамғарма, 8-бет.

Вилоят бошлиқларидан бирининг қамоқхонага келиб-кетиши Фармоновга дадда бўлган, чоғи, у орадан 2 кун ўтказиб, 17 ноябрда вилоят қамоқхоналар инспекциясига, прокурорга, маъмурий бўлимга, Гузор тумани ижроия қўмитасига билдиришнома жўнатади. Унда қамоқхонада 40 маҳбус ўрнида 75 маҳкум сақланаётганлиги, 35 ҳибса олинганга овқат кўзда тутилмаганлиги, туман ижроия қўмитаси бунга маблағ ажратмаётганлиги, бинонинг қамоқ учун мослаштирилмаганлиги¹ айтилади.

Булар – юқорида зикр этилганлар қамоқхона бошлиқларининг арзлари ёхуд иқрорномадари эди. Ҳақи маҳбусларнинг доду фарёдларига, шикоятларига етиб келмадик. Уларни қаламга олиш қанчалик оғир бўлмасин, ўз ўрнида, мавриди билан гапирилади...

14

Қашқадарё вилоят қамоқхоналаридаги оғир аҳвол, турмада бошлиқ бўлиб ишлаган кишиларнинг талаблари қондирилмаслиги, уларнинг масъулиятдан ўзини четга олишига сабаб бўлаётган омиа эди. 1927 йилнинг бошларида, масалан, вилоят Ахлоқ тузатиш уйи бошлиғи лавозими бир неча вақт бўш қолган эди. Қамоқхоналар инспекцияси нозири Парамонов вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи номига 1927 йил 3 февралда “махфий” рукнида 7/с-рақамли билдиришнома ёзади. Унда қамоқхона бошлиғи вазифасига номзод танлаш мураккабликлари ва сабаблари баён этилади:

¹ Шу жамғарма, 7-бет.

“Маълум қиламанки, ҳозирги вақтда Ахлоқ тузатиш уйи бошлиқсиз турибди. Қашқадарё вилоятида Ахлоқ тузатиш уйи бошлиғи лавозимига номзод танлаш иложи йўқ. Шунга кўра, вилоят ижроия қўмитаси президиумига Ахлоқ тузатиш уйи бошлиқлигига шаҳар милицияси бошлиғи Назархонов номзодини тавсия этар эдим. У бу мансабга ҳаракатчанлиги билан тўлиқ мувофиқ келади. Бироқ вилоят қамоқхонаси бошлиғининг ойига 110 сўм бўлган маоши камлиги учун Назархоновнинг бу ишга рози бўлиши қийиндир.

Шуни эътиборга олиб, ЎзССР ички ишлар халқ комиссарлиги қамоқхоналар бош бошқармасидан 35 фоизлик устама маблағ ажратиш масаласини қўйишни сўрар эдим, чунки Қашқадарё вилоятида бирламчи эҳтиёж озиқ-овқатлар нархи жуда қиммат, шунингдек, яшаш даражаси ҳам, буни яхши биласиз. Шунга кўра, Ахлоқ тузатиш уйи бошлиқлиги лавозимига, 110 сўмлик маошга рози бўладиган одамни топиш муаммо, айтилганларга кўра, 35 фоизлик устамани тасдиқлаган ҳолда шаҳар милицияси бошлиғи Назархоновни Ахлоқ тузатиш уйи раҳбарлигига қўйишни тавсия этаман”¹.

1928 йилнинг 26 ноябрида ЎзССР халқ комиссарлари советига Қашқадарё вилоятидаги қамоқхоналарда вужудга келган аҳвол ҳақида маъруза хати киритилади. Унда қайд этилишича, “Қашқадарё вилояти қамоқхоналари кейинги вақтда маҳбуслар кўплиги сабабли, талабга жавоб беролмай қолаётир. Вилоят қамоқхоналардаги шароитни ва ноқулайлик туғдираётган ҳолатлар ман-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 132-бет.

зарасини ойдинлаштириш учун қуйидагиларга эътибор қаратиш ўринли бўлади:

1. Вилоятда маҳбусларнинг штат жадвалида белгиланган сони 400 та бўлгани ҳолда, ҳозирги пайтда қамоқхоналарда 568 киши, яъни, 168 киши штатда кўрсатилганидан ошқ равишда сақланмоқда. Вилоят қамоқхоналарига бошқа жойлардан – Тошкент, Самарқанд вилоятларидаги турмалардан, 1 ва 2-изоляциялардан маҳбуслар олиб келинади. Уларнинг кўпчилиги каллакесар ва ашаддий жиноятчилар бўлиб, бир неча марта судланган. Бундайларнинг қочиши ва назоратчиларга нисбатан ҳужум қилишини кутиш мумкин. Қашқадарё вилоятида қилинган жиноятлар нисбати 70 фоизга тўғри келгани ҳолда, 30 фоиз жиноят бошқа жойлардан келтирилган маҳбуслар зиммасига тушади.

2. Маҳбуслар сонининг муттасил ошиб бораётгани натижасида, вилоят қамоқхоналари назоратчилари таркиби қоравулик қилиш ва маҳбусларни турли ишларга кузатиб боришга жисмоний жиҳатдан имконсиз қоламоқда. Оқибатда, назорат таркибининг дам олмай, кеча-кундуз ишлашига тўғри келмоқда. Белгиланган вақтдан ортиқча ишлаш эса шикоятларга, айрим ҳолларда судга мурожаат қилишларгача бориб етяпти, бунда барча айб қамоқхоналар маъмурияти зиммасига тушаётир.

3. Маҳбуслар сонининг штатда белгиланганидан ортиқлиги озиқ-овқат масаласининг кундан-кунга ёмонлашишига олиб келмоқда. Буни ҳал этиш учун маблағ топиш имконияти мавжуд эмас. 400 маҳбусга тайёрланган овқат 568 кишига тарқатиламоқда, бунинг оқибатида маҳбусларнинг ишончсизлиги ва норозилиги, турли-туман ши-

коятлари, шунингдек, очлик эълон қилишлари, муаммони ҳал этиш учун ҳокимият органларига мурожаат этишлари кузатиламоқда. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланди ва ҳозирги вақтда ҳам охири кўринмайди.

4. Бинолар, ҳамма камераларда маҳбуслар тиқилинч, энг кичик, кўпи билан 10 та одам жойлашиши мумкин бўлган камераларда ҳам 15 та ва ундан кўп маҳбус бор. Бундай ҳолатга йўл қўйиш мутлақо мумкин эмас, чунки ҳаво етишмаслиги сабабли маҳбуслар ўртасида касаллик тарқалиши жуда тез рўй беради.

Юқорида санаб ўтилган салбий ҳолатлар турли-туман қочувларга — бундай ҳоллар неча бор юз берди — сабаб бўлмай қолмайди, охир-оқибатда, буларнинг ҳаммаси учун, шуларга йўл қўйганлиги туфайли қамоқхоналар маъмурияти айбдор ҳисобланади. Айтилган ниҳоятда мушкул ҳолатларни ҳисобга олиб, ЎзССР ХКС ҳузуридаги Марказий маъмурий бошқарма олдига маҳбусларнинг бир қисмини, катта муддатга қамалганларни, бизнинг фикримизча, камида 150 кишини бошқа қамоқхоналарга ўтказиш фармойишини бериш масаласини қўйишни сўрар эдик”¹.

Республика ҳукуматига олдинда зикр этилган ва матни келтирилган маъруза хати ёзилганидан 3 кун ўтиб, муаммони янада ойдинлаштирадиган тағин бир билдиришнома рақам этилади. Вилоят прокурори ва ишчи-деҳқон инспекциялари номига Шаҳрисабз қамоқхонаси бошлиғи Ҳамроев ва хўжалик мудирини томонидан ёзилган мазкур билдиришномада (1927 йил 29 ноябрь) қиш олдигаги қамоқхона ҳолати ёритилади:

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 188-иш, 150-бет.

“Домзак эгаллаб турган бино ҳозирги пайтда бутунлай яроқсиз ҳолга келиб қолди. Шу боис, уни таъмирлаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас, бир томони қиш бошланиб қолганлиги, қолаверса, том бутунлай илма-тешик, чакка ўтиб ётганлиги, эшикларнинг шалоқлиги, намликдан чириб тамом бўлганлиги, деворларнинг қулаш даражасига келиб қолганлиги, ҳар лаҳзада бунинг юз бериши мумкинлиги шундай дейишга асос беради”¹.

Қамоқхоналар билан боғлиқ муаммолар маблағга бориб тақалар эди. Маблағ эса маҳаллий ҳокимиятлар томонидан таъминланиши белгилаб қўйилган эди. Давлат бюджетидан узиб қўйилганлик бошқа ҳудудлардаги турмалар қатори, Қашқадарё қамоқхоналарида ҳам иқтисодий танг вазият барқарор бўлишига йўл очган эди. Фузор қамоқхонаси томонидан қилинган талаблар ҳақида юқорида сўз юритилди. Хўш, натижа нима бўлди?

1928 йилнинг охирлари – 29-йил бошларига қадар маблағ ҳақида талаблар қондирилмасдан, ора йўлда қолдирилади. 1929 йилнинг 13 январиди вилоят молия бўлимининг мудири Козин ва шу бўлим назоратчиси Чудович имзоси билан Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси ҳамда прокуратурасига 6/2028-рақами билан юборилган жавобномада шундай дейилади: “Фузор қамоқхонасига кредит ҳисобига маблағ ажратиш масаласида, маълум қиламизки, маблағ мутлақо йўқлиги сабабидан, Фузор қамоқхонасини маблағ билан таъминлаш имконияти йўқ. Шаҳрисабз қамоқхонасини таъмирлаш борасида эса ишнинг тўхтаб

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 351-иш, 84-бет.

ётиши сабаби шаҳар ижроия қўмитаси билан боғлиқ. У шу мақсадга маблағ йўллаши керак эди. Бунинг учун бюджетдан 2000 сўм ажратиш кўзда тутилган ҳам эди”¹.

Молиявий тақчиллик масаланинг бир томони. Ўша йилларда Республиканинг ҳамма ҳудудларида бўлганидек, Қашқадарё вилоятининг тақдирини Козин ва Чудович сингари келгиндилар, марказдан юборилган ўта миллатчи, керак бўлса, сионистик мақсадларга хизмат қиладиган писмиқлар ҳал этар эди. 28—29-йилларда вилоят ҳокимиятида асосий лавозимларни эгаллаб турганлар шулар ҳисобланарди. Масалан, Васильев – вилоят ижроқўми раисининг муовини, Емцов – вилоят фирқа қўмитаси котиби, Малев – статбюро бошлиғи, Акентьев – БСБ (ГПУ) бошлиғи, Катренко – вилоят ижроқўмида масъул котиб, Лепендин – савдо бошлиғи, Трещчадов – чорва соҳаси раҳбари, Казанский – шаҳар ижроия қўмитаси раиси муовини, Васильев – коммунал банк бошлиғи, Поздняк – қишлоқ хўжалик банки бошлиғи, Васильев – жамғарма банк бошлиғи, Казанов – Давлат банки бошлиғи, Мулова – вилоят хотин-қизлар қўмитаси бошлиғи, Биллин – тайёрлов бўлими бошлиғи, Козин, Руковишников, Шангеливеч – навбатма-навбат вилоят молия бўлимини бошқарганлар, Чефранов – Ер бўлими бошлиғи, Лисенко – молия назоратчиси... Бу рўйхатни давом эттиравериш мумкин, лекин шу келтирилганларнинг ўзиёқ 20-йиллардаги вилоят раҳбарлари кимлар бўлганлигини тасаввур этиш учун етарли далилдир. Уларнинг асосий мақсади маҳаллий кишиларни эзиш, хўрлаш, оёқости қилишдан ибо-

¹ Шу жамғарма, 47-бет.

рат бўлган. Шу қабих мақсадларини амалга ошириш учун барча воситаларни ишга солганлар, мансабни суиистеъмол қилганлар. Қамоқхоналар ва қамалганлар учун бир тийин ажратиш, шароитни сал бўлса-да яхшилаш уларнинг юқоридан олган мустабидлик, миллатчилик топшириқларига мутлақо мувофиқ келмас эди.

15

Қашқадарё вилоят қамоқхонаси – Ахлоқ тузатиш уйида 1926 йилда Муҳаммаджон Ёқубжонов бошлиқ эди. У 24 ёшли навқирон киши бўлиб, тошкентлик эди. Фирқага ҳам аъзо эди. Унинг ҳамюрти Одил Беков 33 ёшда, фирқа аъзоси эди. Одил Беков Қашқадарё вилояти қамоқхоналари бўйича назоратчи-инспектор лавозимида ишлаган. Маҳбуслар улардан рози, шикоятлари йўқ эди. Ишнинг бундай бориши ановиларга ёқмай бошлайди. Улар “миллатдошларига қайишадиган” турма бошлиғи ва назоратчини орадан кўтариш режасини ишлаб чиқадилар. Илларион Курков деган вокзалда топганини ичиб, тўғри келган ерда думалаб ётиб қоладиган одамларини топиб, уни Ахлоқ тузатиш уйига хўжалик мудирни қилиб жойлаштирадилар. Қурмагур Илларион Курков ишга жойлашибоқ, томоқни хўллаш имконияти бу ерда етарли эканлигидан унумли фойдаланади. Қўлга илашганини ароққа алмашлашга муккасидан кетади. Муҳаммаджон Ёқубов уни бир-икки бор огоҳлантиради, қамоқхоналар инспекциясига – Одил Бековга мурожаат қилади. Одил Беков уни муҳокама қилиб, қинғир қилигини ташлашни, йўқса, ишдан ҳайдашни айтади. Ўз навбатида, Курков ҳам ортида турганларига мурожаат қилади. Улар кўрсатмаси билан

1926 йилнинг 31 ва 19 ноябрь кунларида вилоят прокуратурасига Курков томонидан устма-уст иккита ариза ёзилади.

Илларион Курков аризасида шундай дейилади: “Ахлоқ тузатиш уйида икки ойдан кўпроқ ишладим, энди мени вазифага нолойиқ сифатида ишдан бўшатмоқчилар. Шу сабабли мен сизларнинг кўзингизга ҳақиқатни очиб бермоқчиман, чунки уларга менинг жойим ўзларини қўллаб-қувватлайдиган ўз одамлари учун керак, мендан эса бундай майли топа олмадилар...”¹

Аризада Беков ва Ёқубжонов устидан мағзава ағдарилади. Уларнинг маҳбуслар хизматидан фойдаланиш (устахонада кийимларини бепул тиктириши), уйларига сув ташиб, ўтин ёриб бериши, хуллас, ҳеч нарса эътибордан четда қолдирилмайди. Илларион Курковни шефлар ёлғизлатиб қўймайди. Александр Цаплин деган маҳбус кўлига ҳам қалам тутқаздилар. У ҳам қамоқхона бошлиқлари устидан бўҳтонни бўралаб, қорозни қоралайди.

Ариза келиб тушганидан уч кун ўтиб, вилоят прокурорининг ўринбосари Елин ва котиб Ананьевлар вилоят жиноят қидирув бўлими бошлиғига 1926 йилнинг 23 ноябрида 5031-рақамли хатни йўллаб, “Шу орқали хўжалик мудирини Илларион Курковнинг Ахлоқ тузатиш уйидаги тартибсизликлар ҳақидаги аризасини юборган заҳоти зудлик билан суриштирув ўтказишни таклиф этман ва натижаси ҳақида менга ҳар ҳафтада маълумот бериб турилиши шарт”² деган кўрсатма берилади.

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, 52-иш, 5-бет. шиф. 1

² Шу жамғарма, 4-бет.

Муҳаммаджон Ёқубжонов ва Одил Бековлар устидан тушган ариза билан жиноят қидирув бўлими эмас, негадир, Бош сиёсий бошқарманинг (ГПУ) вилоят бўлими шуғуллана бошлайди. Ишни қўлга олган БСБҚВВ¹ ходими Мискаров 1927 йил 11 январь кунини вилоят қамоқхонаси бошлиғи Муҳаммаджон Ёқубжонов ва вилоят қамоқхоналари инспекцияси назоратчиси Одил Бековларни хизмат вазифаларини суниестемол қилишда айблаб, эгаллаб турган лавозимларидан бўшатиш ҳамда улар устидан жинорий иш қўзғаш қарорини қабул қилади. Одил Султонович Беков иш кўрган киши сифатида қўйилаётган айбни тан олмайди, БСБҚВВ ходими қабул қилган қарорга имзо қўймайди. “Зўрники тегирмон юргизар” деб бежиз айтилмаган. БСБ 1927 йилнинг 28 январиди Беков ва Ёқубжоновни қамоққа олади. Орадан уч кун ўтгач, вилоят қамоқхонаси бошлиғи вазифасига Назиров тавсия этилади.

1927 йилнинг 30 январиди Одил Беков БСБ терговчиси Мискаров номига ариза ёзиб, ўзининг ва оиласининг оғир аҳволи, жинояти нимада эканлигини билиши кераклиғи ҳақида маълум қилади. “Ўртоқ Мискаров, — дейлади унда, — мени тергов қилишингизни сўрайман, мен ўз жиноятим нималигини билишим керак. Ўртоқ Мискаров, оилам бир тийинсиз, бир тўғрам нонсиз қолди, тишимда цинга бошланди, ҳеч нарса ея олмайман...”²

Сўроқ қарорини кўздан кечирамиз: “Беков Одил Султонович, 1895 йилда Тошкентнинг эски шаҳрида туғилган. Хотини Татьяна, 27 ёшда. Отаси

¹ Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 52-иш, 91-бет.

Султон 75 ёшда, онаси Осиё 65 ёшда. Ўгли Анвар 5 ёшда, Кабни (14 ёш), Азия (15 ёш) деган укалари бор. Рус-тузем мактабини тамомлаган. Муҳаммадjon Ёқубов 1901 йида Тошкентда, Себзор маҳалласида таваллуд топган. Хотини Онжов 18 ёшда, онаси Норхонум 65 ёшда, синглиси Зуҳра 19 ёшда”.

Қамоқхона бошлиқларининг тақдири фожиага эврилганлиги маҳбусларни бефарқ қолдирмайди. Ажабланарлиси шундаки, уларнинг шунчаки ичлари ачиб қолмасдан, Беков ва Ёқубжоновни ҳимоя қилишга журъатлари етади. Бу қамоқлар кечмишида камдан-кам кузатиладиган ҳолат. 1927 йилнинг 19 февралда Ахлоқ тузатиш уйининг 15 нафар маҳбуси Қашқадарё вилоят прокурори ва Ўзбекистон марказий назорат ҳайъатига ариза юбордилар. Ариза матнини келтириб ўтаман:

“Ушбунинг баробарида ариза берамиз шул хусусдаким, мундин муқаддам 12-13 ойлардан бери ўртоқ Беков деган киши умумий ҳибсхоналарга инспектур бўлуб, умумий маҳбусларни устидан раҳбарлик қилиб, уларга яхши кўз илан қараб, ҳар 4-5 кунда Ардумга, ҳибсхонага келиб, ҳар бир камерага кириб, маҳбуслардан камчиликни сўраб, нима хусусдан маҳбусларнинг камчиликлари ва арзи ҳоллари бўлса, яхшигина қулоқ қўйиб, сўраб тездан чорасига киришар эдилар. 12-13 ойдан бери биз умумий Бехбудий қамоқхонасига ётган маҳбусларга отамиздан ҳам бизга яхши раҳбарлик қилган эдилар. Муддат бир йигирма кунча бўлубдур, ўртоқ Бековни вилоят давлат сиёсий идораси¹ та-

¹ Бош сиёсий бошқарманинг (ГПУ) Қашқадарё вилоят бўлими.

рафидан арастон қилибдурлар. Ҳукуматимиз шундоғ яхши ишлаган, маҳбусларга очикдан очик оталик қилиб, арзи аҳволини сўраб, шундоғ яхшилиқни маҳбусларга қилган ўртоқ инспектурнинг биз умумий Беҳбудий қамоқхонасига эзилиб ётган маҳбуслар тарафиндин илтимос қилиб, ариза берамизким, шундоғ, биринчи, шўро ҳукуматга жонни фидо қилиб хизмат қилган, иккинчи, Ардумга эзилиб ётган маҳбусларга жони илан хизмат яхшилиқини маҳбусларга биладирган киши йигирма кундан бери арастонга ётганлиқини билиб, ўзимизда баъзимизни маҳбус бўлиб ётганмизга 4 ой, баъзимизга 10 ой, баъзимизга 8-9 ойдан бери ётганлиқимиз кўринмасдан, бизларга оталиқ қилиб, раҳбарлиқини очуқ кўрсатган раҳбаримизгина билиниб қолди. Инспектурни шўро ҳукумати яхши ишлаганлиқини ва ҳамда биз умумий маҳбусларни берган аризасини назар-эйтиборга олиб, ўртоқ инспектурни ҳибсдан озод қилуб, бизлардек эзилиб ётган маҳбусларни хурсанд қилсалар... Ариза қилуб, қўл қўйувчи ҳар камера вакиллари:

1-камера вакили Турсун Қодир ўғли; 2-камера вакили Исмат оқсоқол Юсуф ўғли; 3-камера вакили Муҳаммадназар Авазмуҳаммад ўғли; 4-камера вакили Узоқ Неъмат ўғли; 5-камера вакили Уста бобо Бозор ўғли; 6-камера вакили (бармоқ босилган); 8-камера вакили А.Равшан ўғли; 9-камера вакили Қурбонмурод Қодир ўғли; 10-камера вакили Абдуҳамид Жўра ўғли; 11-камера вакили Маҳмарасул Файзихўжа ўғли; 12-камера вакили Ҳамидхўжа Салимхўжа ўғли; 13-камера вакили

Рўзимурад Салимбобо ўғли; 15-камера вакили
Мусо Нўъмон ўғли.

Илтимос бўйинча умумий маҳбуслар вакили
Мусо Нўъмон ўғли”¹.

1927 йил 19 февраль.

1927 йилнинг 26 февралда вилоят судининг катта терговчиси Гринкин Беков ва Ёқубжонов жиноят иши билан шуғулланиб, бир тўхтамга келади. У қабул қилган қарорида мазкурларнинг “қатор лавозим жиноятларини қилганлигини” таъкидлаб, уларни ЖК нинг 143, 145, 148, 149, 152-моддаларида кўзда тутилган жиноятларни содир этишда айблайди.

Маҳбусларнинг хати ҳар ҳолда инобатга олинган кўринади. Гринкин 1927 йил 7 мартда айбланувчилар хусусида яна бир қарор қабул қилиб, унда “ишда Қашқадарё вилоят прокурорининг 1927 йил 24 февралдаги 632-сонли маҳбусларга нисбатан эҳтиёт чорасини ўзгартириш ҳақидаги таклифи мавжуд бўлиб, шунга асосан, Беков ва Ёқубжонов кафилик асосида озодликка чиқарилганлиги” қайд этилади. Собиқ раҳбарларга Беҳбудий Домзаги бошлиғи муовини Қорабой Зокиров, Домзак назоратчиси Солижон Баратов, Домзакнинг вақтинчалик бошлиғи бўлиб турган Ҳайдар Назиров ва Беҳбудий шаҳар милицияси бошлиғи Абдумалик Қаҳҳоровлар¹ кафил ўтганлар. Ростини айтганда, бу жуда катта олижаноблик ва улкан одамгарчилик эди. Бу зоҳиран олганда, инсоф юзасидан айтилган хулоса. Ички бир туйғу ҳам гапиряпти, унингча, бу «бизникилар» би-

¹ Шу жамғарма, 119-121-бетлар.

лан “оголар”нинг ўзига хос пинҳоний кураш усули эди.

Беков ва Ёқубжонов судга қадар очикда бўлади. 1927 йилнинг 25 августида улар устидан суд тайинланади. Қаранг, суд таркиби яна мулоҳазаларга ўрин қолдиради. Раис – Хойеян; маслаҳатчилар – Ромашина, Шапкина; котиб – Суздальцева. Орадан шунча йиллар кечган бўлса-да, кўнгилда “наҳотки битта маслаҳатчи бўладиган ўзбек топилмаган бўлса” деган шубҳа уйғонади. Бу эса ўша 20-йилларнинг миллий чорраҳаларидаги пинҳон ихтилофлардан ўзига хос кўринишлар, керак бўлса, мурасасиз тўқнашувлар аломатлари эди. Ҳокимият ва куч эса мустабид-келгиндилар тарафида эди...

Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи Ҳамробоев жўмардлигига қойил қолмай бўлмайди. У айбдор қилинган, қамоққа олинган Одил Беков ҳақидаги ижобий тавсифномага имзо чекишдан ҳайиқмайди. Одил Беков 1925 йил 4 сентябрдан 1926 йил 7 январга қадар Беҳбудий шаҳар милициясининг бошлиғи бўлиб ишлаган эди. “Милиция ишини яхши билганлиги сабабли, – дейилади тавсифномада, – милиция ишини юксак даражага кўтарди... 1926 йил 7 январда вилоят ижроия қўмитаси президиуми қарорига асосан у Қашқадарё вилоят қамоқхоналари инспектори вазифасига ўтказилди”¹.

Одил Беков ҳақидаги фикрлар бошдан ижобий бўлган. У 1925 йилда Шаҳрисабз уезд милицияси бошлиғи лавозимида ишлаган. Шаҳри-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 52-иш, 444-бет.

сабздан Беҳбудий шаҳрига ишга ўтишида (ҳали миллий қутқулар мудраб ётганди) Шаҳрисабз уезди прокурорининг ёрдамчиси Киливакин 1925 йил 4 сентябрда берган тавсифномасида: “Ўртоқ Бековни Шаҳрисабзда бирга ишлаш давримдан биламан. Шаҳар милицияси бошлиғи эди, у тўғри, ишни биладиган, ҳаракатчан киши. Қўрқув билан эмас, виждон амри билан совет ҳокимияти манфаати учун ишлайди”¹, — деб ёзган эди.

Қамоқхона собиқ раҳбарларининг 411-жиноий иши юзасидан суд, ниҳоят, 1927 йилнинг 3-7 сентябри кунлари Хойеян раислигида, Муракаев ва Давлетшина маслаҳатчилигида бўлиб ўтади. Беков ва Ёқубжоновларга ЖК нинг 140/1, 148/1, 165/1 моддаларида кўзда тутилган айблар тиркалган эди. Суд дастлаб Одил Бековга 3 йил, М.Ёқубжоновга 2 йил қамоқ муддатини белгилайди. Сўнг, Бековга 1,5 йил, Ёқубжоновга 1 йил қамоқ жазоси тўхтамига келади. Жазо қаттиқ назорат тартиби² остида ўтиши белгилаб қўйилади.

1927 йилнинг 5 декабрида Одил Беков вилоят судига ҳукмдан норози бўлиб, шикоят ёзади. У: “беш ойга яқин бўддики, бегуноҳ, шахсий гараз туфайли қамоқда ўтирибман, 20 га яқин аризамга ҳеч қандай жавоб бўлмади. Оилам Беҳбудийда очликдан қийналмоқда, 6 кишим Тошкентда азоб чекмоқда. Бундай ноҳақ туҳматдан қамалиб ётгунча, ўлиб кетиш афзал. Шунинг учун шу йил 6 декабрдан расмий равишда очлик эълон қиламан”³, —

¹ Шу жамғарма, 445-бет.

² Шу жамғарма, 449, 489, 490-бетлар.

³ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 52-иш, 526-бет.

дейди. Аризага “илтимос, тезликда хабар берилсин” деган ҳошия ёзуви битилган. “Тезлик” даражаси 1928 йил апрелига қадар давом этади. Бу вақтга келиб, Одила Беков умумий афв туфайли қамоқдан озод этилади. Муҳаммаджон Ёқубжонов эса анча олдинроқ – 1927 йил 2 ноябрда Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан ҳибсдан қутулган эди.

Илларион Курковни ичкиликбозлиги учун ишдан бўшатган турма бошлиғи М. Ёқубжонов эди, уни жазога тортишларини тушуниш мумкин, лекин вилоят қамоқхоналар инспекциясининг назоратчиси Одила Бековнинг бу можарога нима дахли бўлган? Кўрамизки, тузоқ аслида О. Бековга қўйилган ва уни бир амаллаб илантириб, амалдан, обрўдан туширишга, синдиришга муваффақ бўлганлар.

Бундай қисмат вилоят қамоқхонасининг яна бир бошлиғи Озодхон Акбаров (хужжатларда Азатхон Акберов) бошига ҳам тушади. Озодхон Акбаров қамоқхоналар инспекциясида ишлаган, 1927—28 йилларда бирмунча вақт Ахлоқ тузатиш уйида бошлиқ вазифасида фаолият кўрсатган. Озодхон Акбаровнинг 1928 йил 12 апрелда Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси раиси, шу қўмитанинг маъмурий бўлими, прокурор, меҳнат назорати бўлимига ёзган аризаси сақланиб қолган:

“Ахлоқ тузатиш уйининг собиқ бошлиғи Озодхон Акбаровдан ариза.

Сизлардан шуни сўрайманки, менинг икки ой-у 9 кунлик иш ҳақимни тўлаш ҳақида кўрсатма берсангизлар. Мени 25 сентябрда қамоққа олдилар ва 2 декабрга қадар ҳибсда сақлаб турдилар. Мен зарурат юзасидан Янги Бухоро боришим керак бўлганда, маъмурий бўлим бошлиғи

ўртоқ Казанскийга бу ҳақда ариза берган эдим, лекин у ишимга тўсиқ бўла бошлади, сўроқсиз кетган деб жиноий иш қўзғотди ва қамоққа олдириди. Бўлиб ўтган суд мени оқлади, лекин ноҳақ қамалган даврим учун иш ҳақимни ҳалига қадар ололмадим”¹.

Озодхон Акбаров ҳам юқорида зикр этилган яширин курашнинг навбатдаги қурбонига айланганлиги шундай кўриниб турибди. У янги Бухоро-Когондан бўлган, ота-онаси, қариндош-уруғлари шу ерда яшаган. Аризада манзил аниқ кўрсатилган: Янги Бухоро, Винокурск кўчаси, 23-уй. Унинг рухсат ололмагач, уйига кетишига сабаб бўлган жиҳат – таъзия, яъни, яқинларидан бирининг вафоти билан боғлиқдир, афсуски, аризада бу ҳақда гапирилмаган. Суд ҳам, эҳтимол, шундай асосли сабаб учун уни оқлагандир. Бу ерда энг алам қиладигани шуки, “оғолар” имкон бўлган ҳар лаҳзадан маҳаллий ходимларни жазолаш, таҳқирлаш учун фойдаланганлар. Гап ана шунда.

16

Қизил салтанат ҳокимиятга келганидан кўп ўтмай, тозалашларга — сиёсий қатағонларнинг дастлабки босқичига қадам қўя бошлаган эди. Фирқа ва шўро органлари бундай тозаловлардан неча бор рамақи жон бўлганди. Навбат жазо органларига ҳам келиб қолганди. Қашқадарё вилоятида милиция, жиноий қидирув ва қамоқхоналар ходимларининг дастлабки тозаловдан ўтиши 1928 йилнинг 2-3 июнь кунларига тўғри

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 197-иш, 91-бет.

келади. Бу борада “ЎзССР Қашқадарё вилояти иж-роия қўмитаси маъмурий бўлими ҳузуридаги қамоқхоналар, милиция ва жиноий қидирув органларини тозаловдан ўтказиш ҳайъатининг 1928 йил 2-3 июндаги йиғилиши”нинг 1-қарори диққатга лойиқ. Тозалаш ҳайъати раиси вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлимининг бошлиғи Парамонов эди. Затуранский (БСБ), Кузьмин (СТС), Казанский (қамоқхоналар назоратчиси), Муртазин (Жиноят қидирув бўлими сиёсий бўлим бошлиғи), Балигин (Ахлоқ тузатиш уйи бошлиғи), Васильевский (Домзак бошлиғи муовини), Назиров (шаҳар милицияси бошлиғи), Енилеев (Жиноят қидирув бўлими назоратчиси), Чияков котиб сифатида ҳайъат аъзолари таркибини ташкил этарди.

Жазо органлари ходимларининг совет ҳоқимиятига хизмат қилишда яроқли эканлигини аниқлашда асосий талаб ижтимоий келиб чиқиш билан боғлиқ эди. Қамоқхоналар ходимлари тозалови натижалари билан танишиб ўтайлик.

Вилоят Ахлоқ тузатиш уйи:

Ҳайит Тожиев – кичик назоратчи, 1926 йил 1 февралдан буён шу вазифада ишлайди. Вазифа-сида қолдирилсин.

Йўлдош Каломбоев – кичик назоратчи, 1926 йил 16 мартдан буён шу вазифада ишлайди. Ичувчи, бўшатирилсин.

Нормухаммад Азимов – кичик назоратчи, 1927 йил 15 сентябрдан буён шу вазифада ишлайди. Интизоми бўш, бўшатирилсин.

Мажид Воҳидов – кичик назоратчи, 1928 йил 15 апрелдан буён шу вазифада ишлайди. Қорадори истеъмол қилган, бўшатирилсин.

Мирзо Чўлиев – кичик назоратчи, 1926 йил 7 ноябрдан буён шу вазифада ишлайди. Ишга со-
вуққон, бўшатилин.

Қурбон Собиров – кичик назоратчи, 1928 йил 27 февралдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳ-
бусларга ён босган, бўшатилин.

Беҳбудий Домзаги (қамоқхонаси):

Расул Хўжаев – кичик назоратчи, 1927 йил 19 декабрдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳбус-
ларга ён босган, бўшатилин.

Рўзи Ҳамидов – кичик назоратчи, 1928 йил 1 февралдан буён шу вазифада ишлайди. Интизо-
ми бўш, бўшатилин.

Ғабенжал Ғалиулин – кичик назоратчи, 1927 йил 15 сентябрдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳбусларга ён босган, бўшатилин.

Ҳадис Қажумов – кичик назоратчи, 1927 йил 1 октябрдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳбус-
ларга ён босган, бўшатилин.

Қодир Татаев – кичик назоратчи, 1927 йил 23 февралдан буён шу вазифада ишлайди. Жамоат
жойида ичган, маҳбусларга ён босган, бўшати-
лин.

Худойберди Туропов – кичик назоратчи, 1927 йил 2 мартдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳ-
бусларга уйларида келтирилган озиқларни бер-
маган, бошқа ишга ўтказилсин.

Шариф Ҳамроқулов – кичик назоратчи, 1927 йил 2 июлдан буён шу вазифада ишлайди. Маҳ-
бусларга уйдан келтирилган озиқларни бермаган,
бошқа ишга ўтказилсин.

Шаҳрисабз қамоқхонаси:

Нор Ҳамроев – кичик назоратчи, 1927 йил 6 июлдан шу вазифада ишлайди. Тухмат билан шуғулланган. Бўшатилсин.

Абдулла Ҳайдарбеков – кичик назоратчи, 1926 йил 31 августдан шу вазифада ишлайди. Ичувчи, орган обрўсини тўккан. Бўшатилсин.

Хотам Бобожонов – кичик назоратчи, 1927 йил 20 декабрдан шу вазифада ишлайди. Наша чекади, маҳбусларга ҳам киритиб беради, бўшатилсин.

Отабек Шарипов – кичик назоратчи, 1927 йил 1 октябрдан шу вазифада ишлаган. Ичувчи, интизомсиз, бўшатилсин.

Сафар Жумаев – кичик назоратчи, 1927 йил 17 июлдан шу вазифада ишлайди. Ишни ташлаб кетган, ичкиликбоз, нашахўр, бўшатилсин.

Ғузор қамоқхонаси:

Маматқул Пармонов – катта назоратчи, 1927 йил 1 октябрдан шу вазифада ишлайди. Маҳбусларга ён босган, бўшатилсин.

Қорахон Шарипов – кичик назоратчи, 1927 йил 15 августдан шу вазифада ишлайди. Интизоми йўқ, бўшатилсин.

Қурбон Жўраев – кичик назоратчи, 1927 йил 21 июлдан шу вазифада ишлайди. Интизомсиз, бўшатилсин.¹

Мана, тозалов дегани нима экан. Вилоят Ахлоқ тузатиш уйининг 6 ходимидан 5 таси,

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 197-иш, 132-135-бетлар.

шаҳар турмасининг 7 ходимидан 5 таси (2 таси бошқа ишга ўтказилган), Шаҳрисабз қамоқхонасининг 5 ходимидан ҳаммаси (100%), Фузор маҳбусхонасининг 3 ходимидан ҳаммаси (100%) ишдан бўшатишда келтирилган вақтларни изоҳлаб ўтириш шарт эмас. Лекин асосий эътибор, барибир, назоратчиларнинг маҳбусларга нисбатан ён босганлигига қаратилганлигини пайқамай бўлмайди.

17

Беҳбудий шаҳридаги Қиличбек мадрасаси «Домзак» (дом заключения-маҳбусхона) деб юритилар эди. Мадраса ўн иккита кичик ҳужралардан иборат бўлиб, бино мажмуаси ҳам унчалик катта майдонни эгалламасди. 1928 йилга келиб, вақтида 35 та маҳкумни қамашга мўлжалланган Домзакда 120 та маҳбус жойлаштирилган эди. Қамоққа олинаётганлар сони кундан-кунга ортиб, шу йил бошларида ҳибсга сақланаётганлар сони 200 тага етади. Тирбандлик бир сира, уларни боқиш бир сира эди. Маҳбуслар тик туриб, навбат билан ўтириб, бир амаллаб чидаганлар, лекин очлик балосига дош беролмаганлар. Худонинг берган куни ўлим бўлиб турган.

Қамоқхона бошлиқлари бошларига бало келишини билса ҳам, бонг урганлар, аҳволдан юқорида ўтирганларни огоҳ этганлар. 1928 йилнинг 13 мартада Беҳбудий шаҳар қамоқхонаси маъмурияти вилоят молия бўлимига навбатдаги хатни жўнатиб, иқтисодий танг ҳолни маълум қилади. Вилоят молия бўлимида ўтирганлар сансоларликни пайдо қилишда устаси фа-

ранг эдилар. Чора излаш, амалий ёрдам ўрнига ёзув-чизувни авж олдирадилар. Улар, айниқса, масъулиятни ўзларидан соқит қилишга берилиб кетгандилар. Муаммонинг ҳал этилиши ойлаб, йиллаб чўзилиши неча ўнлаб маҳбусларнинг бевақт ўлимига сабаб бўларди. Молия бўлими қамоқхона маъмуриятининг пайсалга солиб бўлмайдиган сўровига нописандлик билан қарайди, орадан ҳафталар ўтказиб, шунда ҳам ечим эмас, масъулиятни зиммадан соқит қилиш учун тепадагиларга «далилий» жавобини беради. Шундай жавоблардан бирини келтираман. Бу жавоб Домзак маъмуриятининг 13 мартдаги хати асосида 1928 йил 21 мартда 2841-рақами билан вилоят ижроия қўмитаси президиуми ва прокуратурага тақдим этилган билдиришдир. Унда шундай дейилади: «Беҳбудий Домзаги ўзининг 13 мартдаги 460-хатида маълум қиладики, 2-квартал учун маблағ етишмайди, чунки Домзакда маҳбуслар тирбанд бўлиб, бюджетда кўзда тутилган 120 маҳбус ўрнига, амалда 200 та қамалганлар сақланмоқда, бу кўрсаткич кейинги 4 ойдан буён шундай бўлиб келмоқда, буни молия бўлими томонидан ўтказилган тафтиш акти ҳам тасдиқ этади.

Вилоят молия бўлими сизнинг эътиборингизни сметада кўрсатилганидан ортиқ маҳбусларни таъминлаш мумкин эмаслигига қаратади, хусусан, IV кварталда бу ҳисобга олинishi лозим, чунки уларни сақлаш учун маблағ қолмайди»¹.

Молия бўлимининг мудирини Горбачев ва шу муассасанинг сиёсий бўлими бошлиғи Чудовичлар йўллаган бу хатдан вилоят раҳбарларининг сочи

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 208-иш, 62-бет.

тикка бўлгандир деб ўйларсиз. Асло, улар белгиланганидан ортиқча маҳбусларни сақлаш, таъминлаш бобида заррача ўйлаб ҳам кўрмайдилар. 1928 йилнинг 8 апрелида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси кичик президиумининг йиғилиши бўлиб, унда «Вилоят молия бўлимининг маҳаллий бюджет бўйича Домзакда белгилангандан 80 та маҳбус ортиқча эканлиги ҳақида маълумотномаси» кўриб чиқилади. Бу ҳақда ижроия қўмитанинг ишлар бошқармаси бошлиғи Рибакков ахборот беради. Кичик президиум масалани муҳокама этиб, «Кўзда тутилганидан ортиқча маҳбуслар учун маҳаллий бюджетдагига нисбатан қўшимча маблағ ажратиш рад этилсин. Беҳбудий шаҳар Домзагидаги қамалганлар ишини тезлаштиришда прокурор назоратини кучайтириш сўралсин»¹, деган 10-сонли қарорни қабул қилади. Мана, масаланинг ечими. Биргина Домзакда ошиқча бўлган 80 маҳбуснинг тақдири ана шундай, хамирдан қилни суғургандай, ҳал этилган-қўйилган. Кўриладиган ишлар тиқилиб кетганлиги боис тергов, сўраб-суриштирувлар ойлаб, гоҳида йиллаб чўзилган. Бу орада 120 кишилик овқат улушини 200, баъзан ундан-да кўп маҳбуслар бўлишган. Аслини олганда, бир маҳбусга ажратиладиган улуш унинг ўз қорнини ҳам тўйдирмаган.

Қамоқ салтанати истибдоди жорий этилган барча ҳудудда аҳвол шундай эди. Совет ҳокимияти ўрнатилишига қарши кураш кучли кечган ва ҳамон тўхтамаган Ўзбекистонда, унинг жанубий сарҳадлари бўлмиш Қашқа воҳасида 20-йиллар охирларида қамоққа олишлар мунта-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 212-иш, 103-бет.

зам сиёсий кампанияга айланиб қолган эди. Юқорида зикр этилган воқеалардан бир ой вақт ўтгандан сўнг, 1928 йил 9 майда битилган бир ҳужжатга мурожаат этайлик. Бу ҳужжат Қашқадарё вилояти қамоқхоналари бўйича масъула шахс Казанский томонидан тайёрланган ва вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлимига (нуждалари ЎзССР ХКС ҳузуридаги марказий маъмурий бошқармага, вилоят ижроия қўмитаси ва вилоят прокурорига) билдиришнома тариқасида тақдим этилган:

«Ушбу орқали маълум қиламан, – дейилади ҳужжатда, – вилоятда шу йил 9 майда қамоққа олинганлар сони қуйидагича: вилоят Ахлоқ тузатиш уйида–178, Беҳбудий Домзагида–228, Шаҳрисабз қамоқхонасида–101 ва Ғузор маҳбусхонасида улар сони 68 та. Жами қамалганлар сони 575 та. Ахлоқ тузатиш уйида штатда кўзда тутилган маҳбуслар сони 150 киши; Беҳбудий Домзагида 120 киши; Шаҳрисабз қамоқхонасида 80 киши ва Ғузор маҳбусхонасида 40 киши деб белгиланган.

Вилоят қамоқхоналарида белгиланганидан ортиқча маҳбуслар сони 185 кишини ташкил этади. Маълумки, маблағ фақат штатда белгиланган маҳбуслар сонига нисбатан берилади, вилоят ижроия қўмитаси томонидан қўшимча маблағ ажратиш рад этилади (1928 йил 8 апрель, 10-қарор). Шунини эътиборга олиб, вилоят қамоқхоналарида вужудга келган моддий тангликни зудлик билан ҳал қилишга амалий чора кўришни сўрайман».¹

Бу ҳужжат тақдим этилгандан сўнг ҳам ҳокимиятнинг йўлақларида сукунат давом этади. Беш

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 213-иш, 40-бет.

ой ўтиб кетади. Маҳбуслар, айниқса, таъминоти штатда кўзда тутилмаган ортиқча маҳжумлар ҳоли бу вақтда қандай кечган экан? Ўйлаш ҳам оғир бу ҳақда. 1927 йил 7 ноябрда СССР ташкил топганига 10 йил тўлган эди. Шу муносабат билан СССР Марказий ижроия қўмитаси 1927 йилнинг 2 ноябрида умумий афв эълон қилган эди. Ноинсофликни қарангки, Қашқадарёда шу афв эълон қилинганидан 6 ойга яқин вақт ўтгач, фақатгина 1928 йилнинг 25 майида вилоят қамоқхоналари инспекцияси тақсимот ҳайъатининг йиғилиши бўлиб, унда «авф эълон қилингунга қадар жиноят қилганлар» иши кўриб чиқилади. Тақсимот ҳайъати вилоят ишчи-деҳқон инспекцияси вакили Саламатов раислигида, Казанский (қамоқхоналар инспекцияси), Норин (вилоят суди), Гарифулин (касаба уюшмаси), Марьяновскийлар (прокурор) аъзолигида 1927 йилнинг 2 ноябрига қадар жиноят қилган маҳбусларнинг бир қисмини озод қилади, шартли равишда озодликка чиқаради, жазо муддатларини қисқартиради. Бу имтиёзлар сиёсий маҳбусларга – совет ҳокимиятини ағдартиш учун курашганларга, собиқ амир амалдорларига, «босмачилар»га ва уларга кўмак берганларга, руҳонийларга нисбатан қўлланилмаган. Афв муносабати билан ишлари кўриб чиқилганлар қуйидаги маҳбуслар бўлган:

Ражаб Ашуров, Сайфулла Абдуллаев, Сеид Авазмўродов, Бобоқул Алмаев, Қодир Боқиев, Неъмат Бегмуҳаммедов, Рўзи Даминов, Эрали Дониёров, Қудрат Давлатов, Қурбон Дўстов, Ҳамро Қурбоннов, Ҳайдар Қиличев, Холмурод Менглиев, Шоймардон Мирзаев, Очил Мўминов, Жўра Эрбоев, Йўлдош Эргашев, Турдиқул Норбоқиев, Раҳматулла Нуров, Жалил Расулов, Ҳайдар Салимов, Абдурахмон Саидхўжаев, Назар Суюнов, Халил Салимов,

Рўзи Тўраев, Ҳофиз Ҳалимов, Пўлат Хидиров, Очила Худоёров, Ҳақберди Хидиров, Ражаб Чиннаев, Нарзи Шокиров, Рўзиқул Эшмуродов, Очила Воҳидов, Собир Азизов, Рўзи Бобомуродов, Ҳотамхон Шаҳобиддинов, Зокир Муқимов, Норқул Тўрақулов, Неъматулло Раҳматуллаев, Бозор Маҳмудов, Тошназар Мўминов, Намоз Нишоннов, Хушвақт Бобоқулов, Темир Хушматов, Худойберди Эгамбердиев.¹

Исми шарифлари зикр этилган маҳбусларнинг аксарияти солиқ тўламаслик, режани бажармаслик, ўзаро келишмаслик сингари айблар билан қамоққа олинган эди.

Арзимаган сабаблар, кўпинча ер-сув устида бўладиган, қишлоқ шўросида бемалол ҳал қилиш мумкин бўлган низолар сабабли қамалган ташлашлар одатий ҳол эди. Йиғилишдан бўйин товлагани, ишга кечиккани учун қамалиб, ойлаб терговсиз ётганлар кўп бўларди. Қамоқхоналарнинг тирбандлиги, ниҳоят, вилоят тақсимот ҳайъати йиғилишларида бу каби маиший йўсиндаги жиноятларни кўриб чиқиш йўлини тақозо этади. 1928 йилнинг 13 майида вилоят тақсимот ҳайъати б-қарорига асосан 44 маҳбусга² дала ишлари – экин-тикин, ўроқ ишлари учун таътил берилди. Таътиллар бир ой ва ундан ортиқроқ ҳам бўлган. 1928 йилнинг 14 июлида вилоят қамоқхоналари инспекцияси ҳузурдаги тақсимот ҳайъати 87 маҳбус ишини кўриб чиқиб, 24 тасига озодлик беришни рад этади. 1928 йида шу ҳайъат яна 28 маҳбусни³ шартли равишда қамоқдан чиқарган.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 213-иш, 51-бет.

² Шу жамғарма, 117-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 220-иш, 60-бет.

Шахрисабз қамоқхонасидан ҳам 20 маҳбус¹ тақсимот ҳайъати қарори билан уй-жойларига қайтганлар.

Асосий жабр-ситам жиноят тузукининг совет ҳокимиятига қарши курашга белгиланган моддалари билан айбланган маҳбуслар чекига тушган эди. Қамоқхоналарда очлик, ҳаво етишмаслик, таҳқир ва хўрликлар исканжасига ташлаб қўйилган шулар эди. Энг оғир жазоларни улар олар, сўроқ ва терговларда калтакдан, тепкидан, қўндоқ зарбидан тўйганлар ҳам, бўкканлар ҳам улар эдилар.

18

Қамоқхоналарга айлантирилган бинолар 20-йиллар иккинчи яримларида яроқсиз ҳолга келиб қолган эди. 60-80 талабага мўлжалланган Ҳожи Абдулазиз ва Қиличбек мадрасалари 200 ва ундан кўп маҳбуслар, назоратчиларнинг кеча-кундузлик иқоматидан деворларидан кошиналар кўчиб, таглари ўйилиб, ўйдим-чуқур бўлиб қолган, эшик ва дарча панжаралари шалоқ ҳолга келганди. Қамоқхоналардан чор-атрофга бадбўй ҳид тарқаларди, ўткинчилар оғиз-бурнини салла пешни ёки рўймол билан ёпиб, бу ердан тезроқ узоқлашини пайида бўларди. Маҳаллий ҳукумат вакиллари турмаларда деярли бўлмасди. Юқори органлардан ҳам ҳибсхоналарни кўрадиганлар топилмасди. Вилоят қамоқхоналари инспекцияси назоратчиси ҳам бу жойга қадам босишдан ўзини олиб қочар эди. Қамоқхоналарга бир бор қадам қўйган одам ҳафта-ўн кун ўзига келмас,

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 220-иш, 143-бет.

усти бошини тамом алмаштирса ҳам, қўланса ҳиддан фориф бўлмасди. Камераларга бош суққан одам шаксиз бир иллатни илаштириб оларди. Бечора Одил Беков камераларга бирма-бир кириб, маҳбуслар билан ҳолашиб, тиш тўкилиши – цинга хасталигини орттириб олганини олдинги воқеалар тизмасида кўришга муваффақ бўлган эдик. Унинг каби маҳбуслар учун жон койитадиган бошқа бир бошлиқни учратиш қийин эди. У шу хислати сабаб, жазо олмай қолмайди.

Вилоят қамоқхоналари, биринчи навбатда, Ахлоқ тузатиш уйи хусусида бўлаётган мурожатлар ижроия қўмитани ниҳоят бу борада ўйлаб кўришга мажбур этади. Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси 1928 йилнинг 16 сентябрида Ахлоқ тузатиш уйини–вилоят қамоқхонасини яхшилаш масаласини кўтаради. Шу муносабат билан Ахлоқ тузатиш уйида йиғилиш бўлиб ўтади. Йиғилишда қамоқхона бошлиғи Шарипов, «Ахлоқ тузатиш уйи биносининг талаб даражасида эмаслиги» ҳақида маъруза қилади. Йиғилиш «Ахлоқ тузатиш уйи биносини ва камераларини ҳукм сураётган ҳозирги ҳолатида яхшилаб ва кенгайтириб бўлмайди, – деган қарорга келади, – бунинг учун вилоят ижроия қўмитасидан қамоқхонага туташ бўлган Эшон Ўроқ, Ҳожи Қурбон участкаларини қўшиб беришни сўраш зарур деб топилади. Бу билан қамоқхона худуди бир қадар узаяди ва қолаверса, қамоқхона билан шахсий иморатларнинг яқин бўлиши қонунга ҳам зид ҳисобланади.

Қамоқхона майдонининг кенгайтирилиши қуриладиган ҳожатхона, кирхоналарнинг тўғри режалаштирилишига имкон беради. Қоровулхона биноси, устахона ва клубни қайта тиклаш ҳам шу ҳисобдан амалга оширилади. Ҳозирда мавжуд

ерга фақат ҳожатхона ва ошхонани жойлаштириш мумкин, холос».¹

Вилоят қамоқхонасини таъмирлаш, кенгайтириш ҳақидаги ҳужжатлар республика пойтахти Самарқандга жўнатилади. Халқ комиссарлари совети ҳузуридаги Марказий маъмурий бошқарма 1928 йилнинг 19 сентябридаги 192-38 рақамли жавоб хатида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси президиумига қуйидагиларни маълум қилади:

«ЎзССР халқ комиссарлари совети ҳузуридаги Марказий маъмурий бошқарма билдирадиги, Бюджет комиссияси томонидан фақат дастлабки техник лойиҳалари тақдим этилган қамоқхоналаргина капитал таъмир учун қабул этилди. Шу сабабли, сизнинг 6 сентябрдаги Беҳбудий Ахлоқ тузатиш уйини таъмирлашга сарфлаш учун вилоятнингизга 15000 сўмни банд этишни ижобий ҳал қилиб бўлмади. Айни вақтда, маълумот учун қайд этамизки, ЎзССР ХКС ҳузуридаги Марказий маъмурий бошқарма тавсиясига биноан, ММБ да мавжуд лойиҳага кўра, Беҳбудий қамоқхонасини таъмирлаш учун 3800 сўм ажратиш кўзда тутилган, бу маблағ Бюджет комиссияси томонидан маъқулланган ва мазкур пул келгуси 1928-1929 бюджет йилида ажратилади.

ЎзССР ХКС ҳузуридаги ММБ бошлиғи Раҳимбобоев. ЎзССР ХКС ҳузуридаги қамоқхоналар ММБ назоратчиси Чернов».²

Шу ўринда вилоят ижроия қўмитасига «махфий» рукнида тақдим этилган қамоқхоналарнинг 1928

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 215-иш, 40-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 224-иш, 33-бет.

йилдаги ҳолати ҳақидаги ҳисобот билан танишиш жоиз бўлади. Ҳисобот вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи Клаучников ва қамоқхоналар инспекцияси нозири Маҳмудовлар томонидан ёзилган. Вилоят ИҚ маъмурий бўлими бошлиғи Парамонов 1928 йил 25 июнда ишдан олинган ва унинг ўрнига вақтинча Муртазин¹ қўйилган эди.

Михаил Алексеевич Клаучников вилоят жиноят қидирув бўлимида сиёсий бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган. У Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан Қизил байроқ орденига тавсия этилган. Вилоят ижроия қўмитасида маъмурий бўлим бошлиғи ўринбосари ҳам бўлган. Қашқадарёни қонга ботирган жаллод деса бўлади уни. Совет ҳокимиятига қарши курашган ватанпарварларни, собиқ амир амалдорларини, бойлар, ўрта ҳол деҳқонларни, руҳонийларни қирғин қилиш ишларини у бошқарган. У бошлиқ бўлган қизил армия қисмлари Қашқадарёда ҳаракат қилган 9 та озодлик² кучларини—«босмачилар»ни қириб ташлаган эди. 1928 йил охирларида шундай касга қамоқхоналар билан шуғулланиш имконияти берилди.

Айтилганидек, Клаучников ва Маҳмудовлар томонидан тузилган ҳисоботда Қашқадарё вилоят қамоқхоналарининг 1928 йилдаги (1929 йилнинг 1 январигача) ҳолати мазкур этилади. Ҳисоботдан маълум бўлишича, вилоят қамоқхоналар инспекциясида бир киши-назоратчи (инспектор) ишлаган. Ахлоқ тузатиш уйи ходимлари сони бу даврда 24, Бехбудий шаҳар қамоқхонасида 19,

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 235-иш, 73-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 244-иш, 15-16-бетлар.

Шаҳрисабз маҳбусхонасида 17, Ғузур турмасида 13 кишидан¹ иборат бўлган.

«Қашқадарё вилоятида қамоқхоналар махсус жиҳозланган биноларда эмас, – дейилади ҳисоботда, – балки бир неча кичик ҳужралари бўлган мадрасаларда жойлашган, шу сабабли, талабларга жавоб беришдан узоқда. Шаҳрисабзда Домзак эгаллаган бино яроқсиз ҳолга келганлиги туфайли, туман ижроия қўмитаси бошқа бир иморатни, оддин қишлоқ хўжалик ўртоқлиги банд этган, таъмир талаб жой тавсия этилди. Бироқ туман ижроқўми таъмирга маблағ ажратмаганлиги, бинонинг бўшатилмаганлиги сабабидан Домзак аввалги, тамомила яроқсиз бинода турибди. Қиш ва ёмғир мавсумида бу жой янада харобага айланади.

Ғузур қамоқхонаси штатда белгиланган маҳбусларни (40 киши) сақлаб туриш учун қониқарли аҳволда.

Қашқадарё Ахлоқ тузатиш уйи ва Беҳбудий Домзаклари эгаллаб турган бинолар юзасидан масалани ниҳоят оғир дейиш мумкин, яъни, мавжуд бинолар ниҳоятда тиқилинч, кичиклик қилиб қолган. Шунга кўра, Ахлоқ тузатиш уйида устахона йўқ, ҳатто клуб ҳам камерага айлантирилган. 7-8 киши сиғиши мумкин бўлган камераларга 18-20 одам жойлаштирилган.

1929 йилнинг 1 январидаги рўйхатга биноан маҳбуслар сони 802 кишини ташкил этади. Қамоқхоналар штати бўйича 390 маҳбус бўлиши керак, 412 киши штатдан ортиқ, бу белгиланганига нисбатан 100 % дан ҳам кўп демакдир. Шунга кўра, таъминот масаласи жуда оғир бўлаётир. Озиқ-ов-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 265-иш, 55-бет.

қат учун маблағ қатъиян штатда кўрсатилгани бўйича берилади. Штатдан ортиқ маҳбуслар учун озиқ-овқат кредит ҳисобига олинганлиги сабабли, жуда катта қарздорлик вужудга келди. Жумладан, Фузор қамоқхонасида бу кўрсаткич 1012 сўм 86 тийинга етди ва қарз ёпилмаганлиги учун кредит бериш тўхтатиб қўйилди.

Ёз вақтида маҳсулотларнинг бир қисми қамоқхона томорқаларидан ва қишлоқ хўжалик колонияларидан олинганлиги боис, кредит олишдан чекланиб туриш мумкин бўлган эди. Ҳозирги пайтда, берилаётган кредит етарли бўлмаганлиги, штатдан ортиқча маҳбуслар озиқ-овқати учун кредит бериш тўхтатиб қўйилганлиги учун, уларнинг овқати штатда кўрсатилган маҳбуслар озиқ-овқати ҳисобига кечмоқда, бундай бўлиши мутлақо мумкин эмас. Штатдан ташқари маҳбуслар таъминоти учун қўшимча маблағ ажратиш масаласи мутасадди органлар олдига ўз вақтида қўйилган бўлишига қарамай, ҳозирга қадар бирор натижа йўқ.

Бу юқорида айтилганлардан қамоқхоналардаги санитария ҳолати ҳақида етарли тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бир камерада 7-8 маҳбус ўрнига 18-20 маҳкум сақланар экан, тозалик, санитария ҳолати ҳақида гапириб бўладими? Маҳбуслар декабрь ойида ярим яланғоч ва оёқяланг юрса, ҳеч нарса тўшалмаган совуқ ерда ётса, бу айтилганлар бити бурганинг кўпайишига олиб келмайди-ми? Камералардаги бу ҳолат турли касалликлар авж олишига сабаб бўлаётир. Маҳбусларга ойида 2 марта ҳаммом ташкил этилгани билан, зикр этилган шароит сабаб, бит-бургани йўқотиш иложи бўлмаётир. Камераларни дезинфекция қилиб бўлмайди, чунки дори сепаётган вақтда маҳбусларни сақлаб турадиган жой йўқ.

Шаҳрисабз қамоқхонасида умуман кўрпа-тўшак йўқ, тегишли ташкилотлар бунга эътиборни қаратиши зарур бўлади.

Вилоят қамоқхоналари инспекцияси ҳузуридаги тақсимот комиссияси фаолияти қуйидагича бўлди: йил давомида тақсимот ҳайъати йиғилишлари қарори билан муддатидан олдин, шартли равишда 252 маҳбус озод этилди; 95 маҳбус қаттиқ назоратдан олинди; Октябрь инқилоби 10 йиллиги муносабати билан эълон қилинган афв 111 маҳбусга нисбатан қўлланилди; 132 та турли тавсиялар қаноатлантирилди; турли сабабларга кўра, 343 та маҳбус озод этилиши рад қилинди»¹.

Ҳисобот охирида таклифлар ҳам айтилади. Жумладан, вилоят Ахлоқ тузатиш уйи билан Домзак учун умумий бино² қуриш масаласи ўртага қўйилади. Бу вақтга келиб, Бехбудий, Фузор, Шаҳрисабздан ташқари, бошқа туманларда ҳам қамоқхоналарга эҳтиёж ортиб боради. Туман милиция бўлимлари, БСБ нинг жойлардаги шўъбалари ҳузуридаги вақтинча қамаш камералари мавжуд бўлишига қарамай, ҳибсга олинаётганлар сонининг ортиб бориши маҳбусларни вилоят марказига ёхуд Фузор ёки Шаҳрисабз қамоқхоналарига жўнатиб туришни тақозо этган.

Бехбудий шаҳар советининг 1927 йил учун қилинган ҳисоботида (1928 йил 24 январь) Ардом (арестной дом-қамоқхона) ҳақида ҳам тўхталиб ўтилади. Ҳисоботда, «Сўроқ остида бўлганларни сақлаш учун шаҳарда 100 кишига мўлжалланган Ардом мавжуд. Унда 24 ходим хизмат кўрсатади. Бешкент туманида қамоқхона бўлмаганлиги са-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 266-иш, 57-бет.

² Шу жойда.

бабли, туманда ҳибсга олинганлар ҳам Бехбудий Ардомида сақланади. Шунинг учун бу жойда йилда ўртача 128 қамоққа олинган киши доимий бўлган»¹, дейилади.

Ишлари суда кўрилмамай, бир йиллаб, икки йиллаб сўраб-суриштирилмай, маҳбуслик азобини тотганлар Ғузор қамоқхонасида кўп эди. Ғузор тумани қамоқхонаси раҳбарлари 1930 йилнинг 8 февралида республика, вилоят прокурорларига, вилоят судига мурожаат қилиб, Ҳақберди Авлиёқулов, Шароф Муродов, Файзи Аратов, Шароф Рустамов, Сана Аминов сингари қамоққа олинганларнинг ҳар бири 19 ойдан (бир ярим йил) буён судни кутиб ётганлигини, 8 февралдан очлик эълон қилганлигини билдирган эди. Вилоят суди раиси Иброҳим Хўжаевнинг шундан кейин ҳам пинак бузмаганлиги, охир-оқибатда, бир ҳафтalik очликдан кейин амалий ҳаракатни тезлаштиради.

1930 йилнинг 17 февралида Ғузор қамоқхонасида фавқулодда ҳолат вужудга келади. Турмадаги оғир тутимдан қийналган Ҳақберди Авлиёқулов, Файзи Аратовлар очлик эълон қилади. Вилоят суди бу маҳбуслар ишини пайсалга солиб келаётган, касалга чалиниш хавфи ортиб бораётган эди. Жазо органлари пайтавасига қурт тушиб, очлик эълон қилган маҳбус ишини тезлаштиришга, 20 февралдаёқ сайёр суд мажлисида кўриб чиқишга² ваъда берадилар.

Туманларда ҳибсга олинганларни қамоқхоналарга жўнатиш ҳам моддий жиҳатдан ғоят мушкул иш эди. Тангиҳарам (Деҳқонобод) туманида-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 265-иш, 242-бет.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 73-иш, 19-20-бетлар.

ги қўлга олинган маҳкумларни Ғузор турмасига олиб келиш машаққати ҳақида бир ҳужжат сақланиб қолган. Вилоят молия бўлими мудирини Козин ва назоратчи Наркевич имзоси билан Тангиҳарам тумани ижроия қўмитаси (нухсалари вилоят ижроия қўмитаси, вилоят суди ва Ғузор тумани ижроия қўмиталарига) номига юборилган 3000-рақамли жавоб хатида шундай сўзлар қалаштирилган:

«Тангиҳарамда қамоққа олинганларни Ғузор Ардомига олиб бориш билан боғлиқ харажатлар учун маблағ ажратиш масаласида, Қашқадарё вилоят молия бўлими маълум қиладики, Тангиҳарам тумани ижроия қўмитаси бюджетида айтилган мақсад учун махсус маблағ мавжуд эмас. Бу харажатлар учун тўлов бюджетда амалда бўлган маблағ ҳисобидан бўлиши керак»¹.

Бу хилдаги сансоларлик азобини яна маҳбуслар тортар эди. Ҳибсга олинганлар занжирбанд қилиниб Тангиҳарамдан, Косондан ва бошқа туманлардан Ғузорга, Беҳбудийга, Шаҳрисабзга пиёда олиб келинар эди. 1924 йилда Косондан маҳбусларни Беҳбудий турмасига олиб келишда Саиднаби қоравулбеги милиционерларнинг ўзбошимчалиги билан йўлда, Оброн қишлоғи яқинида отиб ўлдирилади.

Косон туманидаги Райимсўфи қишлоғидан бўлган Саиднаби Фанибой ўғли қаттол салтанат қўлига тушган илк фидойилардан бири эди. 1888 йилда туғилган Саиднаби элпарвар, ҳимматли киши² бўлган. 1919 йилда унга қоравулбегилик

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 222-иш, 66-бет.

² Поён Равшанов. Қоравулбеги қисмати. Саиднаби қоравулбеги. –Т.: «Шарқ», 2004; Саиднаби қоравулбеги. –Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1995.

даражаси берилади. «Аксинқилобий ташкилот» раҳбарлари билан бўлган яқин алоқа туфайли, Саиднаби қоравулбеги Турди тўқсобага моддий ёрдам бериб туради, озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлайди. Укаси Қодир ўзича жанговар гуруҳ тузиб ҳаракатланмоқчи бўлади. Турди тўқсоба билан улар орасида низо чиқади. Бухородан Абдуқаҳҳор қўрбоши келиб, уларни яраштириб кетади. Кўп ўтмай, 1923 йилда Қодир шўро қамоғига тушади.

Нуриддин Хожа Оғолик совет ҳокимиятига қарши ҳаракатлари учун ҳибсга олинган вақтда унга яқин бўлган, «Аксинқилобий ташкилот»ни қўллаб-қувватлаган кишилар қаторида, Саиднаби қоравулбеги ҳам қамаб ташланади. У йўлда отилганидан кўп ўтмай, Қодир ҳам ўлдириб юборилади.

Бундай воқеалар кўп бўлган. Машҳур қўрбоши Мулло Жума 1925 йилда Бухорога олиб кетилаётганда қўриқчи қизил аскарлар томонидан отиб ташланган. Ноқулай маҳбуслардан қутулиш учун бу жуда қулай имконият эди. «Қочишга уринганлиги учун» деган баҳонани ҳеч ким инкор этолмасди.

Беҳбудий шаҳрида фаолият кўрсатаётган икки қамоқхонани бирлаштириш ва улар учун бир умумий бино қуриш фояси 1929 йил бошларида яна пайдо бўлади. Ўн-ўн бешта маҳбусни Тангиҳарамдан Фузорга олиб келишга пулни кўзи қиймаган давлат улкан қамоқхона қурилишини маъқуллар эдими? Қуриш эмас, янги бино топиш керак эди. Беҳбудий шаҳри совет ҳокимиятининг 1920 йил сентябрь ойи бошларидаги қуроли қўзғолонни бостириш кунларида амалга оширган вайронгарчиликларидан ҳамон хароба ҳолида ётар эди. Шаҳардаги юзлаб масжидлар, 50 га

яқин мадрасаларнинг аксарияти бузилиб кетган эди. Қарши ва Ғузор шаҳарларининг инқилобий воқеа-ҳодисалар туфайли вайрона¹ ҳолда эканлигини Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси 1924-1925 йил учун қилган ҳисоботида келтириб ўтади. Шунга қарамай, Беҳбудий шаҳрида ҳажми катта биноларни топиш мумкин эди. Ҳокимиятнинг қирриқ корчалонлари шундай масжидлардан бирини кўз остига олиб қўйганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмасди.

19

Прокуратура ва суд органлари қамоқхоналарнинг маҳбуслар билан тирбанд бўлишида алоҳида мавқега, ваколатларга эга эди. 20-йилларнинг иккинчи яримларида советларнинг амалдаги қонунларини оғишмай бажаришда, айниқса, прокуратура жонбозлик қилади. Шубҳа қилинган, заррача хатога йўл қўйган кишилар аяб ўтирилмаган. Тамагир раҳбарми, қўли эгри, ишдан бўйин товлайдиган касми, унинг назаридан қочиб қутулмаган. Бош сиёсий бошқарма сиёсий муҳолифлар овини авж олдиргани сари, прокуратура эшон ва муллолар, савдогарлар, хуллас, «ёт унсур»ларга жазо беришда ундан ортда қолишни истамаган.

Қашқадарё вилояти прокуратурасининг 1928 йилдаги фаолиятининг айрим қирраларига кўз ташлалик. Шу йили вилоят «Қўшчи» союзининг раиси Равшанов устидан жиноий иш қўзғатилган. Унинг Шаҳрисабзда «кўргазмали» суд қилиниши² ҳам режага киритилган. Ғузор тумани ижроия қўмитаси раисининг муовини Аминов

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 17^а-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 266-иш, 18-бет.

устидан тушган арз унга нисбатан тезкор чоралар қўлланишига сабаб бўлади. Аминов бозорда савдо жойларини ижарага оладиганлардан мунтазам равишда пора олиб келган, пул эвазига савдо ўринларини жуда паст қийматга нархлаб берган. Бу қилмиши учун Аминов 5 йил муддатга кесилиб кетади. Худди шундай қилмиш Бешкент тумани ижроия қўмитаси раисининг муовини Худойбердиев томонидан ҳам содир этилади. У ҳам умрининг 5 йилини турмада ўтказадиган бўлади.

Инсоф юзасидан айтиладиган бўлса, прокуратура ноўрин айбловларга ҳам муносабат билдирмай қолмаган. 5-мавзе халқ суди терговчиси Мирзаев фаолияти кўриб чиқилганда, шундай бир ҳолат аниқланади. Бир эшон ўзи таниш бўлган қишлоқ шўроси раисидан нақд пулга озгина оҳак сўраган. Қишлоқ шўроси раиси эшоннинг илтимосини бажарган, унга сўраган оҳагини берган. Бу ҳақда газетада танқидий мақола босилади, «ҳа, эшон совет оҳаги билан уйини оқламоқчи», деб. Шу масала асосида терговчи жинойий ишни олиб боришга қарор қилади ва эшонга жиноят тузугининг шўро мулкани талон-тарож қилиш кўзда тутилган 141-моддасини қўллайди, уни айбдор деб топади. Ишга прокуратура аралашади ва уни бутун тафсилоти билан ўрганиб чиқиб, ишда жиноят аломати йўқлиги қайд этилади. Бугун бир сатил оҳак учун талон-тарож моддаси билан айбланиш фоят тубанлик бўлиб туюлар, лекин ўша пайтда эшон қамалмай қолгани билан, «совет мулкани хомталаш қилган» қишлоқ шўроси раиси вазифасидан олиб ташланганлиги ажабланарли эмас эди.

Матбуот прокуратуранинг қўлтиқ таёғи эди. Газеталарда танқидий хабар босилдимиз, бас, у

текширилар, жиноий иш қўзғалиши пайсалга солинмасди. 1928 йилда Қашқадарё вилояти бўйича матбуотда 45 та танқидий мақола ва хабарлар босилган. Шу чиқишларнинг 38 таси прокуратура томонидан текширилган. Танқидий мақолаларнинг 23 таси тасдиқланган, 15 таси одатдаги уйдирмалар бўлган. Вилоят прокуратураси мақолаларда келтирилган далиллар бўйича 19 та¹ жиноий иш қўзғатган.

1928 йилнинг 4 октябрида «Правда Востока» газетасида «Эшонлар беморларни қандай таҳқирлади» деган мақола босилади. Қашқадарё вилояти прокурори вазифасини бажарувчи Марьяновский мақола босилганидан 3 кун ўтиб, Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими бошлиғи Попов номига 5327-рақамли хатни йўллаб, «Правда Востока» газетасининг 1928 йил 4 октябрдаги 229-сонида босилган «Эшонлар беморларни қандай таҳқирлади» мақоласи бўйича ишни БСБ ходими Романов олиб бораётир ва тергов қилаётир. Унга терговни 1928 йил 15 октябрдан кечиктирмасдан тугаллашни таклиф этишни сўрайман. Октябрь охирида иш вилоят судида кўргазмали суд тариқасида ўтказилиши кўзда тутилади»,² дейди.

«Эшонлар беморларни қандай таҳқирлади» деган мақолада Беҳбудий шаҳрининг Қўрғонча маҳалласида яшаган, «Одина» масжидининг имом хатиби Ҳамиддинхон Бадриддинхон ўғли ва Ҳарамжўй маҳалласидаги Хожа Аҳрор масжидининг имом хатиби Мукаррамхон Бузрукхўжа ўғлининг эшонлик, табиблик фаолияти «фош этила-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 265-иш, 24-бет.

² ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 29-иш, 17-бет.

ди». Мақола чиқишидан 15 кун олдин Ҳамиддинхон ва Мукаррамхонлар Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими томонидан қамоққа олинган эди.

20-йилларнинг охирида динга қилинаётган тазйиқлар кучая бошлаган эди. Бири 58 ёшда, иккинчиси 65 ёшда бўлган Ҳамиддинхон ва Мукаррамхонлар узоқ йиллар давомида илми маърифати, имон-этиқоди билан қавмларга ҳалол хизмат қилиб келганлар. Қашқа воҳаси эли, Бухоро, Самарқанд каби қўшни вилоятлар аҳолиси ҳам уларни ҳурматлаган, дами дуосидан беморлар даво топиб, соғайиб кетган. Эшонлар устидан ўрнатилган назорат, орқадан кузатувлар, охир-оқибатда, уларнинг 1928 йил 19 сентябрда¹ БСБ томонидан қамоққа олинishi билан якун топади. Эшонлиги, беморларни, ҳатто ақддан озганларни даволаганлари учун улар 1928 йил 31 декабрда узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм этиладилар ва бадарга қилинадилар.

Эндиликда дуонинг шифобахш кучини, хаёқ табобатининг соғлиқни тиклашдаги аҳамиятини кўпчилик билади. Профессор Валерий Слезин: «Дуо – қудратли соғайтирувчи восита, – деб ҳисоблайди, – у одам вужудида юз берадиган барча жараёнларни изга солибгина қолмай, онгнинг шикаст етган қурилишини ҳам тиклашга қодир».² Дуонинг ақлий хасталикларни соғайтиришга қодирлиги Слезин томонидан илмий асослаб берилади.

20-йиллар охирида қизил жаҳолат табибликни, илоҳий китобларни тамомила инкор этган,

¹ Қаранг: Гулора Равшанова, Поён Равшанов. Мозий сабоғи, 79-бет.

² «Аргументы и факты» 2008, апрель, 18-сон (1435), 24-бет.

руҳонийларни, эшон ва мулларни қамашга, йўқ қилишга ружу қилган эди.

Ҳаж амалларини бажариш, Ҳажга бориш ҳам таъқиб остига олинган эди. Ҳамиддинхон Бадриддинхон ўғлининг яқин қариндоши, амакизодаси Фулом Қодирхон Амриддинхон ўғли 1928 йилда ҳаж сафаридан қайтади. 1928 йилнинг 5 сентябрида у БСБнинг 81-ордери¹ билан қамоққа олинади. Ҳожи Фулом Қодирхон ҳажга бориб-қайтишда давлат чегарасидан ноқонуний ўтган жиноятчи сифатида қамаб юборилади.

Мафкура ва қонун уйғунлигини қаранг. Шўро қонунлари шундай эди. Синфийлик, ғоявийлик унинг маёғи, йўл кўрсатувчи юлдузлари ҳисобланарди. Қонун адолат чизигидан эмас, совет мафкураси кўрсатмаси асосида одимлаши шарт эди.

Шу давр вилоят суди фаолиятига ҳам бир қур назар ташлайлик. 1928 йилнинг 6 ойи (1 январдан 1 июлга қадар) давомида суд «ишлаб чиқариши»да қуйидаги манзаранинг гувоҳи бўлиш мумкин. Вилоят суди таркибидаги жиноят бўлимига бир квартал ичида 368 иш тақдим этилган. Умуман, 6 ой давомида жами 542 иш кўрилиши керак бўлган. Вилоят судида жиноий ишларнинг ҳаракатланиши доираси жуда катта бўлган. Олти ой давомида суд «ишлаб чиқаришида» 778 та жиноий иш бўлиб, уларнинг умумий сони 1575 тага² етган.

Бунга халқ терговчилари қўлларида бўлган ишларни ҳам қўшсак, рақамлар сони бир неча карра ортади. Халқ терговчилари вилоят бўйича

¹ Гулора Равшанова, Поён Равшанов. Мозий сабоғи, 146-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 269-иш, 121-бет.

9 та мавзегга хизмат кўрсатган. 1-мавзе Беҳбудий шаҳрида; 2-мавзе – Косонда; 3-мавзе – Гузорда; 4-мавзе – Тангихарамда; 5-мавзе – Шаҳрисабзда; 6-мавзе – Китобда; 7-мавзе – Чироқчида; 8-мавзе – Яккабоғда ва 9-мавзе – Бешкентда¹ эди.

Юқорида ҳикоя қилинган эшон, оҳак ва қишлоқ шўроси раиси иши 5-мавзе – Шаҳрисабз халқ терговчиси Мирзаев фаолиятида содир бўлган эди.

20

1928-1929 йилларда Қашқадарё вилояти қамоқхоналарида жой ва озиқ-овқат билан боғлиқ муаммолар ҳамон ечимини топмай, боши берк кўчага кириб, офир вазият вужудга келган эди. Вилоят ва туман даражасидаги мунтазам чиқишлар ҳеч бир натижа бермаган, қамоқхоналардаги аянчли вазият заррача бўлса-да, ўнганмаган эди. 1929 йилнинг 2 июлида вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи (Муҳаммадиевми, ўчган, ўқиб бўлмади – П.Р.) ва вилоят қамоқхоналар инспекцияси назоратчиси ЎзССР Марказий ижроия қўмитасига 2489-рақамли хатни «ниҳоятда шошилиш» рукни остида жўнатади. Хатнинг нусхалари вилоят ижроия қўмитаси ва прокурорига ҳам юборилади. Қойил қолмай бўлмайди. Маъмурий бўлим бошлиғи ва қамоқхоналар назоратчисининг юраги тоғ экан. Ўз раҳбарияти устидан ҳатлаб, юқори ҳукумат идорасига қамоқхоналар билан боғлиқ офир аҳвол ҳақида билдириш учун айнан шундай сифат эгаси бўлиш тақозо этилар эди.

¹ Шу жамғарма, 234-бет.

Шу хат билан танишайлик: «Қашқадарё вилоят Қамоқхоналар инспекцияси маълум қилади, ҳозирги вақтда вилоят қамоқхоналари бениҳоя оғир аҳволи (катострофическое) бошдан кечиряпти. Бу қамоқхоналарнинг тирбандлиги билан боғлиқдир. Масалан, Қашқадарё вилоят Ахлоқ тузатиш уйи 150 штат бирлигидаги маҳбусларга мўлжалланган бўлса-да, унда ҳозирги пайтда 391 киши сақланыпти, бу ерда ҳисобдан ортиқчалик даражаси 160 фоизни ташкил этади. Қайд этиш керакки, 5 йилдан то 10 йилга қадар муддат билан қамалган, қаттиқ назорат остида сақланиши керак бўлган маҳкумлар камерадан ташқарида (эски бино ҳовлисида) тутиб турилибди. Шунингдек, 5 йил ва ундан паст муддатга кесилган, қаттиқ назоратда бўлиши лозим бўлган маҳбуслар маъмурият ҳовлисида сақланаётир. Бу ҳолат қамоққа олинганларнинг қочиб кетиш хавфини муқаррар қилиб қўймоқда. Ўрни келганда айтиш жоизки, Қашқадарё Ахлоқ тузатиш уйи эгаллаб турган бино қамоқхона сифатида талабга жавоб бермайди. Мавжуд камералар 4-5 та кишига мўлжалланган бўлиб, уларда ҳозирда 14 тадан 16 тагача одам сақланмоқда. Камераларда ҳаво алмаштиришнинг мутлақо иложи йўқ. Бундай ҳолат, айтиш ўринайки, Беҳбудий, Шаҳрисабз ва Ғузор қамоқхоналари учун ҳам хосдир. Мазкур қамоқхоналардан шу ойнинг июлнинг биринчи ярмида вилоят Ахлоқ тузатиш уйига ўртача ҳисобда 150 та қамоққа олинганлар олиб келиши кутляпти. Бундай миқдордаги маҳбусларни мунтазам равишда вилоят қамоқхонасига ўтказишни бундан кейин режалаштириб бўлмайди.

Шу, юқорида айтилганлардан келиб чиқиб ва ноҳуш воқеалар юз бериши олдини олишни кўзда тутиб (бундай номақбул ҳолатларни истисно этиб

бўлмайд), Қашқадарё вилоят қамоқхоналар инспекцияси яқин муддатда вилоят Ахлоқ тузатиш уйида сақланаётган маҳбуслар сонини 200 тага қадар камайтиришни сўрайди»¹.

1928 йилнинг 27 июлида ЎзССР Марказий ижроия қўмитаси президиуми йиғилишида 22-масаала сифатида қамоқхоналардаги тирбандлик муаммоси муҳокама этилади. Бу ҳақда Марказий ижроия қўмита кенгашининг котиби Ирисметов маъруза қилади. Президиумнинг шу йиғилишида қабул қилган 22/11 қарорида қуйидагича тўхтамга келинади:

«Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларидаги қамоқхоналарда вужудга келган тирбандликни ҳал этиш Абдуллаев бошчилигида қамоқхоналарни текшириш учун тузилган комиссияга юклатилсин»².

Айтиш жоизки, 1928 йил 1 октябрида Беҳбудий шаҳар қамоқхонаси (Домзак) давлат таъминотига ўтказилган эди. Бироқ бу амалга ошмаган, сансоларлик аввалгидан-да баттарроқ оқибатларга олиб келган. 1928 йилнинг 22 октябрида вилоят ижроия қўмитаси молия бўлими мудирлари Красношчечков ва молия вазирлиги сиёсий бўлими мудирлари Шамовскийлар Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси ва вилоят прокурорига 6-7750-рақамли билдиришнома жўнатиб, шундай масалани ўртага қўядилар:

«Беҳбудий Домзаги 1928 йил 1 октябрдан эътиборан маҳаллий бюджетдан олинган ва унинг молиялаштирилиши давлат ҳисобига ўтказилган эди.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 351-иш, 108-бет.

² Қаранг: Выписка из журнала №22/11 Заседания Президиума ЦИК Уз ССР от 27 июля 1929 г.

1 октябрда ўтказилишига қарамай, Домзакка молия халқ комиссарлиги томонидан ҳалига қадар кредит очилган эмас. Бунинг оқибатида маошлар тўланмай, маҳбусларнинг озиқ-овқати қарз эвазига олиняпти. Вилоят молия бўлими бу масалада молия халқ комиссарлигига кредитларни шошилинч суръатда ўтказишни сўраб мурожаат ҳам қилган эди. Ҳозирда яна молия халқ комиссарлигига Домзакдаги танг аҳвол ҳақида хабар қилинди»¹.

Молия халқ комиссарлигида ўтирган тўралар бундай мурожаатларга пинак ҳам бузмас эдилар. Ноябрь ҳам ўтади, декабрь ҳам келади, давлат таъминотига ўтказилган Беҳбудий қамоқхонасига парво ҳам қилинмайди, ўз ҳолига ташлаб қўйилади. Чидаб бўлмас иқтисодий танглик вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи Набиев ва вилоят қамоқхоналар инспектори Маҳмудовларни яна юқори органларга арз қилишга мажбур этади. 1928 йилнинг 16 декабрида Набиев ва Маҳмудов имзолаган 7844-рақамли мактуб республика ички ишлар ва Адлия халқ комиссарликларига, вилоят прокурори ва ишчи-деҳқон инспекциясига юборилади. Унда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

«Қашқадарё вилояти қамоқхоналарида маҳбусларнинг ниҳоятда тирбандлиги сақланиб қолаётир, бунинг оқибатида қатор нохушликлар вужудга келмоқда. Масалан, Ғузор қамоқхонасида штат бўйича 40 маҳбус бўлиши керак эди, амада улар сони 76 тани ташкил этади. Туман ижроия қўмитаси 40 кишига мўлжалланган маблағни беради, қолган 36 киши учун қарзга маҳсулот олишга тўғри

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 357-иш, 24-бет. ЦНД

келган эди, бунинг натижасида 1012 сўм 86 ти-
йинлик қарздорлик пайдо бўлди. Қарзнинг узил-
маганлиги учун энди маҳсулотларни кредитга
олиш тўхтаб қолди. Ҳозирги пайтда шундай ҳолат
вужудга келадиги, штатдан ташқари 36 маҳбус
штатдаги 40 маҳкум ҳисобидан яшаши керак
бўлиб турибди, бунга эса мутлақо йўл қўйиб
бўлмайди.

Ғузор қамоқхонасидаги тирбандликни маҳбус-
ларни Беҳбудийга кўчириш йўли билан енгилла-
тишнинг ҳеч бир иложи йўқ, чунки 78 маҳбусни
Қашқадарё Ахлоқ тузатиш уйига ўтказиш билан,
Сизнинг шу йил 5 ноябрдаги 127-рақамли кўрсат-
мангизга биноан, Фарғона Ахлоқ тузатиш уйидан
улар ўрнига янги маҳбуслар олиб келинди. Шунга
қўра, бутунги кунда Беҳбудий Домзагида штатда
белгиланган 120 маҳбус ўрнига 209 та ҳибсга
олинган киши бор. Қашқадарё вилоят Ахлоқ ту-
затиш уйида 150 ўрнига 289 та маҳбус сақланаё-
тир. Ана шундай тирбандлик сабабли қамоқхона
клуби ҳам камерага айлантирилди ва маҳбуслар
ўртасида олиб бориладиган ўқув-тарбия ишлари
тўхтаб қолди. Қиш бошланиб қолганлиги муноса-
бати билан бу тадбирларни очик ҳавода ўтказиб
бўлмайди»¹.

Шаҳрисабз қамоқхонасида аҳвол янада оғир-
роқ эди. Қиш совуғи эски бинода қамалиб ётган-
ларнигина эмас, шу соҳага мутасадди бўлганлар-
ни ҳам қаттиқ ташвишга солиб қўйган эди. Ви-
лоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошли-
ғи Ключников ўз номига бўлган мурожаатлардан
келиб чиқиб, 1928 йилнинг 27 декабрида 8011-
рақамли хат билан вилоят ва Шаҳрисабз туман

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 351-иш, 31-бет.

ижроия қўмитаси раисларига, Шаҳрисабз Домзаги бошларига мурожаат этади. Унда: «Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими маълум қиладики, – дейилади, – ҳозирги Шаҳрисабз қамоқхонаси бўлиб турган бино бу иш учун, айниқса, қиш ва ёмғир мавсумида мутлақо яроқсиздир. Шаҳрисабз қамоқхонасида маҳбуслар ортиқлиги даражаси 170 фоиздан зиёд бўлиб, белгиланган штатдаги 80 маҳбус ўрнига 217 та қамаалганлар сақланмоқда, бундай тирбандлик ҳолатида қамоқхонанинг ҳозирги бинода қолиши мумкин эмас»¹.

Туман ижроия қўмитаси маҳаллий маблағ ҳисобидан штатда белгиланганидан ташқари қамоқда сақланаётган 137 маҳбусни озик-овқат билан таъминлашдан ожиз эди. Пичоқ суякка тақалиб боргач, маҳаллий ҳокимият дод дейишгача бориб этади. 1929 йилнинг 16 январида Шаҳрисабз шаҳар совети президиумининг йиғилиши бўлиб, унда энг оғриқ масала – қамоқхона таъминоти муҳокама этилади. Йиғилиш ўзининг 21-қарорини қабул қилиб, «Вилоят ижроия қўмитасидан Шаҳрисабз Домзаги таъминотини вилоят бюджетига ўтказиш қамоқхонанинг туманлараро аҳамиятга (Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Чирокчи ва Шаҳрисабз шаҳарларига хизмат кўрсатиши) эга эканлигини ҳисобга олиб, қатъиян сўралсин»², деган тақлифни ўртага қўяди.

Таъминот муаммоси 1930 йилга келиб ҳам ҳал этилмайди. Бу орада айрим қамоқхоналар ўз кунини ўзи кўриб, бир амаллаб маҳбусларни боқиб

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 351-иш, 30-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 318-иш, 33-бет.

туришга интиланган. Лекин бу ҳаракатларнинг ҳам тўсиқлари кўп бўлиб, узоққа бормаган.

Беҳбудий қамоқхонасида 30-йиллар бошларида бошлиқ бўлиб ишлаган Кузьмин Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси раиси номига 1930 йил 20 апрелда 916-рақамли хатни йўллайди. У ҳам маҳаллий ҳокимият олдига неча йиллардан буён қўйиб келинган муаммоларни қайта такрорлайди. Фақат у келтирган бир жиҳат диққатга лойиқки, Беҳбудий қамоқхонаси штатдан ортиқ маҳбусларни озиқ-овқат билан таъминлаш учун ишлаб чиқаришни йўлга қўйган. Бундай вазиятдан чиқиш ҳам узоқ давом этмаган. У шу ҳақда ҳам айтиб қўйишни лозим топган. «Беҳбудий қамоқхонасидаги 120 штат бирлиги учун ажратилаётган маблағ маҳбуслар сонининг ниҳоятда ошиқлиги учун мутлақо етарли эмас. Ҳозирга қадар штатдан ортиқча маҳбуслар ишлаб чиқариш бўлими келтираётган фойда ҳисобидан таъминланиб турилган эди, ишлаб чиқариш харажатлари ортиб кетганлиги сабабли бўлим иши тамомила тўхтаб қолди.

Маҳбусларни таъминлаш учун дотация беришни сўраб вилоят ижроия қўмитасига бир неча бор ёзган хатларимиз ҳеч қандай натижа бермади... Иккинчи марта эътиборингизни тортиб, Беҳбудий Домзагида штатдан ташқари сақланаётган маҳбуслар таъминоти учун шу йил 1 октябрга қадар 5000 сўм дотация берилишини сўрайман»¹. Кузьминнинг хатлари ҳам қулзум қаърига чўккандай, самарасиз кетади.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 373-иш, 367-бет.

Қашқадарё қамоқхоналаридаги танг аҳволни юқори ҳукумат органлари билмас эди деб бўлмайди. Қилинаётган мурожаатлар ижобий натижасини топмаган эса-да, ҳукумат идоралари йўлакларидида қандайдир хулосалар чиқарилишига тўртки бермай қолмаган эди. 1929 йилнинг 23 апрелида республика ички ишлар халқ комиссарлиги қамоқхоналар бош бошқармаси инспектори Салимзода вилоятга ташриф буюриб, қамоқхоналар ҳаёти билан танишади. У, биринчи гада, Беҳбудий шаҳридаги вилоят қамоқхонаси ва Домзакни кўздан кечиради. Салимзода тафтиш жараёнига вилоят фирқа қўмитасидан Галиулин, вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлимидан Васильев, Ахлоқ тузатиш уйи бошлиғи Шарипов ва Домзак бошлиғи Акбаровларни жалб этади. Бу тўртлик томонидан шу куни текширув натижалари акс этган акт тузилади. Актда қамоқхоналарнинг ташкилий, таъминот, бино, тозалик, тиббий ёрдам, интизом каби жиҳатларига эътибор қаратилади.

Актда қайд этилишича, «1929 йилнинг 23 апрель куни ҳолатида вилоят қамоқхонаси – Ахлоқ тузатиш уйида 28 ходим ишлаган. Маҳбуслар штатда 150 киши деб белгиланган, аммо амалда улар сони 218 киши бўлган. 40 маҳбус колонияда, 4 таси дала ишларида бўлган, ҳаммаси бўлиб, 264 маҳбус ҳисобга олинган. 1928-1929 молия йилида қамоқхонада 300 дан ошиқ маҳбус бўлган ҳоллар ҳам қайд этилади. Бу эса маҳбусларнинг штатда белгиланганидан 100 фоиздан ошиқ даражада сақланганини кўрсатади. Шунча ортиқча маҳбусга штатдаги 150 та киши овқати бўлинади.

Маҳбуслар тирбандлиги оқибатида, маҳбуслар улуши минимумга қадар камайтиради, чой ва

шакар жуда оз миқдорда берилади, овқат эса етарли эмас. Бир неча кундан буён овқат мутлақо берилмаганлиги тўғрисида шикоятлар айтилади, ҳатто қайноқ сув ҳам етарли даражада эмас, кунда икки маҳал берилади.

Ахлоқ тузатиш уйининг биноси ҳақида. Қамоқхонада 12 та камера бор, улардан биттаси умумий бўлиб, унда назорати нисбатан қаттиқ бўлмаган маҳбуслар жойлашган. 3 та камера юқорида (иккинчи қаватда), улардан бири хотин-қизларники, қолган иккитасида собиқ хизматчилар сақланади, шу ерда қамоқхона идораси ҳам жойлашган. Икки ҳовли ҳам бор, бири маъмуриятга қарашли, бири бино ичкарасида, унда шифохона қабулхонаси, аптека, ошхона ва маҳбуслар клуби мавжуд.

Текширув пайтида аниқландики, ҳовли сингари, камералар ҳам қамоқ вазифасини ўташга яроқсиз, чунки улар эгаллаган майдон кичик ва тор, камераларда дераза йўқ, шамоллатиш имконсиз.

Антисанитария ҳолати. Ҳовли ва камералар жуда ифлос ҳолда, ҳовлининг ўртасида ҳожатхона бўлиб, тўсиб олинмаган, унинг яқинида дори-хона ва шифохона қабулхонаси жойлашган. Шу ерда ошхона ҳам бор, буларнинг ҳаммасидан бадбўй ҳид тарқалади. Ошхонанинг поли йўқ, қозонлар қопқоқсиз, усти очиқ, шифтдан чанг-тупроқ тўкилиб овқат пиширилаётган қозонга тushади. Ошхонада идиш-товоқлар, қошиқлар етишмайди, борлари ҳам ювуқсиз, жуда ёмон антисанитария ҳолатида ётибди.

Камералар ифлос, бош суқиб бўлмайди. 3-4 кв. метрлик хонада одамлар тиқилинч, уларда 12-15 маҳбус сақланади. Камералар ифлос бўлишидан ташқари, нам ва шўрлаб кетган, қайнатилган сув солинган баклар қўйилмаган. Маҳбуслар ўзларининг

кирлаб кетган кўза ва кўзачаларидан совуқ сув ичишга мажбурлар. Маҳбуслар камераларда кат-такон жомадон, кути, халта каби буюмларини ҳам сақлайдилар. Қонунда кўзда тутилганига ҳилоф равишда камералар дезинфекция қилинмайди.

Тиббий ёрдам. Ахлоқ тузатиш уйи ҳузурида 10 койкалик тиббий қабулхона ишлаб турибди. У, айтилиши вақтда, Домзакка ҳам хизмат кўрсатади. Бемор маҳбусларга тиббий ёрдам кўрсатилади. Дори-дармонлар етарли даражада бор. Ўринлар сони ҳақида гапирилса, у жуда озлик қилади, ажратилган бинони ҳам кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

Интизом. Назорат таркибида бўлгани каби, маҳбуслар орасида ҳам мутлақо интизом йўқ. Назорат таркиби ўз зиммасидаги ишни билмайди, айтиш мумкинки, қамоқхона маъмурияти назорат таркиби тарбияси билан деярли шуғулланмайди.

Хулоса. Ахлоқ тузатиш уйи биносининг кичиклиги ва ёмон жиҳозланганлиги сабабли, вилоят ижроия қўмитасидан қамоқхона яқинидаги хусусий қурилишларни бузиб, майдонни кенгайтиришга рухсат сўралсин. Новвойхона мудирини Мўминбой Самандаров ишдан олиб ташлансин. Тартиб-интизомнинг йўқлиги, шунингдек, назоратчиларнинг кўпчилиги ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан бу вазифага лойиқ эмаслиги, шунинг оқибатида муҳит бузилган ва турли бойлар билан алоқа йўлга қўйилган. Шуларни ҳисобга олиб, тозалов ўтказиш зарур, бунинг учун вилоят ижроия қўмитасидан тозалов ўтказиш комиссияси тузишни ва бир йўла Ахлоқ тузатиш уйи бошлиғи Шариповни вазифасидан озод этиш сўралсин»¹.

¹ ҚВДА. 83-жамағарма, 1-рўйхат, 328-иш, 207-208-бетлар.

Хидир Шариповнинг Ахлоқ тузатиш уйида бошлиқ бўлиб ишлаётганига 8-9 ой бўлган эди. У 1928 йилнинг 21 июлида вилоят ижроия қўмитаси томонидан шу вазифага тайинланган эди. Юқоридаги «Акт»да зикр этилган муаммоларни у ҳал қилишга қодир эмасди. Оқибатда, бир йилга етар-етмас ишдан олинади. Раҳбарлар келиб-кетаверади, бошлиқлар алмашинуви тез-тез содир бўлиб туради, бироқ қамоқхоналардаги оғир ҳаёт рўшнолик нима билмай, кечаверади...

22

Ўтган асрнинг 20-йиллари охирларига келиб, вилоятдаги қамоқхоналарни марказлаштиришни ечилмай қолиб кетаётган, ҳал этилиши имкони бўлмаган муаммолар кун тартибига чиқазган эди. Вилоят қамоқхонаси – Хожи Абдулазиз мадрасаси, Беҳбудий шаҳар маҳбусхонаси – Қиличбек мадрасаси нисбатан кичик иморатлар бўлганлиги сабабидан, советларнинг қамашга бўлган кун сари ортиб бораётган талабига жавоб беролмас эди. Ҳали ҳам, бу биноларнинг шунчалик кўп маҳбусларни сиғдирганлиги жуда-жуда ҳайратланарли. Резинадан қурилган камералар ҳам бу қадар энига, бўйига чўзилмасди. Маҳбуслар мисли консерва қутисига таҳланган балиқлар каби зич, тирбанд, дўзах азобида яшаганлар.

Вилоят ижроия қўмитаси котибиятида 1928 йил охирларида қамоқхоналарни марказлаштириш борасида таклифлар пайдо бўлади. 1928 йилнинг 6 сентябрида тайёрланган ва маъмурий бўлимга йўналтирилган бир ҳужжатда, жумладан, қуйидаги таклифлар ўртага қўйилади:

«Вилоят ижроия қўмитаси ушбунинг баробаринда, маблағларни оқилона сарфлаш ва тежаш

мақсадида, вилоят доирасида марказлаштирилган маҳбуслар уйини ташкил этиш масаласини ишлаб чиқишни таклиф этади. Бунинг учун тубандаги вариантлар асос қилиб олинishi керак:

1. 1928/29 йилда Беҳбудий шаҳрида Ардом тармоғига эга бўлган 300 киши жойлаштирилиши кўзда тутиладиган Ахлоқ тузатиш уйини очиш.

2. Туманлардаги жойларда, милиция ҳузурида қамоқ камераларини сақлаб қолиш.

3. Олдиндан марказлашган қамоқхона учун янги бино ахтариб топишни ўйлаб кўриш. Бунда унинг шаҳар чеккасидан танланиши, экин-тикин қилиш учун майдони етарли бўлишини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

4. Қурилиш ашёларини хўжалик усулида, маҳбуслар кучи билан тайёрлаш. Бу ишни келгувси йилдан бошлаш мақбул ҳисоблансин»¹.

Вилоят ҳудудида марказлашган, ягона турма ғояси, шу тариқа 1928 йил сентябрида туғилган эди. Вилоятнинг янги қамоқхонасини қуриш ҳақида гап бўлмаган, аксинча, 300 маҳбусни сиғдириши мумкин бўлган бошқа бир бино излаб топиш ҳақида мушоҳада қилинган. Бундай бионинг шаҳар четроғида, етарли ер майдонига эга бўлиши ҳам аниқлаб олинган. Қурилиш ашёларининг маҳбуслар томонидан амалга оширилиши ҳақидаги кўрсатмадан аён бўладики, топилажак қамоқ биносини турмага мослаштириш, ёрдамчи иморатлар қуриш, атрофини баланд девор билан ўраб олиш тақозо этилган.

Котибиятнинг бу таклифи тақдим этилар экан, вилоят ижроия қўмитаси бино масаласида ҳам бир қарорга келган бўлган дейиш ҳақиқатга хи-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 197-иш, 52-бет.

лоф бўлмайди. Бу ерда, гарчи, топилажак бино хусусида очиқ айтилмаган бўлса-да, маҳаллий ҳокимият нимани кўзда тутганлигини англаш ишоратлари бор. Бунга шу даврни тадқиқ этиш жараёнида, воқеаларнинг бир-бирига уланишида ишонч ҳосил қилдим. Сабабсиз оқибат бўлмайди, дейди файласуфлар. Вилоят ҳокимлиги йўлакларида қамоқхона учун янги бино изланаётган кезларда, улардан бирининг хаёлига лоп этиб Одина масжиди келиб қолади. Одина масжиди янги шаҳарга (Қарши қалъасининг ғарбий тарафида, беклик сипоҳлари ўрнашган жой, ҳозирги Қарши шаҳар ҳокимлиги биноси теграси – П.Р.) нисбатан чет ҳисобланар эди. Масжид Ҳожи Абдулазиз ва Қиличбек мадрасаларига нисбатан катта, эгаллаган саҳни ҳам кенг, ён-атрофи очиқ эди. Фақат бир томони муаммоли эди. Одина масжиди алғов-далғовли йилларда Чор генерали Абрамов ва қизил қўмондон Мелкумовларнинг Қарши шаҳрига қилган ҳужумлари (1868-1869, 1920 йил август, сентябрь) вақтида бир қадар лат еган бўлса-да, фаолият кўрсатишда давом этаётган эди. Масжид қавмлари кўп, имом хатиби Ҳамиддинхон Бадриддинхон ўғли эди. Ҳамиддинхоннинг вилоят руҳонийлари орасида обрўси баланд, амир Сайид Олимхон томонидан унга «Ўроқ»лик унвони берилган эди. Мадрасаларнинг омон қолганлари Вақф бўлими ихтиёрида бўлиб, уларнинг аксарияти совет муассасалари томонидан эгалланганди. Абдулгофур мадрасасида вилоят «Қўшчи» иттифоқи, Ҳотамбой мадрасасида (Хўжагузарда) шифохона, Бекмуродбий мадрасасида вилоят молия бўлими ўрнашган эди. Айримлари клубларга айлантирилган эди. Эски закотчихона, Ярбош мадрасалари шундай кўнгилочар жойлар сифатида фойдала-

ниларди. Вақф бўлими мадрасаларнинг бўш қолган хоналари ёхуд ҳовлиларини тижорат учун ижарага ҳам қўйганди. Одина масжиди хоналаридан бирини Шитинаев¹ деган яҳудий савдо дўкони қилиб олган эди. Мир Бек мадрасасида 2 та дўкон, Абдуғофур мадрасасида («Қўшчи» союзи билан бир жойда) Рубенштейн очган бир дўкон бор эди.

Азим Саёт мадрасасининг 17 хонасини вилоят маориф бўлими эгаллаган эди. Ҳотамбой мадрасасида соғлиқни сақлаш бўлими, Саидқулбой мадрасасида алоқа бўлими, Мирзо Абдуғофур мадрасасида Беҳбудий шаҳар совети, Чорибой мадрасасида (18 хона) вилоят фирқа қўмитаси, Абдуллахон мадрасасида (24 хона) қадимий осори атиқалар қўмитаси, Олий мадрасада электростанция, Домулло Нур мадрасасида қишлоқ хўжалик банки, Шермуҳаммадбой мадрасасида (22 хона) болалар боғчаси, эски масжидда (3 хона) хотин-қизлар шўбаси² жойлашган эди.

Беҳбудий шаҳридаги мадрасалар орасида Азим Саёт (17 хона), Бекмурод (Бекмир) қозоқ (20 хона), Мир Бекойбий (23 хона), Чорибой (18 хона), Абдуллахон (24 хона), Олий (15 хона), Домулло Нур (16 хона), Шермуҳаммадбой (22 хона), Ҳожи Абдулазиз (24 хона), Абду Самадбой (15 хона) мадрасалари анча катта бўлган. Қиличбек (12 хона), Ҳотамбой (6 хона), Саидқулбой (7 хона), Мирзо Абдуғофур (9 хона) мадрасалари уларга нисбатан анчайин кичик бўлган.

Амир Темур Қаршини қўлга киритган 1365 йилда қурилиши бошланган Одина масжиди шаҳар

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 181-иш, 27-29-бетлар.

² Шу жамғарма, 30-бет.

обидалари ичида энг каттаси ва энг кўрками эди. Масжидда бир вақтда 500 киши ибодат қилиши мумкин эди. Советлар ҳокимиятга келган дастлабки йиллардан то 1928 йилнинг сентябри охиригача қадар фаолият кўрсатган масжид шу вақтга келиб ёпилади. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси котибияти қамоқхона учун янги бино излаб топиш ҳақидаги масалани кўтарганидан – 1928 йил 6 сентябридан 13 кун ўтиб, Одина масжидининг имом хатиби Ҳамиддинхон Бадриддинхон ўғли қамоққа олинади. Бу ҳақда «Одина масжиди имоми ёхуд 49-жиной иш»¹ деган рисола битганмиз. Шу боисдан, тафсилотларни ихтисор қилиш билан кифояланамиз.

Ижроия қўмита котибияти таклифи, турган гапки, президиум йиғилишларидан бирида кўриб чиқилган. Таклифда қайд этилганидек, янги бинони топиш, уни қамоқхонага мослаштириш ишлари билан 1929 йилда шуғулланилган. Девор билан ўраш, қўшимча бинолар қуриш, юқори органлар билан фикрни бир жойга қўйиш кўп вақтни олган бўлса керак. Негаки 1930-1931 йилларга оид архив ҳужжатларида ҳали ҳам Ахлоқ тузатиш уйи, Домзак ишлаб турганлиги гувоҳи бўламиз. Одина масжидининг вилоятдаги ягона, марказлаштирилган қамоқхонага айлантирилиши 1931 йилдан кейин ҳам анча чўзилган бўлса керак деб ўйлайман. Бу ҳақда аниқ маълумотларни қўлга кирита олмадим.

¹ Г.Равшанова, П.Равшанов. Мозий сабоғи. –Т.: «Янги аср авлоди», 2009, 77-117-бетлар.

1930 йилда вилоятда умумий қамоқхона гоёси ҳали амалга ошмаганлигини бир неча билвосита далиллар тасдиқ этади. Юқорида гувоҳ бўлдикки, марказлашган ягона қамоқхона масаласи билан 1929 йилда шуғулланиш кўзда тутилган. Лекин, турли сабабларга биноан, бу ишга 30-йилда ҳам киришилган деб бўлмайди. 1930 йил 20 апрелда Беҳбудий шаҳар турмаси (Қиличбек мадрасаси биноси) бошлиғи Кузьмин юқори ташкилотларга маҳбуслар сонининг белгиланган даражадан ортиқ эканлиги, улар таъминоти учун 5 минг маблағ¹ зарурлиги ҳақида мурожаат этади. Котибиятнинг зикр этилган вилоят ягона турмаси ҳақидаги таклифида, умумий қамоқхона таркибида Домзак бўлиши истисно этилмаган. Лекин бунда раҳбарият ҳам бирлаштирилган бўлиши лозим эди. Кузьмин таркибдаги муассаса бошлиғи эмас, мустақил маҳбуслархона раҳбари сифатида масалани қўядики, бундан ҳали 1930 йил апрелида Одина масжиди вилоят турмасига айланиб улгурмаган деган хулосага келиш мумкин.

Котибият режасида жойлардаги – туманлардаги қамоқхоналар тугатилиб, милиция органлари қошида қамоққа олинганларни вақтинча сақлаш камералари бўлиши мўлжалланган эди. 1930 йил апрелида Шаҳрисабзда қамоқхона фаолият кўрсатишда давом этаётган эди. Буни Шаҳрисабз шаҳар ижроия қўмитасининг раиси Натанов ва масъул котиб Бўриевларнинг 1930 йил 7 апрелда Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси ва вилоят прокурори номига ёзган 442-рақамли хати яққол далолат этади:

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 373-иш, 367-бет.

«Шу йил 3 апрелда бўлган Президиум йиғилиши қарорини техник комиссиянинг Шаҳрисабз қамоқхонасининг хавфли ҳолати ҳақидаги акти билан қўшиб тақдим этамиз. Шаҳар совети бинонинг ҳозирги ҳолатида унда қолишга мутлақо йўл қўйиб бўлмаслигини билдиришни зарур деб ҳисоблайди, яъни, ҳар дақиқада юқори қаватнинг қулаб тушиш хавфи бор, бу айниқса, катта ёмғир юз берса, бўлиши эҳтимоли кучли. Штатда белгиланган 80 маҳбус бўлган тақдирда (ҳолбуки, улар сони ортиқ), уларни бир гуруҳ қилиб, бинонинг бошқа бир қисмида сақлаб туриб, бўшаган қисмини таъмирлаш мумкин бўлар эди».¹

Шаҳрисабз туман ижроия қўмитасининг ташвишли мурожаатидан англашиладики, қамоқхонанинг ёпилиши, маҳбусларнинг Беҳбудий шаҳрига – вилоятнинг марказлаштирилган қамоқхонасига кўчирилиши ҳали-бери бўладиган иш эмас. Шу боисдан ижроия қўмита нураб кетиш ҳолига келиб қолган турмани таъмирлаш ёхуд бошқа бинога ўтказиш ташвишида бўлади. Маҳаллий ҳокимият ўз билганича турмани шаҳардаги «Осиёнон» (Азиахлеб), ёинки, туман пахта иттифоқи (райпахтасоюз) биноларига кўчиришни ҳам мўлжал қилиб кўради, лекин масъулиятни ўйлаб, муаммо ечимини вилоят раҳбариятидан кутади.

Бу гап-сўзлар бўлаётган вақтда Шаҳрисабз қамоқхонасида штатда кўрсатилаган 80 маҳбус ўрнига 300 киши банди бўлиб ётган эди. Шаҳар совети ҳибсдагиларнинг 220 тасини бошқа жойга кўчирган тақдирда, қолган 80 маҳбусни сақлаб, таъмирни амалга оширмоқни кўзлаган. Ортиқча маҳбусларни Беҳбудий қамоқхоналарига ўтказиш ҳам имкондан ташқари, бу жой ва маб-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 370-иш, 15-бет.

лаф билан боғлиқ эди. Шаҳрисабз қамоқхонаси таъмири учун 21 минг сўм талаб қилинарди. Бюджет бундай маблағни топишга қодир эмасди.

1930 йилнинг 6 февралига оид бир ҳужжат вилоят марказлашган қамоқхонасининг ҳамон қоғоздаги гоё бўлиб қолаётганлиги ойдинлаштиради. Шу куни вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими бошлиғи вазифасини бажарувчи Костриков ва шу бўлим котиби Сизовлар имзолаган, ЎзССР ички ишлар халқ комиссарлигига (нусхалари Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси ва прокурорига) жўнатилган 415-рақамли алоқа хатида қуйидагилар зикр этилади:

«Беҳбудий қамоқхонасининг бошлиғи 1930 йил 6 февралдаги 237-рақамли хати орқали менга маълум этадики, қамоқхонадаги молиявий ҳолат шу йил январь ойидан бошлаб, маҳбусларнинг ниҳоятда кўпайиб кетиши сабабидан жуда оғир бўлиб, оқибатда, қамоқда сақланаётганлар учун озиқ-овқатга бўлган эҳтиёж, танқислик ошиб кетди. Бундай аҳвол штатда белгиланган 120 киши ўрнига 360 маҳбус сақланаётганидан вужудга келди. Январь ойида 1690 киши улуши (порция) олинди. Белгиланганидан ортиқ озиқ-овқат ҳиссаси Ахлоқ тузатиш уйи, вилоят ижроия қўмитаси мажбурий ишларга жалб этиш бюросидан қарз ҳисобига олинган эди. Бу қарздорлик эса ҳалигача ёпилган эмас. Ҳозирги вақтда Домзак ҳеч қандай маблағга эга эмас, бу ерда вужудга келган танг молиявий ҳолат фавқулодда оғир, маҳбуслар 3 кундан бери овқатсиз ётибди, бу эса улар томонидан қилинадиган нохуш ҳаракатлар эҳтимолини истисно этмайди»¹.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 315-иш, 118-бет.

Домзак таъминоти давлат ҳисобидан амалга оширилиши бир мунча вақт аввал гап-сўз қилинган бўлса-да, ижобий якутини топмаган эди. Маблағ масаласи маҳаллий ҳокимиятга, маҳаллий бюджет зиммасига юклатиб қўйилган эди. 1930 йилга келиб ҳам бу муаммонинг ечимини топмай судралиши жабрини яна маҳбуслар тортар эди. Таъминот бобидаги гап-сўзлар шунчаки, хўжакўрсинга бўлганлигини пайқамаслик мумкин эмас. 1928 йилда «давлат таъминотига ўтказилди» дейилган бўлса-да, Беҳбудий қамоқхонаси маблағ етишмаслиги муаммосидан фориф бўла олмаган. Ҳукумат бундай молиялаштиришни маъқулламаган. Пировард натижада, маҳаллий бюджетдан бир амаллаб штатда белгиланган маҳбуслар сони учун озиқ-овқат маблағи ажратилган. Ваҳоланки, белгиланганидан ортиқча қамоққа олинган 240 маҳбус таъминоти ҳақида ўйлаб ҳам кўрилмаган. Бу ҳол Домзак ташкил этилганидан бошлаб, маҳбуслар сони кунма-кун ошиб борган кейинги йилларда, айниқса, 1928, 1929, 1930 йилларда энг санчиқли оғриқча, ечими йўқ муаммага айланган. 1930 йилнинг 24 январида Домзак маъмуриятининг Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси раиси номига ёзилган 147-рақамли хатида шу давр қамоқхона манзараси яққол ифодасини топади:

«1929 йилнинг 24 ноябрида менинг томонимдан, – деб ёзади Беҳбудий қамоқхонаси бошлиғи, – ички ишлар халқ комиссарлигига 1929-30 бюджет йили октябрь ноябрь ойлари учун 2219-алоқа хати билан озиқ-овқат учун 3259 сўм 71 тийинлик, яна хўжалик харажатлари учун 529 сўм 33 тийин, ҳаммаси бўлиб 3789 сўм 04 тийинлик аванс ҳисоботини тақдим этган эдим. Амалда эса озиқ-овқат учун 1658 сўм, хўжалик харажати учун

456 сўм олинди. Шундай қилиб, Домзак турли ташкилот ва муассасалардан янги бюджет йилида 1792 сўм 49 тийин қарздор бўлиб қолмоқда.

Ички ишлар халқ комиссарлиги ўзининг 05-09-05 хатида мен томонимдан юборилган аванс ҳисоботларини, «янги бюджет йилидан эътиборан бу ҳисоботларни маҳаллий ижроия қўмиталарга топшириш кераклигини» кўрсатиб, қайтариб юборди.

Шундай қилиб, Домзак маҳаллий бюджетда қолдирилади ва бундан кейин молиявий масалаларда бевосита ижроия қўмига муурожаат этишимиз лозимлиги айтилди. Айтилганлардан келиб чиқиб, Домзак маъмурияти бўйиндаги қарзни қайси манбадан тўлашга кўрсатма берилишини сўрайди¹.

Беҳбудий қамоқхонасининг озиқ-овқат, яъни, таъминот бўйича қарздорлиги ошиб борган. Қамоқ маъмурияти, афтидан, юқори ташкилотларга қарздорликни анча камайтириб кўрсатган кўринади. Бунинг далолати сифатида Беҳбудий шаҳар «Восток» матлубот жамияти бошқарувининг 1930 йил 17 январда Қашқадарё вилоят прокурори (нусхаси Домзак бошлиғига) номига йўллаган 95-рақамли маълумотномасини тилга олиш мумкин. Матлубот жамияти бошқаруви прокурорга арз қилиб, «1929 йилнинг 1 октябрида қарзга олинган маҳсулот бўйича Домзак биздан 2447 сўм 22 тийин қарздор, октябрь ноябрь ойлари учун эса қарздорлик 1868 сўм 68 тийин. Ҳаммаси бўлиб, 4315 сўм 90 тийин қарздордир.

Бир неча марта қарзни тўлаш ҳақида талаб қилишимизга қарамай, қамоқхона маъмурияти маблағ йўқлигини баҳона қилиб, ҳозирга қадар

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 315-иш, 120-бет.

қарзни ёпмасдан келаётир. Шаҳар матлаубот жамияти қарзни ундиришда амалий ёрдам сўрайди¹, деб ёзади. Бу юқорида келтирилган хужжатлар ва улар мазмун-моҳиятидан тегишли хулосалар чиқариш мумкин бўлади. Аввало, вилоятдаги қамоқхоналар давлат таъминотига ўтказилмаган. Маҳаллий бюджет тўртгала қамоқхонани озик-овқат учун етарли маблағ билан таъминаш имкониятига эга эмас эди. Ички ишлар халқ комиссарлиги жойлардаги, бу ўринда, Қашқадарёдаги айрим турма харажатларининг бир қисмини қоплаган ва янги бюджет йилида – 1930 йида қамоқ сарф-харажатларини тўла маҳаллий ҳокимият зиммасига юклаган. Бу, табиийки, республика ҳукуматининг қўллаб-қувватлаши билан бўлган. Иккинчидан, қамоқхоналар ташкил этилгандан буён оёққа тушов бўлиб келаётган жой ва овқат муаммоси орадан 9-10 йил ўтишига қарамай, танг ҳолича қолиб келган. Бу давлатнинг маҳбусларга – ўзининг муҳолифларига нисбатан тутаётган сиёсати, уларни шу йўл билан жазолаш усули кўринишлари эди. 1929–30-йилларда мамлакат ичкарисида бутун бойликларни тасарруфга олиб бўлган совет ҳокимияти истаса бир кунда эмас, бир соатда бу муаммоларни ижобий ҳал этишга қодир эди. Қишлоқларда неча юз минглаб деҳқонлар одам ўрнида кўрилмаган бир шароитда, жиноятчи деб қамоққа олинганлар қисмати мустабид ҳукмронларни қизиқтирар эдими? Асло, қамоқда шароит яратиш эмас, чиритиш чораси шундай, билиб-билмасликка солиб амалга оширилар эди. Ҳали ҳам маҳаллий ҳокимиятга, жонқуяр бошлиқларга тасанноки, қамоқхона биноси, таъминоти

¹ Шу жамғарма, 124-бет.

улар назарида турди. Муаммоларни ҳал этишга улар ожиз эдилар. Қашқадарёда марказлаштирилган, ягона қамоқхона ташкил этиш 30-йилда ҳам амалга ошмаганлиги, Беҳбудийда ҳамон 2 та, Шахрисабз ва Фузорда биттадан, жами 4 та қамоқхона ишлаб турганлиги юқорида таҳлил этилган ҳужжатларда очиқ ифодасини топади. Одина масжиди фаолиятини тўхтатган бўлса-да, у бу вақтда умумий қамоқхонага айлантирилмаган эди. Бунини 1931 йил охирига тааллуқли яна бир ҳужжат ҳам исбот этади. Бу ҳужжат Беҳбудий туман ижроия қўмитаси президиумининг 1931 йил 31 декабрда бўлиб ўтган йиғилишининг 16-қароридир.

Шу қарор моҳиятига тўхталиб ўтайлик. Туман ижроия қўмитаси, чамаси, Беҳбудий шаҳар қамоқхонаси – Домзакда вужудга келган аҳволни ўрганиш учун махсус текширув ташкил этган. 1931 йил 11 декабрда бўлган ижроия қўмита президиуми йиғилишида ҳайъат тақдим этган актда кўтарилган масалалар муҳокама этилади. Кун тартибидаги 19-масала бўлган «Домзак ҳолатини ўрганиш юзасидан комиссия акти» бўйича шундай қарорга келинади:

« – Домзак маъмурияти соғлиқни сақлаш бўлими кўрсатмаси асосида, мавжуд тозалик ҳолатини ёмонлаштирадиган жиҳатларга барҳам бериши керак.

– Соғлиқни сақлаш бўлими тиббиёт ходимларини алмаштириши, маҳбусларга кўрсатиладиган хизматни яхшилаши даркор.

– Прокурор назорати маҳаллий тергов аппарати ҳисобида бўлган маҳбуслар ишини тезлик билан кўриб чиқиши лозим.

– Прокурор жиноят қидирув бўлимини тезлик билан ўз ҳисобида бўлган қамоққа олинганлар

суриштирув ишини тақдим этишга, бундан кейин Домзакка прокурор назорати рухсатисиз маъмурий бўлим органлари томонидан маҳбусларни жойлаштирмасликка одатлантириши керак бўлади.

- Адлия халқ комиссарлигига зудлик билан маҳбуслар рўйхатини маълум қилиб, Домзакда маҳбуслар сонини камайтириш чора-тадбирини кўришни сўраш¹.

Туман ижроия қўмитасининг қабул қилинган қарори унинг бу соҳага мутасаддилик даъво қилишидан анча узоқ эканлигини кўрсатиб турибди. Қабул этилган қарорлар қатъийликдан кўра мавҳумликка кўпроқ оғиб кетган. Нуқсонлар, муаммолар аниқ айтилмаганидек, масъул шахслар ҳам зикр этилмайди. Бу қарор, шунчаки, масала кўрилдими – кўрилди, учун қабул этилган. Ҳа-да, вилоят ижроия қўмитаси, ички ишлар халқ комиссарлиги охирига етолмаган муаммони туман ижроия қўмитаси нечук ҳал этсин эди?!

Бу қарорда муҳими, 1931 йил 11 декабрда, яъни, йил охирида Беҳбудий қамоқхонаси – Домзак масаласи кўрилганлиги. Бинобарин, 1931 йилда ҳам вилоятда бир умумий қамоқхона ташкил этиш муаллақлигича қолган. Қашқадарё вилоят Давлат архиви жамғармаларида, аниқроғи, кўздан кечирганим ҳужжатларда умумий қамоқхонанинг қачон ташкил этилганлиги, Одина масжидининг қачон турмага айлантирилганлиги тўғрисидаги ҳужжатларга дуч келмадим. Архив жамғармаларидаги узилиш, 1931–1939 йилларга тааллуқли ишларнинг мавжуд эмаслиги бу санани аниқлашга монелик қилди. Буни келгу-

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 16-иш, 31-бет.

си тадқиқотлар, изланишлар кўрсатади, чунки республикада махсус жамғармалар кўп, собиқ ички ишлар халқ комиссарлиги, Бош сиёсий бошқармалар қолдирган архивларни ўрганиш бу масалага ойдинлик киритади.

Тахминим бўйича, Одина масжиди 1932–1933 йилларда вилоят аҳамиятига молик умумий қамоқхонага айлантирилган бўлса керак. Одина масжидида ташкил этилган маҳбусхона ЎзССР ички ишлар халқ комиссарлигининг 5-турмаси сифатида фаолият кўрсатган. Буни 1940 йилнинг 14 февралига оид бир ҳужжат тасдиқ этади. Қарши шаҳар ижроия қўмитаси раиси номига ёзилган, 5-умумий турма бошлиғи Ермолов ва тезкор қисм бошлиғи ўринбосари Абатовлар имзо қўйган хатда турмада ишлаган Маматқул Абдуллаев ҳақида гап боради.

Унда, «бизга биркитилган қамоқхона ходими, 1912 йилда туғилган, Қарши тумани Мирмирон қишлоқ шўроси фуқароси, миллати ўзбек, фирқасиз, оилали, чаласавод Маматқул Абдуллаев ҳақидаги мавжуд маълумотларга кўра, унинг келиб чиқиши қулоқлардан бўлган. 1930 йилгача олибсатарлик билан шуғулланган. Ушбу айтилганлар ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслигини, унинг сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар рўйхатига киритилган-киритилмаганлигини аниқлаб беришни сўраймиз»¹, – дейилади.

«Махфий» рукнида ёзилган бу хатнинг аҳамияти «умумий қамоқхона» билан боғлиқдир. 30-йиллар биринчи ярми бошларида Одина масжиди мажмуасида ташкил этилган вилоят умумий қамоқхонаси ички ишлар халқ комиссарлиги тур-

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 163-иш, 8-бет.

малар мундарижасида бешинчи мақомни эгаллаган. 30-йилларга қадар Каттақўрғон турмаси 1-мақомда бўлиб келган эди. Ашаддий давлат жиноятчилари 1-Каттақўрғон Ахлоқ тузатиш уйига (Республика қамоқхонаси) жўнатилар эди. 1926 йилда қўрбоши Тангри Берди додхо қўлга олиниб, Шаҳрисабз турмасида бир кун сақлангач, эртасига Катта Қўрғонга этап қилинади.

Ўтган асрнинг 20-йиллари бошларида Қашқадарё вилоятида ташкил этилган тўрттала қамоқхона ҳақидаги тафсилотлар шундай. Ҳозирга қадар турмаларга ташқаридан назар ташланди, унинг жойи, таъминоти, қисман бошлиқлари тўғрисида ҳикоя қилинди. Энди, уларнинг ичига разм соладиган вақт келди. Маҳбуслар билан танишиб кўрайлик, улар кимлар эди? Айтадиларки, ўша йилларда СССРда бирор-бир хонадон йўқ эдики, унга дахли бўлган кимдир қамалмаган бўлса...

Шўро қамоғи... У даҳшатли туш эмасди, у ҳаётда мавжуд туби йўқ қулзум¹ эди. Унинг эни ҳам, бўйи ҳам йўқ эди. У тузум мухолифини ҳам, хизмат қилганни ҳам бирдек, аёвсиз ўз гирдобига тортар эди. У одамнинг фарқига бормасди, ирқига, жинсига, ёшига, эътиқодига зарра парво қилмасди. Энг муҳими, айбдорми, бегуноҳми бунини аниқлаб ўтирмасди. Инсон ҳуқуқи, қонун, адолат деган жаҳоншумул тамойиллар унга ёт эди. Бу қамоқ сиёсати, айниқса, миллий ўлкаларда қутуриб ишларди. Жазо органлари – БСБ, милиция, прокуратура, суд қамоқ конвейери ҳомийлари эди. Бу конвейер 74 йил тўхтовсиз айланди. Шу давр

¹ Қизил денгиз тарихий-бадий адабиётларда шундай аталган.

ичида 40 миллион одам, собиқ СССР давлатида истибдодда яшаган барча миллат вакиллари қамоқ салтанатининг қурбонлари бўлди. Ўзбекистон, ўзбек халқи берган қурбонлар сони ҳам ададсиз. Шўро аввал бошдан хунрезлик, қирғин сиёсати йўлидан бориб, зулм ва қамоқ салтанатига айланган эди. Мустабид ҳокимиятнинг одам қас-соблари қанчадан-қанча бегуноҳ ватандошларимизни турмаларда бўғизлади, отди, уриб ўлдирди, очликдан, калтақдан тинкасини қуритди. Сиёсий айблар қўйилган маҳбусларнинг бирортаси ҳам уйига, бола-чақаси, қавм-қариндошлари олдига қайтмаган. Фуқаролик жинояти билан қамалганларнинг (солиқ тўламаган, режани бажармаган, ишга чиқолмаган ва ҳ.) аксарияти тақдири ҳам фожиавий якун топган. Бир-ярим қутулганлар қамоқдан тузалмас касал, майиб-мажруҳ қайтиб, тезда ҳаёт билан видолашган.

Қамоқ эшикларини очамиз. Мунгли руҳлар бизни маҳзун қаршидаётгандек...

ИККИНЧИ ФАСА

ХУНРЕЗЛИК

24

Бухоро хонлиги таркибида бўлган Қашқадарё ҳудудларида 1920 йил сентябрь оyi бошларида совет ҳокимияти зўравонлик билан ўрнатилади. Воҳа аҳолиси янги тузумга нисбатан норозилик кайфиятида бўлган. Тахтдан қулатилган амир Сайид Олимхон Афғонистонга ўтиб кетишни мўлжал қилиб, Бухородан чиқиб қочганида, йўл-йўлакай Қарши шаҳрида тўхтаб ўтади. Шаҳар ҳокими Тоғайбек, унинг ноиб, Қарши оғолиги Нуриддин хожа, муфти Нусратуллохўжа, Шарофбой мирохур Ҳабибулло ўғли, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқиҳўжа ўғли, Мирзо Наврўз Пўлат ўғли, Эрка амин Дўстмурод ўғли, Музаффархўжа Ҳотамхўжа ўғли, Хатиб эшон, Хўжаназар Инотулло ўғли каби таниқли ақибирлар амирни бекнинг қароргоҳи Ҳарамсаройда кутиб оладилар. Қашқадарё музофоти бекларининг, уламолари ва руҳонийларининг советларга, «динсиз кофирларга» қарши кайфияти амирнинг руҳиятини кўтариб юборади. Воҳанинг таниқли амалдорлари, кайвонилари, улар ортидаги эл қўллаб турганлиги амирнинг Афғонистонга кетиш режасини ўзгартиришга туртки беради. Қўшни Сурхон воҳасида ҳам элу улус амирнинг пойи қадамига кўз тикиб, унинг тарафида бўлиши хабарлари олинган эди. Тожу тахтни қайтариб олиш, хонликни тиклаш нияти Тоғайбекнинг Ҳарамсаройида ўтган кенгашда пишиб етилади. Тоғайбек 1919 йилда Қарши ҳокими бўлиб келганида, «Ёш бухороликлар»нинг издошлари бўлган, амирлик тузу-

мининг муҳолифлари ҳисобланган «Ёш қаршиликлар»га¹ зарба бериш учун тузилган уюшма шу машваратда советларни афдариб ташлашни мақсад қилиб қўйган ташкилотга айлантирилади. Ташкилотга Тоғайбек раҳбарлик қилади. Нуриддин хожа Оғолик, муфти Нусратуллоҳўжа, Шарофбой мирохур Ҳабибулло ўғли ташкилотни шакллантириш, қурол-яроғ, от-улов, таъминот масалалари билан шуғулланадилар. Тез орада советларга қарши озодлик курашини бошлашни, амир Сайид Олимхонни тахтга қайтаришни мақсад қилган ташкилот кенгая ва мустаҳкамлана боради. Қашқа воҳасининг асосий шаҳар ва қишлоқларида унинг шўъбалари вужудга келади. Қарши шаҳрида Мирзо Наврўз Пўлат ўғли, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжа ўғли; Косонда Маҳмараим Абдусаттор ўғли, Эрка амин Дўстмурод ўғли; Касбида Хатиб эшон, Музаффархўжа Ҳотамхўжа ўғли; Денов қишлоғида Хўжаназар Инотулло ўғли; Қамаши қишлоғида Мамашо Дониёр ўғли; Бешкентда мулло Тожиддин Салим ўғли; Жейновда Муҳаммад Набибой Нурмуҳаммад ўғли, мулло Ашур Саид ўғли, Чори живачи Ражаб ўғли; Тахтапул қишлоғида мулло Неъмат Шодмон ўғли, Очила оқсоқол Соип ўғли; Ғузорда Муҳаммад Амин Дағар ўғли; Яккабоғда Жабборбек, Бозорбек; Шаҳрисабзда Остон қоравулбеги, Жамол живачи, Бобохўжа Муқимхўжа ўғли, Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли; Китобда Судур эшон Абдуворис ўғли каби ватанпарвар, фидойи инсонлар қизил истибодда қарши кураш бошида турадилар, ташкилотнинг жойлардаги шўъбаларига раҳбарлик қиладилар. 1920 йил сентябрида уюшманинг 70 аъзоси² бўлган.

¹ Жадидлар таъсиридаги ёшлар, талабалар.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 3-бет.

Амир Сайид Олимхон Бойсунга кетганидан 3-4 кун ўтиб, Тоғайбек бошчилигида Қаршида жам қилинган ватанпарвар кучлар совет ҳокимиятини йўқ қилиб ташлаш учун қуроли қўзғолон кўтардилар. Қарши қуроли қўзғолони 1920 йилнинг 7 сентябрида бошланади. Қарши теваарак-атрофидаги қишлоқлардан ташкилот аъзолари бошчилик қилган исёнчилар болта, тўқмор, қилич билан қуролланган ҳолда Қарши қалъасида ўрнашган қизил армия гарнизонига ҳужум бошлайди. Адади 7-8 минг бўлган қўзғолончиларнинг Шарофбой мирохурга тегишли бўлган 110-120 жигитида милтиқлар бор эди. Ўқотар қуролилар ҳаммаси бўлиб 200 га ҳам етмаган. Шунга қарамай, исён давом этган кунларда гарнизон яксон этилади, жадидлар ва совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлаган кишилар, темирйўл ходимлари қўлга олинади, оломон қилинади, ўлдирилади. Темирйўл шохобчасининг бир неча километри бузиб ташланади. Шакаржўй қишлоғида советларнинг порох ишлаб чиқарадиган, рус ҳарбий муҳандислари ишлайдиган корхонаси ҳам вайрон этилади, порох ва қуролилар олиб кетилади.

Қарши шаҳрида бир ҳафта давом этган қуроли кураш советлар Самарқанддан шошилинич олиб келган қизил армиянинг 13-ўқчи корпуси томонидан бостирилади. Ғалаёнчиларнинг уруш тажрибаси бўлмаганлиги, устига устак, қурол-яроғ йўқлиги жанг тақдирини ҳал этади. Аксар исёнчилар ўққа учиб, шаҳид кетадилар, бир қисми қочиб, жон сақлайди. Қочиб қутулиб Бешкентда бошпана топган беш юздан кўпроқ исёнчилар таъқиб этилиб, боғ ичида ўраб олинади ва ҳаммаси қириб ташланади. Бу ваҳшиёна қаттоллик одамлар хотирасида сақланиб қолган. Қуроли қўзғолон бошлиқларининг кўпи жанг майдонла-

ридан қайтмаган. Тирик қолганларидан баъзи бирлари амир Сайид Олимхон ҳузурига, Бойсунга йўл олганлар. Тоғайбек, Шарофбой, шу тариқа, кейинчалик у билан бирга Афғонистонда ўрнашади. Муфти Нусратуллохўжа, афтидан, исён вақтида ҳалок бўлади.

Ғалаён раҳбарлари ва фаолларининг бир нечтаси қўзғолондан кейин яшириниб, қочиб омон қолади. Улар орасида Мирзо Наврўз Пўлат ўғли, Эрка амин Дўстмурод ўғли, Маҳмараим Абдусатор ўғли, мулло Тожиддин Салим ўғли, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжа ўғли, Хўжаназар Инотдулло ўғли ва бошқалар бўлган. «Аксилинқилобий ташкилот»нинг асосий раҳбарларидан бўлган Нуриддинхожа Оғолиқ Аҳмад Порсо ўғли Қаршида қолиб, советларга қарши ҳаракатни давом эттириш чораларини кўради.

Қарши қуроли қўзғолони советлар томонидан бостирилиб, қонга ботирилгандан кейин, қизил истибдодга қарши курашни мақсад қилган кучлар фаолиятида икки ой давомида сукунат ҳукм суради. Амир Сайид Олимхон Шарқий Бухорода бир қадар мустаҳкамланиб олгач, Қашқа воҳасидаги ватанпарварлар ҳаракатида ҳам жонланиш кузатилади. 1920 йилнинг 15 декабрида Яккабоғда, 24 декабрида Шаҳрисабзда совет ҳокимиятини ағдариб ташлашга қаратилган кўп минг кишилик қуроли исёнлар бўлиб ўтади. Шаҳрисабз қуроли исёнида Китоб, Яккабоғ, Чироқчи, Деҳқонобод ва бошқа жойлардан келган 15 мингдан ошиқ аҳоли қатнашади. Бир ҳафтага яқин давом этган советларга қарши кураш хавфли тус ола бошлайди. Бухоро халқ совет республикаси ҳукумати исённи бостириш учун Файзулло Хўжаев бошлиқ раҳбарларни юборишга мажбур бўлади. Яккабоғ ва Шаҳрисабз қуроли қўзғолонлари қисмати ҳам

худди Қаршиники каби якун топади. Яккабоғ исёнчиларида деярли милтиқ бўлмаган. Бек қалъаси олдиға таёқ, кетмон, бел кўтариб келган ғалаёнчилар арк устиға ўрнатилган пулемётлардан битта қолдирмай қириб ташланган. Шаҳидларнинг тўкилган иссиқ қонидан қалъа ёнидан ўтган Қўштегирмон ариғининг музлаган сувлари эриб кетган. Шаҳрисабз қуроли қўзғолони ҳам катта куч билан маҳв этилган. Советлар ғалаёнчиларни қириб ташлаш билан қаноатланмай, бутун қишлоқларни ағдар-тўнтар қилиб, гумон қилинганларни тутиб олиб ўлдирган. Шундай хунрезлик Китобда ҳам амалға оширилган, қўзғолон бошлиқларидан бўлган, яшириниб юрган Судур эшон Абдуворис ўғли ушланган ва отиб ташланган. Айтилишича, хунрезлик кунларида соқоли бор биророрта одам қутулмаган. Ўша пайтда навқирон йигитлар ҳам ўрта ёш, кексалар қатори соқол ўсдириб юриши урф эди. Яккабоғ «Қоракалтаги», Китоб «қорасоқол» воқеаси-совет хунрезлиги ҳали ҳамон одамлар ёдидан кўтарилган эмас.

20-йилларда совет ҳокимияти мамлакат ичкарасида бир неча фронтда озодлик курашчиларига қарши кураш олиб бораётган эди. Биргина Туркистоннинг ўзида мустабид тузум катта ҳарбий куч ишлатишиға тўғри келаётганди. Шарқий Бухорода аҳвол ниҳоятда оғир эди. Бухорода вазият ўнганмагани устиға, Қашқа воҳасида қутилмаганда кетма-кет қуроли исёнларнинг бўлиши большевикларни жуда шошириб қўйган эди. Қўзғолонлар талафотлар кўриш билан бостирилган бўлишиға қарамай, совет ҳокимияти тўла ғалабаға эриша олмаган эди. Воҳада эркпарвар кучлар курашни тўхтатмаган, аксинча, кучайган ва кураш шаклини ўзгартирган ҳолда қаршилиқ ҳаракатини давом эттираётган эди.

1917 йилда Туркистон халқ комиссарлари со-
вети ҳузурида ташкил этилган Бош сиёсий бош-
қарма (ГПУ) ҳарбий-сиёсий жазо органи сифати-
да қарор топган эди. Унинг бирдан-бир вазифа-
си совет ҳокимиятига қарши бош кўтарганларни
қириш, топиш ва жазолашдан иборат эди. Бош
сиёсий бошқарма бўлимлари маҳаллий ҳокими-
ятлар ижроия кўмиталари ҳузурида мавжуд бўлга-
нидек, қизил армия қисмларида ҳам фаолият
кўрсатар эди. Қашқадарёда қизил армиянинг 4,
10, 12, 13-ўқчи корпуслари жойлаштирилган эди.
Қизил армия қисмлари советларга қарши кура-
шаётган озодлик курашчиларини (улар таҳқиро-
на «босмачилар» дейилган) жанг майдонларида
қиришга сафарбар этилган бўлса, Бош сиёсий
бошқарма (ГПУ) ходимлари озодлик курашчила-
рига ёрдам бераётган кучларга қарши кураш олиб
борар эди.

1920-1924 йилларга, ҳатто 1925 йил бошлари-
га қадар вилоятда совет судининг бўлмаганлиги,
Бухоро халқ совет республикасида қамоққа олин-
ганлар ишини халқ қозилари-қозилик судлари
кўрганлигига қараб, мушоҳада юритиладиган
бўлса, 20-йил охирларида қамоқхоналар энди
шаклланаётган¹ эди, деб хулоса чиқаришга тўғри
келади. Бунгача қўлга олинганлар армия қисмла-
ридаги БСБ махсус пунктлари қамоқ камерала-
рида, милиция идоралари ҳузуридаги вақтинча
қамаш хоналарида ушлаб турилган. Биринчи маҳ-

¹ 1920 йил сентябрдаги қуроли исён қатнашчиларининг
қўлга олинган бир қисми Қарши қалъаси атрофидаги Олий,
Абдуллахон, Қиличбек, Ҳожи Абдулазиз сингари мадрасалар-
да қамаб турилган. Кўп ўтмай, Ҳожи Абдулазиз ва Қиличбек
мадрасалари доимий қамоқхоналар сифатида фаолият кўрса-
та бошлайди.

буслар, шунга кўра, «босмачилар», қўрбошилар ва уларга кўмак берган собиқ амир амалдорлари, бойлар, руҳонийлар бўлган. Улардан кейин, босмачиларнинг қариндош-уруғлари, хотин-халажлари, бола-чақалари қамоққа олинган. Совет қамоқхоналарининг учинчи тоифа бандилари солиқ тўлай олмаган, шартномани бажармаган якка хўжалик деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар бўлишган. Бошқа хилдаги фуқаролик жиноятлари қилган маҳбуслар (ўзаро жанжал, эҳтиётсизлик оқибатидаги қалтис ишлар ва ҳ.) ҳам жазодан четда қолмаган.

БСБнинг асосий эътибори совет ҳокимияти душманларига қаратилган эди. 20-йилнинг бошида қуролли исённи ташкил этган, кейинчалик, 1921 йилда қизил армия қисмларига ўхшаш мунтазам жанговар ҳаракатлар олиб борадиган гуруҳларни («босмачилар») тузган ватанпарварлар уюшмасини БСБ «Аксинқилобий ташкилот» деб атайти. «Аксинқилобий ташкилот»нинг 70 аъзоси кимлар бўлганлигини номма-ном аниқлаш қийин. БСБ Қашқадарё вилоят бўлими вақтида шу ташкилот ва унинг фаоллари изидан тушган, 1926 йилга қадар унинг тирик қолган бир қисм аъзоларини аниқлашга муваффақ бўлган эди. «Аксинқилобий ташкилот»нинг асосий раҳбарларидан бири Нуриддин хожа Оғолик эди. 1920 йил 7-13 сентябрдаги Қарши қуролли қўзғолони мағлубиятидан кейин амир Сайид Олимхон ёнига кетган Тоғайбекдан сўнг, Оғолик советларга қарши кураш ҳаракатига бошчилик қилган эди. Қарши музофотида мунтазам ҳаракатланадиган гуруҳлар тузиш, уларни қуролантириш, от-улов, озиқ-овқат ва ем-хашак билан таъминлаш ишларини ҳал этишда унинг обрўси, мол-дунёси, таниш-билишлари катта

аҳамият тутади. Советлар қўзғолондан кейин ҳам Қаршида яшаб турган Оғоликқа даҳа қила олмаган. Шаҳар аҳолиси уни қаттиқ ҳурмат қилган ва қўллаб-қувватлаган. Оғоликқа даҳа қилиш халқ нафратига сазовор бўлиш деган гап эди. Шу сабабдан, Оғолик Беҳбудий уезд шаҳар инқилобий қўмитаси раислигига қўйилади. Бу вақтинча ён бериш, иложсизликдан ўйлаб топилган мурса эди. Нуриддин хожа Оғолик ревком раиси сифатида нафақат Қарши аҳолисининг, балки Қашқадарё халқининг манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилади.

20-йиллар бошларида Россиянинг бир қатор ҳудудларида, хусусан, Волгабўйи минтақаларида қурғоқчилик ва фуқаролар уруши сабаб, экин-тикин битмайди. Совет ҳокимияти Қашқа воҳасидан ҳам ғалла ва бўлак захираларни Россияга жўната бошлайди. Шу даврда вилоятнинг ўзи ҳам инқилобий қарама-қаршиликлар билан бир қаторда, ёғин-сочин бўлмаслиги сабаб, иқтисодий танглик ёқасига келиб қолган эди. Оғоликнинг сай-ҳаракати туфайли эл ризқ-рўзининг олиб кетилиши тўхтатади. Совет ҳокимияти Нуриддин хожа Оғоликнинг «Аксилинқилобий ташкилот»ни тузишдаги, қуроли мунтазам гуруҳларни ташкил этишдаги раҳнамолигини унутмаган эди. Бир қадар кучайган большевиклар унинг совет ташкилотидан юксак лавозимни эгалаб, қилаётган тўсқинликларига ортиқ чидаб туролмайдди. Оғолик 1924 йилнинг кузида Бухоро ХСР МИҚ қарорига асосан БСВ вилоят бўлими томонидан «қўрғазмали» равишда, бозор майдонида, халқ кўз ўнгида отиб ташланади. Оғоликнинг отилиши, бир жиҳатдан, вилоятда советларга қарши курашаётган кучлардан қўрқиниш оқибатидан бўлса, иккинчи томондан, мустабид тузумнинг анча мустаҳкамланган

ни сабабидан эди. Шарқий Бухорода ғалабага эришган, Анвар пошо ва Иброҳимбекларни тормор қилган, амир Сайид Олимхонни юрт тупроғидан тамомила мосуво этиб, Афғонистонга кетишга мажбур этган большевиклар энди ҳеч ким билан, шу жумладан, халқ билан ҳам ҳисоблашмай қўйгандилар. Нуриддин хожа Оғолиқнинг халқ кўз ўнгида отилиши айнан шундай ҳулосага келишга ундайди.

Нуриддин Хожа Оғолиқ Аҳмад Порсо ўғли 1924 йилда отиб юборилгандан кейин, унинг бутун молмулки, ҳовли-жойлари мусодара этилганлиги боис, катта хонадон кўчада қолади. Кўпгина яқинлари қамоққа олинади. Хотин-халажи, фарзандлари қариндош-уруғлариникида бир амаллаб кун кўради. Оғолиқнинг 22 ёшли бева қолган аёлини маслаҳат билан қариндошларидан бири, узоқ йиллар Бухорода мударрислик қилган Қори Усмонхўжа Дарвешхўжа ўғлига узатмоқчи бўладилар. Бу воқеа 1926 йилнинг 17 ноябри¹ куни бўлади. Оғолиқнинг катта хотини, ўғли Жамолхон ҳам бунга розилик берадилар. Қори Усмонхўжанинг аёли бир йил олдин вафот этган бўлади. Шу куни Қори Усмонхўжа Дарвешхўжа ўғли билан Марҳаматой Мирзо Маҳмуд қизи расмий равишда шўро никоҳидан (ЗАГС) ўтадилар.

Беҳбудий шаҳрининг 1-районига қарашли Яқкабоғ қишлоқ шўросининг раиси Турсун Ҳабиб ўғли Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлимига мурожаат қилиб, Қори Усмонхўжа «хотин устига хотин олаётир» деган аризани беради. Сўраб-суриштирилмасдан Қори Усмонхўжа

¹ Қаранг: Гулора Равшанова, Поён Равшанов. Мозий сабоғи. –Т.: «Янги аср авлоди», 2009, 121-бет.

дарҳол қамоққа олинади. Унинг ишини терговчи Туниянц олиб боради.

Яккабоғ қишлоғининг кайвонилари, оқсоқоллари воқеадан хабар топиб, совет идораларига, жазо органларига бу ишнинг бўхтон орқали бўлганлигини, Қори Усмонхўжанинг хотини бир йил олдин ўлганлигини айтадилар. Норхўжа Иброҳимхўжа ўғли, Маъруфхўжа Бурҳонхўжа ўғли, Назар Хидир ўғли, Тоҳирхўжа Муродхўжа ўғли, Турсун Эшон, Қосимхўжа Ҳамидхўжа ўғли, Кароматхон Сафо қори ўғли, Шарифхўжа Абдусаломхўжа ўғли, Қурбон Юсуф каби валломат инсонлар аралашуви билан Қори Усмонхўжа тўрт ой деганда қамоқдан чиқарилади.

Оғолиқнинг патрат этилган хонадони доимо совет жазо органлари назоратида бўлганлигини шу воқеа ишорат этади. Таассуфки, бемисл қатағонга тортилган Нуриддин Хожа Оғолиқ ва унинг хонадони ҳақида муфассал маълумотлар сақланмаган. Қашқа воҳасида Ватан озодлиги кураши раҳбарларидан бири бўлган бу инсон ҳақида қаттол салтанат бирор из қолдиришни мутлақо хоҳламаган.

«Аксилинқилобий ташкилот» Нуриддин хожа Оғолиқ қатлидан кейин ҳам ўз фаолиятини тўхтатмади. Бундан, советларга қарши курашни мақсад қилган фидойиларнинг қўнғида Ватан озодлиги муқаддас ният бўлганлигини англаш қийин бўлмайди. Бу қаршилиқ ҳаракати бошда Амирни тахтга қайтариш, хонлик тузумини тиклаш руҳида ташкил топган бўлса-да, охир-оқибатда, у миллий озодлик кураши даражасига кўтарилади. Амир Сайид Олимхоннинг юртига қайтмаслиги аниқ бўлиб қолган 1922 йилдан сўнг ҳам бу кураш су-саймайди, аксинча, кучаяди. Советлар Қашқадарё воҳаси озодлик кучларидан сезиларли тала-

фотлар кўрди, қишлоқларни «советлаштириш» иши, ислохотлар бир неча йилга кечикиб кетди. Ватан озодлиги учун кураш фидойилар қонида бор эди. Улар қўлга қурул олганларида, «умум иши» учун – халқ озодлиги йўлида курашишни мақсад қилган эдилар.

Оврупо ва Осиёга човут солган большевиклар катта куч эди. Россиядек улкан давлатда тўнта-риш ясаб, унинг ҳарбий қудратига эгалик қилган большевиклар Марказий Осиёни, қадим Туркистонни ўз истибдодига солди. Қашқа воҳасида ву-жудга келган мустабид тузумга қарши кураш ҳам мағлубиятга учради. Зўравон ҳокимият мамлакат ичкарисидаги ўз ҳукмронлик сиёсатини қатағон ва қамоқлардан бошлади. Қамоқларнинг бирин-чи маҳбуслари озодлик курашчилари бўлди.

25

Қашқадарё вилоят Давлат архивида мавзуга оид барча жилдларни бирма-бир кўздан кечириш жараёнида, шунга амин бўлишимга тўғри келди-ки, жамғармаларда 1920-1923 йилларда қамоққа олинганлар ҳақида маълумотлар деярли¹ учрамай-ди. 1920 йил сентябри бошида Қаршида бўлиб ўтган қурулли исён бостирилгандан кейин, совет жазо органлари шаҳар ва қишлоқларда тинтув-лар уюштирган, қўзғолонда қатнашган деб гумон

¹ Шаҳрисабзда 1920 йил 24-28 декабрь кунларида бўлиб ўтган халқ исёни бостирилгандан сўнг, қўзғолон бошлиқлари ва иштирокчиларидан бир қанчаси қўлга туширилган, қамоққа ташланган. Улар орасида Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли ҳам бор эди. Совет қамоғининг дастлабки маҳбуслари, шунга кўра, Қарши, Яккабоғ ва Шаҳрисабз қурулли исёни фаоллари ва иштирокчилари бўлган.

қилинганларни қўлга олганлар. Уларнинг кўпи жойларида отиб ташланган. Бир қисми, шубҳасиз, қамоқда сақлаб турилган. Қашқа воҳаси Бухоро халқ совет республикаси тузилгандан кейин, Бехбудий (Қарши), Фузор, Шаҳрисабз вилоятлари тариқасида унинг таркибига киритилган. Афтидан, қамоққа олинганлар ўша пайтдаги республика пойтахти Бухорога жўнатиб юборилган. Бунинг бевосита бўлмаса-да, билвосита далиллари бор. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг раиси Саид Аҳмад (Саид Аҳмаджон махсум) исёнчиларга кўмак беришда айбланиб ишдан олинадиган ва Бухорога бадарға этилади. Одатда, бадарға қамоқ муддати тугагандан кейин амал қилар эди. Совет ҳокимиятига қарши мунтазам курашувчи гуруҳга бошчилик қилган қўрбоши мулло Жума қўлга туширилиб, Бухорога олиб кетилаётганда, йўлда милиционерлар томонидан отиб ўлдирилади. Мана шу келтирилган мисоллар 24-йилга қадар, яъни, миллий чегараланиш ва маъмурий ўзгаришлар амалга оширилганига қадар, Қашқа воҳасида қамоққа олинган маҳбусларнинг Бухоро қамоқхонасига юборилганлигини англаш учун кифоя қиларлиқдир. Шу сабабли ҳам, Қашқадарё вилоят Давлат архивида 1920–1923 йилларга тааллуқли қамоқ ёки маҳбуслар билан боғлиқ бирорта иш мавжуд эмас. Бу ҳулосага яна бир жиҳатни ҳам илова этса бўлади. Совет судлари Қашқа воҳасида 1924 йил декабрида ташкил этилиб, у амалий фаолиятни фақатгина 1925 йил январь ойидан бошлайди. Бунгача халқ қозилик судлари иш юритиб келган. Бу ҳақда олдинги қисмларда фикрлар баён этиб ўтилган эди.

Вилоятда биринчи ташкил этилган қамоқхона-Ардом («Арестной дом») Қарши қалъасининг ши-

моли-шарқий тарафида жойлашган Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжа ўғли томонидан 1909 йилда қурдирилган мадраса бўлган. Мадраса, чамаси, 1920 йил сентябри ўрталарида шундай мақсадга мувофиқлаштирилган ва шу даврдан эътиборан маҳбусларни қабул қила бошлаган. Бош сиёсий бошқарманинг (ГПУ) Беҳбудий махсус пункти (бўлими) қамоққа олинганларни шу ҳибсхонага жойлаштиради. 1924 йилнинг 26 мартида Беҳбудий махсус пункти ходими Титов Нуржов Хидиров деган кишини қамоққа олади. Унга, «мавжуд далилларга қўра, босмачиларга кўмак бериш»¹ айби қўйилади. Титов Нуржов Хидировни совет ҳокимиятини куч билан ағдаришни мақсад қилган жиноятчи сифатида ЖКнинг 76/2-моддаси билан Беҳбудий Ардомида қамоқда сақлаш қарорини қабул қилади. Бу эса юқорида айтилган, совет қамоқхоналарининг биринчи маҳбуслари тузум душманлари – озодлик курашчилари бўлган деган хулосани тасдиқ этадиган далиллардан бири ҳисобланади.

Ардом – собиқ мадраса ҳар қанча ўраб-чирмаса ҳам, қамоқхона бўлиш талабларига жавоб беролмасди. Буни бинонинг муҳофаза чоралари жиҳатидан айтаётирман. Атрофида баланд деворнинг йўқлиги, эшик ва ромларнинг ёғочдан ишланганлиги, жой етишмаслиги сабабли маҳбусларнинг ҳовлида, очиқ майдонда ҳам сақланиши қочиш учун қулай эди. Бундай ҳоллар дастлабки пайтларда кўп марталаб содир бўлган. Қашқадарё округи жиноят қидирув бўлими агенти А.Шашкиннинг бир маълумотномаси бу ҳақда етарли тасаввур беради. У жиноят қидирув бошқармаси

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 2-иш, 12-бет.

бошлиғи номига 1924 йил 3 ноябрда тезкор хабар ёзиб, шундай дейди:

«Эйтиборингиз учун маълум қиламанки, 1924 йил 2 ноябрдан 3 ноябрга ўтар кечаси, соат 12⁰⁰ да Ардомдан қочган бешта маҳбус: 12-иш бўйича қамалган Тоғай Шомирзаев, 25 ёшда, Чироқчи тумани, Қўчқорбулоқ қишлоғидан; Иккинчиси 50-иш бўйича қамоққа олинган Холмурод Шомуродов, 37 ёшда, Хўжақудуқ қишлоғидан; учинчиси Оқмурод Шомуродов, 40 ёшда, Косон туманидаги Хўжақудуқ қишлоғидан; Тўртинчиси Жўра Рустамов, 27 ёшда, бу ҳам Хўжақудуқ қишлоғидан; Бешинчиси 25-иш бўйича қамалган Эшамон Хидиров, 34 ёшда, Бурҳон қишлоғидан. Юқорида номлари айтилган маҳбуслар ҳозирги вақтда қочувда юрибдилар».¹

1924 йилда Қашқа воҳасининг қўйи ҳудудларида Турди тўқсоба, Гул оқсоқол, Даврон оқсоқол, Баҳромбойвачча, Жума қоравулбеги, мулло Жума, Эшонқул Турсун, Чори живачи сингари советларга қарши ўнлаб мунтазам жанговар гуруҳлар қуроли кураш олиб бораётган эди. Бу даврга келиб «босмачилик» ҳаракати кучайгани баробарида, советлар ҳам озодлик кучларига қарши ҳамма воқитларни ишга солган эди. 1920 йилнинг 2 сентябрида Бухорони қонга белаган, тарихий обидаларни вайрон қилган қўшинларнинг асосий қисмлари Беҳбудий шаҳрига олиб келинган, Қарши станциясида, Косонда, Пўлатида, Жейновда ва бошқа аҳоли тифиз қишлоқларда жойлаштирилган эди. Қашқадарёга келтирилган Бухоро гуруҳ қўшинлари қошида Бош сиёсий бошқарманинг махсус бўлими бўлиб, у Қаршида махсус пост

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 3^а-бет.

ташкил этган эди. Худди шундай жазо гуруҳлари қизил армиянинг Қарши ва унинг теvarак-атрофида ўрнаштирилган 4, 10, 13-ўқчи корпуслари ҳузурнда ҳам фаолият кўрсатар эди.

БСБнинг армия қисмларидаги махсус пунктлари (бўлимлари) кўрбошилар, уларнинг жигитлари, «босмачилар»га кўмак берганларни тутиш, жазолаш, йўқ қилиш билан шуғулланар эди. Бош сиёсий бошқарманинг Бухоро гуруҳ қўшинлари махсус пости 1924 йилнинг 25 сентябрида кўрбоши Турди тўқсоба жигитларидан ва кўмакчиларидан 10 кишини қўлга тушириб, Беҳбудий қамоқхонасига юборади. Қамоққа олинганлар Кўри Баҳри Жўраев, Абдуназар Маҳмарасулов, мулло Абдурахмон Очилов, Ҳамдам Маҳкамов, Содиқ Жонқувватов, Неъматхўжа Умархўжаев, Саломхўжа Ҳусайнхўжаев, Эшонқул Турсунов, Полвонхўжа Пўлатхўжаев ва Ҳамро Жўраевлар¹ эди.

Бу қамоққа олишнинг ўз тарихи бор. 1924 йилнинг 16 мартда Косоннинг Қуйитурган ариқ маҳалласидан бўлган, Турди тўқсобанинг собиқ жигитларидан бири Зиёмиддин Боймуродов БСБнинг Беҳбудий махсус пунктига ихтиёрий равишда таслим бўлиб, бош эгиб келади. 24 ёшли собиқ «босмачи» шу кун махсус пункт ходими Мазадьский² томонидан сўроқ қилинади. Афвдан умидвор бўлган Зиёмиддин Боймуродов сўроқда ўзининг собиқ қуроadoшларини, кўрбоши таъминотчиларини ошкор қилиб, уларнинг изига қандай тушиш кераклигини айтади. Жигитларнинг кимлиги маълум бўлгач, уларнинг уй-жойларини топиш қийин эмасди. Жигитлар вақти-вақти би-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 4, 6, 7-бетлар.

² Шу жамғарма, 9^а-бет.

лан уйларига, асосан, тунларда келиб кетардилар. Таъминотчилар эса қишлоқларда яшар эди. БСБ махсус пункти ходимлари бундай хоинликлардан яшин тезлигида фойдаланар, аскарлар гуруҳи кечиктирмасдан айтилганларни қўлга туширарди. Отишмалар бўларди бундай пайтларда. Асир тушишдан жанг қилиб ўлишни афзал кўрган жигитлар ҳам топиларди. Қизиллар ҳам талафот кўрган пайтлар кам эмасди.

БСБ махсус пунктларининг ови юриша бошлайди. Бунга, маълум даражада, «босмачилик»дан ихтиёрий равишда совет томонига ўтадиганларга афв эълон қилинганлиги ҳам таъсир кўрсатарди. Қўлга олинаётганларга битта қамоқхона кифоя қилмай қолади. Мавжуд қамоқхона ёнига яна битта турма қўшилади. Бу Ҳожи Абдулазиз мадрасасига яқин, оралиқ масофа 150 қадам бўлган Қиличбек мадрасаси эди. Ҳожи Абдулазиз мадрасаси вилоят қамоқхонаси – Ахлоқ тузатиш уйи мақомини олиб, унда барча туманлардан ҳибс бўлганлар сақлана бошлаган. Қиличбек мадрасаси Беҳбудий шаҳри ва унга қўшни бўлган туманларга хизмат кўрсатувчи қамоқхона – Ардом бўлиб қолади. Совет ҳокимиятини афдариш учун курашган ва шу «жиноят» учун қамаб ташланган маҳбуслар бир неча ойлаб сўроқ қилинмаган. 1924 йилнинг 5 октябрида Зиёмиддин Боймуродов чақуви билан қамоққа олинган Косоннинг Гувалак қишлоғидан бўлган ака-ука мулло Абдурахмон Очилов ва Содиқ Жонқувватовлар БСБ Беҳбудий шаҳар махсус пункти бошлиғи номига ёзган аризаларида бу ҳақда шундай дейдилар:

«Саволимизга жавоб беришингизни сўрардик, қайсики, биз Ахлоқ тузатиш уйида 22 кеча-кундуздан бери терговсиз ётибмиз, нима учун сўроқ қилинишимиз керак, буни ҳам билмаймиз. Бу

ҳақда инқилобий ҳарбий трибуналнинг давлат прокурорига арз қиламиз, уларда биз ҳақимизда ҳеч қандай маълумот йўқ, ишимизни кўриб чиқишни, саволимизга жавоб беришни кутамиз».¹

Собиқ жигитларнинг дадиллиги, жазо органлари билан ўз ҳуқуқини, нима учун курашаётганлигини теран англаб талаб қўйиши, ростини айтганда, шунча йил ўтиб кетганига қарамай, кишига ғурур бахш этади. Ўн маҳбусдан бири Абдуназар Маҳмарасулов БСБ Беҳбудий махсус пункти бошлиғига ёзган аризасида шундай талабни қўяди:

«Тушунтириб берсангиз, нима учун мен қамоққа олинганман? Уч ой бўлди, ҳозирга қадар мени сўроқ қилмайсизлар, менинг яна қанча вақт терговсиз ўтиришим ҳам аниқ эмас. Бунга жавоб беришни сўрайман, йўқса, инқилобий ҳарбий трибунал давлат прокурорига арз қилишимга тўғри келади».²

1924 йилнинг 5 октябрида йўлланган бу талабномада паст кетиш, ёлвориш, нажот кутиш аломатлари йўқ. Бу онгли курашчининг сўзлари, эрк учун қўлга қурол олган фидойининг ҳақли талаби. Йигитлар «босмачилик»ка зўрлаб, мажбурлаб олиб кетилди деган уйдирмаларнинг қиёфасини йиртиб ташлайди бу сўзлар. Энди, қамалганлар варақасига кўз югуртирайлик.

Эшонқул Турсунов. Қарши тумани, Кўларик қишлоғидан, деҳқонлардан, 19 ёшда. 1924 йил 8 сентябрда «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.

Неъматхўжа Умархўжаев. Косон туманининг Равот қишлоғидан, ғаллакор, 23 ёшда. 1924 йил 2

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 19-бет.

² Шу жамғарма, 20-бет.

октябрда «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.

Баҳри Жўраев. Косон шаҳридан, 43 ёшда, экин-тикин билан шуғулланади. 1924 йил 3 августда «босмачилар»га кўмак беришда айбланиб қамоққа олинган.

Ҳамро Жўраев. Косон туманининг Оброн қишлоғидан, 26 ёшда, деҳқонлардан, 1924 йил 8 августда «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.

Полвонхўжа Пўлатхўжаев. Косон тумани, Каспи қишлоғидан, деҳқонлардан, 23 ёшда 1924 йил 27 сентябрда «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.

Саломхўжа Ҳусайнхўжаев. Косон тумани, Каспи қишлоғидан, ғаллакор, 25 ёшда, 1924 йил 2 октябрь куни «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.

Содиқ Жонқувватов. Косон тумани, Гувалак қишлоғидан, 28 ёшда, деҳқонлардан, 1924 йил 12 сентябрда «босмачилар»га кўмак беришда айбланиб қамоққа олинган.

Ҳамдам Маҳкамов. Косон тумани, Шербек қишлоғидан, 20 ёшда, деҳқонлардан. 1924 йил 12 июлда «босмачилик»да айбланиб қамоққа олинган.¹

Мулло Абдурахмон Очилов. Косон тумани, Гувалак қишлоғидан, 35 ёшда, деҳқонлардан. 1924 йил 12 сентябрда «босмачилар»га кўмаклашишда айбланиб қамоққа олинган.

Абдуназар Маҳмарасулов. Косон тумани, Ушоқтепа қишлоғидан, 34 ёшда, деҳқонлардан. 1924 йилнинг 27 июли² куни «босмачилар»га кўмаклашишда айбланиб қамоққа олинган.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 29, 36-бетлар.

² Шу жамғарма, 38-бет.

Қамоққа олинганлар бир неча ойлаб сўроқсиз, терговсиз ётганлар. 3-4 ойдан сўнг бошланган сўроқ қилишлар натижалари ҳақида ёзсак, катта бир жилд бўлади. Гапни мухтасар қилиб (чунки бу хусусда «Қўлга тушган қасоскорлар» деган ҳужжатли қиссамда батафсил сўз юритилган), биргина Эшонқул Турсуновнинг 1924 йилнинг 20 октябрида терговчи Дилмурод Одинамуродов саволига берган жавобидан парча келтириш билан чекланаман. Эшонқул Турсунов: «Мени арастон қилган вақтда жами хешларимни қамоққа олдилар, агарда бир одам отимни айтиб, Эшонқул менга жабр-зулм қилди, демайди... Бир фуқарога ёмонлиқ қилган бўлсам, менга нима жазо берсангиз розидирман»,¹ – дейди сўроқда.

1926 йилнинг 5-6 январь кунларида Беҳбудий шаҳри маданий-оқартув уйида ҳукм остига олинган 10 ватанпарвар устидан суд бўлиб ўтади. Айбланувчиларга ЖКнинг ўлим жазосини кўзда тутувчи 76-моддаси 1-2-қисмлари қўйилади. 1924 йилда қамоққа олинган 10 одамнинг тақдири бу ўтган узоқ муддат ичида нима бўлган? «Ҳукм»да қайд этилишича, мулло Абдурахмон Очил ўғли, Содиқ Жонқувват ўғли, Неъматхўжа Умархўжа ўғли, Абдуназар Маҳмарасул ўғли кафиликка чиқиб, «суддан бош тортиб», қочганлар. Судгача ўтган икки йиллик муддатда Эшонқул Турсунов ва Полвонхўжа Пўлатхўжаевлар қамоқдан қочишга муваффақ бўлиб, иккаласи ҳам «босмачилар» гуруҳига кетиб, қизил армия қисмлари билан бўлган жангларда ҳалок бўладилар. Суд қилинган Ҳамдам Маҳкам ўғли, Саломхўжа Ҳусайнхўжа ўғли иккаласи ҳам отувга ҳукм этилади. Баҳ-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 166, 169-бетлар.

ри Жўра ўғли, Ҳамро Жўра ўғлининг ҳар бири ўн йилга¹ кесилади.

1924 йида қамоққа олинган, советларга қарши курашган, «босмачилик»да айбланган ўн та инсоннинг қисмати шундай ҳал этилган. Сиёсий маҳбусларнинг 2 таси қамоқдан қочиб, яна қўлга қурола олган ва жанг майдонида ўлдирилган. 4 таси қамоқдан қочиб, номаълум тарафларга кетган. Иккитаси отувга, 2 таси 10 йилга ҳукм қилинган. Маҳбуслар икки йил давомида ҳукми кутиб, чекмаган ситамлари қолмаган.

26

Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) ва унинг Қашқадарё вилоят бўлими Қарши, Яккабоғ ва Шаҳрисабзда 1920 йил сентябрь – декабрь ойларида амалга оширилган советларга қарши қуроли қўзғолонни ташкил этган, 1921 йил бошларидан қизил армия қисмларига ўхшаш, мунтазам ҳаракат қиладиган жанговар гуруҳларни тузган ватанпарварлар изига тушган эди. 20-йиллар бошларида совет жазо органлари «Аксиланқилобий ташкилот»ни, гарчи қуроли исёнларни бостирган бўлсада, тўла мағлуб эта олмаган эди. У пайтда, уларнинг бунга кучи ва имконияти етарли эмасди. Чунки советларнинг бутун мамлакат ичкарасида бир қанча фронтларда озодлик кучларига қарши курашишига тўғри келаётган эди. Туркистонда давом этаётган миллий озодлик ҳаракати тарқоқ тарзда олиб борилмай, кучлар марказлаштирилганда, ягона бошқарувга эга бўлганда эди, истибод йўли қирқилган бўлур эди. Бундан фой-

¹ Шу жамғарма, 334-336-бетлар.

даланган совет ҳокимияти ватанпарвар кучларни бир-бир, навбатма-навбат мағлуб этишга эришди. Қашқа воҳасида ҳам мустабид тузумга қарши кураш 26-йилга қадар давом этди. Бу ўтган йиллар давомида БСБ исковучлари қишлоқма-қишлоқ юриб, совет ҳокимиятига қарши курашганларни, уларга мадад берганларни, қариндош-уруғларини, уйларида эҳтиёт шарт қурол сақлаганларни аниқлаш пайида бўлганлар. Бунга муваффақ бўлиш учун ҳамма усуллар ишга солинган. Қизил мафкуранинг ташвиқот-тарғиботи кучайиб боради. Айниқса, синфийлик, бир қишлоқ аҳлини бой ва батракка ажратиб, ўзаро мухолиф қилиб қўйиш натижа бермай қолмади. Ҳавойи ваъдаларга учадиганлар, ер-сув олишни, бошқаларнинг молу мулкига эгалик қилишни хоҳловчилар чиқа бошлади. Бунинг устига, қишлоқларда бўладиган ўзаро келишмовчиликлардан шўро корчалонлари усталик билан фойдаланади. Яхши яшаётган, меҳнати, қобилияти туфайли бойлиги ортиб бораётган Аҳмадни ишқмас, мўмайга ҳирси баланд Раҳмат кўра олмаган. Ана шу Раҳматлар шўронинг тайёр узунқулоқларига айланади. Бу бир йўли. Яна бир жиҳати, қўрқоқлик, жонни қутқариш, мол-дунёсини сақлаш учун сотқинлик ҳам иш бермай қолмаган. Советлар бу усуллардан, бу тўлғамалардан маромига етказиб, жуда унумли фойдаланган. Қишлоқларда, шаҳарларда уч одам тўда бўладиган жойда, ташкилотда, албатта, битта узунқулоқ бўларди. Агентлик штатлари БСБда муайян эди. Милициянинг ва бошқа жазо органларининг ҳам ўз айғоқчилари бўларди.

Қашқадарё вилоят давлат архивида БСБ (ГПУ) агентлари, айғоқчилари етказиб турган махфий маълумотларнинг бир қисми сақланиб қолган.

Аниқ тасаввур ҳосил этиш учун уларнинг баъзи бирларини эътиборга ҳавола қиламан. Буларни шунинг учун келтираётирманки, айғоқчи, хуфяларнинг хабарлари, чақувлари, маълумотлари дарҳол ишга солинган, уларда зикр этилган кишилар текшириб, суриштирилиб кўрилмасдан, қамоққа олинган. Совет ҳокимияти чопиш учун болта сопини ўзидан чиқаришда тенги йўқ жаллод эди. Мана, ўша маълумотлар, чақувлар:

«Қашқадарё сиёсий идорасига (ГПУ) маълумот. Ушбу илан ёзиб маълум қилинадурким, Навқат қишлоғидан Фармонқул Эшмурод ўғли бешотар, 25 дона ўқ ҳамда 25 дона туфонча ўқи билан Эшонқул босмачига берган. Оқманғит қишлоқидан Холмурод Ёвқочди ўғли 1 дона бешотар, Мавлон Шанон ўғли 1 дона бешотар, Тўхта дегувчи 1 дона бешотар сотмоқ учун сақлабдур...»¹

«Қашқадарё сиёсий идорасига (ГПУ) махфий маълумот. Милтиқ сақлайдиган кишилар: Холбой Отамурод ўғли, Холмўмин Назарқассоб ўғли (Чилимбош қишлоғи); Ҳотамқул Очил ўғли, Ҳайит Муҳаммадназар ўғли (Қул қишлоғи); мулло Оллоқул Умар ўғли (Ғишман қишлоғи); Бобоёр Абдухалиқ ўғли (Қўрғонча Бойғунди қишлоғи); Зиёдуллаҳўжа Саидхўжа ўғли (Гидамфуруш қишлоғи); Жўрақул Убайдулла ўғли, Жамғур Очил ўғли (Қул қишлоғи); Пирназар Мурод ўғли (Қорамурча қишлоғи); Каримбобо Иймонқул ўғли (Эсабой қишлоғи); Фармонқул Шомурод ўғли, Омонқул Шомурод ўғли, Холмурод Отамурод ўғли (Навқат қишлоғи); Холмурод Тиркаш ўғли, Мавлонқул Шодмон ўғли, Тўхта дегувчи (Оқманғит қишлоғи); Маҳмараимбек Абдусаттор ўғли (Чорвоқ Бойғунди); Эрка оқсо-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 69-бет.

қол Шукур ўғли (Чилимбош); Баҳромхўжа Пиримхўжаев (Гидамфуруш қишлоғи); Эргаш Эрназар ўғли (Муғлон қишлоғи); Камар дегувчи (Чилимбош); Мадат Бердиёр ўғли (Чорвоқ Бойғунди); Муҳаммадназар Қурбонназар ўғли (Қозоқ қишлоғи); Уста Йўдош Қўдош ўғли (Қарши шаҳри); Ҳамдамқул дегувчи (Қўрғонча Бойғунди); Арабхўжа Толибхўжаев (Гидамфуруш); Рўзимурод Аваз ўғли (Қул қишлоғи); Муҳаммад Юсуф Музаффархўжа ўғли (Жумабозор кенти); Жума Шернақул ўғли (Эсабой); Туйма Убайдулла ўғли, Довудхўжа Отоуллохўжаев (Навқат); Маллабой дегувчи (Оқманғит); Туробқул Нурмуҳаммад ўғли (Бойғунди); Жумакўр дегувчи (Чилимбош); Умархўжа Толибхўжаев (Гидамфуруш қишлоғи); Эргаш Иқбол Раҳмат ўғли (Гишман); Бозор Амирқул ўғли, Нормурод Малла ўғли (Бойғунди).

Ушбу маълумотни ёзғувчи: Айнан (Ғайнан, имзони аниқ ўқиб бўлмади – П.Р.) 1925 йил 17 декабрь».¹

Бундай «махфий» рукнида ёзилган маълумотлар муттасил БСБ Қашқадарё вилоят бўлимига етказиб турилган. 1925–1926 йилда сал шубҳа қилинган кишилар устидан мағзава ағдариш авжига чиқади. Яна «махфий» маълумотлардан намуналарни эътиборга ҳавола этаман:

«Қашқадарё снёсий идорасига маълумот.

Махфий. Ушбу илан ёзиб маълум қилинадурким, Чорвоқ Бойғунди (Косон тумани) қишлоқлик Расулқулбек қоравулбеги Саттор тўқсоба ўғли амир амалдори бўлиб, Амир (Сайид Олимхон) билан бирга Афғонистонга қочган эди. Кобул шаҳридан қайтиб, қўрбошилардан Анвар пошо ва Жабборбекка

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш, 67-бет.

қўшулган, охирда Турди тўқсоба билан бирлашган эди. Уни уйига меҳмонга чақирган. Расулқулбек уйига қуролланган ҳолда келган. У билан Алиқул Абдуазиз ўғли (3 отар винтовка билан қуролланган), Ҳайдархўжа Саидхўжа ўғли (Ёпун милтиғи бор), Айуб (Ёпун милтиғи), Мустафо Бозор ўғли (3 отар винтовка) бирга эдилар.

Улар қишлоқнинг таниқли одамларидан 3 та винтовка, 1 та наган ва 3 та от тортиб олганлар. Бу нарсаларни бозорда сотгирдилар. Булар ҳаммаси ўша вақтдаги ижроқўм раиси Муҳаммад Раим қоравулбегига маълум бўлса-да, кўриб-кўрмасликка олган. Бир неча вақтдан кейин Расулқулбек ўз атрофига Қудрат Эшмирза, Туроб Нурмуҳаммад ўғли, Йўлдош Қурбон ўғли, Остон Отоулло ўғли, Норбўта Бобошариф ўғлиларни тўплаб, атрофдаги қишлоқларни талай бошлади. 1922 йилда Тўқманғит қишлоғидан фуқаро Усмонқори Рустам ўғли уйини босиб, кўп нарса олиб кетган.

1923 йилда Муҳаммад Раим (Маҳмараим) қоравулбеги Саттор тўқсоба ўғли Турди тўқсобанинг 2 жигити томонидан унинг олдига олиб борилган. У Турди тўқсобанинг «қандай ёрдам бера оласан?» деган саволига укаси Расулқулбек томонидан совға қилинган битта 3 отар винтовка, битта Ёпун милтиғи, битта берданка ва от беришини айтади. Бу айтилган нарсалар шу вақтдаёқ Турди тўқсоба жигитлари томонидан олиб кетилади.

1925 йилда Расулқулбек томонидан босмачилардан кўрбоши Эшонқулга Қудрат Бўта ўғли, Холмурод Тиркаш ўғли, Мавлон Шаман ўғли, Тўхта дегувчилар (Тўқманғит қишлоғидан) ва бошқалар жигит қилиб жўнатилади.

Ушбу маълумотни ёзгувчи: Айғоқчи (араб им-
лосидаги имзо шундай ўқилади).

1926 йил 17 март».¹

БСБ исковучларининг топқирлиги ажабланти-
рарли. Бир неча йил олдин бўлган хатти-ҳаракат-
лар ҳам улардан пинҳон қолмайди. Аниқлаб, бил-
ганларини эса оқизмай-томизмай сиёсий идора-
га юмалоқ-ёстиқ қилиб ёзадилар. Масалан, 1926
йилнинг 6 октябрида Рўзимурод Авазмурод ўғли,
Йўлдош Чори ўғли, уста Холмурод Омон ўғли, мулло
Эшмурод Абдукарим ўғли, Худойберди Бегимқул
ўғли томонидан «Қашқадарё вилоят сиёсий идо-
расига» берилган аризада шахсий гараз руҳи се-
зилиб туради. Чунки 1925 йил 17 декабрдаги маъ-
лумотнома Рўзимурод Авазмурод ўғли номи рўйхат-
нинг 28 ва 44-ўринларида, икки марта такроран
ёзилган ва бундан аламзада бўлган эди. Совет-
ларнинг табақага бўлиш, синфларга ажратиш
сиёсати ишлай бошлаган эди. Бир-бирига қарши
ғиж-ғижлатилган одамлар аввал ўзаро, кейин
тўпор, уруғ-аймоқ бўлиб ихтилофга берилиб, юма-
лоқ хатлар ёзишга ружу қиладилар. Мустабид
ҳукмронларга шу керак эди, ошкора-пинҳона ни-
золашаётган ҳар иккала томон ҳам жазосиз қол-
мас, отнинг ўлими итнинг байрами бўларди.

«Ушбу илан ёзиб тақдим қиламизким, – деб бош-
лайди маълумотномани Рўзимурод Авазмурод ўғли
бош бўлган аризачилар, – бизларнинг Қул қишло-
қимиздан Жомғур Очил ўғлини муддат 25 нчи йил,
тахминан, нуябир ойларинда Қашқадарё сиёсий
идорасидан аскарлар келиб, мазкур Жомғур Очил
ўғлини Қул қишлоқидан тутиб олиб, Қашқадарё-
га элтуб (Қаршига), мазкур Жомғур Очил ўғлини 2

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 75-бет.

кун ичида Қашқадарёдан қочуб келиб (Қаршидан, қамоқдан), Уста Ҳамро, Маҳмарамбек Саттор тўқсоба ўғли, Эрка оқсоқол Абдушукурларга сўзлаб, мазкурларга айтгандурки, мени қўлларингизга одам қилуб, оқлаб олинглар, дегандур. Мазкур кишилар Жомғур Очил ўғлини ўзларига одам қилуб, 4-5 кун Косон туман (ижроия) камитет идорасида ишлатиб, сўнгра уста Ҳамро ҳибс бўлгандан бери мазкур Жомғур Очил ўғли фалитика (политика, сиёсат, бу ерда: йўл қилиб – П.Р.) ўрнида укаси бўлмиш Ҳотам дегувчи баччани қўйуб, мазкур ўзи қочаман деб тўхтагандур. Ҳозир Ҳотам дегувчиға Жомғур Очил ўғли ўргатар эмишким, «отинг нима?» деб сўраса, «Жомғур» деб гапиравер, дер эмиш. Лекин мазкурни ўзи тез вақт ичида қочуб, Миёнкол туманига қочуб кетмоқ мақсадида эди, дебтурлар.

Қул қишлоқлик Жомғур Очил ўғли дегувчи юқори Шаҳрисабз тумани тарафидан 24 нчи йилда беш бош от-байталларни ўғирлаб келуб, Қул қишлоғиға қўйган эди. 23 нчи йилда Бойғунди қишлоқлик Расулқулбек Саттор тўқсоба ўғли, Маҳмараимбек Саттор тўқсоба ўғли дегувчилар ҳам Бойғунди қишлоқлик мулло Эшмурод Карим ўғли дегувчини 10 бош инақларини (сигирлар) ўғирлаб, Каспи бозорига сотганлар».¹

Маълумотномаларда номлари зикр этилганлар БСБ учун тайёр ўлжа эди. Таассуфки, бундай чақувларнинг, «махфий» хабарларнинг кети узилмаган. Алланазар Муҳаммадназар ўғли, Жўра Мирзамурод ўғли, Ҳамро Рўзи ўғли, Барака Оқсоқол ўғли, Яҳё Ҳимматқул ўғли бир бўлиб, «босмачи» Ҳамдам Шодмон устидан БСБ вилоят бўлимига

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 70-бет.

ариза берадилар: «Ҳамдам Шодмон ўғли деган мазкур босмачи ўз қишлоғида – Қўрғонча Бойғундида қўлга тушубтур. Ушбу мазкур Жума қоравулбеги (қўрбоши – П.Р.) билан қўшулуб, икки-уч ой ё тўрт ой йўқ бўлуб, ҳар кимнинг уйини талон қилиб юрган эрди. Қурбон байрами куни 10 босмачи билан қўшулуб йўлни талаб юрган, Жумабозор йўлини. Менинг ҳам уйимни талаб, бир от бор эрди ва ҳамда ҳозир рўзгоримда ҳеч нарса қолгани йўқ. Ҳамда қишлоқимизни талаб, 4 та отни олиб, қанча нарсаларни олиб кетган эрди...».¹

1925 йилнинг 18 декабрида яна ўша Айнанми, Айғоқчими деб ёпиқ имзо билан БСБга узунқулоқлик қиладиган кимса совет ҳокимиятига қарши курашганлар изидан тушиб, эришаётган муваффақиятлари ҳақида қорозни қоралашга муккадан кетади. «Махфий» деган белгини қўйиб, БСБ вилоят бўлимига берилган «Маълумот»да қуйидагиларни ошкор этади:

1. 1922 нчи йилда Косон туманидан бир неча кишилар: Гул оқсоқол, Баҳромбойваччалар босмачи бўлиб, Майманоқ² тоғига чиққанда, уларга қўшулуб чиққан ва ёрдамчи бўлган кишиларнинг исмлари хусусида: Жумабозорга қарашли Чилимбош қишлоқлик Қулмурад ўғли, Эрка оқсоқол Шукур ўғли дегувчилар бутун ёрдамчилик қилган. Қул қишлоқлик Ҳайит Муҳаммадназар ўғли дегувчи, Мустафо Бозор ўғли дегувчилар, Дарбоз қишлоқидан Голибқўр Абдулла ўғли дегувчилар Майманоқ тоғидан босмачилар қочганда биргалашиб кет-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 59-бет.

² Совет ҳокимиятига қарши курашни мақсад қилган ва танпарварлар қасамёд қиладиган тоғ тизмаси, улкан баландлик жой.

ган. Мазкурларни ҳаммасини анжомлари (милатиқ-лари – П.Р.) бор экан.

Жумабозор қишлоқидан Жўрахўжа дегувчи ҳам Майманоқ тоғига чиқиб, босмачилар билан кетган. Мазкур Жўрахўжанинг ўз ҳамроҳи Ҳайдархўжа дегувчи бирликда бирга қочгандур. Ҳозирда Ҳайдархўжа дегувчи қайтиб келуб, ҳовлисида, Гиламфуруш деган қишлоқда юрубдур.

Чорбоғ Бойғунди қишлоқлик Маҳмараимбек Абдусаттор ўғли Қорабайр қишлоқдан Шукур дегувчини 23 нчи йилда Турди тўқсоба дегувчи босмачига олиб кетиб, Фўлоди кентининг Одинабозор (Пўлоти, Жумабозор) деган жойига олиб борган. Турди тўқсобага 2 дона телфак, бир дона бешотар миатиқ, бир дона олти отар Ёпунни миатиғи, бир дона берданка, бир дона миатиқ бериб ёрдам этган».¹

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг тирик қолган раҳбарлари, совет ҳокимиятига қарши мунтазам курашадиган жанговар гуруҳларни тузган фаоллар ҳақидаги маълумотлар агентлар, айғоқчилар, узунқулоқлар, ғаразли кимсалар томонидан, шу тариқа, бир неча йиллар давомида тўпланган. Маълумот берувчиликни касб қилганлар рағбатлантирилган. Муҳими, 1925–1926 йилларга келиб, БСБ мавжуд маълумотлар асосида 1920 йил сентябрь–декабрь ойларида Қарши, Яккабоғ ва Шаҳрисабзда советларга қарши қуролли қўзғолонларни кимлар амалга оширган, кимлар унинг бошида турган, 1921 йилдан эътиборан жанговар гуруҳларни («босмачилар») кимлар тузган – булар барчаси ҳақида хулосага келиш имкониятига эга бўлган эди.

¹ ҚВДА. 172-жамгарма, 2-руйхат, (13):20-иш, 64-бет. АИМ

Маълумот тўплаш бутун вилоят ҳудудида жорий этилади. «Аксилинқилобий ташкилот»нинг жойлардаги қанотлари, айниқса, асосий диққат-эътиборга олинади. Касбида бу ташкилот бўлимини Ҳатиб эшон бошқарган. Унинг 1920 йил 7 сентябрда бошланган Қарши қуроли қўзғолонидан кейинги тақдири номаълум. Касбида ҳам Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлимининг шўъбаси фаолият кўрсатади ва акселинқилобчилар изидан тушиб, маълумот йиғиш, қўлга олиш билан шуғулланади. БСБҚВ бўлими сиёсий вакили номига ёзилган шундай маълумотномаларидан бирини келтираман:

«Каспи кенти сиёсий вакилига маълумот.»

Бераман ушбу маълумотни шул хусусдаким, Маҳмараимбек қоравулбеги Абдусаттор тўқсоба ўғли 1884 нчи йилда туғилган, қишлоқ Бойғунди, туман Косон. Отаси Амирни ҳокимларига хизматчи бўлиб юрган эди. 1912 йилда Ҳисорга саркарда қилиб қўйилган эрди. Амири Бухоро бутун халқ тарафидан амалдорларни устига камандирлик вазифасинда қўйган эрди. Ул вақт Маҳмараимбек қоравулбегилик вазифасида отасининг қўл остида хизмат қилур эрди. 1917 йилда Маҳмараимбекни отаси ўлуб, икки нафар укаси Амирнинг хизматида бўлуб ишлабдурлар. Шунда Амир элдан қочуб кетган эрди. Расулбек қоравулбеги дегувчи укаси Амир илан кетиб, Амир қошидан Авлиёқул дегувчи додҳога қўшулуб, Яккабоғ туман устида босмачи бўлуб юруб эрди.

22 нчи йилда бутун Қаршига қарашли ерлардан босмачилар чиқиб, Косон туман ижроқўми ва начальниклари (милиция бошлиқлари) ва маорифлари (ўқитувчилар) босмачилар раҳбарлари бўлуб чиққанларида, Жумабозор кентига Жўрахўжа мирохур дегувчи ижроия қўмита эрди. Иқболхў-

жа мазкур Жумабозор ижроия қўмитаси босмачи бўлуб чиқиб кетгандан сўнгра, ўрнига Маҳмараимбек мазкур ижроиялик вазифасига бўлуб эрди.

1923 нчи йилда Қарши вилоятига Абдусатторхўжа Убайдуллахўжаев дегувчи ижроқўм эрди, шу вақтларда Расулқулбек қоравулбеги босмачиликдан келуб, таслим бўлуб экан. Қўрбоши Авлиёқулбек Косонда, қўрғонда отилиб ўлди. 1925 нчи йилда ижроқўмлик вазифасидан бўшотилиб (Маҳмараимбек – П.Р.), ўз ишига юрган эрди. Нуябир ойдан буён босмачиларга қарши кураш қўмитасида қўмиталик вазифасида ишлаб юрубдур. Мазкурни ижтимоий аҳволи: икки бош от, икки бош хўкиз, 4 бош қорамол, икки ҳовли, 10 таноб ҳаёт (томорқа), ердан, тахминан, 100 танобча ери бор, бир бош байтали бордур, деб маълумот бергувчи...».¹

Пихини ёрган агент ҳамма жойда ҳозир унозир, ҳамма гапдан, барча миш-мишлардан, деди-дедилардан хабардор эди. Узунқулоқлар орасида «Айнан», «Ғайнан», «Айғоқ», «Айғоқчи» деб ёпиқ имзо билан маълумот берувчи каснинг қоралов хатларини рус тилига ўтирган тилмоч, бир ўринда, «у, илтимосга кўра, Ғайнан деб имзо қўяди»,² деб эслатиб ўтади. Унинг тўплаган, БСБҚВ бўлимига берган маълумотномалари кўп бўлиб, «Айғоқчи» деб ошкор имзо қўйишдан ҳам тортинмайди. 1926 йилнинг 28 апрелида шу имзо билан тубандаги уйдирма қораланади:

«Ушбу маълумотни бергувчи Жумабозорга қарашли Эсабой қишлоқлик Ҳайдарқул Бобомурод ўғли, Худойберди Бегимқул ўғлилари тарафи-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 62-бет.

² Шу жамғарма, 79-бет.

дан деб маълум қилинадурким, шул хусусда: вақтига Косон туманидан камитет раиси ташкил бўлб, биринчи Маҳмарамбек Абдусаттор ўғли, иккинчи Эрка оқсоқол Абдушукур ўғли дегувчилар камитет раиси бўлб, иккинчиси ўринбосари (аҳолидан қурол олиш қўмитаси – П.Р.) бўлб, Эсабой қишлоғига келуб, Ҳақберди живачи Эгамберди ўғли деганнинг ҳовлисига тушиб, бешотар милтиқ ва наганни тобшур, дегандурлар. Ҳақберди живачи Эгамберди ўғлидан 150 сўм олгандан сўнг, милтиқ ва наганни мазкурда қолдириб қайтгандурлар: Ушбу маълумотни ёзғувчи: Айғоқчи».¹

Бир ўқ билан икки қуённи уриш деб шуни айтадилар. Маҳмараимбек ва Эрка оқсоқоллар қурооларни қолдиришда, Ҳақберди живачи эса милтиқ сақлашда айбланмоқда. «Айғоқчи»га ушбу маълумотни берган Ҳайдарқул ва Худойбердиларнинг маълумотномада ақалли бармоқлари ҳам босилмаган. Шундай одамлар ҳаётда бўлганми-кан ўзи? Тухмат, бўҳтоннинг қора корхонаси тиним билмай ишларди. Охир-оқибатда, улар кўплаб бегуноҳ одамларни қамоққа тикдиради, ажалнинг қизил девлари қўлига топширади. Юқорида зикр этилган маълумотларда исми шарифлари қайд этилган бирорта инсон БСБ назаридан четда қолмаган, ўзининг гуноҳсизлигини далиллаш, қамоқдан қутулиб қолишнинг уддасидан чиқолмаган. Оқибатда, уларнинг аксарияти отиб юборилган.

Бош сиёсий бошқарма агентларга совет ҳокимиятига қарши курашни ташкил этганларни топшиш ва улар ҳақида маълумотлар йиғишни кўндаланг қилиб қўйган эди. Маҳмараимбек ва унинг

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 79-бет.

укаси Абдурасулқулбек «Аксилинқилобий ташкилот»нинг Косон қаноти бошлиғи ва фаоли сифатида иш олиб борган эди. Гарчанд, Маҳмараимбек совет идораларида масъул вазифаларда ишлаётган бўлса-да, қизил аскарларга қарши жанговар ҳаракатлар олиб бораётган гуруҳларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган. Бу саъй-ҳаракатлардан кам доирадаги кишилар хабардор бўлган. Улар орасидан кимдир советларга ишлаган, йўқса, маълумотлар бу қадар далилларга эга бўлмасди. Шу маълумотлар асосида, 1926 йилнинг март ойи охирида икки ватанпарвар ака-ука қамоққа олинади.

Вилоятнинг озодлик ҳаракати давом этаётган, «босмачилик» қўллаб-қувватланаётган юқори ҳудудларида ҳам советларнинг айғоқчилик тармоғи қамрови катта эди. Буни тадқиқ этиш учун ҳам кўп меҳнат қилишга, изланишга тўғри келади. Бу ўринда, излаб топишга муяссар бўлганим айрим далилларни эътиборга ҳавола этиш билан кифояланаман.

Қалтис йиллар эди, бундайроқ йўталсанг ҳам, шубҳа қилардилар. Даврада, икки-уч киши гурунгида эҳтиётсизроқ гап айтганини, аввали шу кун, бўлмасам, эртасига оёғини ерга теккизмай, турмага олиб бориб тиқардилар. Шаҳрисабзда 1920 йил 24 декабрда советларга қарши қуроли қўзғолонни амалга оширганлардан бири Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли ҳам шундай «деди-деди»лар, маълумотномалар сабабидан қамоққа ташланади.

«Маълумот. 1926 йил 9 нчи февраль ойинда бераман ушбу маълумотни, – дейилади ана шундай хатларнинг бирида, – шул хусусдаким, 1926 йил 15 январь ойинда Шаҳрисабзнинг Шакартери қишлоқида турувчи Бобоҳўжа эшон Шавкан қишлоқлик Қурбон аминга айтдики, «Тожикистон-

га турувчи Иброҳимбек қўрбоши Афғонистондан бир минг нафар афғон аскаридан олиб ўтуб, ўзини аскарига қўшуб, ҳукумат илан урушмоқдадур. Афғонистондан олиб ўтган бир минг нафар афғон аскарлари ҳаммалари милтиқ ва қуроли ўтгандур. Афғон аскари билан бирлашиб Иброҳимбек қўрбошибек ҳам аскари кўб бўлуб, Иброҳимбек ҳам катта қўрбоши бўлуб, зўрайиб кетти. Иброҳимбекга ҳар бир вақт Афғонистондан ёрдам берилиб туриладур», деб мазкур Бобоҳўжа эшон Қурбон аминга маълумот берди. Ушбу хусусда шохид Қурбон амин Раҳматулло ўғлидур.

Маълумот бергувчи: Шодиёр¹

Қурбон амин Бобоҳўжадан бу гапни эшита солиб, узунқулоқ Шодиёрни бундан воқиф этади. Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли изидан тушиб юрганларга бу жуда қўл келади. Бобоҳўжа тезлик билан қамоққа олинади. Бироз олдинроққа кетиб айтсак, Қурбон амин Раҳматулло ўғли 1926 йил 22 мартда бўлган сўроқда берган кўрсатмасида, БСБҚВ Шаҳрисабз шўъбаси агенти Шодиёрнинг маълумотини тасдиқлайди: «Эсимда йўқ, анча вақт бўлди, Шакартери қишлоғида Хидир аминнинг уйида бўлган эдим. Гурунгимизда Мусурмонқул ва Бобоҳўжа эшонлар бор эди, бошқалар ҳам кўпчилик эди. Бобоҳўжа эшон айтувдики, Шарқий Бухорода босмачилик кучайиб бораётир. Иброҳимбекнинг 1000 жигити қизил аскарлар билан курашаётир деб. Мусурмонқул унга, «сенга Додҳони² излаб топиш топширилган бўлса-ю, сен бундай маълумотларни тарқатсанг, бу гапинг учун

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 39-бет.

² Бу ерда Яккабоғ, Шаҳрисабз тоғларида советларга қарши кураш олиб борган Тангри Берди додҳо кўзда тутилаётир.

ҳукумат сени отиб юборади, тарғибот қилаётир деб», деди. Шундай сўнг у ҳеч нима демади».¹

БСБ ўзи изидан тушган, қамоққа олиниши керак бўлган киши устидан қора будутларни тўдалаб, гуруҳ-гуруҳ қилиб ҳайдарди. 1926 йилнинг февраль ойи Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли учун ана шундай маълумотлар гирдобида тушиш мавсуми бўлади. Унинг устидан бирин-кетин бўхтон бурқсиб турган маълумотлар ёзила бошлайди. Соат исмли агент 1926 йил 27 февралда БСБҚВ бўлими Шаҳрисабз шўъбасига берган маълумотномасида, «Шакартери қишлоқдан Бобоҳўжа эшон қишлоқларга ташвиқ қилиб юрибдур, Иброҳимбек беш юз афғон билан Ҳисорға юрибдур деб. Берди додҳони ҳукумат ололмайдур»,² деб юрибдур. Бобоҳўжани Валихон босмачи куёви бўладур, Алқар босмачи навчаси бўладур. Хабар бергувчи Соат, сиёсий вакилга».³

Аҳмадхўжа Ёқубхўжа деган киши ҳам шахсий гараз туфайли Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғлини қоралаб, маълумотчилик йўлига киради. У бир вақтлар Бобоҳўжа қўйиб юборган Зайтуна Омонхўжа қизига уйланган, бу аёл эса БСБ гиж-гижлови билан Бобоҳўжа эшонга қарши қўйилган эди.

1925 йилнинг 4 майида ёзилган яна бир маълумотда, «манки Ҳожи Раҳмон Бердиев, бераман ушбуни шул хусусдаким, шакартерилик Бобоҳўжа Муқим эшонни ҳибсга олсалар, чораки, кўб хоин кишидур, яна Валихон куёвини, яна Алқар деган хизматкорини ҳам жигит қилиб чиқарган,

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 40-бет.

² Бу ерда Тангри Берди додҳони советлар мағлуб этолмайди деган маъно бор.

³ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 45-бет.

шул босмачиларни анжомлари (куроллари — П.Р) Бобоҳўжагадур. Бобоҳўжа эшон бутун ҳукуматга қарши ишлаб келган, босмачиларга қувват бергувчидур. Валихон, яна Алқар босмачини жавобгари Бобоҳўжадур, албатта, ҳибсга олинсун. Илова: Ноқи қишлоқлик Абдул Ғофур Қодир ўғли ҳам ҳибсга олинсун, у ҳам хоиндур»,¹ дейилади.

Маълумотлар, чақувлар... Буларнинг 90-99 фозини ўзимиз қилганмиз, ўзимизнинг одамлар, бир миллатга, бир қишлоққа мансуб одамаар ёзганмиз. Асрлар давомида бирга яшаб, иссиқ-совуқни бирга тотиб, яхши ва ёмон кунда бирга бўлганлар, бундай илдизини суриштириб кўрсангиз, бир-бирига томир бўладиган, яқинми-олис қариндошлик, уруғ-аймоқлик, хеш-таборлик, қуда-андачилик ришталари билан боғланиб кетган одамлар совет ҳокимияти ўрнатилганидан 5-6 йил ўтиб, ўзаро душманлик даражасига тушдилар, минглаб асрлик қадриятларни жуда тез, жуда арзон сотдилар. Оқибатда, тубанликка элтувчи йўл кўз очиб-юмгунча зулматга, қадрсизликка, парокандаликка мубтало этди. Совет ҳокимияти қўллаб-қувватловчи бўлиб, тубанликлар, пасткашликлар ортида мустабид тузум турганлиги ичи қора, худбин, ғаразли кимсаларга қабиҳликларнинг улкан эшикларини очиб юборган омид бўлган эди. Ватан қисмати ҳал бўлаётган даврда оқ билан қоранинг ажралиши бу қадар тез юз бериши таажжубларга сабабдир. Қишлоқ итларининг табиатида бир қизиқ жиҳат бор. Улар тинч кунларда бир-бири билан ёвлашгани билан, бўри қишлоққа ораласа, қўраларга даҳл қилса, ҳаммаси бирлашади ва бўрини қувиб юборади. Ватан, мил-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 48-бет.

лат, гурур тушунчалари бўлмаган худбин, манфаатпарастлар эса шу махлуқлардан ҳам тубан кетган эдилар.

Тор манфаатлар, сиёсий думбуллик, калтабинлик, миллий манфаат, диёнат доирасида фикр юритмаслик, ўзим бўлайчилик кайфияти жипслик, умумий иш – озодлик йўлидаги курашга халал етказган тушовлардан бўлган эди. Большевиклар Бани Одам руҳиятида мудраб ётадиган бойлик ва камбағаллик билан боғлиқ қарашларни уйғотиб, уларга туртки бериб, ундан ўз мақсадлари йўлида сурбетлик билан фойдаланган эдилар. Россияда ҳам юз минглаб йўқсилларни қўлга қуроладирган омиа бойлик эгаларига бўлган ғараз эди. Шаҳрисабзнинг Шакартери қишлоғидагина эмас, советларнинг қадами етган ҳамма худудларда бойлар ва батрақлар бир-бирига атай равишда душманларга айлантириб қўйилди. Мустабид тузумга қарши курашни ичдан емирган, озодлик фидойиларини совет ҳокимияти қўлига тутиб топширганлар ҳам ана шу, халқимиз ичидаги бир тоифа ғаразли, ичи қора, худбин, бурнидан нарини кўролмайдиган, Ватан, орномус, эрк, миллат, қадр тушунчаларидан йироқ кимсалар эди. Хоинлар, юртни, элни сотувчилар асло бошқалар, бегоналар эмас. Спитаменни ҳам Искандар ўлдиргани йўқ, аччиқ бўлса ҳам, тарихимизда бунга мисоллар, афсуски, кўп...

Архив ҳужжатларидаги шу хилдаги қоралов хатлари, маълумотномалар билан танишар эканман, фақат битта бегона қўл билан ёзилган чакувга дуч келдим. Унда Китоб туманининг Сиваз қишлоғидан бўлган Мелиқул Тоипбоев ҳақида Кершун деган кас БСБга шундай хабар беради:

«Мелиқул Тоипбоев, 30 ёшда, ўзбек. Тангри Берди додҳога Шаҳрисабз туманида босмачилик ву-

жудга келган вақтдан бошлаб кўмак бериш билан шуғулланади. У ёрдамни мулло Ҳамроқул Мирзоев бошчилигида амалга оширади. Солиқлар йиғишни, маълумотлар тўплашни (қизил армия қисмлари ҳаракати ҳақида – П.Р.), ўқ-дорилар етказишни самарқандлик Муҳаммад Назар Турсунназаров билан ҳамкорликда бажаради».¹ Кершун деган кимса, чамаси, БСБнинг штатдаги агентларидан бўлган. У Сиваз қишлоғидан бўлган Абай Эшмухаммедов тўғрисида ҳам маълумот тўплаган ва 1925 йилнинг 11 майи куни (олдинги маълумотини 10 май куни берган) БСБҚВ бўлими сиёсий ходими Губиевга топширган. Абай Эшмухаммедовнинг ҳам мулло Ҳамроқул Мирзоев бошчилигида, Муҳаммад Назар Турсунназаров ва Мелиқул Тоипбоевлар билан ҳамкорликда² Тангри Берди додхога кўмак бериши маълумот моҳиятини ташкил этади.

Бир хил маълумотлар борки, уларни ёзувчи хоҳиши, ихтиёри билан битмаганлигини англаш мушкул эмас. Бундай арзлар, одатда, БСБ томонидан ташкил этилгани каби, манфаатдор томоннинг босими билан ҳам амалга оширилган. Шаҳрисабзнинг Оқсувдарё мавзеси бўйича масъул бўлган БСБ ходимига Қобилбой Мукаррам ўғли номидан ёзилган аризани шундай дейиш мумкин.

Нур борки, соя бор деб бежиз айтилмаган. Ҳикоя қилаётганим йилларда нурни тўсишга зўр берилган эди. Орадан қарийб бир асрга яқин муддат кечаётган бўлса-да, ўша зулматли йилларда ҳам нур ўзига йўл топа олгани кўнгилга ғурур бағишлайди. 1926 йилнинг 19 июли куни Шаҳрисабз-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 44-бет.

² Шу жамғарма, 43-бет.

нинг Ноқи қишлоғидан бўлган Камолхўжа Жамолхўжа ўғли туман ижроия қўмитасига ариза йўллаб, «Бобохўжа Муқимхўжа ўғли – Шакартери қишлоқлик, уч ой муқаддам, шахсониятлик (шахсий гараз, келишмовчилик – П.Р.) хусусида арастон бўлгандурки, мазкурни ўзи бир камбағал деҳқон эрди. Уч ойдан бери мазкурни хотун, болалари оч-яланғоч бўлгани учун ушбу ҳукуматдин илтимос қилурманки, мазкурни озод қилсалар»¹ деб ёзади. Бундай аризалар ҳам кўп эди. Ноҳақ қамашларга, бегуноҳ кишиларнинг туҳмат сабаб, ҳибсга олинишларига Қашқа воҳаси халқи қараб турмаган. 1926 йилнинг 23 июли куни Шаҳрисабз туманидаги Шакартери, Ноқи, Ширамон ва Пойча қишлоқларининг Мусулмонқул, Худойберди Эшбобо ўғли, Зокир Карим ўғли, Мўмин Одил ўғли сингари қирқдан ошиқ фуқароси Шаҳрисабз туман ижроия қўмитасига ариза ёзиб, Бобохўжа Муқимхўжа ўғлини қамоқдан озод этиш талабини қўядилар. Бундай талабномалар Китоб туманининг Гадейтопмас қишлоғи аҳолиси томонидан ҳам тақдим этилган. 1926 йил августида 25 фуқаро имзоси қўйилган аризада Гадейтопмас қишлоғи одамлари Бобохўжа Муқимхўжа ўғли ҳимоясига отланганлар. Бу бобда сўзни мухтасар қилаётганим сабаби, «Бобохўжа, тилло камар ёхуд Ойтўтининг жасорати» деган шу мавзуга доир кўламли бир рисола ёзганлигим, унда ушбу тафсилотлар етарли акс этганлигини ҳисобга олиш билан боғлиқ бўлди.

Қизил салтанат турма тизимини ниҳоятда мукамал ишлаб чиққан ва яратган эди. Шундай конвейер ихтиро қилинган эдики, унинг ямловчи

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 61-бет.

дўли кеча-кундуз тиним билмай ишларди. Ҳибс-хоналар тубсиз қулзум янглиғ маҳбусларни бепоеён кенгликлардан гирдобига тортгани тортган эди. Маълумотлар бу қулзум эгаларига сонсиз ирмоқлардан мағзава сувдай тинимсиз оқиб келарди.

27

Собиқ Амир амаддорлари, уларнинг қариндош-уруғларига нисбатан қаттиқ жазо чоралари қўлланган. Қамашга асос бўлган айб Амирга қариндош, ё амаддор бўлганликда эди. Қашқа воҳасида ҳам Бухорода кейинги уч аср давомида ҳукм сурган Манғит амирларининг уруғлари, яқинлари, қариндошлари анчагина эди. Манғитийлар сулоласи Қарши ва унинг теварак-атрофидан чиққанлигини эътиборга оладиган бўлсақ, бу ҳолнинг таажжубга боис жойи йўқлиги аён бўлади. Совет ҳокимияти 20-йиллар биринчи яримларида шу нисбат асосида бир қанча фуқароларни қамоққа олган эди.

Тилов живачи Бердиқулов ҳам 1925 йилда «Амирнинг қариндоши» деган айб қўйилиб, қамоққа ташланган кишилардан бири эди. Тилов живачи хавфи катта маҳбус сифатида, қамоққа олинганидан кўп ўтмай, Катта Қўрғондаги 1-изолаторга (турма) жўнатилади. Бу ўша вақтдаги советларнинг Ўзбекистон ҳудудидаги бош қамоқхонаси ҳисобланарди. 53 ёшли Тилов живачи 1925 йилнинг 3 декабрида ЖКнинг 76-моддаси 2-қисмида кўзда тутилган жиноят билан айбланиб, Қашқадарё округ суди томонидан отишга ҳукм этилади. Тилов живачи ўлим жазосини бекор қилишни сўраб, Ўз ССР Марказий ижроия қўмитаси кенгаши ҳузуридаги хусусий афвларни қўллаш ҳайъатига ариза қилади. 1927 йил 28 июнда ушбу ари-

за кўриб чиқилади. Отув жазоси тасдиқланиб, ҳукм ижро этилади.

Жейновалик йирик чорвадор бой Муҳаммад Набибой Нурмуҳаммад ўғли «босмачилар»га кўмак беришда айбланиб қамоққа олинади. Муҳаммад Набибойнинг 3500 қўйи, 7 туяси, 5 оти, 10 эшаги, 2 хўкиз, 3 сигири, 1518 қоракўл териси, 900 ботмон ғалласи, 24 ботмон ёғи, 24 ботмон жуни, уйи мусодара этилади. Муҳаммад Набибой советларга қарши кураш олиб бораётган Турди тўқсобе, Жума қоравулбеги, мулло Жума каби қўрбошиларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаганлиги, уларга 1921–1925 йиллар давомида кўмак бериб келганлиги учун ЎзССР олий судининг 1925 йил 8-9 декабрда Косонда бўлиб ўтган сайёр судида отувга ҳукм этилади. Муҳаммад Набибойга қўйилган айблар, далиллардан кўра, умумий гаплар йиғиндисидан иборат бўлган. Шу сабабли, республика ҳукумати ҳузуридаги хусусий афваларни қўллаш ҳайъати отув ҳукмини 10 йиллик қамоқ муддатига алмаштириш қарорини қабул қилган. Муҳаммад Набибой кекса киши эди. Унинг фарзандлари Оқмуҳаммад ва Боймуҳаммадлар кўчада қолиб кетади. Уларнинг мусодара этилган ашёларнинг бир қисмини қайтариш ҳақидаги аризалари¹ қаноатлантирилмайди.

Китоб туманининг Дукчи қишлоғидан бўлган 30 ёшли Абдимўмин Шукуровнинг ҳам тақдири фожиавий яқун топади. У 1926 йилда БСБнинг агенти бўлган. Кейин кўнгили милиция бошлиғи бўлиб ишлаган. Абдимўмин Шукуровга 1922–1923 йилларда босмачи бўлган, совет ҳокимиятига хизмат қилаётган Хусан камитетни (қишлоқ шўроси раи-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 76-иш, 45-бет.

си – П.Р.) ўлдирган, деган айблар қўйилган. Қашқадарё округ суди Абдимўмин Шукуровни 1927 йил 1 сентябрда ЖКнинг 77/1-моддаси билан айблаб, уни отишга ҳукм чиқаради. Худди шундай ҳукм шу куни яна бир босмачиликда гумон қилинган Ҳақназар Ражабовга² нисбатан ҳам қўлланади.

Юқорида зикр этилган хусусий афвни қўллаш ҳайъатининг 1927 йил 3-4 ноябрь кунларида бўлиб ўтган йиғилишида Охунбобоев, Қосимхўжаев, Берман, Мавлонбеков, Раҳимий, Назаров (прокуратурадан), Қосимов, Чудаев, Сайфутдинов (суддан) иштирок этадилар. Абдимўмин Шукуровни отиш ҳақида Қашқадарё округ суди 1927 йил 1 сентябрда чиқарган ҳукм тасдиқланади, Ҳақназар Ражабовга нисбатан 10 йил қамоқ муддатини тайинловчи 33-қарор қабул қилинади.

Ўтган асрнинг 20-йиллари иккинчи ярми бошларида мустабид тузум қамоғининг энг кекса маҳбуслари Белибойли қишлоғидан бўлган. Тангиҳарам туманининг Белибойли қишлоғида 1925–1926 йилларда 54 хўжалик яшаган. Нурқулбобо Қурбон ўғли қишлоқнинг олд бойи ва кекса кишиси бўлиб, 85 ёшга² кирган эди. Унинг ҳамқишлоғи Саидбобо Саид ўғли 75 ёшни қоралаганди. «Босмачилар»га кўмак беришда айбланган бу қариялар Қаршига келтирилиб, узоқ муддатга қамоққа ҳукм этиладилар. Кекса ва касалманд қарияларни ҳибсдан озод қилиш ҳақида Белибойли қишлоғи аҳолиси Қашқадарё вилоят ижроия кўмитасига кўп бора ариза билан мурожаат қиладилар.

Вилоят ижроия кўмитаси Ўз ССР ички ишлар халқ комиссарлигига махсус хат ёзиб, «Белибойли

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 106-иш, 6, 8-бетлар.

² ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 71-иш, 155-бет.

кенти фуқароларининг ёши 85 дан ошган маҳбус Норқулбобо Қурбонов ва 75 га кирган Саидбобо Саидовларни муддатидан олдин озод қилиш ҳақидаги арзномаларини тақсимот ҳайъатида кўриб чиқиш учун юбораётир»,¹ – дейди.

Мустабид тузумга қарши курашган ва бу ҳаракатни қўллаб-қувватлаган аҳоли вакиллари асосан навқирон, 19 дан 40 ёшгача бўлган кишилар эди. Совет ҳокимиятига қарши курашга хайрихоҳ бўлганлар, мадад берганлар орасида, юқорида келтирилганидек, ёши улуғ инсонларнинг бўлиши – бу ҳаракатнинг оммавий, умумхалқ ва миллий йўналишини кўрсатиб турувчи далиллардан биридир.

28

Жейновлик Муҳаммад Набибой ҳақида олдинги саҳифада сўз юритилиб, унинг дастлаб совет суди томонидан отувга, кейин эса ўн йилга ҳукм этилганлиги ҳақида айтилди. Отув ва ўн йиллик қamoқ муддати ҳукми орқасида бутун бошли бир тарих турибди. Бу, ҳеч бир истисносиз, ҳамма қamoққа олинган юртдошларимиз қисматига тўла тааллуқли. Ҳар бир маҳбус кечмиши алоҳида-алоҳида ўрганилса, ҳар қандай тош юракни ҳам изтиробга соладиган ҳаёт йўли, катта жилдди китобларга мазмун бўла оладиган аянчли воқеалар силсиласи кўз ўнгимизда намоён бўлади. Шулардан бири ҳақида гурунг қилсак.

1995 йилда «Жейнов тарихи» китобини ёздиган бўлдим. Қишлоққа бориб, у ерда ҳафта-ўн кунлаб юрдим. Жейновлик кексалар билан суҳбатлар

¹ Шу жойда.

қурдим. Китоб 1996 йида¹ нашр этилди. Муҳаммад Набибой ҳақида унинг набираси, ўша пайтда 90 ёшни қоралаган мулло Абдурашид бобо сўзлаб берган эди.

Муҳаммад Набибой ҳақида «Жейнов тарихи»дан Абдурашид бобо (Аллоҳ раҳмат қилган бўлсин) айтиб берган сўзларни келтириб ўтаман:

«— Авазбадалбой бобомизни ҳам бой ўтган, дейдилар. Ғойибназар бобомиз таърифи бой бўлганлар. У киши топган давлатларига элу халққа хайрия бинолари, масжидлар қурганлар. Жейновнинг ўзида иккита масжид қурдирганлар. У кишининг ўғиллари Нурмуҳаммад-Нур Охуннинг молу мулкка унчалик хуши бўлмаган. Мадрасада ўқиб, хатми кутуб қилганлар. Ўзига яраша еру суви, қўйи, туяси бўлган, бойликнинг изидан қувмаган. Олим киши бўлган, китоблари кўп эди деб айтадилар. Домулло Нур Охуннинг 500 қўйи кўпайганда, пулига Бухородан ноёб китоблар олиб келарканлар. Жейновда ўша йилларда масжидларимизда толиби иамлар кўп бўлган, ҳаммасини домулло Нур Охун ўқитиб, китоб-дарслик билан таъминалаганлар. Жейновда қанча фозил, билимли кишилар етишган бўлса, уларнинг пири Нур Охун бўлади. У кишининг фарзандлари, менинг бобом Муҳаммад Набибой ҳам саводли киши бўлганлар. Ёшлиқдан чайир, ҳисоб-китобга уддабурон бўлиб, ўғай она заҳматини ҳам хийлагина чекканлар. Ўзлари айтиб берардилар: оналари вафот этгач, домулло Нур Охун қайта уйланганлар. Муҳаммад Набибой у пайтларда 5-6 ёшли бола бўлганлар. Ўғай она палов қилиб, хуфиёна ейишни ёқтирар экан. Му-

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов. Жейнов тарихи. —Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1996.

хаммад Набибой бола эмасми, паловдан ейман дейди-да. Бу кўрум аёл палов қиладиган бўлса, унинг бир оёғидан қўранинг сутунларидан бирига боғлаб қўяркан. Бола юраман деб талпинса, йиқилиб тушаверар ва ҳолдан тояркан.

Вақти-соати етиб, домулло Нур Охун ўғлини уйлантиради. Бир уй, бир даҳлизлик кичкинагина уйда яшаган. Ўғай она билан жанжал маддалай бошлагач, кечаси икки қоп унни орқалаганда, ҳайт-ҳуйт деб, алоҳида рўзгор қилиб, айрилиб чиққанлар. Отаси берган 50 қўйни кўпайтирган, қўзиларини ажратиб боққан, семиртириб сотган. Жунидан аёли чиройли қалин гиламлар тўқиган. Муҳаммад Набибой 5-10 йида отасидан бойиб кетган. Аста-секин Бухоро, Самарқанд бозорларини ҳам бозорлайдиган бўлади. Кимсан Муҳаммад Набибой бўлади. Қорақўл теғрилари, бўрдоқи қўйлари, қалин гиламлари Бухоро бозорида Николайнинг қизил тангасига, амирларнинг жарақ-жарақ олтин пулларига сотиладиган бўлади.

Амир Сайид Олимхон ҳам Муҳаммад Набибойни яхши таниган. Саидмурод аминга мирохурликни берган бўлса, бобомизга мирҳазорлик (мингбоши) унвонини берган. Энди, Амир Сайид Олимхон замонларида бобомиз қарийб етмиш ёшларга кирай деб қолганди. Кўп ўтмай замон чаппа айланиб кетди. Эл қатори бизнинг уйимизга ҳам совуқ ел оралади. Мен у вақтларда эсимни таниб қолган бола эдим. Амир қочган йили 13 ёшда эдим. Оиламиз жуда катта – 30 одам бир дастурхондан овқат ер эдик. Бобомнинг бу вақтда 4,5 минг қўйи, 30-40 туяси, қўша-қўша қўшлик ҳўкизлари бўларди. Ери ҳам кўп эди. Аниқ ҳисобини биламайман, лекин учта омбори бўларди: икки омбори буғдойдан тўлса, бирига арпа солинарди. Ўзимча чўтлай-

ман, ҳар омборга 500 ботмондан ғалла кетган бўлса керак.

Тақдир ўйилса, нишонаси олдиндан билинаркан-да. Амир кетишидан бурун, илон йили эди чоғи, бу 1919 йилга тўғри келади, бир томчи ҳам ёғин тушмади. Қиёмат қойим бўлиб, аломат қурғоқчилик бўлди-да шу йили. Янтоқ ҳам кўкармади-я, бўлмаса, бу жонивор ўсимликдай сувсизликка чидамли ўсимлик бўлмайди. Жейнов, Чандир, Помуқ яйловлари, Капали, Шўрча дала-даштлари қора қуюн ғужғон ўйнайдиган тап-тақир, қуриб-қақшаган чўлга, тупроққа айланди. Мол кемирадиган идиз ҳам қолмади. Ноилож, ўша йили қўйларимизни Душанбе томонларга ҳайдадик.

Шу йили экилган буғдойлар бу йилга кўкарди. Йилдан-йил қийин кела бошлади. Бир-икки йил ўтиб, уруш бўлди. Амир олдинига зўр келаётган эди. Барибир, қурол-яроғи озлик қилиб қолди, чоғи. Ўрус аста-секин босиб кела бошлади.

Одамлар, ҳуррият бўлибди, деб қолдилар. 20-йилдан кейин бир-икки йил солиқ олмадилар. Элимиз жуда хурсанд бўлган эди. Хурсандчилигимиз узокқа бормади, аста-секин қисиб ола бошлади. 1926 йилда қишлоғимиз бойларининг молларини битта қўймай тортиб олиб, бизларни ҳам уйимиздан ҳайдаб чиқардилар. Бизлар ҳам бошқа бойларнинг бола-чақалари каби кўчада қолдик. 30 одам бошпанасиз қолса, ҳеч ерга сифмас экан. Нима қиларимизни билмай, ҳайрону сарсон бўлиб юрганимизда, бобомни – саксон ёшдан ўтиб қолган Муҳаммад Набибойни қамаб ташладилар. Уни ўша вақтдаги пойтахтимиз Самарқандга ҳибс қилиб кетган эдилар. Отам билан икковимиз (отам ҳам шу вақтларда 60 дан ошган эди) Самарқандга бобом учун кўп қатнадик.

Охунбобоев, Файзулла Хўжаев олдига ҳам отам билан бир неча марта арз қилиб кириб-чиқдик. Файзулла Хўжаев аризамизга «икки ўғлининг ҳақи ажратиб берилсин»,¹ деб имзо қўйиб берди. Шу орада Муҳаммад Набибойни суд қилдилар,² уни аввал отишга ҳукм қилгандилар, кейин, билмадим, ёшиними ё касаллигиними (90 га яқинлашган чол эди) ҳисобга олиб, отувни ўн йилга алмаштирдилар. Биз яна шикоят қилавердик. Файзулла Хўжаев имзолаган хатни прокурорга топширгандик, ҳеч натижа бўлмади. Яна Файзулла Хўжаев қабулида бўлдик. У прокурор билан телефонда гаплашиб, кўрсатма берди.

Бобомизнинг касал бўлиб, турмадан офир аҳволда ётганлигидан чидай олмай, Охунбобоевга муурожаат қилдик. У отамга тикилиб турди-да: «Бойбой, ёш нечада?», – деб сўради. Отам: «70 даман», – деб жавоб қилди. Охунбобоев, бунга қадар ҳам Муҳаммад Набибой иши билан таниш бўлса керак, олий суд раисигами ёки бошқа бирор масъул шахсгами, ишқилиб, кўз олдимизда телефон қилди-да, салом-алик қилмаёқ:

– Қизталоқ, сенлар салла деса, каллани оласанлар, – дея қаттиқ гапира бошлади, – бу нима қилганларинг? Гўристондан бир ўликни келтириб, қамабсанлар-да, кучларинг бир тўқсон ёшли бойбойга етдими? Тезда оқлаб чиқариб юбориш чорасини кўр!

¹ Муҳаммад Набибойнинг Оқмуҳаммад ва Боймуҳаммад деган икки ўғли бўлган. Қаранг: ҚВДА. 133-жамгарма, 1-рўйхат, 76-иш, 45-бет.

² Муҳаммад Набибой Нурмуҳаммад ўғли устидан биринчи суд (Ўз ССР олий сайёр суди) 1925 йил 8 декабрда бўлиб ўтган. Қаранг: ҚВДА. 133-жамгарма, 1-рўйхат, 76-иш, 45-бет.

Шундай қилиб, 1927 йилда бобом Муҳаммад Набибойни, Ф.Хўжаев билан Й.Охунбобоев олдига киравериб, озорда-безор қилдик-да, оқлатиб олиб чиқиб кетдик. У кишини турма касалхонасидан бир аҳволда Жейновга фойтунда келтирдик. Бобом қамоққа тушгани – олти ойдан бери бўладигани бўлган экан. Кўп ўтмай бандаликни бажо қилдилар. У кишининг кўз ёшларини эсласам, мурувватсиз замоннинг яна қанчалаб ёшу қариларни молу мулкидан Мосуво этиб, азоблаганлари ёдимга тушаверади-да, хўрагим келади. Қаршида мадрасаларни қамоқхонага айлантирган эканлар. Ҳожи Абдулазиз мадрасасида ҳибсга олинган бечораларни йўқ жойдаги азоблар билан қийнар эканлар. Қиш вақтида денг, мадраса ҳовузининг музини ёриб, бандиларни сувга солиб қийнар эканлар, эй, нимасини ҳам айтай...»¹

Муҳаммад Набибой қамоққа олингач, Абдурашид бобо айтганидек, унинг катта хонадони, 30 чоғлик катта-кичик авлоди уйсиз-жойсиз, молсиз-мулксиз кўчада қолиб кетади. Унинг ўғиллари мусодара этилган уй-жой, 3500 қўй, 7 туя, 5 от, 10 эшак, 2 хўкиз, 3 сигир, 1518 та қорақўл тери, 900 ботмон ғалла, 24 ботмон ёғ, 24 ботмон жун² ва ерларнинг ўзларига тегишли қисмини қайтариб беришни сўраб, юқори органларга арз қиладилар. Муҳаммад Набибойнинг икки ўғли – Оқмуҳаммад билан Боймуҳаммаднинг ҳаракатлари охири иш беради. Бу ҳақда яна Абдурашид бобонинг айтганларини эътиборга ҳавола қилайлик:

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов. Жейнов тарихи, 78-81-бетлар.

² ҚВДА. 133-жамғарма, 1-руйхат, 76-иш, 45-бет.

«Биз отам билан бобомни қамоқдан чиқариб оламиз, тортиб олинган мол-ҳолимизни қайтариб оламиз деб, ойлаб Самарқанд чойхоналари-ю, карвонсаройларида ётиб юриб, республика катталари билан учрашиб, Аллоҳга шукр, адолат бор эканку, деб суюнувдик. Нега дейсизларми? Файзулла Хўжаев кўрсатмасига биноан, мусодара этилган мол-ҳолнинг отам билан амакимга (Боймуҳаммадга – П.Р.) тегишли қисмини, бобом оқлангач эса ҳаммасини пулга чақиб, қайтариб бердилар. Мол-ҳолимиз ҳисоби 24 минг сўмни ташкил этди. Қўлимизга қоғоз бериб, пулни Беҳбудий (Қарши) банкасидан оласизлар, дейишди. Келиб Беҳбудий банкасига учрашсак, эҳ-ҳе, бунча пул бизда нима қилади, бўлиб-бўлиб топиб берамиз, деб қайтардилар. Қатнайвериб тинкамиз қуриди, хуллас, пулни олдик. Бу шу вақтда жуда катта пул эдида. Бир туя 20 танга, яъни 3 сўм турарди, шундан қиёс қилаверинг. Пулни олгандан сўнг, отам 500 қўй, 3 туя ва от сотиб олди. Икки йилга яқин тинчигандай бўлдик. Икки йил ўтиб, бир қора қуюн кўтарилдики, олдингилари унинг олдида шабададай бўлиб қолди.

1929 йилда бизларни «қулоқ» деб эълон қилдилар-да, бор-будимизни тортиб олдилар. Уст-бошимиз қолди, холос. Шу ҳолда қочқин бўлдик. Қишлоғимиздан олисда, Найистон деган жойдан бошпана топиб, жон сақладик».¹

20-йиллардаги шўро исканжасидан Жейнов қишлоғининг бошқа бой-бадавлат кишилари ҳам қутулиб қолмаган. «Босмачилар»га кўмак беришда айбланиб, Раҳмонқулбой (Баввора гузаридан), Сафар-

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов. Жейнов тарихи, 81-82-бетлар.

бой кўса ва унинг укаси Юсуфбой кўса, Алар Ҳожи (Харрук гузаридан) сингари бой-боёнлар, уларнинг уй-ичлари турли азоб-уқубатларга дучор этилган.

Жейновлик қариялар шаҳодат берадиларки, 20-йиллар ўрталарида, чамаси, Муҳаммад Набибой қамоққа олинган пайтларда, Жейнов қишлоғи 4 ой қамал тусини олади. Қишлоққа кирмоқ бор-у, чиқмоқ йўқ. Шу муддат ичида БСБ ходимлари ва жанговар кучлари Жейнов ён-атрофидаги қишлоқларнинг бойларини тутиб келтириб, қаттиқ қийноқ остида уларни сўроқ қиладилар. Беш юздан ортиқ бой «тилангни топиб берасан» деган зуғумни бажариши керак бўлган. Улар ҳаммаси «Ҳасан ГПУ» лақабини олган агент-айғоқчининг маълумотлари асосида қўлга олинган. БСБнинг ходими Қўқонбоев Сафарбой кўсанинг тилосини топиш учун унинг онаси Кишмишбойбичани, келинлар ва қизларни қамаб қўйиб, «жойини кўрсатасан», деб бошларига ит азобини солади. Сафарбой кўсанинг аҳли аёли тўппонча пешоналарига тиралганда ҳам тилло сақланадиган жойни айтмайдилар. Шунда Қўқонбоев Сафарбой кўсанинг 5-6 ёшлардаги ўғлига қизил юлдуз тақилган папоқ кийдириб: «Сен энди қизил командир бўлдинг, энди бу унсурлар яширган олтинларни топиб бер», – деб алдайди. Бола тилло сақланадиган жойни кўрсатиб беради. Қўқонбоев шу усулни Алар Ҳожининг ёши бироз каттароқ ўғлига нисбатан ҳам қўллайди. У сир бой бермайди, унинг оғзига милтиқ нилани суқиб, ундан қайноқ сув қуйиб юборадилар. Йигит бу қийноқдан тил тортмай ўлади. Сафарбой кўсанинг тортиб олинган олтинлари 14 ботмон¹ бўлади.

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов. Жейнов тарихи, 75-бет.

Бу ҳисобга Жейновга олиб келинган, қийноққа солинган 500 дан ортиқ бойлардан тортиб олинган бойликлар кирмайди. Уларнинг ҳисобини ҳеч қачон билмасак керак. Қўқонбоев ва унинг ёнидагилар ўзларини ҳам унутмаганлар. У ишни саранжомлаб, бир сумка олтин билан поездга чиққанида, БСБнинг исковучлари уни қўлга туширади ва оёқ-қўлини боғлаб, ҳибсга оладилар. Қилган топмай қолмайди. Бу асрлар синовидан ўтган ҳақиқат.

1925 йилнинг кузида, айти Муҳаммад Набибой ва бошқа бадавлат кишилар Жейновда қамоққа олинаётган пайтларда Қашқа воҳасининг бошқа қишлоқларида ҳам жазо органларининг шу хилдаги тадбирлари ўтказилган. Команди ва Жаложин қишлоқларидан ўзига тўқ, мол-ҳоли бор кишилар қамаб ташланади. Мол-мулклари, уй-жойлари тортиб олинади. Бундай тажовузнинг асосий сабаби битта, у ҳам бўлса, «босмачилар»га ёрдам бериш айблови эди. Совет ҳокимияти ўзига қарши озодлик кураши олиб бораётган жанговар гуруҳларни мағлуб этишга муваффақ бўлмагач, уларнинг ички таъминот ўзанларини қирқиб ташлашга ружу қиладди. Вилоят ҳудудлари бўйлаб «босмачилар»га моддий кўмак беришда шубҳа қилинганлар жазога тортилади. Бойлиги зўравонлик, қамаш ва ўлдириш йўллари билан тортиб олинади. Бу бойликларнинг асосий қисми жазо органлари ходимлари томонидан хомталаш қилинади. Қўқонбоевлар, нафсини қўйган олғирлар БСБ таркибида кўп бўлган. Уларнинг баъзи бирлари (Сергей Полянский, Панирко, Пермяков, Попов² – П.Р.) ҳақида олдинги саҳифаларда фикр юритилган эди.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 16^а-17-бетлар.

1927 йилнинг 6 мартида Команди ва Жаложин (Қарши тумани) қишлоғи фуқароларидан Пирмуҳаммад Азимқулов, Жабборқул ва Сатторқул Жўраевлар, Самад Мўминқулов, Жўра бобо Тоғаев, Қодир Шайқулов, Хуррам Худойшукуров, Ботирбой Аҳмедов, Аҳмадхожи Исмоилов ва Узоқ бобо Ёшүзоқовлар Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасига қўйидаги ариза билан мурожаат этадилар:

«1925 йилнинг кузида Қашқадарё жиноят қидируви томонидан бизларга тегишли бўлган 256 қўй, 104 эчки тортиб олиб қўйилган эди. Бу моллар босмачиларга ёрдам беришда гумон қилинган Чори Қурбоновники деб олиб кетилган эди. 1926 йилнинг 18 майи кунида Қашқадарё вилоят судининг тақсимот ҳайъати йиғилиши Чори Қурбоновга нисбатан ишни тўхтатиш ҳақида қарор қилди. Лекин у оқлангандан кейин ҳам бизлардан тортиб олинган молларни жиноят қидирув «сотилган» деб қайтариб бермаётир. Молларимиз 3 минг сўмга сотилган ва комиссия томонидан вилоят молиясига ўтказилган. Бу пул бизларга тегишли ва бизларга қайтарилишини сўраймиз...»¹

Бундай мисоллар кўп. Буларни зикр этишдан кузатилган мақсад, қамоқ салтанатининг мамлакат ичкарисида аҳолига нисбатан олиб борган жазо сиёсати кўлами ва мақсади ҳақида имкон даражасида тўлароқ тасаввур бериш билан боғлиқ эди. Қамоққа олишдаги бош сабаб – озодлик курашчиларига қарши истибдод мафкурасига бориб тақалар эди. Истибдод мафкураси эса зўравонликдан, бойликни талашдан, қирғиндан, халқни қашшоқлаштириб, мутеликда тутишдан иборат эди.

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 70-иш, 40-бет.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-жилдини варақлаймиз. Жуда катта, салмоқли иш. Бу жилд БСБҚВ бўлими томонидан «Аксилнқилобий ташкилот» фаоллари Мирзо Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовлар, мулло Тожиддин Салимов, Хўжаназар Инотуллаев, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқиҳўжаев, мулло Неъмат Шодмонов ва Очил оқсоқол Соиповларга нисбатан қўзғатилган 33-жиноий иш мажмуасидир.

Жиноий иш мажмуаси Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими тергов гуруҳининг бошлиғи Д.М.Епифановнинг юқорида исми шарифлари зикр этилган озодлик курашчилари содир этган «жиноят» шарҳи билан бошланади. Шарҳда «жиноят»нинг сиёсий сабабларига катта ўрин берилади:

«Шарқдаги инқилобий воқеа-ҳодисаларнинг умумий йўналиши, – деб айбловни бошлайди Епифанов, – 1917 йилдаги улуғ октябрь инқилобининг акс-садоси ўлароқ, «Ёш бухороликлар»нинг инқилобий ҳаракати мисолида халқнинг зиёлилар қатламини қамраб ола бошлади. «Ёш бухороликлар» асрлар давомида Шарқ халқларини эзиб келган амирликка, унинг зулмини амалга ошириб келган амалдорларга, бойларга, руҳонийларга қарши борди. Бу кейингилар ўзларини тўла ҳуқуқли идора этувчилар ҳисоблаб, жаҳолатда қолган деҳқонлар оммасини аёвсиз ишлатиб, улар ҳисобидан йирик хўжалик ва улкан бойликларга эга бўлдилар.

Амирликнинг садоқатли амалдорлари Шарқда кучая бораётган инқилобдан хавфга тушиб қол-

ган эди. Инқилоб оқими ўзининг бутун шиддати-ни эзувчилар тарафига қаратиб, эски ақидалар-ни ювиб кетди. Мафқурасига кўра ашаддий мо-нархиячилар бўлган амирлик ҳимоячилари Мир-зо Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳ-мараим Абдусатторов, Абдурасулақулбек Абдусат-торов, мулло Тождидин Салимов, Хўжаназар Ино-туллаев, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқиҳўжаев ва мулло Неъмат Шодмоновлар 1919–1920 йилларда Қарши беги Тоғайбек (ҳозирги вақтда¹ Афғонис-тонда) ва Қарши Оғолиғи Нуриддин хожа (ўзи-нинг аксилинқилобий фаолияти туфайли отилган) раҳбарлигида Қарши шаҳрида **«Аксилинқилобий ташкилот»** тузадилар. «Аксилинқилобий ташки-лот» аъзолари сони 70 гага етган. Мазкур ташки-лот ўз олдига «Еш бухороликлар»нинг инқилобий ҳаракатига барҳам беришни вазифа қилиб қўйган. Қачонки, Бухорода Амир тахтдан қулагач, таш-килот Шўро ҳокимиятини ағдариб ташлашни яго-на мақсад қилиб қўяди ва Афғонистонга қочган Амирни қайтариш ҳаракатини бошлаб юборади.

Бухорода амирлик қулагандан сўнг, Амир Қар-шига қочиб келади, бу шаҳар ҳозирги вақтда² Беҳбудий деб аталади. Амирни «Аксилинқилобий ташкилот» аъзолари қизгин кутиб олади. Амир-нинг имдоди билан ўша пайтда Қарши шаҳрида яшаётган овруполикларга нисбатан миллий қутқу асосида қирғинга зўр берилади. Оқибатда 800 га яқин овруполиклар ўлдирилади, қонли ўч олиш-дан на аёллар, на болалар четда қолмаган.

Қарши шаҳрига қизил армиянинг олиб кири-лиши³ муносабати билан «Аксилинқилобий таш-

¹ 1926 йил март ойи кўзда тутилади.

² 1926 йил март ойи.

³ 1920 йил 28 август.

килот» аҳоли ўртасида қуроли қўзғолон кўтариш ҳақида тинимсиз ташвиқот олиб боради. Қуроли қўзғолон совет ҳокимиятига ва қизил армияга қарши амалга оширилиши кўзда тутилган эди. «Аксилинқилобий ташкилот» аҳолининг омилигидан фойдаланиб, мақсадига эришади.

Юқорида номлари айtilган кишилар қўзғолон вақтида кўнгилиларнинг ғоявий раҳбари сифатида кураш бошида турадилар, қўзғолонда фаол иштирок этадилар, ҳатто алоҳида қўзғолончи гуруҳларни бошқариб, қизил армияга қарши курашадилар.

Маҳмараимбек Абдусатторов ва Хўжаназар Инотуллаевлар бош бўлган қўзғолончиларнинг биринчи ҳаракати Қарши темир йўл шохобчасини бузиб ташлаш бўлади. Темир йўл ашёлари талон-тарож этилади, ишчилар ва темир йўл ходимларини қамоққа олишлар, калтаклашлар, отиб ташлашлар амалга оширилади. Худди шундай манзара Қарши шаҳрида ҳам вужудга келади, «Ёш бухороликлар»нинг инқилобий арбоблари ялпи равишда қамоққа олинади.¹

1920 йилнинг 7-13 сентябри кунлари Қарши шаҳрида амалга оширилган халқ озодлик курашини БСБ кейинчалик «қуроли қўзғолон», «исён», «хужум» деб талқин қилади. Бир ҳафта давомида теварак-атроф қишлоқлардан ёпирилиб келган деҳқонлар, аҳоли шаҳарда ҳокимиятни қўлга ола-

¹ Д.М.Епифанов. Обзор преступной деятельности гр. Мирза Навруза Пулатова, Ирка амина Дустмуродова, Махмараимбека Абдусаттарова, Абдурасулкулбека Абдусаттарова, Мулля Таджиддина Салимова, Худжаназара Инотуллаева, Хаджи Абдулазиза мулля Бакихаджиева, Мулля Нигмата Шадманова. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 1-2-бетлар.

ди. Ноилож қолган совет ҳокимияти Самарқанддан қизил армия қисмларини келтиришга мажбур бўлади.

Қизил армиянинг 13-ўқчи корпуси қўзғолончиларга қарши ҳужумга ўтади ва исён бостирилади. БСБҚВ бўлими ходими Епифанов бу ҳақда ўз шарҳида шундай деб ёзади:

«Қизил армия қисмлари билан бўлган биринчи тўқнашувлардаёқ галаёнчилар мағлуб бўла бошладилар. Қўзғолон раҳбарлари бундан англаб етдиларки, бу аҳволда қўйилган вазифани уддалаб бўлмайди, яъни, қизил армияга қарши қўзғолон йўли билан курашиш натижа бермайди, балки қизил армия сингари қисмлар тузиш зарур деб ўйлайди улар».¹

Шарҳдан келтирилаётган бу иқтибослар Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарёда вужудга келган озодлик ҳаракатини нечоғлик синчковлик билан ўрганиб чиққанлигини кўрсатади. Мағлубиятни тан олмаган ватанпарварлар советларга қарши қуроли қўзғолон йўли билан эмас, балки худди қизил армия қисмларига ўхшаш мунтазам ҳаракат қиладиган жанговар гуруҳлар тузиш орқали курашишга ўтадилар. Тан олиш керакки, Епифановга қадар ва ундан кейин ҳам, на совет расмий ҳужжатларида ва на илмий, тарихий асарларда озодлик кучларининг жанговар гуруҳлари ташкил топиши ҳақида бундай аниқ, ҳаққоний баҳо учрамайди. Озодлик курашчилари совет ташкилотларига ўз одамларини жойлаштириш орқали ҳам зарба бериш амалиётига киришади. Яна ўша Епифановнинг тан олишича, «Аксидинқилобий ташкилот» ўз «одамларини шўро аппаратига

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш, 1-2-бетлар.

тиқиштиришга, улардан мақсадлари йўлида фойдаланишга урина бошлайди. Шундай қилиб, 20-йил охири – 21-йил бошида ташкилот совет аппаратига, Вақф бўлими бошлиқлигига, кейинроқ вилоят Ер бўлими бошлиғи ўринбосарлиги – вилоят ижроқўми аъзолигига Мирзо Наврўз Пўлатовни, Бешкент волост ижроқўми раислигига яқинда Афғонистондан қайтиб келган мулло Тожиддин Салимовни қўйишга муваффақ бўлади. Мулло Тожиддин Амир Сайид Олимхон билан бирга қочган эди... Ташкилот халқ маорифи бўлимига Эрка амин Дўстмуродовни қўйдиради. Жумабозор волост ижроия қўмитаси раислигига Маҳмараимбек ва қатор бошқалар қўйиладики, улар совет ходими деган масъул ном ҳимоясида «Аксинқилобий ташкилот» ва Бухоро амири кўрсатмаларини тезкорлик билан бажаришга интилдилар».¹

БСБ, шу тариқа, Қашқадарё воҳасида 1920 йилда вужудга келган «Аксинқилобий ташкилот»га қарши эълон қилинмаган уруш бошлайди. Қизил армиянинг вилоят ҳудудларига жойлаштирилган 4, 10, 12, 13-ўқчи корпуслари ҳузуридаги БСБ махсус пунктлари-бўлимлари «босмачилар»га қарши курашни давом эттиргани янглиғ, шаҳар ва қишлоқларда совет ҳокимияти душманларини қўлга олиш ва жазолаш ҳам унга муқобил равишда олиб борилади. 20-йилларда БСБнинг асосий диққат-эътибори «Аксинқилобий ташкилот» ва унинг фаолиятини тугатишга қаратилади.

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 4-бет.

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг 1920 йил сентябрь декабрь қуроли қўзғолонлари вақтида омон қолган, 1921 йилда «қизил армия қисмларига ўхшаш» мунтазам ҳаракат қилувчи жанговар гуруҳларни (совет мафкурачилари уларни «босмачилар» деб, аслида, ўзларига мансуб таҳқирли истилоҳ билан атаганлар) тузган, айримлари советлар хизматига киришга муваффақ бўлган раҳбарлари ва фаоллари 1926 йил бошларида ёппасига қамоққа олинади. Улар орасида мулло Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовлар, мулло Тождидин Салимов, Хўжаназар Инотуллаев, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев, мулло Неъмат Шодмонов, Очиқ оқсоқол Соипов, Ҳайит амин Холмўмин махсум ўғли, Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли, Бобохўжа Муқимхўжа ўғли, Мамашо Дониёр ўғли, Муҳаммад Амин Дагар полвон ўғли, Музаффархўжа Ҳотамхўжа ўғли, Ашур оқсоқол Саид ўғли, Чори ясовул ва бошқа кўплаб кишилар бўлган.

1926 йилда совет жазо органлари Қашқадарёда бемисл қамоқ мавсумини амалга оширган эди. Норбўта тўқсоба Шароф ўғли, Бобоқул Бобожон ўғли, Жўра оқсоқол Ҳолиқ ўғли, Фармон оқсоқол Мутахар ўғли, Маҳмудбой Йўлдош ўғли, Мурод Абдурахмон ўғли, Усто Ҳамро Бозорбой ўғли, Ҳолиқ оқсоқол, Тўймурод Қурбон ўғли¹ ҳам худди шу даврда тазйиққа учрайдилар.

Норбута тўқсоба Шароф ўғли Анвар пошо лашкарида бўлиб, совет ҳокимиятини ағдариш учун кўрашган. Анвар пошо томонидан тўқсобаликка

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 22-бет.

кўтарилган, 1923 йилда советларга таслим бўлган, лекин кечирилмаган. Бобоқул Бобожон ўғли қоравулбеги 1923–24 йилларда советларга қарши мунтазам курашувчи гуруҳлар сафида бўлган. Исми шарифлари зикр этилган кишиларнинг қолганлари ҳам озодлик курашчиларини қўллаб-қувватлаган, уларга ҳар тарафлама ёрдам берган.

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг фаоллари қамоққа олинганда, уларнинг қариндош-уруғлари ҳам аяб ўтирилмаган. Хўжаназар мирохур Инотуллаевнинг эътироф этишича, унинг қариндошларини¹ қамаганлар.

БСБҚВ бўлимининг 1926 йил 22 мартдаги БСБ ходими Семенов номига берилган қамоққа олиш ҳақидаги 54-рақамли ордерда Ҳарамжўй маҳалласидан (Қарши) Рауф оқсоқол, Хитой қишлоғидан Хожа Абдулҳадбек, Нукуз қишлоғидан Эрка амин Дўстмуродов, Қиличбек Қўрғонча қишлоғидан Мирзо Наврўз Пўлатов, Тахтапул қишлоғидан мулло Неъмат Шодмоновларни² қамоққа олиш рухсати ўз аксини топган.

1926 йилнинг 22 марти куни 56-рақамли ордер билан БСБ ходими Лебин⁴ (Левин бўлса керак-П.Р.) Бешкентда мулло Тожиддин Салимовни ҳибсга олади. Шу куни БСБ ходими Иброҳимов томонидан Косон туманининг Чорбоғ Бойғунди қишлоғидан Маҳмараимбек Абдусатторов қамоққа олинади. Унинг укаси Абдурасулқулбек эса эртасига, 23 март кунда ҳибс қилинади.

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг қамоққа олинган фаолларига нисбатан 33-жиноий иш қўзға-

¹ Шу жамғарма, 26-бет.

² Шу жамғарма, 82-бет.

³ Шу жамғарма, 85-бет.

тилади. Қашқадарё вилоят Давлат архивидаги 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-жидда мужас-самлашган жиноий иш минг варақдан зиёд ҳуж-жатларни жамлайди. 1926 йилнинг 20-23 март кунларида ҳибсга олинган мулло Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳмаримбек ва Абду-расулқулбек Абдусатторовлар, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев, Хўжаназар Инотуллаев, мулло Тожиддин Саалимов, мулло Неъмат Шодмонов, Очид оқсоқол Соиповлар иши 1927 йилда ҳам да-вом этади. Сўроқ ва терговлар ниҳоятда чўзилиб кетади.

БСБ қўлга олганларни судсиз, терговсиз отиб юборар эди. Чамаси, Ленин ўлиmidан кейин «адо-лат»га бироз бўлса-да, «ён босилган» бўлади. 1926 йилда БСБ тармоғи бўйича қамалганлар ишини судлар кўриб чиқадиган бўлади. Бунга қадар БСБ қўлга олган бирор кишининг иши судда кўрига-ни маълум эмас. «Учликлар»нинг қаттол ўзбошим-чаликлари эса бундан ҳам ошиб тушган. 1924 йил кузида БХСР ҳукумати қарори асосида отиб юбо-рилган Нуриддин хожа Оғолик «жиноий иши»дан асар ҳам қолмаган, яъни, тергов ва суднинг ўзи бўлмаган. Фақат ҳукм ўқилган, ҳукм ижро этил-ган.

1926 йилда БСБ тармоғига тааллуқли жиноий ишларнинг судда кўрилиши 172-жамғарманинг асоси бўлган 33-жиноий ишнинг вилоят архиви-да сақланиб қолишига сабаб бўлган. Бу ҳам вақ-тинчалик бўлиб чиқади, «ён беришлар» – судда кўришлар 1929 йилга келиб яна изи билан қурий-ди, БСБ жазо майдонида яна якка ҳукмдорлик шоҳсупасига кўтарилади.

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг Қашқа воҳа-сида мустабид тузум-совет ҳокимиятига қарши озодлик курашини ташкил этиши, қизилларга бир

неча йиллар давомида сезиларли талафотлар етказиши тарихий аҳамияти беқиёсдир. Туркистонда совет ҳокимиятига қарши олиб борилаган миллий озодлик курали кечмишининг улкан бир боби Қашқадарё ватанпарварлари номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Совет давлати ҳукм сурган йилларда Ватан ва халқимиз озодлиги учун курашган, жон фидо қилган, шўро қамонининг азоб-уқубатларини тортган қашқадарёликларнинг ҳам исми шарифлари ошкор этилмади, номаълум қолиб келди. На дарсликларда, на тарихий-бадиий асарларда аниқ курашчилар номлари у ёқда турсин, бу воҳада вужудга келган, узоқ давом этган мустабид тузумга қарши кураш ҳаракати ҳақида, ақалли, эслатилмади ҳам. Гўё бундай кураш, қаршилиқ бўлмагандек, аҳоли совет ҳокимиятини хурсандчилик билан қаршилагандек тасаввур пайдо қилинган эди.

Ҳақиқат эса энди ошкор бўлмоқда. Офтобни булут узоқ тўсиб қола олмаганидек, совет тузуми етти қулф остида сақлаган тарих юзага чиқа бошлади. 74 йиллик истибдод адам бўлди, Ўзбекистон 1991 йилнинг 31 августида ўз мустақиллигини эълон қилди. Ватан озодлигининг ҳозиргача номаълум қолиб келган курашчилари исми шарифлари ҳам мустақиллик шарофатидан элига, юртига қайтди. Улар босиб ўтган шонли йўл, совет қамонининг дўзахий азоблари авлодларга озодлик ва мустабидлик нима эканлигидан бонг уриб туради. Юрт бошига кулфат келганда фидойи ўғлонлар, мард баҳодирлар, эрксеварлар кўксини қалқон қилади. Миллий туйғудан йироқ номардлар, худбинлар, бетайинлар, нафс бандалари, қора юраклар уларни сотади. Тарих, аслида, оқ ва қорани жуда аниқ ажратиб берадиган донишманд

фандир. Чунки унинг таянчи, тамали вақтдир. Вақт ҳамма нарсанинг аслини юзага чиқаради.

«Аксинқилобий ташкилот» – юртни истибдоддан озод қилиш ҳаракатининг 1925–1926 йилларда қамоққа олинган намояндалари ҳақидаги ҳикояларга ўтайлик.

31

«Мирзо Наврўз Пўлатов – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий шаҳрининг Қўрғонча 1-туманига қарашли Қиличбек қишлоғидан, миллати ўзбек, 53 ёшда. Инқилобга қадар ижтимоий аҳволи – шариат қозиси бўлган, катта бой, «мирохур» унвонидаги Амир амалдори, ўрта мусулмон маълумотига эга. Инқилобдан кейин Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси аъзолигига қадар бўлган бир неча масъул вазифаларда ишлаган. Ҳозирги вақтда (1926 йил, март – П.Р.) тижорат билан шуғулланади».¹

Қарши шаҳрининг кунботар томонида жойлашган Қилич Қўрғонча қишлоғидан бўлган Мирзо Наврўз мирохур, Епифанов жиғибийрон бўлиб айтганидек, Қарши қуролли қўзғолонидан кейин, 1921 йилда совет ҳокимияти ташкилотларига хизматга киради. У «Аксинқилобий ташкилот»нинг раҳбар ва фаолларидан бири сифатида, советларга қарши кураш мақсадини янада кучайтиради. БСБ ҚВ бўлими тергов гуруҳи раҳбари Епифанов бу ҳақда, «Мирзо Наврўз Пўлатов вилоят вақф бўлимининг бошлиғи бўлиб ишлаганида совет ҳокимиятига қарши кучли ташвиқот олиб бора-

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 1-бет.

ди, босмачилар гуруҳларини тузишда фаол иштирок этади. Совет ҳокимиятига қарши курашиш учун, жумладан, Мирзо Наврӯз Пўлатов бошқалар қаторида, вилоят собиқ милицияси бошлари Дониёрнинг 180 кишилиқ милиционерлар гуруҳи билан босмачилар томонига ўтиб кетишини ташкиллаштиради. У эса кейинчалик йирик қўрбошига айланиб, Анвар пошо билан биргаликда ҳаракат қилади. Мирзо Наврӯз Пўлатов у билан яқин алоқада бўлган, аҳоли ўртасида унинг гуруҳини жигитлар билан тўлдириб бориш ҳақида даъват қилган. Баҳромбойвачча, Турди тўқсоба, Гул оқсоқол ва бошқа қўрбошиларга ёрдам кўрсатиб келган.

Мирзо Наврӯз Пўлатов совет ҳокимиятида масъул лавозимларни эгаллаб турганида, «Аксиланқилобий ташкилот»нинг йиғилишларида бир неча марта қатнашган. Бу йиғилишларда босмачиларнинг алоҳида гуруҳларини тузиш, уларни керакли асбоб-аслаҳалар билан таъминлаш масалалари муҳокама қилинган.¹

Мирзо Наврӯз мирохур қамоққа олинганидан (1926 йил 22 март) бир ҳафта ўтиб, тергов ишлари бошланади. Гувоҳлар ҳам сўроқ қилинади. Мирзо Наврӯз мирохурга қарши кўрсатма берган «Аксиланқилобий ташкилот»нинг яна бир фаоли Мамашо (Муҳаммадшо) Дониёр ўғли 1926 йил 31 мартда терговчи Поляковга шундай дейди: «Қарши тумани ва Қарши шаҳрининг ўзида қуролли исённи тайёрлаш ишига Тоғайбек билан бирга Мирзо Наврӯз Пўлатов, Эрка амин қоравулбегги Дўстмуродов, Хўжаназар Инотуллаев, Маҳмаираимбек ва Абдурасулқулбек Адусатторовлар, Ҳожи

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 4-бет.

Абдулазиз мулло Боқихўжаевлар бош қўшган ва фаолиқ кўрсатган эдилар».¹

Ваган озодагининг фидойи курашчиси Мирзо Наврўз мирохур Пўлатовга ўша пайтда амалда бўлган жиноят тузукининг совет ҳокимиятини ағдариш, «босмачилик»ни ташкил этиш ва унга кўмак беришни кўзда тутувчи 76-моддаси қўйилади. Биргина шу модданинг ўзи айбдорни отувга ҳукм этиш учун кифоя эди, бироқ мирохурга «жиноятлари» учун тағин 61, 64, 183, 184, 114-моддалар ҳам тиркаб қўйилади.

Мулло Тожиддин Салимов – Қашқадарё вилояти Беҳбудий уездининг Бешкент волости, Бешкент қишлоғидан, 32 ёшда, ўрта мусулмон маълумотига эга, алоқа хизматида ишлаб келган, Амир даврида имомлик қилган. Амир Афғонистонга қочганда, у билан Мозори Шариф шаҳрига боради ва Амир хизмати қилади. Астойдил хизматлари эвазига «живачи» даражасига эришади. Кейинчалик юртига қайтади. Инқилобдан кейин бир қатор масъул лавозимларни эгаллайди. Ўзбекистон комфирқаси сафига киради».²

БСБнинг айблов шарҳида, унинг ҳақида, «1921 йилдан бошлаб Салимов «Аксилинқилобий ташкилот»га аъзо бўлиб, босмачиларга ёрдам кўрсатиш соҳасида фаол иш олиб боради. 1924 йил ёзида кўрбоши Даврон оқсоқол ўзининг 30 жигити билан Бешкент қишлоғига келади. У ҳузурига ижрокўм раиси Салимовни чақириб, у би-

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 108-бет.

² Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят БСБ ҚВ бўлими маълумотномасидан. Қаранг: Шу жамғарма, 108-бет.

лан махфий равишда суҳбатлашади. Салимов унга 6 дона миатиқ, 800 та ўқ ҳам тақдим этади»,¹ деб ёзилади.

1926 йилнинг 22 мартида БСБҚВ бўлими БСБ 4-махсус дивизиясининг командири Левин номига 56-ордерни² (рухсатнома) расмийлаштириб, муло Тождин живачи Салимовни қамоққа олиш ва уй-жойини тинтув қилишни топширади. Левин шу куни махсус дивизия аскарлари ва туманнинг катта милиционери Мирзоқобил Шарипов иштирокида топшириқни бажаради. Живачи қамоққа олинади, мол-мулки ҳатланади.

«Эрка амин Дўстмуродов – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий уездидаги Парғуза волостида қарашли Никуз қишлоғидан, миллати ўзбек, 45 ёшда, ижтимоий келиб чиқишига кўра – йирик бой, Амир амалдори – амин, инқилобдан кейин совет аппаратида қатор масъул лавозимларни эгаллаган, вилоят «Қўшчи» иттифоқининг раиси, Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг аъзоси бўлган».³

БСБҚВ бўлими тергов гуруҳининг бошлиғи Епифанов ўз шарҳида Эрка амин Дўстмуродов тўғрисида:

«1920 йилда Эрка амин Дўстмуродов ҳужум қилаётган (1920 йил 7 сентябрда бошланган советларга қарши қуроли қўзғолонни бостириш учун – П.Р.) қизил армияга қуроли қаршилиқ кўрсатишнинг фаол иштирокчиси бўлади. «Аксиа-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш, 2-бет.

² Шу жамғарма, 5-6-бетлар.

³ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш, 1-бет.

инқилобий ташкилот»нинг аъзоси сифатида, унинг топшириғига биноан совет аппаратиغا ишга ўтишга муваффақ бўлади, аввал вилоят «Қўшчи» иттифоқи раиси, кейин вилоят ижроия кўмитаси ва Бухоро халқ совет республикаси марказий ижроия кўмитасига аъзо бўлади, солиқ бошқармасида ишлайди.

Эрка амин Шўро хизматида бўлган даврида мулло Қаҳҳор,¹ Турди тўқсоба, Даврон оқсоқол, Баҳромхўжа, Дониёрбек каби кўрбошилар билан яқин алоқа боғлаган. Алоқалар 1922 йилдан 1924 йилгача давом этади. Алоқа шундай тусда бўлган: қизил армия қисмларининг ҳаракатланиши ҳақида хабар бериб туриш, босмачи гуруҳларини таъминлаш учун Парғуза кенти аҳолисидан турли солиқлар йиғиш, босмачиларга қуроолар ва ўқдорилар топиб бериш ва ш.к. Эрка амин «Аксилинқилобий ташкилот» томонидан босмачилар билан алоқа қилиш учун биркитилган бўлган. Эрка амин кўрбоши Турди тўқсобага 5 та уч нилаи милтиқ ва 500 сўм миқдорида пул беради...

Эрка амин «Аксилинқилобий ташкилот»нинг Касби шўъбаси бошлиғи Хатиб эшон билан жуда яқин алоқада. У билан баҳамжихат ҳозирда ўлдирилган кўрбоши Эшонқулни (Турсунов – П.Р.) босмачиликка даъват этганлар² деган айбловни келтиради.

БСБ терговчиси Поляков Эрка амин қамоққа олинганидан (1926 йил 22 март) кўп ўтмай, 30

¹ Мулло Абдуқаҳҳор Бухоро ҳудудида ҳаракатланган советларга қарши гуруҳлар кўрбошиси бўлган. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 79-бет.

² Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 2-3-бетлар.

мартда уни сўроқ қилишни бошлайди. Эрка амин Қарши шахрида қуроли исённи тайёрлашда фаол иштирокчилардан бири бўлганликда айбланади. Унинг «жинояти» совет ҳокимиятини қуроқ кучи билан ағдарилга қаратилганлиги учун олий жазони кўзда тутувчи моддаларга мувофиқлаштирилган эди.

«Маҳмараимбек Абдусатторов – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий уездининг Жумабозор волостига қарашли Чорбоғ Бойғунди қишлоғидан, миллати ўзбек, 35 ёшда. Ижтимоий аҳволи – бойлардан, таниқли Амир амалдори, қоравулбеги, Амир ҳукм сурган даврда унинг шахсий кўриқчиларидан бўлган. Отаси бек бўлган, ўрта мусулмон маълумотига эга. Инқилобдан кейин совет аппаратада қатор масъул вазифаларни эгаллаган».¹

Ҳарбий-сиёсий жазо органи бўлган БСБнинг Қашқадарё вилоят бўлими тайёрлаган «Шарҳ»ида, Маҳмараимбек ҳақида шундай дейилади:

«Маҳмараимбек Абдусатторов Жумабозор (Косон туманида – П.Р.) ижроия қўмитасининг раиси бўлиб ишлаган пайтда «Аксиланқилобий ташкилот» аъзоси сифатида, унинг топшириғи билан, шаҳардан олисда бўлишига қарамай, босмачиларнинг ташкиллаштиришга бош-қош бўлади, босмачиларнинг фаол кўмакчиларидан бирига айланади. Амир қочгандан сўнг, Маҳмараимбек алоҳида гуруҳ тузади. Укаси Абдурасулқулбек, бойғундилик Остон, Алиқулбек, Лағмон қишлоғидан бўлган Ғани ва бошқа кўпгина кишилар билан қуроқ-яроғ тўплайди. 1922 йида Маҳмараимбекнинг совет ишига ўтишига

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: Шу жамғарма, 2-3-бетлар. ... (с.1)

йўл очилади, у Жумабозор ижроия қўмитаси раислиги лавозимига тайинланади.

Маҳмараимбек Абдусатторов 1924 йилда босмачилар ҳукм сурган даврда уларга фаол ёрдам кўрсатади, қўрбоши Даврон оқсоқолнинг яқин ҳамкорларидан бўлган».¹

Тергов «Айблов хулосаси»да Маҳмараимбек Абдусатторовга қўйилган ЖКнинг 61, 76/1-2 қисмлари, 83, 114-моддалари тўла исботини топган деб қайд этилади. Бу эса судда унга нисбатан отув ҳукмини қўллашга восита бўлади.

«Абдурасулқулбек Абдусатторов – Маҳмараимбекнинг укаси, 25 ёшда, бошланғич мусулмон маълумотиغا эга. Қоравулбеги, Амир саройида унинг шахсий қўриқчиларидан бўлган».²

Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) у ҳақда ҳам етарли маълумот тўплаган. «Шарҳ»да, жумладан, «Абдурасулқулбек совет аппаратида хизмат қилмаган, – дейилади, – 1921 йилда «Аксинқилобий ташкилот» топшириғи билан Жабборбек (Яккабоғ ҳудудида ҳаракатланган советларга қарши жанговар гуруҳ қўрбошиси), Иброҳимбек (Самарқанд, кейинчалик Шарқий Бухорода кураш олиб борган – П.Р.) тўдаларига қўшилган. Бу қўрбошилар томонидан Афғонистонга, Амир ҳузурига махсус топшириқ билан бориб келган. Абдурасулқулбек то 1923 йилгача «Аксинқилобий ташкилот» аъзоси бўлиб турган. 1923 йил охирида, босмачиликнинг мағлуб этилишидан (Шарқий Бухорода) кейин, Абдурасулқулбек акасининг

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 9-бет.

² Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 10-бет.

ижроқўм раиси эканлигидан фойдаланиб, уйига қайтади, лекин расмий равишда ҳукуматга таслим бўлмайди».¹

Акаси билан олдин-кейин, 1926 йилнинг 23 мартда қамоққа олинган Абдурасулуқубек қисматида фожиавий йўналиш шу кундан бошланади.

«Мулло Неъмат Шодмонов – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий уездининг Файзобод волостида қарашли Тахтапуа қишлоғидан, ўзбек, 34 ёшда. Олий мусулмон маълумотига эга, ижтимоий мансублиги – деҳқонлардан. Советлар хизматида бўлмаган. 1921 йида «Аксинқилобий ташкилот» аъзоси сифатида Жабборбек ва Дониёрбек тўдалари билан икки ўртадаги алоқани йўлга қўйган. Босмачиларга «Аксинқилобий ташкилот» хатларини етказиб турган. Улар учун милтиқлар, ўқдорилар ҳозирлаган, босмачиларнинг унга ишончи катта бўлган».²

Мулло Неъмат «Аксинқилобий ташкилот» фаоллари орасида биринчилардан бўлиб қамоққа олинган. У 1926 йилнинг 24 январида БСБҚВ бўлими томонидан ҳибс қилинади. Унга нисбатан 1926 йилнинг 11 февралда ЖКнинг 76-моддаси 2-қисмида кўзда тутилган жиноятни содир этиш айби қўйилади. «Айблов худосаси»да:

«1923 йида мулло Неъмат Шодмонов Остонақуа ва Жалилқал деганлар билан ҳамкорликда иккита рус қизил аскарни ўзларига оғдириб олиб, уларни Жабборбек қўрбоши ихтиёрига олиб боради. Босмачилар тарафига ўтган қизил аскарлар

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 10-бет.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 5-бет.

«люйсе» русумидаги бир пулемёт-автомат ва унинг 1200 дона ўқ-патронини ҳам ўзлари билан бирга олиб кетадилар»,¹ – дейилади.

Мулло Неъмат Шодмонов «жиной иши» ҳам 33-ишга тиркалади ва у Мирзо Наврўз Пўлатов ва бошқа «Аксинқилобий ташкилот» фаоллари қаторида 1927 йилнинг 6-9 июль кунларида суд қилинади.

«Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий шаҳри, 1-туманига қарашли Хитой (ҳозирги Темир йўл мавзеси – П.Р.) қишлоғидан, миллати ўзбек, 54 ёшда, ижтимоий келиб чиқиши – таниқли савдогар бойнинг ўғли, ўзи ҳам катта бой, тижоратчи, қоравулбеги даражасидаги Амир амалдори, ўрта мусулмон маълумотига эга».²

«Аксинқилобий ташкилот»нинг қамоққа олинган фаолларини айблаш юзасидан ёзилган БСБ шарҳида Ҳожи Абдулазиз ҳақида қуйидагилар айтилади:

«Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев «Аксинқилобий ташкилот»нинг кўзга кўринган аъзоларидан бири. Совет ҳокимияти ҳукм сурган даврдан бошлаб, босмачилар ҳаракатига ғоявий раҳбарлик қилиш ва алоҳида гуруҳлар ташкил этиш билан шуғулланган. «Аксинқилобий ташкилот» берган топшириққа кўра, аҳоли ўртасида босмачиларни қўллаб-қувватлаш, ўғилларини улар сафига қўшиш ҳақида кучли тарғибот-ташвиқот олиб боради. Хусусан, вилоят милицияси бошлиғи Дониёрнинг 180 та қуролланган милиционер-

¹ Шу жамғарма, 11-12-бетлар.

² Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: Шу жамғарма, 4-бет.

лар билан босмачилар томонига ўтиб кетиши унинг томонидан ташкиллаштирилган. Боқихўжаевнинг уйидан кейинчалик қўрбоши Дониёрнинг буюмлари топилган, бунинг учун у 1923 йилда ҳам қамоққа олинган эди. Бироқ «Аксилинқилобий ташкилот» ва ҳокимият тепасида турган кишилар қўллаб-қувватлаши билан озод этилган эди.

Қамоқдан қутулганидан сўнг Боқихўжаев Баҳромбойвачча, Турди тўқсоба, Гул оқсоқол ва бошқа майда тўдалар қўрбошилари билан яқин алоқа боғлайди. У ўзи бевосита алоқада бўлган Анвар пошо билан қўрбошиларнинг совет ҳокимиятига қарши курашини мувофиқлаштириш ҳаракатида бўлади».¹

Энг ачинарли жойи шундаки, Ҳожи Абдулазиз 1909 йилда Қарши қалъасининг шарқий тарафида, уйига яқин жойда яхши ният билан, илм ва зиё маскани сифатида қурдирган ўз мадрасасида маҳбус бўлиб ётади. Ҳожи Абдулазиз мадрасаси вилоят қамоқхонасига – Ахлоқ тузатиш уйига айлантирилган эди.

«Хўжаназар Иногуллаев – Қашқадарё вилояти, Беҳбудий уездининг Қамашпи волостида қарашли Денов қишлоғидан. Миллати ўзбек, 62 ёшда, саводи йўқ. Ижтимоий келиб чиқиши – йирик бой, «мирохур» унвонидаги амир амалдори».²

Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими тергов гуруҳининг бошлиғи Епифанов унинг ҳақида «Шарҳ»да шундай тавсиф келтиради:

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 12-бет.

² Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: Шу жамғарма, 5-бет.

«Хўжаназар Инотуллаев совет хизматида бўлмаган. У «Аксилінқилобий ташкилот» топшириғи билан босмачилар билан яқиндан алоқа ўрнатади, уларга ёрдам кўрсатишда фаол иштирок этади, қуро-яроғ, ўқ-дори етказишда иштироқ кўрсатади. Масалан, қўрбоши Гул оқсоқол тўдасига 5 та ўн бир отар инглиз милтиғини беради. Инотуллаев Шакаржўй қишлоғи яқинидаги порох ишлаб чиқариш корхонасига хужум уюштириб, 11 та рус муҳандис ва ходимларини ўлдиради, винтовка ва бир қути патронни олади. Ишлаб чиқариш гуруҳи жойлашган станция яқинда этилади, бу ерда мавжуд бўлган 36 ботмон порох Инотуллаев уйига олиб кетилади ва кейинчалик босмачиларга тарқатилади.

Хўжаназар Инотуллаев 1924 йида босмачиларга кўрсатган ёрдами учун қамоққа олинган эди. Лекин ўрнатган алоқалари туфайли ҳибсдан чиқарилган». ¹ Хўжаназар мирохур «Аксилінқилобий ташкилот»нинг кўзга кўринган фаоли сифатида 1926 йил 22 март куни қамоққа олинган эди. Бу унинг совет ҳокимияти томонидан иккинчи марта ҳибс этилиши эди.

«Муҳаммадшо (Мамашо) Дониёров – 41 ёшда, араб, Бехбудий уездининг Қамаш қишлоғидан. Мирохур, ўрта мусулмон маълумотига эга. Оилали, 5 нафар боласи бор. 1923 йида Бухоро халқ совет республикаси Бош сиёсий бошқармаси (ГПУ) томонидан босмачиларга ёрдам беришда айбланиб қамоққа олинган, 5 ойдан кейин озод этилган». ²

Мамашо Дониёров «Аксилінқилобий ташкилот» фаоли сифатида 1926 йилнинг 30 март кунинда

¹ ҚВДА. 172-жамгарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 108-бет.

² Шу жойда.

БСБҚВ бўлими томонидан қамоққа олинади. Тергов жараёни оғир ва даҳшатли кечади. Мирохурни ўзининг сафдошларига қарши кўрсатма беришга мажбур этадилар. Айни вақтда, пихини ёрган БСБ сўроқчилари Мамашо мирохурнинг аксилинқилобий фаолиятини фош этишга ҳозир бўлган гувоҳларни ҳам топиб қўяди. Улардан бири, Қамашни қишлоғи ревкоми раиси Ҳайдар Ёдгоров мирохурга қарши кўрсатма бериб, шундай дейди:

«1920 йилда Қаршида совет ҳокимиятига ва қизил армияга қарши олиб борилган қуроли қўзғолонга Нуриддин хожа Оғолиқ, Аҳрорбек ва Тоғайбеклар бошчилик қилган. Қизиллар Қарши шаҳрини эгаллай бошлагач, Қамашни қишлоғидан Мамашо Дониёров, Денов қишлоғидан Хўжаназар Инотуллаевлар исёнчиларга ёрдамга 500 га яқин кишини бошлаб келадилар. Советлар Қаршини босиб олаётганда Мамашо Дониёров ва Хўжаназар Инотуллаевлар энг охирги кучлари қолгунча курашадилар. Қизил аскарларга қарши 4-5 кун жанг олиб боргандан кейин енгилиб, улар уйларига қочишга мажбур бўладилар».¹

Қарши қуроли қўзғолонининг фаол иштирокчиларидан бўлган Мамашо мирохур Дониёр ўғли Беҳбудий Ахлоқ тузатиш уйидан – вилоят қамоқхонасидан қочишга муваффақ бўлади. Унинг кейинги ҳаёт йўли Афғонистон билан боғланади.

Музаффархожа Ҳотамхожа ўғли – Беҳбудий уездининг Касби қишлоғидан, 44 ёшда, маълумотли, бой, «Ўроқ» унвонидаги Амир амалдори, инқилоб даврида (1920 йил – П.Р.) Касби ревкомининг раиси бўлган. Инқилобнинг биринчи кун-

¹ Шу жамғарма, 117-бет.

ларидан босмачиларнинг ашаддий хайрихоҳи ва кўмакчиси бўлган, қўрбоши Турди тўқсоба билан мунтазам алоқа ўрнатган. Қарлик қишлоғида унга бир тўриқ от ва миатиқ ҳадя қилган. Собиқ Амир оролиғи (Нуриддин хожа) томонидан Музаффархожага сақлаш учун 1300 та қорақўл териси берилган. Инқилобга қадар Ҳотамхожаев Амир молиявий-хўжалик амалдори Исмоил девонбеги билан яхши муносабатда бўлган. У Ҳотамхожаев воқитчилигида Амир саройи учун озиқ-овқат тайёрлашни амалга оширган».¹

«Аксилинқилобий ташкилот»нинг Касби тармоғи бўйича масъул бўлган Хатиб Эшон ва Музаффархожалар вилоятнинг қўйи ҳудудларида советларга қарши мунтазам кураш олиб борувчи жанговар гуруҳлар тузиш соҳасида фидойилик кўрсатади. 1922 йилда Косонда, Жейнов ва Қамашада советларга қарши ҳаракат кучайиб кетишида уларнинг амалий ҳиссаси катта бўлади.

Турди тўқсоба, Гул оқсоқол, Даврон оқсоқол, мулло Жума, Жума қоравулбеги, Эшонқул Турсун, Саидхўжа Самад ўғли, Чори ясовулбоши, Шерқул каби қўрбошилар шу йили Косон туманида совет ҳокимиятига кескин зарбалар беради. Тумандаги совет идоралари (ш.ж. милиция, маориф) ёппасига «босмачилар» томонига ўтиб, қизилларга қарши жанглар олиб боради. Музаффархожа ўз қариндош-уруғларидан 60 кишини қуроллантириб, Турди тўқсоба гуруҳига мададга юборади. У бу вақтда Касби ревкомининг раиси вазифасида ишлаб турар эди.

¹ Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими маълумотномасидан. Қаранг: Гулора Равшанова, Поён Равшанов. Мозий сабоғи. – Т.: «Янги аср авлоди», 2008, 21-бет.

Музаффархожа «Аксинқилобий ташкилот»-нинг топшириғи билан бевосита Афғонистонда яшаётган Амир Сайид Олимхон қароргоҳи билан алоқа ўрнатган. Бу ишда у Каркидан бўлган мулло Жума қоравулбегини восита қилади. Мулло Жума советлар томонидан 1923 йилда Каркида отилади.

Касбилик 42 ёшли мулло Аймурад Бобожон ўғли¹ ҳам 1926 йил 22 мартда қамоққа олинади. Унга БСБ (ГПУ) «Ғарбий, Ўрта ва Шарқий Бухоро босмачиларини боғловчи алоқа ҳалқаси» деган тавсифни бериб, жиноий иш қўзғатади. 1926 йилнинг 20-22 март кунларини БСБ, айтилгани каби, «Аксинқилобий ташкилот» аъзоларини бутун вилоят ҳудудида қўлга олишнинг катта мавсумига айлантирган эди. Касбидаги қаршилик ҳаракати бошлиқларини қамоққа олган БСБ, ўз човутини Жейновга ҳам ёзади. 1926 йилнинг 22 мартада мулло Ашур Саид ўғли ва Чори живачи Ражабовлар² қамоққа олинади. Уларга нисбатан қабул этилган «Айблов хулоса»сида, жейновлик ватанпарварларнинг Амир билан алоқани йўлга қўйганлиги, қурол-яроғлар тўплаганлиги, Туркманистондаги озодлик ҳаракатига ёрдам кўрсатганлиги қайд этилади. Ҳар иккала фидойи курашчига нисбатан совет ҳокимиятини ағдаришни кўзда тутувчи жиноятни содир этиш айблови (ЖКнинг 76-моддаси 1-2-қисмлари) қўйилган.

Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли – 1920 йилнинг 24 декабрида Шаҳрисабзда «Аксинқилобий ташкилот» томонидан амалга оширилган қуроли қўзғолоннинг раҳбарларидан ва фаол

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 75-иш, 53-бет.

² Шу жамғарма, 2, 153-бетлар.

иштирокчиларидан бири. Қуроли исён Остон қоравулбеги, Жамол живачилар томонидан бошқарилган. Ражаб амин, Умар аминлар алоҳида гуруҳларга бошчилик қилиб, совет ҳокимияти кучларига қарши ҳужум уюштирадилар. Қуроли валаён қизил армиянинг қўшимча қисмлари Самарқанддан олиб келинган, мағдубиятга юз тутди. Исёндан кейин, унинг тирик қолган айрим фаоллари Афғонистонга ва бошқа жойларга қочишга мажбур бўладилар. Улар орасида 73 ёшли Абдул Ҳофизхўжа ҳам бўлган. У Афғонистонда ўн бир ой туриб, яна Шаҳрисабзга қайтиб келади. Орадан кўп вақт ўтар-ўтмас, 1926 йил 25 мартда БСБ уни қамоққа олади.

Шаҳрисабзда 1926 йил бошларида амалга оширилган қамоққа олишларнинг тўла манзараси ҳозирча тикланган эмас. Шу даврда «Аксиланқилобий ташкилот»га боғланиб, унинг фаоллари сифатида қамоққа олинганлардан яна Назар Абдуқодиров ва Бобохўжа Муқимхўжа ўғли исми шарифларини биламиз. 1926 йилга тааллуқли БСБ маълумотларида: «Назаркал Абдуқодиров – кенасас қавмидан чиққан, 29 ёшда, ўзбек. Уруғи орасида мавқеи катта. Амир даврида камбағал бўлган, обрў-эътиборли, феъли тез, босмачилиги сабаб, аҳолига таъсири катта»,¹ – дейилади. Назар Абдуқодиров қамоққа олинганидан кўп ўтмай, отиб юборилган.

Бобохўжа Муқимхўжа ўғли. БСБнинг у ҳақидаги маълумотномасида кўрсатилишича, 40 ёшда бўлган. У «хўжалар авлодидан, уруғи кенасас, катта обрў-эътиборга эга, аҳоли ўртасида мавқеи баланд, аини вақтда эшон ва йирик бой

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 50-бет.

ҳисобланади. Амирлик давридан эшон бўлиб келган, шахсан Тангри Берди додхо кўрбоши билан яқин алоқада бўлиб келган»,¹ – дейилади ушбу маълумотномада.

Бош сиёсий бошқарма «Аксиланқилобий ташкилот»нинг Шаҳрисабз қаноти фаолларининг изидан кўп йиллар давомида тушиб, агентлар, узунқулоқлар орқали етарлича маълумот тўплаган. «Айблов хулосаси»да бу яққол сезилиб туради. «Бобоҳўжа эшон Назаркал билан биргаликда Берди додхо (Шаҳрисабз ва Китобда советларга қарши ҳаракат олиб борган таниқли кўрбоши – П.Р.) тўдасига фаол ёрдам кўрсатиб келади, кўрбошига миатик, ўқ-дори ва бошқа захиралар етказиб туради. Булардан ташқари, аҳоли орасида тесқари ташвиқот олиб боради, босмачи тўдалари учун жигитлар топиб жўнатиш билан шуғулланади»,² дейилади.

Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли 1920 йилнинг 24 декабрида Шаҳрисабзда бошланган халқ ғалаёнида Шакартери, Ноқи, Шавкан ва бошқа қишлоқлардан неча юзлаб кишиларни исёнга бошлаб келади. Қуроли кўзғолон мағлубиятидан кейин у қизил армия қисмлари томонидан қамоққа олинади. Лекин жасур курашчи Шаҳрисабз турмасидан қочиб кетишга муваффақ бўлади. У ўзи билан назоратчиларнинг иккита миатигини ҳам олиб кетади.

Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли, Бош сиёсий бошқарма эътирофига кўра, «1920 йил инқилоби (1920 йил 24 декабрь – П.Р.) пайтида советларга қарши курашнинг фаол иштирокчиси ва «Ёш бухоролик-

¹ Шу жамғарма, 50-51-бетлар.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 3-руйхат, 11-иш, 50-51-бетлар.

лар» ҳаракатини бостиришнинг раҳбарларидан бири ҳисобланади. У Судур Эшон¹ билан ҳамкорликда 3 мингга яқин аҳолини тўплаб, улар билан Шаҳрисабзга ҳужум уюштирган ва мағлуб бўлиб, Афғонистонга қочишга мажбур бўлган эди». ² Бобоҳўжа Муқимхўжа ўғли 1926 йилнинг баҳорида қамоққа олиниб, 1927 йилнинг 27 январь кунда суд қилинади. Озодликнинг фидойи курашчисига оғир жазо белгиланади, мол-мулки мусодара этилади.

Ҳайит амин Холмўмин Махсумбобо ўғли – Яккабоғнинг Сандал қишлоғидан бўлган. У 1925 йилнинг 2 ноябрида «Аксинқилобий ташкилот»нинг Яккабоғ тармоғи раҳбари сифатида БСБ томонидан қамоққа олинади. Ҳайит амин қамалган пайтда 57 ёшга кирган эди. Унга нисбатан Жиноят тузукининг совет ҳокимиятини ағдаришни кўзда тутувчи 76-моддаси 2-қисми қўйилади. Ҳайит амин қўрбоши Тангри Берди додхо гуруҳини моддий қўллаб-қувватлашда, уларга қуроляроғ, от-уловлар етказиб бериб туришда айбланади. Яккабоғда советларга қарши ҳаракатланган Жабборбек қўрбоши ҳам Ҳайит аминдан маслаҳат ва қўмак олиб турган.

Дагар полвон Достонқул ўғли – «Аксинқилобий ташкилот»нинг Фузор тармоғи раҳбари бўлган. 1920 йил 6 сентябрдан кейин, Фузор советлар қўлига ўтгач, батрақлар томонидан инқилобий қўмита – ревком раислигига сайланади. У Қарши Отолиғи Нуриддин хожа билан маслақдош

¹ Судур Эшон Абдуворис ўғли – Шаҳрисабз қуроли қўзғолони раҳбарларидан бири, Китоб ҳокими бўлиб турган, қўзғолондан кейин, тинтув пайтида отиб юборилган.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 51-бет.

бўлган. Нуриддин хожа Беҳбудий шаҳар ревкоми раиси сифатида совет ҳокимиятининг талончилик сиёсатига қарши кескин чоралар кўради. «Аксилинқилобий ташкилот»нинг раҳнамоси ўлароқ, совет хизматида бўлганида, юртда ниҳоятда танқис бўлиб қолган сўнгги ғаллани Россияга жўнатишга тўсқинлик қилади. Шундай йўл тутиш совет хизматида бўлган қаршилик ҳаракатининг ҳамма фаолларига ҳам топширилади. Дагар полвон унинг изидан бориб, Фузор ғалласини – қаҳатчилик ёқасига келиб қолган аҳоли ҳаёт-мамоти бўлган донни яширтиради. Нуриддин хожа билан бир вақтда айбланиб, Қарши қамоқхонасига ташланади ва отиб юборилади.

Муҳаммад Амин Дагар полвон ўғли – Фузор туманидаги советларга қарши курашнинг фаол иштирокчиларидан бири. У отаси, машҳур полвон Дагар Достонқул юртпарварлик ишининг изчи давомчиси сифатида совет ҳокимиятини афдариш учун фидойилик кўрсатади. Фузорда тузилган аравакашлар артели раиси бўлади. Муҳаммад Амин (Мадамин, Дамин) Дагаров Фузорда До-ниёр қўрбоши, Иброҳимбек ва Анвар пошо билан яқин алоқа ўрнатади. Уларга моддий кўмак беради, қурол-яроғлар етказиб туради. Акселинқилобий ҳаракати учун 1926 йил мартида қамоққа олинади. Унинг устидан кўргазмали суд 1927 йилнинг 23 августига¹ белгиланади. Мадамин Дагаров ЖКнинг 77-моддаси 3-қисми билан айбланган эди. Жасур қасоскор турмадан қочади. Унинг кейинги ҳаёти Душанбе шаҳри билан боғланади. БСБнинг узун қўли бу ерга ҳам етиб келади ва у 1937 йилда яна қамоққа тушади.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 2-бет.

Гузориқ Ватан озодлигининг исми шарифлари номаълум қолиб келган курашчилари – Дағар полвон ва унинг ўғли ҳақида 2007 йида¹ тарихий қисса ёзилади ва Тошкентда, «Янги аср авлоди» нашриётида чоп этилади.

Ватан озодлиги учун жон фидо қилган ватандошларимиз, миллатдошларимиз, ҳамюртларимиз, ҳамқишлоқларимиз неча ўн минглаб кишиларни ташкил этади. Таассуфки, уларнинг барчасининг исми шарифларини билмаймиз, номларини хотира китобларига ёзиб қўя олмаимиз. Мустабид тузумга қарши курашни ташкил этган, қўзғолонларга бевосита раҳбарлик қилган, жанговар гуруҳларни тузган, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаган озодлик курашчиларининг ҳам аксарияти шаҳид кетган, қамалган, мол-мулки мусодара этилган, бадарға қилинган, отиб ташланган... Уларнинг ҳам сони неча мингларга етган. Бу курашчилар ҳақида ҳам жуда кам нарсаларни биламиз. Тарих қатидан топиб, билаётганларимизни мусаллам тутмоғимиз, авлодларга етказмоғимиз вожиб. Миллат ва Ватан манфаати, келажаги, мустақиллиги учун бу сабоқ ниҳоятда керак, эрк курашчилари руҳи муқаддас, қутлуғ ва шарафларга лойиқдир.

32

«Аксиланқиқабий ташкилот»нинг Қарши, Косон, Денов, Қамаш, Жейнов, Тахтаул, Бешкент каби шаҳар ва қишлоқларида 1926 йилнинг 20-22 марти кунларида Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё

¹ Поён Равшанов. Дағар полвон. Тарихий қисса. – Т.: «Янги аср авлоди», 2007.

вилоят бўлими томонидан қамоққа олинган раҳбарлари ва фаолларидан Мирзо Наврўз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовлар, Хўжаназар Инотуллаев, Мулло Тожиддин Салимов, Мулло Абдулазиз Боқихўжаев, Мулло Неъмат Шодмонов, Очил оқсоқол Соиповлар қисмати қандай яқун топган эди? Бу саволнинг жавоби бутун ҳам қалбида Ватан меҳри бор, элни, эртанги кунни ўйлайдиган юртдошларимизни қизиқтириши табиий. Улар қамоққа олинган ўша, долғали 20-йилларда ҳам элимиз, халқимизда ватанпарварларни советлар чангалидан қутқариш ҳаракати ниҳоятда кучли бўлган эди.

Озодлик курашчиларини ялпи қамоққа олишлар бошланган 1926 йилда вилоят аҳолиси уларни озод қилиш талаби билан совет ҳокимияти органларига, ижроия қўмита ва Бош сиёсий бошқармага аризалар ёзади. 1926 йил 9 февралда Бешкент волости ишчи-деҳқонлари Қашқадарё вилоят фирқа қўмитасига мулло Тожиддин Салимов ноҳадан қамалганлигини ўз арзномаларида баён этиб, бу хусусда гувоҳ ўтишларини уқдирадилар. Арзномага Рўзи оқсоқол, Бобомурод Ҳамро ўғли, Ботир, Ҳақберди, Кенжа, Саттор, Қарши, мулло Сафарқул, фирқа аъзоси Баҳодир Аллаев, Амин Ғаниев, Диамурод, Холиқберди Худойберди ўғли, Абдулла, фирқа аъзоси Маҳмудқул Қосим ўғли, Равшанқул Абдужаббор ўғли, Турсунмурод Муҳаммадқул ўғли, Ҳалил Карим ўғли, Обрўй Алмамат ўғли, Очил Нодир ўғли, Барно Нажимов, Турдиев, Ўлжа Оқмирза ўғли, Очил Худойқул ўғли, Мирзо Ҳасан, Бобоёр ўғли¹ каби кишилар имзо қўйганлар.

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш; 35-бет.

1926 йилнинг 19 апрелида, «Аксилинқилобий ташкилот» фаоллари қамоққа олинганидан қарийб бир ой ўтгач, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқиҳўжаев яшаб келган Беҳбудий (Қарши) шаҳрининг Хитой маҳалласи оқсоқоллари Қашқадарё вилоят сиёсий идорасига (БСБ) ариза билан мурожаат этиб, «бизлар фуқаро-деҳқонлар сўраймизким, мазкур Ҳожи Абдулазизни ҳеч бир гуноҳи йўқлиги учун озод қиласиз»¹ деган талабни илгари сурадилар. Аризада Хитой маҳалласи оқсоқоли Пиримқул Бухорий, Файзи Ҳотам ўғли, Нурулло Абдушукур ўғли каби 28 фуқаро исми шарифлари рақам этилган.

Қашқадарё вилоят ижроия кўмитасига Никуз (Косон тумани) қишлоғи аҳли номидан Ҳайдар Жаббор ўғли, Хол Аҳмад Ҳайит ўғли тарафидан талабнома битилиб, Эрка амин Дўстмуродовни² қамоқдан озод этиш сўралади. Бундай арзнома-талабномалар Тахтапул қишлоғи аҳолиси томонидан вилоят ижроия кўмитасига, БСБ вилоят бўлимига бир неча бор йўланади. Тахтапул қишлоғи таркибида бўлган Файзобод ижроия кўмитаси раиси мулло Қурбон Назар ўғли 1926 йил 2 февралда БСБ вилоят бўлимига мулло Неъмат Шодмоновнинг гуноҳсизлигини далилловчи³ аризани беради. Тахтапуллик деҳқонларнинг мулло Неъматни озодликка чиқариш юзасидан ёзган ариза ва талабномалари сони ўндан ошади. Қишлоқ аҳли ҳамжиҳат бўлиб, озодлик курашчисини ёқлайдилар.

Мирзо Наврўз Пўлатов, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовларни қамоқдан чи-

ОСМИ ҚАЛАНШИҲ ИБРАҲИМ НАТҶ

¹ Шу жамғарма, 145-бет.

² Шу жамғарма, 150-бет. *Савони Тарихийи Қашғар* - Тошкент

³ Шу жамғарма, 208-бет. *Ҳақиқат* - Самарқанд, 1927 йил.

қариш ҳаракати ҳам қизғин тус олади. Қилич Қўрғонча қишлоғининг кўзга кўринган, ҳурматли кишиларидан Бўрон Пўлатов, Эшмурод Бекмуродов, Абдунаби Қурбонов, Раҳмон оқсоқол Эшқуловлар БСБ Қашқадарё вилоят бўлимига 1926 йил 29 апрелда ариза бериб,¹ гуноҳсиз қамалиб ётган Мирзо Наврўз Пўлатовни озод этишни талаб қилдилар.

Косон туманининг Чорбоғ Бойғунди қишлоғидан 23 та деҳқон, улар жумласида Долимурод Қаҳҳор ўғли, Алиқул Абдуназар ўғли, Парда Самад ўғли, Турди Умарқул ўғли, Шоймардон Тўхта амин ўғли, Хўжақул Раҳматқул ўғли совет ҳокимияти органларига Маҳмараимбек Абдусаттор ўғлини озодликка чиқаришни сўраб ариза ёзадилар. Шу аризада Маҳмараимбекнинг укаси Абдурасулқулбекнинг ҳам ноҳақдан² қамалиб ётганлиги айтилади.

Қамаши қишлоғидан советларни ағдаришга қаратилган қаршилик ҳаракати учун 1926 йил баҳорида ҳибсга олинган таниқли мирохур Мамашо Дониёр ўғлини озод этиш ҳам ташкилий тус олади. БСБ вилоят бўлимига Мирохурни озод қилиш талабини қўйганлар кўпчилик бўлиб, улар орасидан Маъмур Ҳаким ўғли, Олмос Йўлдош ўғли, Жўрақул Бойназар ўғли, Оллоқул Абдулқосим ўғли, Исҳоқбой Эшонқул, Ҳамид Ота ўғли, Ҳайдарқул, Мунаввар Раҳим ўғли, Мукаррам, Қўчқор каби³ кишилар исми шарифларини келтириб ўтиш мумкин.

Мамашо Дониёр ўғли билан бир вақтда, 1926 йил март ойи охирларида Қамаши қишлоғидан

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 341-бет.

² Шу жамғарма, 343-бет.

³ Шу жамғарма, 352-бет.

Хўжаназар Иқбол ўғли¹ ҳам қамоққа олинган эди. Афсуски, бу инсоннинг кейинги тақдири ҳақида архив ҳужжатларида бошқа маълумотлар учрамади.

1926 йилнинг апрель май ойларида совет ҳокимияти муассасаларига, жазо органларига «Аксил-инқилобий ташкилот»нинг қамоққа олинган фаолларини озод этиш талаби жамоа аризалари ми-солида ўзига хос сиёсий кампания даражасига кўтарилади. 1926 йилнинг 8 майида Бешкент қишлоғидан Анвар Самариддин ўғли, мулло Рўзи Қурбон ўғли, мулло Ҳасан Салом ўғли, Вафоқул, мулло Йўлдош, Бозорбой Рўзи ўғли, жами 17 киши² мулло Тожиддин Салимовни қамоқдан озод этиш талаби билан Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасига мурожаат қиладилар.

Қамоққа олинганларнинг қариндош-уруғлари, бола-чақалари ҳам тазйиқдан четда қолмаган. Уларнинг озодликда бўлган оила аъзолари совет ҳокимияти органларига, маҳаллий ташкилотларга мунтазам равишда ёрдам сўраб борганлар, аризалар берганлар. Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаевнинг хотини Қандимой Умар қизи 1927 йилнинг 19 июнида республика олий судига ариза ёзишга мажбур бўлади.

Никуз қишлоғи аҳолисидан 50 киши 1926 йил 26 апрелда Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасига Эрка амин Дўстмуродовни ноҳақ қамоққа олинганлиги сабабли, озодликка чиқариш талабини қўяди. Ариза ҳошиясига «БСБга, сизнинг ихтиёрингизга»³ деган виза қўйилади, холос.

¹ Шу жамғарма, 350-бет.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, (13) 20-иш, 362-бет.

³ Шу жамғарма, 356-бет.

Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими 1926 йил февраль-март ойларини «Аксиллинқилобий ташкилот»нинг совет ҳокимиятига қарши фаолият кўрсатаётган раҳбарлари ва аъзоларини ялпи қамоққа олиш кампаниясига айлантирган эди. «Аксиллинқилобий ташкилот»нинг жойларда, асосан, қишлоқларда қўлга тушмай қолган вакиллари советлар қамоққа олган ўз сафдошларини қутқариш ҳаракатини бошлаб юборади. Бу ҳаркат қишлоқлар аҳолисини «йўқсиллар ҳукуматига» ариза ва талабномалар ёзишни ташкиллаштиришда кўзга ташланади. Қилич Қўрғонча, Хитой (Беҳбудий шахри маҳаллалари), Чорбоғ Бойғунди, Гувалак, Тахтагул, Денов, Қамашинингари қишлоқларнинг оқсоқоллари бошчилигида совет идораларига, жазо органларига аризалар, талабномалар оқиб кела бошлайди. Одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, вилоят ижроия ва фирқа кўмитаси, БСБ вилоят бўлими жойлашган бинолар ёнидан неча кунлаб кетмайдилар. Бу ишлар ортида «Аксиллинқилобий ташкилот»нинг ҳали қамоққа олинмаган фаоллари турганигини фаҳламай бўлмайди.

Қарши ва унинг теварак-атрофида сиёсий маҳбустларни озодликка чиқариш ташкилий тус олгани каби Шаҳрисабз ва унинг қишлоқларида, Китобда ҳам бу ҳаркат кенг қанот ёйган эди. «Аксиллинқилобий ташкилот»нинг фаолларидан Бобохўжа Муқимхўжа ўғли, Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли кабилар Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими томонидан қамоққа олингач, уларни қутқариш сиёсий кампания шаклини олади. Китоб туманининг Гадейтопмас қишлоғи аҳолисидан Раҳимқул Худойқул ўғли, Нурбобо Қурбон ўғли, Шариф Назар ўғли, Раҳимқул Ёрбобо ўғли, Абдужалил Абдуҳалил ўғли, Абдужалил Норқул ўғли, Раҳматулла Бойназар ўғли, Ра-

Химқула Қурбон ўғли, Бердиқул, Холбобо, Ражаб-бой, Хоамурод Бобо ўғли, Ақил Шойим ўғли, Саодат Ашқула ўғли, Убайдулло Саттор ўғли, Бердиёр Боймат ўғли, мулло Мурод Шоузоқ ўғли, Турсунқула Идрис ўғли, Шойимқула Омон ўғли, Жўрақула Муқим ўғли, Қўйсин Бердиқула ўғли, Эамурод Нормурод ўғли, Абдуқодир Бобомурод ўғли¹ сингари, жами 25 киши Бобохўжа Муқимхўжа ҳимоясига кўкрак кериб чиқади.

1926 йилнинг 23 августи куни Шаҳрисабзнинг тўрт қишлоғи – Шакартери, Ноқи, Ширамон, Пойча аҳолисидан юзга яқин киши туман ижроия қўмитасига Бобохўжа Муқимхўжанинг бегуноҳлиги туфайли қамоқдан озод этилишида ёрдам кўрсатилишини талаб қилиб, ариза берадилар.

Аҳолининг, камбағал-деҳқонларнинг жамоавий аризалари ҳокимият манқуртларининг пайтавасига қурт туширмай қолмайди. Юқорида зикр этилган ариза ҳошиясига ёзилган кўрсатмада «кўриб чиқилсин, агар мумкин бўлса, кафолатга озод этилсин»² дейиладики, бу фикримиз далили бўла олади.

«Аксиланқилобий ташкилот»нинг тирик қолган фаоллари 1926 йил февраль-март ойларида қамаб ташлангач, сўроқ-суриштирув ишлари чўзилиб кетади. 1926 йилнинг 22 июлида, орадан тўрт ой кечиб, тергов ниҳоясига етказилгач, ишни Ўз ССР Бош сиёсий бошқармаси кўриб чиқади. БСБ Марказий аппарати 33-жиноий ишда жиноят аломатлари тўла очилмаган деган қарорга келади. Ишни хулосалаган БСБ адлия маслаҳатчиси Ватин қамоқда узоқ вақтдан буён ушлаб турилган Мир-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-руйхат, 11-иш, 35-бет.

² Шу жамғарма, 36-бет.

зо Наврӯз Пўлатов, Эрка амин Дўстмуродов, Мулло Тождиддин Салимов, Хўжаназар Инотуллаев, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовлар, Мулло Неъмат Шодмонов, Ҳожи Абдулазиз Мулло Боқихўжаевларни кафилик асосида озодликка чиқариш мумкин деб ҳисоблайди. Шу тариқа, бу кишилар судга қадар кафилик воситасида қамоқдан чиқадилар. Гарчанд, судга қадар бўлса-да, озодликка эришиш қишлоқлар аҳолисининг жипслиги, қатъий сиёсий талаблар қўя олиш маданиятининг галабаси бўлган эди. Бу, шубҳасиз, «Аксинқилобий ташкилот»нинг сўнгги муваффақиятларидан бири бўлган эди.

1927 йилнинг 6-9 июли кунларида «Аксинқилобий ташкилот»нинг кафолат асосида очиқда юрган фаоллари устидан суд бўлиб ўтади. Судга Ҳасанжон Саъдуллаев раислик қилади. Мирзо Наврӯз Пўлатов, Ҳожи Абдулазиз мулло Боқихўжаев, Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовлар, мулло Неъмат Шодмонов суд ҳукми билан турли муддатли қамоқ ва отув жазосига ҳукм этиладилар. Отувга ҳукм қилинганлар ака-ука Абдусатторовлар ва Очил оқсоқол Соиповлар эди. Очиқда юрган пайтларида Эрка амин Дўстмуродов, Хўжаназар Инотуллаев, мулло Тождиддин Салимов, Мамашо Дониёровлар Афғонистонга ўтиб кетишга муваффақ бўладилар.

Аҳолининг талаби Бобохўжа Муқимхўжаев ва Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжаевларни ҳам муқаррар ўлим ҳукмидан қутқариб қолади. Бобохўжа устидан вилоят сайёр суди 1927 йил 27 январда бўлиб ўтади. Судга 3 кун қолганда Шаҳрисабзнинг 4 қишлоғидан 54 киши¹ сайёр суд номига

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 3-рўйхат, 11-иш, 145-бет.

ариза бериб, Бобохўжани гуноҳсизлиги сабабли, озод қилишни талаб этади. Халқ талаби суд қарорига нечоғлик таъсир кўрсатган, айтиш қийин, лекин «Аксилинқилобий ташкилот»нинг Шаҳрисабз қаноти раҳбарларидан бири бўлган Бобохўжага нисбатан отув ҳукмини қўллашга ботиниш бўлмаган. Узоқ муддатли қамоқ, мол-мулкани мусодара этиш жазоси билан кифояланилган. Энг жўн, энг қулай жазо – отув ҳукмини, эҳтимол, Шаҳрисабз аҳолисининг ҳақли талаблари тўсиб қолгандир. Ҳар ҳолда, ўша, 20-йиллар иккинчи ярмида оммавий тус олган қамоққа олинган ватанпарварларни қутқазиб, озод этиш ҳаракати изсиз, самарасиз кетмаган эди, дейишга асослар етарли.

Қамоққа олинган озодлик курашчиларини мустабид салтанат тузоғидан қутқазиб ҳаракати, Қашқа воҳаси халқининг бемисл сиёсий кўтарилиши бўлган эди.

33

1924 йилда БСБ Беҳбудий махсус пунктида Кулаков бошлиқ эди. Бош сиёсий бошқарманинг Бухоро гуруҳ қўшинларидаги махсус пости шу йилнинг октябрь ойи бошларида Қашқа воҳасининг қўйи қисмида совет ҳокимиятига қарши жанговар ҳаракатлар олиб бораётган Турди тўқсоба жигитларидан 10 кишини қўлга туширади. Қашқадарё вилоят судига жўнатилган алоқа хатларидаги муҳр битикларига қараганда, асирга олинган ёхуд қўлга туширилган, ихтиёрий таслим бўлиб келган жигитлар (советчасига – «босмачилар») билан Бош сиёсий бошқарманинг Туркистон республикаси ҳудудидаги мухтор вакилиги (полномочное представительство) шуғуллан-

ган. Қизил армиянинг 13-ўқчи корпуси унинг ито-
атида бўлган. 13-ўқчи корпус қисмлари Қарши
ва унинг теvarак-атроф қишлоқларида – Косон,
Пўлоти, Денов, Қамаш, Файзобод, Жейнов каби
аҳоли манзилларида жойлаштирилган эди. 1924
йилнинг 14 октябри кунида 13-ўқчи корпус қоши-
даги БСБ махсус бўлими қўлга олинган, «босма-
чилар» билан ҳамкорлик қилган Кўри Баҳри Жўра-
ев, Абдуназар Маҳмарасулов, Мулло Абдурахмон
Очилов, Ҳамдам Маҳкамов, Содик Жонқувватов,
Неъматхўжа Умархўжаев, Саломхўжа Хусайнхў-
жаев, Эшонқул Турсунов, Полвонхўжа Пўлатхў-
жаев, Ҳамро Жўраевлар ишини Қашқадарё вило-
ят суди ихтиёрига¹ ўтказиш ҳақидаги алоқа ха-
тини тайёрлайди. Турди тўқсоба гуруҳларида хиз-
матда бўлган собиқ «босмачилар» Бехбудий қамоқ-
хонасига ташланади.

Қўлга олинган собиқ «босмачилар»нинг бешта-
си 1924 йилнинг сентябри охирларида 13-ўқчи
корпуснинг Косондаги махсус бўлими (пункти)
томонидан ушланган эди. Улар Кўри Баҳри Жўра-
ев, Содик Жонқувватов, мулло Абдурахмон Очи-
лов, Ҳамдам Маҳкамов, Абдуназар Маҳмарасулов-
лар эди. Махсус бўлим бошлари Мазальский маъ-
лумотномасида айтилишича, Кўри Баҳри Жўраев
қўрбоши Турди тўқсобанинг ташвиқотчиси ва таъ-
минотчиси бўлган. Содик Жонқувватов ва Мулло
Абдурахмон Очиловлар ҳам Турди тўқсоба учун
хизмат қилганлар. Ҳамдам Маҳкамов ва Абдуна-
зар Маҳмарасуловлар эса қўрбоши Чори ясовул-
бошига кўмак берганлар. Аниқроқ айтилса, исми
шарифлари зикр этилган бу кишилар совет ҳоки-
миятига қарши курашаётган қўрбошиларнинг

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 14-иш, 4-6-бетлар.

таъминотчилари ва тарғиботчилари, орқада ҳаракат қиладиган кучлари бўлганлар.

1924 йилнинг 16 марти куни Мазальский қўрбоши Баҳромбойваччанинг 1924 йил 6 июнда ихтиёрий таслим бўлган 22 ёшли жигити Баҳром Зубайдуллаевни сўроқ қилади. 21 ёшли Лутфулло Мавлонов ҳам Турди тўқсоба гуруҳида хизмат қилган бўлиб, советларга бош эгиб келган бўлади. У ҳам 1924 йилнинг 24 сентябрида терговга чақирилади. Бу жигитларнинг иккаласи ҳам Косоннинг Қуйитурган маҳалласидан бўлганлар. Улар Қўри Баҳри Жўраев, Тошпўлат тарозидор каби ўз сафдошлари ҳақида кўрсатмалар¹ берадилар.

Косоннинг Нартибаланд маҳалласидан бўлган, қўрбоши Турди тўқсоба гуруҳида жигит сифатида хизмат қилган 21 ёшли Тилакмурод Насриддинов Амударё яқинида, Бурдоликда милиция гуруҳлари томонидан асирга олинади. 1924 йилнинг 10 июли куни у ҳам Мазальский берган саволларга жавоб қайтаради.

Мазальский қўрбошилар ва уларнинг жойлардаги одамлари ҳақида нимани сўраш кераклигини яхши биларди. У 1924 йилнинг 24 сентябрида Команди қишлоғидан бўлган, 44 ёшли Ҳайдарқул Қиличевни терговга чақиради. Ҳайдарқул Қиличев БСБ махсус пункти бошлиғи Мазальскийга Гувалак қишлоғидан (Косон тумани) бўлган, «босмачилар»га кўмак бераётган ака-ука мулло Абдурахмон Очилов ва Содиқ Жонқувватовлар ҳақида маълумотларни тўкиб солади. Мазальскийнинг гапини қиладиган, ахборот беришга тайёр кишилари рўйхати анчайин узун бўлиб, унда Қозоқли-Бовурдоқ қишлоғидан Абдикомил Исмоилов, Эр-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 9^а-бет.

гаш Жабборов, Рустам Рўзиевлар¹ исми шарифлари ҳам қайд этилган эди.

Пўлоти қишлоғидан бўлган 33 ёшли Хушмурод Келдиёров, 25 ёшли Донақул Рустамовлар 1924 йилнинг 7 сентябрида Мазальскийга Ҳамдам Маҳкамов, Абдуназар Маҳмарасуловлар ҳақида гувоҳлик кўрсатмалари² берадилар. Улар берган кўрсатмаларни шу қишлоқлик, 46 ёшли Мулло Ёр Йўлдошев ҳам³ тасдиқлайди.

Косоннинг Дарча қишлоғидан бўлган, 22 ёшли Хушвақт Қудратов кўрбоши Турди тўқсоба гуруҳида ҳаммаси бўлиб бир кун хизмат қилиб қочиб кетган. 1924 йилнинг 13 июли куни у БСБ Косон махсус бўлимида Ҳамдам Маҳкамов, Равшан Комил ўғли⁴ ҳақида кўрсатма беради.

Совет ҳокимияти ўз истибодини ўрната бошлагач, синфийликка – одамларни табақалашга муккадан кетган эди. Қадим замонлардан бир бовур бўлиб, тинч-осойишта, ҳамжиҳатликда яшаб келган қишлоқларда, ҳатто оилаларда ўзаро бўлиниш, ажралиш, нифоқ газаклашга тушган эди. Буни аниқроқ тасаввур қилиш учун Гувалак қишлоғи фуқароларининг 1924 йил 30 сентябрда «Қашқадарё музофоти ижроия қўмитасига» берган аризаси билан танишиш жоиз бўлади:

«Ушбунни ёзиб арз этгувчилар, – дейилади унда, – Косон тумани, Фўлоди (Пўлоти) кентининг Гувалак қишлоқи меҳнатқаш деҳқон фуқаролари маҳбус хусусида ёзиб маълум қилурмизким, Мулло Абдураҳмон Очиқ ўғли, Содик Жонқувват ўғли

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 14-иш, 13-бет.

² Шу жамғарма, 14-15-бетлар.

³ Шу жамғарма, 16-бет.

⁴ Шу жамғарма, 17-бет.

дегувчини мундан 20 кун аввал Фўлоди кенти ижроқўм раиси бир неча ифвогар сўзига ишониб, мазкурларни тутуб, Косон туманда арастон қилдируб эрди. Мазкурлар Косон туманидаги урус особи адил (особый отдел-махсус бўлим) ихтиёринда эрди. Ҳозирда, кеча шанба уни туманда турган особи адил мазкурларни вилоятга (қамоққа) юборган экан. Ҳозирда, кўрдук, Ахлоқ тузатув уйида арастондурлар. Бизларни кентларга аҳвол шулдирки, бир одам ила бир одам уришса ҳам шахсониятдан (шахсий келишмовчилик – П.Р.) «босмачи» деб ариза берурлар. Бутун шахсониятлик кентларимизга чиққондур, аҳвол шундайдур. Сиз биродарлардан илтимос қилурмизки, фуқаролар орасинда бўлгон шахсониятларга йўл бермасдан, шу тариқа бўлгон фуқаролар ҳақиқатлаб сўраб, ада қилсалар...

Арз этгувчилар Губалак қишлоқ фуқаролари:

Қулмуродбой, Боймирзабой, Ҳожи бобо, Ражаббой, Мулло Ҳақберди, Усто Шоди, Холхўжа бобо, Худойберди, Бобошбой, Эшонқулбой, Худойназарбой, Эшмурод, Саттор Иқбол, Рўзимуродбой, Эрматбой, Рўзимурод Иқбол, Аҳмадбой, Мулло Шомухаммад, Нурмухаммадбой, Пирмухаммадбой, Холниёз, Искандарбой, Соҳиббой, Эшмухаммадбой.

Ушбу мазкурларни хатлари йўқлиги учун илтимослари бўйича қўлим қўйдим:

Мулло Ҳақберди».¹

Ариза моҳиятини изоҳлаш ҳожат эмас. Шахсий ғараз азалий оқибатлардан устун кела бошлаган даврда бундан бошқача бўлиши мумкин эмасди.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 21-бет.

Совет ҳокимияти қаршилик ҳаракатига нисбатан кураш олиб бораётган қалтис вазиятдан фойдаланиб қолишга интилаётган ғаламислар, таассуфки, кам эмасди. Гувалак қишлоғининг таниқли кишилари, оқсоқоллари шахсий ғараз барча қишлоқларга ёйилганлигини ўз вақтида пайқаб, олдини олиш, бунга йўл қўймаслик фикрини қиладилар. Шахсоният талашларидан чиқаётган гулханларга, билмасдиларки, керосин қуювчи улар арз қиლაётган, нажот кутаётган совет ҳокимиятининг ўзи эди.

Хусуматлар кўп ёстиқларни қуритган эди ўша йиллар. 1924 йилнинг октябрь ойи бошларида БСБ махсус бўлими яна бир гуруҳ жигитларни қўлга туширади. Улар ҳам сотқинлик, чақимчилик қурбони бўлган эдилар. Неъматхўжа Саломхўжа ўғли, Саломхўжа Хусайнхўжа ўғли, Эшонқул Турсунов, Полвонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Ҳамро Жўраевлар қисматида шўро қамоғи ёзилган эди.

1924 йилнинг 2 октябри куни БСБ олинган маълумотлар асосида Касбида тезкор разведка ишларини ташкил этади. Неъматхўжа, Саломхўжа ва Эшонқул Турсунов шу куни қўлга олинади. Улар кучлар тенг бўлмаган жангда иложсиз қоладилар. Эшонқул Турсунов бунгача махсус бўлим қамоғидан 1924 йил 19 сентябрда қочган эди. Полвонхўжа ҳам шу кун қўлга олиншидан уч ой аввал Косондаги БСБ махсус бўлими қамоғидан қочиб қутулган бўлади. Ҳамро Жўраев қўлга олинганда қуролсиз¹ эди.

Қамоққа олинган бешовлон ҳақида кўрсатма берганлар бегона ёки четдан эмасди. 1924 йилнинг 28 сентябрида Оброн қишлоғидан (Косон)

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 23-бет.

бўлган, 29 ёшли Ҳасан Худойбердиев ўз қишлоқ-доши Ҳамро Жўраев ҳақида Мазальскийга кўрсатмалар бериб: «Ҳамро Жўраевни яхши танийман. У 1922 йилдан бери Турди тўқсоба кўрбошининг хизматида бўлиб келади, 3 нилли ўрус милтиғи ва битта нагани бор»,¹ – дейди.

Ҳарбий асирлар орасида Эшонқул Турсунов алоҳида ажралиб туради. У Косон туманининг Кўлариқ қишлоғида туғилиб ўсган, 19 ёшли жасур йигит эди. Турди тўқсоба гуруҳида хизматда бўлиб, жигитликдан кўрбошилиққа кўтарилган Эшонқул Турсунов кучли ва зиддиятли шахс сифатида гавдаланади. У қизил аскарларни жангларда қийратади, нима сабабдандир, кўрбошилиқдан воз кечиб, ўз сафдошларини ўлдириб, совет ҳокимиятига таслим бўлиб келади, қамалади, қамоқдан қочади. Афтидан, унга нисбатан кучли тарғибот олиб борилган. Ваъдаларга учган Эшонқул советларнинг бебурдлигини аччиқ тажрибасида (уни қамаб қўядилар) кўриб, яна қизилларга қарши қурол кўтаради. Иккинчи бор қамоққа олинганида, 1924 йилнинг 12 сентябрида Мазальский уни сўроқ қилади. Мазальскийнинг сўроқ қароридан бир парча келтириб ўтаман:

«Савол: – Аҳолини талаганмисиз?

Жавоб: – Йўқ, ҳеч қачон мен талон-тарож билан шуғулланмаганман.

Савол: – Агар қишлоқларнинг аҳолиси кечалари бошқалар билан бирга талончилик қилганингизни исботласа-чи?

Жавоб: – Агар одамлар бунни исбот қилсалар, мени отишларига розиман».²

¹ Шу жамғарма, 24-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 26-бет.

Косон туманининг Месит қишлоғи фуқароси, 40 ёшли Холиқул оқсоқол Дўстмуродов БСБ махсус бўлимига Эшонқул Турсуновнинг аҳолини талашини маҳобат қиладиган гапларни айтган эди. У: «Бундан бир ой олдин (1924 йилнинг 12 сентябри кўзда тутилаётир – П.Р.) Эшонқул 4 босмачи билан қуролланиб қишлоғимизга келди, ўзи билан 2 байталани олиб кетди, икки уйни талади»,¹ дейди.

Шу кўрсатма берилгач, Эшонқул Турсунов ҳам дарҳол сўроқ қилинган. Унинг жавобини олдинда келтирдик. Ўзига, қилаётган ишнинг ҳақиқигига ишонмаган одам «отишларига розиман» дея олмас эди. Холиқул оқсоқол кўрсатмасида, бир ўринда, қишлоғимизда бўлган талонда биз кўлариклик Эшонқулни таниб қолган эдик,² деган гапни ҳам айтиб ўтади. Талончилар бошқа бўлган бўлсачи, тунда таниш эҳтимоли жуда кам бўлади-ку?! Ўша йилларда, вазиятдан фойдаланиб, 4-5 отлик бўлиб, қуролланиб, бозорчиларни, қишлоқларни талайдиган муттаҳамлар ҳам топилар эди. Улар ўз оқилларига фақат ўз манфаатларини кўяр, босқинчилик йўли билан мол-ҳол орттирар эди. Халқ бундай йўлтўсар, қароқчиларни «чўнқаймалар» деб атаган. Чўнқаймаларнинг ҳеч бир сиёсий мақса-

¹ Шу жамғарма, 25-бет.

² Шу жамғарма, 25-бет.

³ «Улар шахсий бойлик орттириш дардида қишлоқларда талончилик қилиб юрганлар. Чўнқаймалар ҳаракати 30-йилларгача давом этган». Қаранг: З.Чориев, А.Жўраев. Фузор тарихидан лавҳалар. – Қ.: «Насаф», 1997, 31-бет; «Учта-тўртта киши бир бўлиб бозорчиларнинг йўлини тўсиб, ўзини ўддириб юборган. Бундайларни аҳоли йўлтўсар ёки «чўнқайма» дейишган. Бу бебошликлар аҳолининг тинка-мадорини қурилади. Шундайлардан Қурбонали, Жума, Ниёзали исмли ака-укалар қишлоқ

ди³ бўлмаган, қизил армия қисмлари билан тўқнашишни, ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Аҳоли бундай тўдалардан безор бўлиб, улардан қутқаришни кўрбошчиларга айтганлар. Кўрбошчилар уларнинг қишлоқларни талашига йўл қўймаганлар. Шундай талончи тўдалардан бири Туркменистондан келган Солур бошлиқ қароқчилар бўлган. Бу муаммонинг бир томони. Иккинчи жиҳати, ана шундай талончи, қароқчи тўдаларни совет ҳокимиятининг ўзи ҳам ташкиллаштирган. Ҳақиқий ватанпарвар, озодлик учун курашаётганларни бадном қилиш учун қишлоқларда талонлар, ўлдиришлар, ёқиб юборишларни амалга оширганлар. Бу ҳақда Жовиз қишлоғи ҳақида гап борганда, фикр юритилади. Шундай ҳоллар бўлганки, агайдан «кўрбоши» чиқиб, қишлоқлардан «советларга қарши курашадиган жигитларни» тўплашга интиланган. Сохта «кўрбошчилар» тузоғига илинган, совет ҳокимиятига қарши курашишга тайёр бўлиб юрган одамлар шу йўл билан аниқланиб, йўқ қилиб юборилган. Совет ҳокимияти ўз мухолифларидан, эртами-индин муқаррар қўлга қурол оладиган ҳамиятли ватанпарварлардан ҳийла билан қутулиш йўлини тутган.

«Аксилинқилобий ташкилот» 1924 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида қамоққа олинган жигитларни ҳимоя қилиш чораларини кўради. Совет ҳокимияти раҳбарлик ва жазо органларига жамoa бўлиб ариза, талабномалар билан муурожаат

аҳолисига (Китоб тумани) жуда бедодликлар қилишади. Уша пайтда Жовиз қишлоғида турган Додҳо (Тангри Берди – П.Р.) кўрбошига хабар беришиб, уларни Шатри қишлоғининг юқорисидаги Мўмлайча мавзесидаги тепаликда қўлга тушириб, ўлдирдилар». Қаранг: А.Бердиев. Ҳақиқатга садқа бош. – Т.: 2005, 81-бет.

этиш, ўнғай келса, уларни қамоқдан қочириш савий-ҳаракатлари олиб борилади. Махсус бўлимларда хизматда бўлган маҳаллий кишилар орасида уларнинг ўз одамлари ҳам фаолият кўрсатар эди. Шундай аризалардан бири Касби кентининг Мулло Абдунабибой, Мулло Раҳматуллохўжа каби 100 га яқин фуқароси томонидан имзоланган. Ариза охирида 27 та муҳр ҳам босилган. Муҳрлар таниқли кишиларда бўлганлигини ҳисобга олсак, «Қашқадарё музофоти сиёсий (БСБ) шўъбаси»¹ номига ёзилган аризанинг нуфузли аминлар, оқсоқоллар, руҳонийлар томонидан ташкил этилганлигига шубҳа қолмайди.

Аризада Неъматхўжа Умархўжаев ва Саломхўжа Ҳусайнхўжаевларнинг ноҳақ қамалиб ётганлиги зикр этилади: «ҳозирда мазкурларни арастон қилуб, вилоятга юборгандурлар, ҳақиқатни бизлардан сўраб, тегишли жойидан чора кўрсалар».² Худди шу мазмундаги талабнома Косон туманининг Сайёд қишлоғи аҳолиси томонидан вилоят сиёсий идорасига (БСБ) тақдим этилади. Унда қишлоқдошлари Ҳамдам Маҳкамовнинг туҳмат билан қамоққа олинганлиги айтилади: «Ҳукуматга маълумки, бир киши бир кишига ёлғондан «босмачи, борингки, бу ўғри» деб ариза бериб, маҳбус қилдируб қўёдурлар. Бизлар мазкур Маҳкам ўғлини босмачи, борингки, ўғри ва ямонлигини билмаймиз. Мазкур Маҳкам ўғли ямон эмаслиги, шуни учун фуқаролар, камбағаллар ҳукуматимиздан илтимос қиламизким, шуни она ва хотунига раҳмлари келсалар. Мазкур аёллар кўчаларда сарсон ва саргардон бўлиб юрубдурлар, ҳозирги кун-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 42-бет.

² Шу жамғарма, 42-бет.

да бир дона ғалласи йўқ, ҳар куни бировларнинг ҳовлиларига боруб, ҳар ахшоми битта-иккита нон олиб ейдурлар. Мазкур Маҳкам ўғли дегувчини бизларга кафолатга берсалар».¹ Аризага Тошмуҳаммад оқсоқол, Давлат бобо, Бозор, Комил, Тилло Раҳим, Баҳри, Ҳақберди, Абдусалом, Эшмуҳаммад, Қаҳҳор деган кишилар имзо қўйганлар.

Совет ҳокимиятини ағдариш учун 1921 йилдан буён мунтазам жанговар ҳаракатлар олиб бораётган қўрбоши Турди тўқсобанинг қўлга тушган жигитларини қамоқдан қутқариш сиёсий кампания, ялпи кўтарилиш тусини ола боради. Гувалак ва Пўлоти қишлоқлари аҳолиси мулло Абдурахмон Очилов ва Содиқ Жонқувватовлар ҳимоясига оланади. Шакаржўй, Кўларик «меҳнаткаш фуқаролари» Эшонқул Турсуновни қамоқдан қутқариш учун «Қашқадарё минтақа фирқа қўмитасига»² мурожаат этади.

Эшонқул Турсуновни ҳимоя қилиб, маҳаллий ҳукумат идораларига 40 дан ошиқ фуқаро ариза ёзган. Улар орасида Ҳайит оқсоқол, Эшмурод оқсоқол, Қаҳҳор оқсоқол, Тоғай оқсоқол, Мулло Отамурод, Эшназарбой, Турсунбой, Бобон оқсоқол, Санжарбой сўфи, Мулло Қаландарбой каби обрў-этиборли кишилар бўлган.

Турди тўқсобанинг алоқачиси ва таъминотчиси деб қамоққа олинган Баҳри (Кўри Баҳри, Баҳриддин) Жўраевнинг банди этилганлиги Косонда норозиликларга сабаб бўлади. Қуйитурган маҳалласидан Шарифбобо, Эшонқул ҳолвагар, Жўра оқсоқоллар (жами 20 дан ошиқ киши) «Қашқадарё минтақа ижроия қўмитасига» арзнома битиб, «бе-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 49-бет.

² Шу жамғарма, 66-бет.

чораликда юрганида мазкур Баҳриддин Жўра ўғлини саллотлар бесабаб ушлаб, арастон қилиб-дурлар»¹ деган фикрни айтадилар.

Бу хилдаги арзнома, талабномалар Косон туманининг Оброн қишлоғидан бўлган, қўрбоши Гул оқсоқолнинг куёви Ҳамро Жўра ўғлини озодликка чиқариш борасида ҳам ёзилади. Бу ўринда маҳбуснинг онаси, Ўрта Оброн қишлоғидан бўлган Биби Назираой Абдулгани қизининг совет идораларига, БСБ вилоят бўлимига ёзган арзномалари эътиборни тортмай, қулғула солмаё қолмайди. 1924 йилнинг 10 ноябри санаси қўйилган аризада онаизор: «Мен бечорани Ҳамроқул деган ўғлимни уч ойдан бери неча одамларни сўзи бирлан ҳибс қилибдурлар. Қишлоқ одамларимиздан ҳақиқат қилиб сўранг, ўзида гуноҳ йўқтур. Мен бечора кампир неча ҳафта, неча ойдан бери қаровсиз ётибдурман, бул икки сағирларига (Ҳамроқулнинг аёли вафот этган бўлади – П.Р.) овқат бўлмаса, энди мен бечора қаерга борай. Менинг бул сағирлар билан боратурғон жойим бўлмаса...»², – деб ёзади.

Орадан 85 йил ўтаётган бўлса-да, жигархун онанинг арзномасини изоҳлашга қалам ожиз. Косон туманининг Ушоқтепа қишлоғи аҳолиси номидан арзнома ёзган Шерна оқсоқол, Жонузок, Қўйлибой, Абдурасул, Ҳамидбой, Абдулла, Муҳаммадқуллар ўз ҳамқишлоқлари Абдуназар Маҳмарасуловнинг қамалишини ноҳақлик деб ҳисоблайдилар: «Мазкур ноҳақдан арастон бўлғондур, мазкур одам деҳқон киши эрди, арастон бўлуб, ноҳақдан ётибдур».³

¹ ҚВДА. 183-жамгарма, 1-рўйхат, 14-иш, 91-бет.

² Шу жамгарма, 127-бет.

³ Шу жамгарма, 131-бет.

Қамоққа олинган озодлик курашчиларини қутқариш 1924 йил кузида кенг қамровли сиёсий кўтарилиш, кампания тусини олиши бесабаб эмас эди. Бу воқеалар кечаётган йилларда, Туркистоннинг барча ҳудудларида бўлгани каби, Қашқадарё вилоятида халқ совет ҳокимиятига қарши кураш олиб бораётган ватанпарварлар томонида эди. Воҳа аҳолиси озодлик курашчиларини қўллаб-қувватламаганда, моддий ва маънавий кўмак бермаганда эди, бу ҳаракат 1920 йиллар охирларига қадар давом этиб, советларга катта талафот етказмаган бўлур эди.

Қамоққа олинган жигитларни озод этиш ҳаракати кутилган натижани бермаган бўлса-да, 20-йиллар сиёсий ҳаётида сезиларли из қолдирган эди.

34

Бош сиёсий бошқарма Қашқадарё вилоят бўлими терговчиларининг сўроқ қарорларига кўз югуртирайлик.

1924 йилнинг 25 октябри. БСБ Қашқадарё вилоят бўлими сўроқчиси Жданов босмачиликда айбланиб қамоққа олинган Абдурахмон Очилов жиноий иши юзасидан терговни бошлайди. «Мулло Абдурахмон Очилов – 35 ёшда, маълумотли, фирқасиз, деҳқон. «Қўшчи» иттифоқи аъзоси. Оилали, 2 боласи бор. 10 таноб, яна 8 таноб ерга, 1 от, 1 сигирга эга, ўзбек».¹ Мулло Абдурахмон терговчининг «нима сабабдан қамоққа олиндингиз» деган саволига, «икки ой бурун қишлоғимизга саллотларни (қизил армия солдатлари – П.Р.) олиб кел-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 45-бет.

дилар. Мени маҳаллий репкумимиз (ревком – ин-килобий кўмита, қишлоқ шўроси) саллотларга узум олиб келишга юборди. Бу вақтда укамни (Содиқ Жонқувватов) қамоққа олган эканлар, қайтиб келганимдан сўнг мени ҳам ҳибсга олдилар» деган жавобни беради.

Шу кунни унинг укаси, 28 ёшли Содиқ Жонқувватов ҳам сўроқ беради. Сўроқ қарориди кўрсатилишича, унинг 2 фарзанди, 8 таноб ери, 1 оти бўлган. Деҳқончилик билан ҳаёт кечирган. Содиқ Жонқувватов «қишлоғимизни саллотлар ўраб олганда, мен далада ғалла ўраётган эдим. Репкум райси Муҳаммади деган киши келиб, мени отига миндириб олиб кетди ва қамаб қўйди»¹ деган кўрсатмани беради.

Полвонхўжа Пўлатхўжаев, Эшонқул Турсунов, Неъматхўжа Умархўжаев, Саломхўжа Ҳусайнхўжаевлар бевосита советларга қарши олиб борилаган жанговар ҳаракатларда қатнашган, қўрбоши Турди тўқсоба гуруҳларида жигит бўлиб хизмат қилганлар. Уларнинг қисматида мураккаб томонлар, зиддиятли жиҳатлар оз эмас. Неъматхўжа Умархўжаев Касби қишлоғида туғилган, қамоққа олинганида 23 ёшли² йигит эди. У дастлаб советлар хизматида, 13-ўқчи корпус ҳузуридаги БСБ махсус бўлимида Мазальский қўл остида бўлган. Неъматхўжа қўрбоши Мулло Жума ва Жума қоравулбегилар даъвати билан советлардан юз ўтириб, қизил армия қисмларига қарши жангларда иштирок этади ва қўлга олинади.

Саломхўжа Ҳусайнхўжаев – 25 ёшли, Касби қишлоғидан бўлган бу йигит ҳам олдин Мазальс-

¹ Шу жойда.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 48-бет.

кий қўл остида¹ хизмат қилган. Унинг таниқли «босмачи» Эшонқул Турсуновни 13-ўқчи корпуснинг Косондаги БСБ махсус бўлими қамоқхонасидан қочишини ташкил этишда ҳиссаси бўлган. Совет хизматидан юз ўгириб, қўрбоши Мулло Жума гуруҳига бориб қўшилади. Махсус бўлим унинг изидан тушиб, қўлга олишга муваффақ бўлади.

Эшонқул Турсунов – Қарши туманининг Кўларик қишлоғидан, 19 ёшда бўлган. Бу довқур, паҳлавон йигит 1924 йилнинг 8 сентябрида қамоққа олинган. У бир неча марта тергов қилинган. Ноябрь ойига келиб, уни Дилмурод Одинамуродов сўроқ қилади. Сўроқ-суриштирув жараёнида унинг «Акселинқилобий ташкилот» жанговар кучлари сафига кириши, Турди тўқсоба гуруҳида жигит сифатида хизмат қилиши сабаблари ойдинлаштирилади. У ўз қишлоқдоши Шерқул командир даъвати билан совет ҳокимиятига қарши қўлига қурол олади. Афтидан, Шерқул дастлаб советлар хизматида мустабидларга қарши қуролли кураш олиб бораётган Мулло Абдуқаҳҳор² билан биргаликда Косон ва унга яқин қишлоқларда қизил армия қисмларига қарши жанглар ҳам ташкил этиб турган. Шундай ҳамкорликдаги ҳаракатда Эшонқул ҳам қатнашади ва жангда ўзини кўрсатади. Сўроқда эътироф этилишича, Мулло Абдуқаҳҳор бошчилик қилган тўқнашувда «ҳукумат тарафдан аскар чиқиб урушади ва мазкур қизил аскарлар титилиб кетади».³

¹ Шу жамғарма, 52-бет.

² Мулло Абдуқаҳҳор Бухоро вилояти ҳудудида ҳаракатланган йирик қўрбоши.

³ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 147-бет.

Кизил армия қисмларига қарши давом этган отишмалардан бирида Эшонқул ва унинг оти ўқ еб, жароҳат олади. Ортиқ тўқсоба унинг миалтигини олиб кетади. Турди тўқсоба гуруҳидаги қўрбошилар, гуруҳ бошлиқлари орасида ўзаро ихтилофлар барҳам топмаган. Ярадор бўлиб уйида ётган Эшонқул билан Шерқул ўртасида низо чиқади ва Эшонқул уни отиб¹ ташлайди. Собиқ сафдошлари билан ораси бузилган Эшонқул Косонга, БСБ махсус бўлим бошлиғи Мазальскийга бориб учрашади. Пихини ёрган Мазальский уни хизматга олишдан аввал синаб кўришга қарор қилади. Эшонқул икки ўт орасида қолганида, уни сафга қайтариш учун Турди тўқсобанинг гуруҳ бошлиқларидан бири Чори ясовулбоши келади. Эшонқул уни ҳам ўлдиради. Бу иш оқибатида Эшонқулни қўлга олиш учун Саидхўжа қўрбоши ўн беш жигит билан жўнатилади. Ўртада қаттиқ отишма бўлади. Бу ихтилофлардан хабардор бўлган Мазальский Эшонқулга ёрдам кучларини юборади. Эшонқулнинг бир ўзи собиқ сафдошларига қарши туради, уларнинг бирини ўлдиради. Мазальский орадан икки кун ўтгач, Эшонқулга ёрдам бериш учун қизил аскарлар жўнатади, Саидхўжа ва одамлари қочади.

Эшонқул Турсуновга совет ҳокимиятининг барибир ишончи бўлмаган. Уни ўта хавфли қўрбоши сифатида қамоққа оладилар. Қамоқда ётган пайтида уни пинҳона ўлдириб юбориш режаси тузилади. Бундан хабар топган Эшонқул қамоқдан қочиб кетади. БСБ махсус бўлимида Сагтор элбеги деган киши хизмат қилган. Эшонқулнинг изига тушган, қамалишига сабаб бўлган шу эди.

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 147-бет: ҶШ²

Унинг Эшонқулнинг отига ҳаваси келиб, ундан отни беришни сўрайди. Эшонқул буни рад этади. «Шунга биноан, мени Косон особи адиликга (махсус бўлим) ёмонлаб, шахсоният қилуб, келтуруб қаматтирди»,¹ – дейди Эшонқул сўроқ берганида.

Сўроқ жараёнида берилган жавоблар совет жазо органларининг озодлик курашчиларига, уларнинг қариндош-уруғларига ўтказган зулмлари ҳақида ҳам тасаввур беради. Эшонқул Турсунов: «Мени арастон қилган вақтда, жами хешларимни қамоққа олдилар»,² – дейди алам билан. Эшонқул Турсунов совет ҳокимиятининг аадовларига ишониб, катта хатога йўл қўйганини тушуниб этади. У иккинчи марта ҳам турмадан қочишга муваффақ бўлади ва яна совет ҳокимиятига қарши кураш йўлига киради. Қизил аскарлар билан олиб борилаган жангларнинг бирида ҳалок бўлади.

БСБ терговчиси Диамурод Одинамурадov ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш ўринли бўлади. У маҳбусларни сўроқ қилганида, уларга ён босадиган, айбларни инкор қиладиган саволлар берганини сезмай бўлмайди. Диамурод Одинамурадov бутун масъулиятни зиммасига олиб, қамоқда ётган 10 маҳбусни кафиликка бериб, судгача озодликка чиқаради. 1925 йилнинг ноябрь ойи бошларида маҳжумлар иши билан «марказий олий суднинг» муҳим ишлар терговчиси К.Насрулло ўғли шуғуллана бошлайди. Унинг қилган иши Диамурод Одинамурадov терговини тасхир қилиш (яъни, ўз қўлига олиш, бекор этиш), очикда юрган 10 маҳбусни қайта қамоққа олдириш бўлади. «Ҳибс-

¹ Шу жамғарма, 164-бет.

² Шу жамғарма, 165-бет.

га олиш ҳақидаги» ўша қарор матнини келтираман:

«1925 йилнинг 4 ноябрь ойида менким марказий олий суднинг муҳим ишлар терговчиси Насрулло ўғлидурман, ушбу кун қилурман ушбу қарорни шул тўғридаким, ушбу 3-51-рақамли ишга (ЖКнинг) 76-бобни (моддаси) 1-қисми билан айбланиб, жиноят қилган Салом (Саломхўжа), Неъмат ўғли (Неъматхўжа) ва бошқалар бўлуб эдилар. Ушбу ишга мазкур Салом Хусайнхўжа ва бошқаларни жиноятлари терговчи (Дилмурод Одинамуродов) томонидан охир бўлуб, ушбу ишни судга тобшируб, мазкур Хусайнхўжа ўғлини гуноҳкор деб, ўзини кафолатга бергандан сўнгра, мазкурлар (10 маҳбус) кафилга чиққандар. Буни вилоят судида нотўғри билиб, (қайта) ҳибсга таклиф қилиб, ишни қайтаргандурлар. Мазкур гуноҳкорларни кафиллари 9-числоси илан ҳибс қилганда мазкур Хусайнхўжа ўғли келиб, ҳамроҳи Неъматхўжа босмачиларга қўшилуб кетгани зоҳир бўладур. Ушбу тўғрида мазкур Хусайнхўжа ўғлини қочмоқи (эҳтимоли сабаб), вилоят судини таклифлари бўйича Тартиб Тузукининг (Жиноят Кодекси) 144-бобидан 5-қисмини мулоҳазага олиб, келдим ушбу қарорга:

Вилоят суди терговчиси Дилмурод ўғлини 1924 йил 13 декабр ойида (кунида) қилган қарорини тасхир (бекор қилиб – П.Р.) бериб, мазкур Саломхўжа Хусайнхўжа ўғлини то ҳамроҳлари келгунича Ардомга ҳибсга қўймоққа деб қарорга келгучи олий суднинг муҳим ишлар терговчиси Насрулло ўғли».¹

Терговчи К.Насрулло ўғлининг саводи, қонунчилик соҳасидаги билими нечоғлик саёз эканли-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 243-бет.

гини айтишга ҳожат йўқ. У, ақалли, маҳбусларнинг исми шарифларини ҳам тўғри ёза олмаган.

1925 йилнинг 10 ноябрида «охирги гуноҳни эълон қилув қарори» матни ўша даврдаги вазиятни ўзида акс эттириши билан эътиборни тортади:

«1925 йил 10 ноябрь ойда менким Ўзбекистон олий судининг муҳим ишлар терговчиси К.Насрулло ўғлидурман, – дейилади унда, – ушбу кун қилурман ушбу қарорни шул тўғридаким, ушбу 3-51-рақамли ишга (ЖКнинг) 76-бобига мувофиқ жиноятга тортиган Абдурахмон Очиа ўғли, Жума Ҳаким ўғли (?), Ҳамро Жўра ўғли, Кўри Баҳри Жўра ўғли, Абдуназар Маҳмарасул ўғли, Полвонхўжа Фўлодхўжа ўғли, Неъматхўжа Умархўжа ўғли, Саломхўжа Ҳусайнхўжа ўғли, Эшонқул Турсун ўғли, Содик Жонқувват ўғлилари бўлуб, мазкурларни гуноҳкорликларини ушбу ишнинг 154, 155, 143, 77, 79, 95, 91-моддаларга кўрсатадурлар. Мазкур 10 нафар (маҳбус) 1924 йили вилоят (суди) терговчи(си) томонидан кўрилуб, мазкурлардан Жума Ҳаким (?) ўғли ҳибсдан қочиб, қолганлари кафолатга чиққандурлар.

Мазкурлардан бўлгон Эшонқул дегани ўлуб, қолганларини иборат 7 маротаба чақирулганда, то ҳозиргача мазкурлардан 3 нафари келуб (яъни, қайта қамоққа оланиб), қолганлари ҳозир бўлмагандурлар. Лоақал, кафиллари ҳам йўқдур. Ушбуни эътиборга олиб:

Биринчи, ушбу ишни жиноят қидирув, сиёсий идора (БСБ) ва вилоят суд(и) терговчиси ва Ўзбекистон Олий судининг муҳим ишлар терговчиси, особий отделни қилган терговларига қаноатланиб, ишни ҳаракатидан мазкурларни жиноятларини собит (исботланган) бўлганлиқини эътиборга олиб, келдим ушбу қарорга:

Ушбу кун мазкур гуноҳкор Жума Ҳаким ўғлига 76, 95-бобининг биринчи қисмлари, қолган Баҳри Жўра ўғли, Ҳамро Жўра ўғли, Салом Ҳусайн ўғлиларига 76-бобни 2-қисмини гуноҳларини эълон қилуб, қолганларини илгари бўлган терговларига қаноатланмоққа ва ушбу ишга жиноятга тортилган Фўлот ўғли (Полвонхўжа), Эшонқул Турсун ўғлиларини ўлганлари учун берган маълумотлариға мувофиқ, 252-бобни 1-қисмига мувофиқ ишни тўхтатиб, мазкур 2 нафар гуноҳкорни охирги гуноҳини эълон қилуб, охирги сўзни беруб, ушбу қолган гуноҳкорларни суд ҳукми муҳокамасиға ҳавола қилмоққа деб қарорға келувчи олий судни муҳим ишлар терговчиси К.Насрулло ўғли».¹

К.Насруллодек қўлидаги ишни чала-чулпа «ўрғаниб» қарорға келадиган муҳим ишлар терговчилари оз бўлганми? Маҳбуслар исми шарифларини билиб олмаган терговчи 10 маҳбус исми шарифларини санаганида Жума Ҳаким ўғли дегани тилга олади. Бундай маҳбус 15-3-рақамли жиноят ишида мутлақо зикр этилмаган. К.Насрулло, афтидан, Ҳамдам Маҳкам ўғлини чалкаштириб юборган.

Суд яқинлашиб қолган эди. Диамурод Одинамуродов томонидан кафилик орқали очиққа чиқарилган маҳбуслардан қайта қамоққа олиш қарори қабул қилингандан кейин, К.Насрулло ўғли қайд этганидек, фақат 3 тасини ҳибсга олиш мумкин бўлган. Абдуназар Маҳмарасулов терговни Диамурод Одинамуродов давом эттираётган 1924 йилнинг 4 ноябрида, шанба кечаси² Бехбудий Ахлоқ тузатиш уйидан қочиб кетади. 1924 йил-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 14-иш, 249-бет.

² Шу жамғарма, 255-бет.

нинг 25 ноябрида «Абдуназар Маҳмарасул ўғли 1924 йил 4 ноябрь ойда Қашқадарё минтақа ҳукм маҳкамаси (вилоят суди) муфатишини (терговчиси) тафтиши остидан қочиб чиқиб, тобиламаганлиги сабабли»,¹ унга нисбатан «Жиноят қидирув мажмуаси»нинг 202-231-моддалари қўлланиб, иш муваққат тарзда тўхтатилади.

Кафиллик билан озод этилган Мулло Абдурахмон Очилов, Содик Жонқувватов, Нейматхўжа Умархўжаев, Полвонхўжа Пўлатхўжаев, Эшонқул Турсуновларни ҳам 1925 йилнинг ноябр ойи охирларига қадар, вилоят прокуратураси² туман милициясини қанчалик қисталади қилмасин, уларни топиш ва қайта ҳибсга олиш режаси амалга ошмайди. Касби қишлоқ ижроия қўмитаси (қишлоқ шўроси) 1925 йилнинг 28 ноябрида берган маълумотномада Нейматхўжа Умархўжа ўғли шу йилнинг баҳорида яна «босмачилар»га³ қўшилиб кетганлиги, Бухоронинг Қорақўл музофотида бўлиши эҳтимоллиги қайд этилади. Эшонқул Турсун ўғлининг 1925 йилнинг ёзида советларга қарши курашда қатнашиб, қизил аскарлар билан жанг чоғида ҳалок бўлганлиги ҳам айтилади. Маълумотномага имзо қўйган қишлоқ шўролари Қорахўжа Ёқуб ўғли, Раҳим оқсоқол Соҳиб ўғли⁴ учинчи маҳбус Полвонхўжа Пўлатхўжа ўғлининг 1924 йил охирларида кафилликка чиққанидан кўп ўтмай, уйда вафот этганлигини кўрсатадилар. Аниқ бўладики, қамоқ азоби 23 ёшда навқирон йигитнинг ҳаётига зомин бўлган. Шерюрак Эшон-

¹ Шу жойда.

² Шу жамгарма, 262-бет.

³ Шу жамгарма, 264-бет.

⁴ ҚВДА. 183-жамгарма, 1-руйхат, 14-иш, 264-бет.

қуа Турсунов кафолат орқали озод бўлагач, яна «босмачилар» сафига қўшилади. Қизил армия қисмларига қарши шиддатли курашлар олиб боради.

Ҳамдам Маҳкамов қочувда қўлга олинади ва қаттиқ назорат остида қамоқда сақланади. 1924 йилнинг августида бошланган иш, ниҳоят, 1926 йилнинг бошларида судда кўриладиган бўлади. Суд 1926 йилнинг 5-6 январь кунларида Беҳбудий шаҳар маданий-оқартув уйида Саидхўжа ўғли раислигида, Фўлод Ҳусанматов ва Олимжон Жумабой ўғилларининг аъзолигида, моддаиоламумдан (прокуратура) Мансуров ва оқловчи Худойназаровлар¹ иштирокида бўлиб ўтади.

Ҳукмда «Ёш Ўзбекистон жумҳуриятининг хўжалик ишига катта зарар еткуруб, хўжаликларни тор-мор қилмоқга сабабчи бўлуб, ҳукуматни алдаб, бир бор таслим бўлуб, янадан ҳукуматга ишонмай, ҳукуматдан қочуб боруб, босмачиликларини давом этганлари учун Ҳамдам Маҳкам ўғли, Саломхўжа Ҳусайнхўжа ўғилларини афви умумийдан саросар қилуб, жиноят қонунининг 76-моддасини 1-қисмига биноан, энг олий жазога тортмақга, яъни, отмоққа»² қарор қилинганлиги айтилади. ЖКнинг 76-моддаси 2-қисми билан айбдор деб топилган Баҳри Жўраев ва Ҳамро Жўраевларнинг ҳар бири «қаттиғ ижро қўйилган ҳолда» 10 йилдан озодликдан маҳрум этилади. Шу тариқа, Қашқа воҳасининг қуйи ҳудудларида совет ҳокимиятини ағдариш, Ватан ва халқ эркини тиклаш учун жанговар кураш олиб борган ҳамюртларимиздан қамоққа олинган 10 жигитнинг тақдири 1,5 йил деганда совет суди томони-

¹ Шу жамғарма, 334-бет.

² Шу жойда.

дан кўриб чиқилади. Суд амалда 4 маҳбусни ҳукмга тортишга эришади. Қолганларининг иккитаси ҳаётдан кўз юмган, 4 таси (улардан Неъматхўжа Умархўжаев «босмачилар» сафида қизилларга қарши курашни давом эттирган) қочувда бўлган.

БСБ совет ҳокимияти душманларини тутишда катта тажрибага эга эди. «Босмачилар» сафида қизил аскарларга қарши курашда иштирок этган Неъматхўжа Умархўжаев изидан тушиш 1928 йил ёзига келиб самара беради. Қашқадарё вилояти прокурори Марьяновскийнинг 1928 йил 13 июнда вилоят судига юборган 2465-рақамли алоқа хатида Неъматхўжа Умархўжаевнинг қўлга олинганлиги, ҳозирги пайтда унинг БСБ вилоят бўлими қамоғида¹ сақланаётганлиги айтилади. Мулло Абдураҳмон Очилов, унинг укаси Содиқ Жонқувватов ва 1924 йилнинг 4 ноябрида Беҳбудий Ахлоқ тузатиш уйидан-вилоят қамоқхонасидан қочишга муваффақ бўлиб, қўлга тушмаган Абдуназар Маҳмарасуловларнинг кейинги ҳаёти ҳақида маълумотлар сақланмаган.

35

1921–1926 йилларда Қашқа воҳасида «Аксил-инқилобий ташкилот» томонидан бир қанча мунтазам жанговар гуруҳлар (БСБ қайд этганидек, қизил армия қисмларига ўхшаш) тузилган. Совет ҳокимиятини ағдариш, юрт озодлиги ва халқ эркини тиклаш йўлида курашга кирган жигитлар эл орасида ҳурмати бўлган, амирлик даврида додхо, тўқсоба, мирохур, живачи, қоравулбеги сингари сипоҳийлик даражаларини олган қўрбошилар то-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 14-иш, 358-бет.

монидан ҳарбий ҳаракатларга бошлаб борилган. Қўрбошиларнинг аксарияти диний рутбалар соҳиблари ҳам бўлишган. «Мулло» деган нисба улар исми шарифларига қўшиб айтилган. Ҳарбий ва исломий атамаларнинг кураш раҳнамолари исмларига нисбат берилиши курашнинг моҳиятини ҳам бир қадар ойдинлаштиради. Дастлабки пайтларда тажовузкор мустабидларга қарши кураш совет ҳокимиятини ағдариш, амирлик тузумини тиклаш ва ғайридинларга қарши кураш руҳида шаклланади. Истибодга қарши кураш, охир-оқибатда, миллий озодлик ҳаракати даражасига кўтарилади.

Қашқадарё вилоятида кўзда тутилаётган даврда Тангри Берди додҳо, Эшқул додҳо, Турди тўқсоба, Гул оқсоқол, Даврон оқсоқол, Баҳромбойвачча, Мулло Жума, Жума қоравулбеги, Саидхўжа, Самадхўжа, Эшонқул Турсун, Чори ясовулбоши, Жабборбек, Авлияқулбек, Бозорбек, Иброҳимбек, Мулло Абдурахмонбек, Мулло Абдурозиқ Хўжанди ўғли, Абдуқодир полвон, Хўжақул, Мулло Икром, Мулло Холиқулбек, Мулло Муҳаммад Тўрабой ибн Муҳаммад Ҳотам, Мулло Абдусаттор Тўрабой, Муҳаммад Али тўқсоба сингари ўттиздан ошиқ қўрбошилар совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борганлар. Улар орасида Тангри Берди додҳо, Турди тўқсоба, Мулло Жума, Мулло Абдурозиқ, Жабборбеклар йирик гуруҳларни бошқарган таниқли қўрбошилар бўлган. Уларнинг гуруҳларида жигитлар сони 500 дан 1000 га қадар етган. Нисбатан кичикроқ гуруҳларда 25 тадан 200 га қадар курашчилар жамланган. Қўрбошилар сўнгги имконлари қолгунича қўлдан қуролни ташламаган. Уларнинг кўпчилиги қизил армия қисмлари билан жанглар пайтида шаҳид бўлганлар. Жумладан, Турди тўқсоба 1925 йил охирларида Қорати-

кан (Ғузор тумани) сарҳадларида кечган тўқнашувда ҳалок бўлади. Эшонқул Турсунов, Саидхўжа, Абдуқодир полвон, Хўжақул ва бошқа кўпгина қўрбошилар қизил армия қисмлари томонидан ўлдирилади.

1926 йил совет ҳокимиятининг Қашқа воҳасидаги «Аксинқилобий ташкилот» ва унинг жанговар гуруҳларини тугатишда катта куч сарфлаган даври бўлади. 1926 йилнинг май ойида доврқли қўрбоши Тангри Берди додҳо қўлга олинади. Додҳони қўлга олишда қизил армия 12-ўқчи корпуси, 1-эскадрон, Шаҳрисабз милицияси иштирок этади. 1926 йилнинг 20 майида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг катта президиуми йиғилиши¹ бўлиб, 44-қарор қабул этилади. Қарорнинг 8-бандида, «қўрбоши Берди додҳони тутишда иштирок этганларни тақдирлаш» алоҳида қайд этилади.

Қўрбоши Тангри Берди додҳо дарҳол Самарқандга, ўша пайтда республиканинг асосий турмаси ҳисобланган 1-Каттақўрғон қамоқхонасига олиб кетилади. Кўп ўтмай Тангри Берди додҳо отиб юборилади.

Китоб тумани ҳудудларида совет ҳокимиятига қарши қуроли ҳаракатлар олиб борган Мулло Абдурузиқ Хўжанди ўғли жанговар фаолияти ҳам шу – 1926 йилда ниҳоясига етади. У Қашқа воҳасидаги энг сўнги қўрбошилардан бири эди. Мулло Абдурузиқ, Абдуқодир (Қодир полвон), Хўжамқул, Мулло Икром гуруҳлари 1926 йилга келиб жуда кичрайиб қолганди. Ўтган 5-6 йил давомида советларга қарши курашган ватанпарварлар ниҳоятда қийин, бошпананинг тайини бўлмаган дои-

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-рўйхат, 26-иш, 192-бет.

мий тоғ-дала шароитида, қурол-яроғ, ўқ-дорининг мунтазам танқислигида, озиқ-овқат, ем-хашак етишмовчилигида курашни тўхтатмаган эдилар. Совет ҳокимияти озодлик курашчиларини жанг майдонларида енга олмаганидан кейин қабиҳлик йўлига ўтган, уларнинг таъминот ўзанларини узиб ташлаш учун қишлоқлардаги бойлар, ўзига тўқ аҳолининг мол-мулкини тортиб олиш, ўзларини қамашни авж оддирган эди. Оқибатда, жанговар гуруҳлар жуда қийин шароитга тақаб қўйилади. Бу даврда эса совет ҳокимияти анча мустаҳкамланади, Шарқий Бухорода озодлик кучларини тормор этган қизил армиянинг сараланган қисмлари Қашқадарёга ташланади.

Қўрбошилар, ҳали ҳам, аҳолининг қўллаб-қувватлаши туфайли, ҳарбий ҳаракатларни давом эттирадилар. Охири пайтларда гуруҳларни бошқариш ниҳоятда қийинлашади. Қўрбошилар ўзлари озиқ-овқат топиш ҳаракатига тушади. Улар ўртасида пайдо бўлаётган келишмовчиликлар ҳам моддий тангликка боғлиқ эди. Хиёнат, гуруҳлардан қочиш тез-тез содир бўла бошлайди. Шулардан бири Абдуқодир полвон жигити, Ургут туманининг Терак қишлоғидан бўлган Эргаш Жўрабой ўғли эди. 1926 йилнинг 8 июнида¹ уни Ўзбекистон Бош сиёсий бошқармаси терговчиси Четвертаков сўроқ қилади. Сўроқда Эргаш Жўрабой ўғли Мулло Абдурозиқ, Абдуқодир полвон, Хўжамқул ва Мулло Икром гуруҳлари ҳақида батафсил маълумот беради. Гуруҳларнинг жойлашуви, жигитлари, қуроллари, отлари, ўқ-дорилари захиралари – ҳамма-ҳаммаси оқизмай-томизмай сотилади.

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 38-иш, 1-бет.

Шу воқеадан кейин, орадан икки ойга яқин вақт ўтиб, Мулло Абдурузиқ Хўжанди ўғли, Мулло Икромлар қўлга олинади. Бунгача, Абдуқодир полвон ва Хўжамқул қўрбошилар совет ҳокимиятига қарши олиб борилган жангларда ҳалок бўлади. Таъқиб, энг аввало, аҳолига бўлган зулм ҳаддан ташқари кучайиб кетганлиги, ўзларини деб қишлоғи, эли, қариндош-уруғлари жабр кўрмаслиги учун Мулло Абдурузиқ советларга таслим бўлиб келади.

1926 йилнинг 26 августида Самарқандда, БСБ қамоғида терговчи Олтинбоев олиб бораётган сўроқда Мулло Абдурузиқ, ўзининг мустабид тузумга қарши курашини «умум иши»нинг² бир қисми деб кўрсатади.

1927 йилнинг 28-31 январь кунларида Қашқадарё вилоят судининг сайёр ҳайъати Султон ўғли (Султонов) раислигида Мулло Абдурузиқ, Мулло Икром ва улар билан бирга қамоққа олинган жигитлар ишини кўриб чиқади. Суд Мулло Абдурузиқ Хўжанди ўғлини, Икромқул Муқим ўғлини, Усмон банда Али ўғлини, Қосим Шокир ўғлини отувга ҳукм қилади. Эшонқул Омонқул, Умар Солиҳовларга 8 йилдан жазо муддати тайинланади.

Мулло Абдурузиқ ва унинг қуролдошларига жиноий ишни олиб бориш жараёнида ақлга сиймайдиган бўҳтонлардан тўқилган айблар қўйилади. Бу ўринда сўзни ихтисор қилиб, Мулло Абдурузиқнинг ҳимоячиси Е.Обоницкийнинг 1927 йил 5 февралда Республика олий судига ёзган кассация шикоятисида зикр этилган бир далил ҳақида тўхталиш билан чекланаман.

Мулло Абдурузиқ Китоб туманининг Жовиз деган тоғли қишлоғидан, 28 ёшли наслу насабли,

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 38-иш, 18-бет.

ўзига тўқ оиладан бўлган. Қизил армия қисмлари, милиционерлар ундан доим панд еб, кўп талафотлар кўрганлар. Илож қилолмай, унинг қариндош-уруғларини қийнашга ўтадилар, қамайдилар. Энг охирида, Жовиз қишлоғига ўт қўйиб, уни Мулло Абдурозиққа тўнкайдилар. Оқловчи Евгений Обонцкий бу ҳақда:

«Суд ўз ҳукмида айбдорларга, асосан, Хўжандиев (Мулло Абдурозиқ Хўжанди ўғли) ва Муқимовга (Мулло Икром Муқим ўғли) бошқалар қилган жиноятларни тиркаб юборган. Масалан, Жовиз қишлоғига, Мулло Абдурозиқ ва унинг қариндошлари уйига ўт қўйиш Мулло Абдурозиқ бўйнига қўйилади. Ҳолбуки, гувоҳлардан Одилов ва Султонов ўз кўрсатмаларида ёнғин Мулло Абдурозиқ қишлоқдан қувиб чиқарилиб, қишлоқни милиция эгаллаганидан кейин бошланганлигини эътироф эттилар, афсуски, бу ҳолат суд томонидан ҳисобга олинмади»,¹ – деб ёзади.

Мулло Абдурозиқ Қашқадарё вилоятида энг сўнгги жанговар гуруҳга бошчилик қилган кўрбоши эди. 1926 йил охирларига келиб моддий таъминотдан тамомила маҳрум этилган совет ҳокимиятига қарши кучларнинг бирорта йирик бўлинимаси қолмаган эди. Масалан, 1926 йил июнь ойида Мулло Абдурозиқ гуруҳида 18, Қодир полвон гуруҳида 8, Хўжамқул кўрбошида 4 та, Мулло Икром қўлида 7 жигит² қолган эди. Иқтисодий жиҳатдан, қурол-яроғ, от-уловдан қийналган кўрбошилар ҳаракатни давом эттириш учун қишлоқларга, оқсоқолларга тазйиқ ўтказишга мажбур бўладилар. Аҳоли бу даврда очарчилик, қашшоқ-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 38-иш, 328-бет.

² Шу жамғарма, 1-2-бетлар.

лик ёқасига келиб қолган, бой-бадавлат кишилар битта қолдирилмай совет ҳокимияти томонидан жазога тортилган, уй-жойидан, молу мулкидан ажралган эди. 1920 йилдан буён озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаб, унинг жанговар кучларига ҳар томонлама моддий ёрдам кўрсатиб келган воҳа халқи энди уларни иқтисодий жиҳатдан таъминлашда қурбсиз даражага етган эди. Мулло Абдурозик терговлардан бирида: «Советлар томонига ўтишга сизни нима мажбур қилди?» – деган саволга: «Кейинги пайтларда курашдан безган, бу йўлда кўп нарсалар йўқотган аҳолининг изтиробларини ва тушкун кайфиятини кўриб-билиб, мен ўз фаолиятимни тўхтатишга ва совет ҳокимиятига таслим бўлиш қарорига келдим»,¹ – дейди. Бу сўзларни айтиш қўрбошига осон бўлмаган. У бу жавобдан қониқмаган терговчининг: «Таслим бўлишингизга охириги вақтларда сизга қарши ташланаётган гуруҳлар (армия қисмлари – П.Р.) кўпайтирилгани таъсири бўлмадими?» – деган кинояли сўроғига шундай жавоб қилади: «Одинлари менга қарши сони 500 тагача бўлган гуруҳлар қарши қўйилар эди, мен ўшанда ҳам улардан кўрқмаганман, сиз айтаётган охириги вақтларда сони 50 дан ошмаган гуруҳлар юбориди, бу нима бўлибди»,² – деган жавобни қайтаради.

Мулло Абдурозик мулоҳазали, довюрак ва тан-ти киши бўлган. Совет ҳокимияти озодлик курашчиларини очиқ жангларда мағлуб қила олмагандан кейин, уларнинг таъминот ўзанларини қирқиб, «босмачилар»га кўмак бераётган аҳолини, қариндош-уруғларини қийноққа солишга зўр бе-

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-рўйхат, 38-иш, 20-бет.

² Шу жамғарма, 20-бет.

раётган ҳукуматнинг бу қилмишларига чидаб ту-
ролмайдди. Ўзини деб халқи азият чекмаслиги учун
таслим йўлини танлайди. Бироқ бош эгиб келган
қўрбошилар, жигитлар аввал-охир афв этилма-
ганидек, бу сафар ҳам кечирилмайди. 1927 йил-
нинг 9 март куни кеч соат 21⁰⁰ да Мулло Абду-
розиқ Хўжанди ўғли, Мулло Икром Муқим ўғли, Ус-
мон Банда Али ўғли, Қосим Шокир ўғли устидан
чиқарилган отув ҳукми Шаҳрисабзда ижро эти-
лади.

36

Советлар 1920 йилнинг 15-18 декабрь кунла-
рида амалга оширилган «Қоракалтак» исёни бос-
тирилгандан сўнг, Яккабоғ беклигини тугатади
ва инқилобий қўмита (ревком) тузади. Ревком ра-
ислигига Мирзо Одил деган киши қўйилади. Як-
кабоғда мустабид тузумнинг дастлабки қилган иш-
ларидан бири милиция тузиш бўлади. Чимқўрғон
қишлоғидан бўлган Жабборга ҳам милицияга ишга
ўтиш айтилади. Бу бежиз бўлмаган, Жаббор 1920
йилнинг 28 августида Тахта Қорача довоида со-
ветларнинг Я.А.Мелкумов бошчилигида уюштир-
ган ҳужумида уларга қарши турган Амир сарбоз-
ларининг энг жасурларидан бири эди. Совет ҳоки-
мияти, аниқроғи, БСБ унинг изидан тушган ва
қочиб, қишлоғида яшириниб юрган сарбозни ми-
лицияга ишга олиш баҳонасида қўлга тушириш
ниятида эди. Уни Шаҳрисабз қамоқхонасига
қамайдилар. Отув ҳукми муқаррар бўлгач, Жаб-
борбек дўстлари кўмагида турмадан қочади. Шу
орада Яккабоғда «Аксинқилобий ташкilot» то-
монидан қуроли қўзғолон ҳаракати бошланади.
Қўзғолон Жабборбек, Бозорбек, Каримбек, Мавлон-
бек, Ғузор амин, Ҳайит амин Холмўмин ўғли,

Шеробод, Раҳмонбек, Шайман қора, Бозор командир, Ўроқ Тилов, Маърифиддин, Холмамат юзбоши сингари фидойилар томонидан амалга оширилади. Қўзғолон мағлубиятидан кейин тирик қолган ғалаён бошлиқлари курашнинг мунтазам ҳаракат қилувчи жанговар гуруҳларини тузиш йўлига ўтадилар. Яккабоғ ревкоми раиси Мирзо Одил, Ҳайит аминлар бу борада катта ташкилотчилик ишларини олиб борадилар.

1921 йилда Жабборбек ревком раиси Мирзо Одил туман ижроия қўмитаси раиси мулло Нарзилар билан Гулдарада учрашиб, советларга қарши кураш режасини тузади. Совет ҳокимияти идораларида масъул лавозимда ишлаётган кишилар жанговар гуруҳларни қурол, ўқ-дори ва бошқа зарур нарсалар таъминлаб туриши аҳд қилинади.

1924 йилда Жабборбек қўшини сони 1000 кишига етади. Жабборбек мустабид тузумга қарши катта хавфга айланади. Унга қарши қизил армиянинг энг тажрибали қўмондонларидан бири В.М.Карпов бошлиқ қисмлар жанг олиб боради. Жабборбек ва унинг жигитларини мағлуб этолмаган совет ҳокимияти унга нисбатан тубанлик йўлини танлайди. Шаҳрисабзнинг Чоршанби қишлоғидан бўлган мулло Эшбадал бошлиқ БСБ агентлари (Мулло Раҳмон, Мулло Эргаш) Яккабоғнинг Қайрағоч қишлоғида Норқул ҳожи қўнғирот деган киши уйида ухлаб ётган Жабборбек ва унинг укаси Эшмўминни тунда отиб ташлайдилар. Бу 1927 йилда содир бўлади.

Шайман қора – Шайман Жўра ўғли 1895 йилда Шаҳрисабзнинг Бешкапа қишлоғида туғилган. Болалиги чўпонлик билан ўтган. 1914–1919 йилларда Бухорода, Амир сарбози бўлади. У Бухорога Колесов ҳужум қилганда, унга қарши жангда қат-

нашади. Шу жангдан сўнг у юртига қайтиб келади. Амир Сайид Олимхон Бойсунда турганда (1920 йил сентябрь) унинг ҳузурига боради. 1921 йилда у Афғонистонда Амир Сайид Олимхон билан учрашиб, зарур топшириқлар олиб қайтади. Шайман қора Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб ҳудудларида совет армияси қисмларига қарши кураш олиб бораётган Тангри Берди додҳо, Жабборбек гуруҳлари сафида жангларда шижоат кўрсатиб, танилади. У жуда моҳир мерган бўлган. Жабборбек жигитлари билан В.М. Карпов аскарлари ўртасида Ногаҳон қишлоғи сойида бўлган тўқнашувда Шайман қора ўзини қувиб келаётган В.М. Карповни отиб ўлдиради, отини ўлжага олади. Жабборбек ҳалокатидан сўнг, Яккабоғда ҳам қаршилик кучлари парокандаликка учрайди. Шайман қора Филон қишлоғида советларга таслим бўлади. У судсиз, терговсиз бир неча йил қамоқда ётади. 1928 йилда Шайман Жўра ўғли советларни афдариб ташлаш мақсадидаги қуролли ҳаркатда иштирок этганлиги учун аввал 10 йилга, қамоқ муддатини ўтаётганда яна 10 йилга кесилади. 20 йиллик қамоққа ҳукм қилинган жасур курашчи 1943 йилда, 13 йиллик муддатни адо этиб, озодликка чиқади. У 1950 йилга қадар Яккабоғ туманидаги собиқ Куйбишев жамоа хўжалигида аравакашлик¹ қилади.

Мавлонбек – Яккабоғнинг Каалтақўл қишлоғида туғилган. 1920 йил декабрида Яккабоғда ревком тузилгандан сўнг, милицияга ишга киради. Уни бу ишга милицияда хизмат қилаётган ҳамқишлоғи мулло Насрулло даъват этади. Мавлонбек со-

¹ Ф.Фафуров, И.Шоймарданов, Ж.Тўхлиев. Яккабоғ тумани. – Т.: «Шарқ», 1997, 131-134-бетлар.

вет ҳокимиятига ишониб, астойдил ишлайди. Аммо қизиларнинг зўравонлиги, кўз ўнгида юз берган шафқатсиз адолатсизлик унинг кўзини очади. Калтақўл қишлоғидан бир кекса аёл «босмачиларга овқат беришда» гумон қилиниб, отиб ташланади. Бу қаттолликдан сўнг, Мавлонбекда совет тузумига қаттиқ нафрат уйғонади.

Қишлоқда мустабид тузум ўрнатилишига қарши бўлган кишилар кўп эди. Мавлонбек милициядан ишдан кетиб, ҳамқишлоқ йигитлардан гуруҳ тузиб, советларга қарши кураш йўлига ўтади. Уни Яккабоғ қишлоқларининг аминлари, Шаҳрисабздан Бобоёр амин ҳам қўллаб-қувватлайди. Яккабоғ ревком раиси Мирзо Одил унинг гуруҳини қурола ва ўқ-дори билан таъминлаб туради. Бу вақтда унинг гуруҳи сони 80 кишига етади. Мавлонбекнинг советларга етказаётган талафоти сезиларли бўла бошлайди. Ҳукумат жазо органлари Калтақўл қишлоғи аҳалисини Мавлонбек учун зуғум исканжасига олади. Қишлоқнинг ҳурматли одамлари, унинг қариндош-уруғлари қамоққа олинади. Уларнинг бир нечтаси отиб ташланади. Мавлонбек Тошқўрғон қишлоғида турганида, олдига Калтақўл қишлоғидан 3 киши бориб: «Агар сиз қизиларга таслим бўлиб бормасангиз, қишлоқда ҳеч ким қолмайди, ҳаммамизни отиб юборадилар», – дейдилар.

Мавлонбек оила аъзолари, қишлоғи ва қишлоқдошлари тақдирини ўйлаб, таслим бўлади. Советлар бошда ихтиёрий бош эгиб келган кўрбошига даҳл қилмаган бўладилар. Аммо орадан бир-икки йил ўтказиб, Зармас қишлоғида Маҳмашукурбой уйида Мавлонбек, Маҳмаражаббойлар меҳмонда бўлганда, «яна босмачилар бирлашяпти» деб, уларнинг учаласи ҳам қамоққа олинади. Бу воқеа 1929 йил май ойида юз беради. Мавлонбекни вақтида

қўллаган бошқа кишилар ҳам тузоққа илинтирилади. Бобоёр амин, Қулибой каби унга яқин кишилар Сурхондарёнинг Денов шаҳрига қочиб борадилар. Улар тутиб олиб келинади ва Оқсарой девори тагида оҳак эритмасига тириклай ташланиб, ваҳшиёна қийноқ билан ўлдириб юборилади. Мавлонбек ва у билан бирга қамоққа олинган, босмачиларга ёрдам беришда айбланган Маҳмашукурбой, Маҳмаражаббойлар¹ ҳам отиб юборилади.

Холмамат юзбоши – 1898 йилда Яккабоғ туманининг Қайрағоч қишлоғида туғилган, ошпаз бўлган. У «Қоракалтак воқеаси»дан кейин, халқ исёни қонга ботирилгач, Яккабоғда вужудга келган озодлик курашида фаол қатнашади, Жабборбек гуруҳида бир неча жигитларга бош бўлади. Жабборбек қўрбошининг советларга қарши олиб борилган жангларда устун келишида Холмамат юзбошининг шахсий намуна кўрсатиши доимо таҳсинга лойиқ бўлган. Жабборбекнинг хоинона қатлидан сўнг, у Тошқўрғонга кетади. 1927 йилда қизилларга таслим бўлади.

1932 йилда ўтказилган «ёт унсурларни тугатиш» мавсумида уй-жойи тинтув қилинади ва боласининг бешиги ёстиқчаси тагидан тўппонча топилади. Юзбоши қамоққа олинади ва жазо муддатини Хабаровск шаҳрида ўтайди. Ватанпарвар курашчининг боши тошдан бўлади, қамоқдан қайтиб Чўмич қишлоғида яшаб, тайёрлов идорасида ишлайди. 1972 йилда 80 ёшида вафот этади. Унинг фарзандлари Яккабоғда ҳурматли кишилар бўлиб, турли соҳаларда фаолият кўрсатиб келмоқдалар.

¹ Ғ.Ғафуров, И.Шоймарданов, Ж.Тўхлиев. Яккабоғ тумани, 134-136-бетлар.

Холмамат юзбоши Шўро қамоғи чиғириқларидан эсон-омон қолган саноқли кишилардан бири бўлган. У қариган чоғларида шундай дер экан:

«Бошимиздан кўп сиру синоатлар ўтказдик. Аммо Аллоҳ кўрсатган йўлдан қайтмадик. Юрт, эл-улусни босқинчилар оёғи остида топтатмай деб, тоғ-тошлар кездик, милтиқ отдик, аммо бегуноҳ одамлар қонини тўкмадик, бировнинг моли-жонига, ҳарамига қасд қилмадик».¹

Раҳмонбек – Яккабоғнинг Эдилбек қишлоғида туғилган. У 1920 йилдан советларга қарши курашга қўшилади. Жабборбек гуруҳида қизил армия қисмларига қарши олиб борилган жангларда жасурлиги билан танилади. Яккабоғ, Деҳқонобод, Бойсун тоғларида у бош бўлган жигитлар қўли доим баланд келган.

1924 йилда бўлган жангларнинг бирида Раҳмонбек қўлга тушади. Уни қамоққа² оладилар. Бухоро турмасида 2 йил маҳбуслик азобини тортган Раҳмонбек Элбек деган ҳамхужраси билан ҳибсдан қочади. Улар Китоб сарҳадларида ҳаракатланаётган озодлик кучлари сафига бориб қўшиладилар. Кўп ўтмай бир қанча жигитга бош бўлган Раҳмонбек Тошқўрғон ва Деҳқонободда қизил армия қисмларига қарши жанглар олиб боради. Тангри Берди додҳо билан деярли бир вақтда қўлга олинган Раҳмонбек темир қафасга солиниб, Шаҳрисабз қамоқхонасига олиб келинади. Қамалганидан кўп ўтмай, отиб юборилади.

Бозорбек Қулмат ўғли – Яккабоғ туманининг Чимқўрғон қишлоғида туғилган. У ҳамқишлоғи,

¹ Ғ.Ғафуров, И.Шоймарданов, Ж.Тўхлиев. Яккабоғ тумани, 136-137-бетлар.

² Шу асар, 137-138-бетлар.

таниқли қўрбоши Жабборбекнинг яқин кишиларидан бўлган. Жабборбек лашкари сони мингга етганда, Бозорбек таъминот ҳисоб-китоби билан шуғулланган. Унинг лашкарда ҳурмати катта бўлган. Жабборбек ўлдирилгандан кейин, Бозорбек¹ гуруҳдаги жигитлар талаби билан ўзини бек деб эълон қилади ва тарқоқ ҳолга тушган гуруҳни жипслаштириш, куч тўплаш учун Деҳқонобод тоғларига чиқиб кетади.

1926 йили Тоғ (Қамаши тумани) қишлоғида қизил армиянинг отлиқ полки билан бўлган жангда Бозорбек шахид бўлади.

«Аксиланқилобий ташкилот» 1926 йилга қадар совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб борди. Ташкилот раҳбарлари ва фаолларининг оғзи бирлигига, аҳдда мустаҳкамлигига қойил қолмай бўлмади. Большевиклардек Оқ подшоҳнинг мунтазам кўшинларини енгишга қодир бўлган мустабид салтанат кучларига 1920–1926 йиллар давомида кураш олиб бориш, қарши туришга муваффақ бўлиш айтишга осон. Сон ва қурол жиҳатдан устун, доимий таъминоти бекаму кўст бўлган мунтазам армия билан оз сонли, қуролга, ўқ-дори, улов, озиқ-овқатга ёлчимаган кўнгилли гуруҳларнинг уруш олиб бориши ақлга сиғадиган жасорат эмас. Бу жасорат заминида Ватан, халқ озодлиги, миллий ғурур, ор-номус туйғулари ётади. Бу босқинчилар билан эрк ҳимоячиларининг ҳаёт-мамот жанги эди. Буни эрк учун жон фидо қилиш моҳиятини, дўзахий оғир шароитларда Ватан деб кураш олиб бориш машаққатини фақат ва фақат ватанпарварларгина билади. Боболаримиз биз

¹ Ф. Фафуров, И. Шоймарданов, Ж. Тўхлиев. Яккабоғ тумани, 137-138-бетлар.

учун, келажак авлодлар учун, озодлик ва эртанги кун учун қўлга қурол олган, курашган ва жон берган эдилар.

37

1920 йиллар ўрталарида қамалиб ётганлар кўп, турмалар тирбанд эди. Жазо органларидан ташқари, қишлоқлардаги совет ҳокимияти раҳбарлик вазифаларига қўйган ревком – ижроия қўмита раислари, бошқа мансабдор шахслар кўп ҳолларда ўзбошимчалик билан, саллани деса қаллани олиш қабилда иш тутганлар. 1925 йилнинг ёзида Беҳбудий ва Косон туманидан 52 камбағал деҳқон республика ҳукуматига арзнома билан мурожаат қилиб, маҳаллий ҳокимият раҳбарлари устидан шикоят қиладилар. Ревком раислари деҳқонларни эзиш, хўрлаш, бор-будини тортиб олиш ва бошқа тазйиқлар ўтказиш йўлини тутганлар.

Ўз ССР Марказий ижроия қўмитасининг раиси Й.Охунбобоев 1925 йил 5 июлда республика прокурорига қуйидаги мазмунда кўрсатма беради:

«Самарқанд шаҳри. Махфий. Илова этилаётган аризада деҳқонларнинг Беҳбудий ва Косонда ноҳақ қамоққа олинаётганлиги, ноқонуний солиқлар ундирилаётганлиги ва б. тазйиқлар қилинаётганлиги айтилади. Тезлик билан қаттиқ текширишни ташкил этиб, айтилганлар тасдиқлангудек бўлса, айбдорларни судга беришни амалга оширишни таъминланг. Натижа ҳақида МИҚ президиумига тезда хабар етказинг.

Зарурат бўлса, масалани тезлаштириш ва ишнинг ҳақиқий аҳволини аниқлаш учун Ўз ССР Бош сиёсий бошқармаси (ГПУ) билан боғланинг,

бу ҳақда БСБ га ҳам бир вақтда хабар берилаётир».¹

Текширишлар ҳам у пайтда мафкуравий тусда бўлар эди. Аризада келтирилган далилларга дарҳол сиёсий моҳият билан ёндашилади. Қамчинбек имзоси билан битилган хулосадан бу яққол англашилиб туради:

«Ҳокимият тепасида турган шахсларнинг аксарияти Амир амалдорлари ва Анвар пошо тўдаси иштирокчилари бўлиб, ўзларининг хизмат вазифаларидан фойдаланиб, деҳқонлар оммасини эзиб келади.

Деҳқонлар ўз аризаларида шундайлардан Жавлон живачи Мусаев, Муродқул қоравулбеги Раҳимдод ўғли, Хидир живачи, Ҳайдар оқсоқол, Иброҳим оқсоқол, Аҳмад оқсоқол (Қатағон), усто Ҳамро (Майманок), Шерқул полвон, Мулло Эшим оқсоқол, Тўра оқсоқол, Шойқул оқсоқол, Янгибой, Абдибой, Қўчқорбой, Тожибой (Хитой) ва бошқа кўпгина кишиларни кўрсатганлар.

Бу кимсаларнинг ноқонуний хатти-ҳаракати билан отряд юборилиб, деҳқонларнинг мол-мулки тортиб олинган, хўжалиги барбод этилган (масалан, бир деҳқоннинг биттаю битта эгари билан кетмони ҳам олиб қўйилган). Кейинги ойларда 20 га яқин деҳқон қамоққа олинган бўлиб, улардан иккитасининг қаерда эканлиги маълум эмас, май ойидан буён бу ҳақда бир гап айтилмаган. 20 деҳқонни қамаш сабаби шундаки, қазиладиган янги ариқ деҳқонларнинг экин экадиган еридан тушадди. Бунга деҳқонлар қаршилик кўрсатади. Деҳқонларни қамоққа олиш учун Исохон бошчилигида отряд юборилади ва текшириб кўрилмасдан,

¹ ҚВДА. 50-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 1-бет.

уларнинг ҳаммаси айбдор сифатида қамоққа оли-
нади».¹

Исми шарифлари зикр этилган кишилар вақ-
тида советлар томонидан лавозимларга қўйилган,
ваколатлар берилган. Қачонки, улар устидан арз
қилинган, бирининг живачи, иккинчисининг
қоравулбеги, учинчисининг бузғунчи, тўртинчи-
сининг собиқ босмачи ёки босмачиларга ён босув-
чи эканлиги пеша қилинади. Хуллас, деҳқонлар-
га зуғум ўтказган, қамалганларнинг совет ҳоки-
миятига алоқаси йўқ, улар собиқ Амир амалдор-
лари деган хулоса тўқилади. Кеча ишонч билдир-
ган, бугун юз ўгирган ҳукуматни қандай тушунса
бўлади? Бундай бебурд, сиёсий найрангбоз, хўжа-
кўрсинга ўзини камбағалпарвар кўрсатадиган,
қулай имкониятдан ўзининг қусурларини хаспў-
шлаш учун фойдаланадиган салтанатдан нима
ҳам кутиб бўларди? Оқибатда, бу товлама сиёсат-
дан фуқаролар ҳам, шўролар хизматида кирган
минглаб кишилар ҳам жабр кўрди. Совет ҳоки-
мияти азалдан машҳур бўлган «бўл-у, идора қил»
нақлига қўшимча қилиб, «оқми-қорами, барибир»
ақидасини ўйлаб топдилар ва унга оғишмай амал
қилдилар. Бу салтанатга содиқ ҳам, ганим ҳам
баб-баравар эди. Унга одамлар эмас, ўлка, унинг
бойлиги – муҳимларнинг муҳими эди. Оқ ва қора
тоифалари қанча ейишса, бир-бирини қанча
ғажишса, шунча яхши эди. У жуда сабрли ҳакам
эди бу бобда.

Гапим ҳавойи бўлмаслиги учун бир далил кел-
тираман. 1926 йилда Беҳбудий шаҳрининг Чарм-
гар, Қўрғонча, Қатортут ва Юдумшайх маҳалла-
лари фуқароларидан 32 киши «Ўзбекистон Мар-

¹ ҚВДА. 50-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 54-бет.

казий фирқа қўмитасига» арзнома ёзадилар. Арзномада: «Шунинг баробаринда маъруза этамиким, қишлоқимиздан Мирзо Ражаб Хайрулло ўғли беш йилдан буён ҳукуматга сидқи ихлос илан ишлаб, ҳукуматни мақсудларини биз меҳнаткашларга тушунтируб, кеча-кундуз демасдан ҳукуматни умидинда хизматда келмоқда эди. Мундин уч ой муқаддам ҳукумат тарафиндан қамоққа олиниб, суд қилиниб, уч йил иш бердилар. Сабаб шулким, бир босмачини кистасидан мазкур Хайруллоевни отига хат чиққан эканким, бир дона милтиқ, юз дона ўқ, 50 дона тилло ҳам.

Мазкур хат босмачидан чиққан, ўзимизга ҳам маълумдирким, босмачи деган ҳукумат илан қарши бўлуб чиққан бир кимсадур. Душманликдан ҳар нимарса истаса, илож қиладур. Мазкур хат Хайруллоевдан чиққан бўлса эди ёки Хайруллоевнинг хати босмачилардан чиққан бўлса эди, у фурсатда биз ҳам уни айблик деб билур эдик. Бизлар мазкур Хайруллоевни билурмиз, кўп йилдан буён ҳукуматга ишлаб, бир хиёнат қилгон эмас ва мундоқ ямон йўлларга кирган ҳам йўқ. Бу тўғрида очуқдан-очуқ мазкурни бу ишлар илан қотишмасликин биладурмиз. Агарда бизларни арзимизни эътиборга олмасангиз, бошқа қишлоқ фуқароларидан ҳам сўранг...»¹, – дейилади.

Аризага Эгамберди оқсоқол, Мавлонбердибой, Абдурахим Комил ўғли, Мулло Рустам Йўлдош ўғли, Пирмуҳаммад Қурбон ўғли, Файзи Муҳаммад ўғли, Аҳмадбой Ҳамид ўғли, Муҳаммад Ҳалил Олим ўғли, Муҳаммад Юсуф Салом ўғли, жами 32 киши имзо чекканлар.

¹ ҚВДА. 50-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 54-бет.

Саҳифаларда исми шарифлари тилга олинаётган кишилар советларга қарши қўлга қурола олибми, ённки, қурола олганларни қўллабми курашган бўлмасин, ўша даврнинг, алғов-далғовли замоннинг чин юртпарварлари, фидойилари эди. Большевиклар қутқусига учган, ваъдаларига, шiorларига ишонган минглаб қурола кўтарганлар ҳам ўзларини тўғри йўдан бораётирмиз деб ҳисоблаганлар. Саалтанат тепасида турганларнинг эса асла мақсадлари ошкор этилганига тамомила зид эди. Ана шу яширилган мудҳиш мақсадлар «СССР» деб атаалган улкан, қурама мамлакатни ўз фуқаролари билан уруш майдонига айлантириб қўйди. Большевиклар ҳокимиятни эгаллаган кундан эътиборан, бутун мамлакатда хунрезлик, қатағон мунтазам равишда амалга оширилади. Қизиллар бошқарув сиёсати зўравонликка асосланган бўлиб, жаҳонда энг манфур зула саалтанати сифатида тарих майдонига чиқди.

Қашқадарё вилояти худуди жиҳатидан Арманистон, Албания каби давлатларга тенглашар эди. Вилоятда XIX аср иккинчи ярми охирларида 500 минг аҳоли¹ яшаганиги маълум. 1920 йилдан то 1926 йилга қадар, Қашқадарё музофотида совет ҳокимиятини ўрнатиш, мустабид тузумга қарши кураш давом этган йилларда вилоят нуфуси сони кескин камайиб кетган эди. Қашқадарё вилоят ижроия кўмитасининг 1927 йил 30 августда бўлиб ўтган катта президиуми йиғилишида бу аччиқ ҳақиқат тан олинади. 1927 йилда Қашқадарё округ сифатида 25.576 кв.км худудга эга бўлган,

¹ Н.А.Кисляков. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX-начале XX вв. Изд-во АН СССР. - М.: 1962, 20-бет.

1927 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, округда 340642 киши яшаган. Катта президиуми қарорида бу ҳақда: «1919 йилда Қашқадарё Бухоро хонлиги таркибида эканлигида, – дейилади, – аҳоли сони 358500 кишидан иборат бўлиб, бу рақам 1919 йилга муқояса этилганда, округда аҳоли сони камайиб кетганлиги аниқ бўлади. Аҳоли сонининг озайиб кетиши инқилобий воқеалар давом этган йиллар билан изоҳланади».¹

Қайд этилган ҳужжатдан маълум бўлишича, Қашқадарё вилояти аҳолиси 1920 йилдан то 1926 йилга қадар 150 минг киши даражасида камайиб кетган эди. Буни, чинакамига, «инқилобий камайиш» деса бўлади.

1920 йилнинг сентябрь-декабрь ойларида бўлиб ўтган кўп минг кишилиқ қуроли исёнлар, 1921 йилдан ташкил топган советларга қарши жанговар гуруҳлар, уларнинг жангу жадаллари неча ўн минглаб курашчиларнинг ҳалок бўлишига олиб келган, тинч аҳоли ўртасида инқилобга боғланиб отилган, ўлдирилган, қамалганлар сони бундан кам бўлмаган. «Аксилинқилобий ташкилот» фаоллари ва аъзоларига қилинган тазйиқ, қирғин сиёсати, қўрбошилар, жигитлар, уларни қўллаб-қувватлаган аҳоли қатлами, моддий кўмак берган бойбадавлат кишилар, маънавий йўлбошчилик қилган зиёлилар-руҳонийлар ва барчаларининг оила аъзолари, қариндош уруғлари, қишлоқдошлари совет ҳокимиятининг қатли омига нишон бўлган эдилар. Бир вилоятдан 100-150 минг киши чамасида нуфус камайиши ҳақида мулоҳаза қилинар экан, Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида, жумладан, Фарғона водийсида, Бухоро, Самарқанд

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 91-иш, 72-бет.

каби аҳоли тигиз яшайдиган музофотларда бу кўрсаткичлар баланд бўлганини эсламай илож йўқ. Шу нуқтаи назардан, қаттол салтанатнинг асл қиёфасини англаш бутун мамлакат миқёсидагина эмас, бир вилоят даражасида ҳам бор бўйича гавдаланиши табиий бир ҳол.

Бу даврда Қашқа воҳасидаги 4 қамоқхона асосан «босмачилар» ва уларга кўмак берган кишилар, озодлик курашчиларининг қариндош-уруғлари билан тўлиб тошган эди. 1926 йилнинг 28 октябрида Қашқадарё вилоят судининг тақсимоот ҳайъати ўзининг йиғилишида 58-қарорни¹ қабул қилиб, тубандаги маҳбуслар ҳақида ажримлар чиқаради: Туйма Файзиев, Тошнӣёз Исомов, Қаяом Қобилов, Қулмирзо Қаландаров, Сафар Хушвақтов, Собир Худойбердиев,² Остонбек Қорабеков, Субҳонхўжа Қорахўжа, Муҳаммад Бердиев, Эргаш Бердиев, Очила оқсоқол Дўстов,³ Эрка Каттабоев, Исмоил Галихонов, Саттор Жўраев, Ҳайит Сатторов, Икромутдинов, Муҳаммад Юсуфбек Исломов, Мулло Мавлон Бердонов, Файзиев, Қутбиддин Эшон Хўжаев, Соипхўжа Оловхонов, Умар Ботиров, Ҳақберди Абдукаримов, Абдулла Мустафоқул ўғли, Умар Жўраев, Тўхта Олтибоев.

Қамоқхоналар тирбанд, маҳбуслар ойлаб-йиллаб сўроқ қилинмай, дардга чалиниб қолардилар. Шикоятлар кўп бўлганидек, ўлим ҳам оз эмасди. Шу боисдан, вилоят суди, унинг тақсимоот ҳайъа-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 2-бет.

² Собир Худойбердиев ЖКнинг 77/1-моддаси билан айбланган.

³ Остон Қорабеков ва 4 киши 77/2, 188-моддалари билан айбни деб топилган. ЖКнинг 76, 77-моддалари тузумни ағдариш билан боғлиқ бўлиб, ўлим жазосини кўзда тутар эди.

ти тиним билмай ишларди, ҳукмлар ортидан ҳукмлар тизилишиб келар эди.

1926 йилнинг 6 декабрида жиноий ишлар тикилиб қолганлиги сабабли, бир куннинг ўзида вилоят судининг Султонов, Саидхўжаев, Комилов, Есин ҳамда Саидхўжаев, Жувонмардиев, Комилов, Есин таркибида бўлган икки гуруҳи ишгирида тақсимот йиғилиши бўлади. Шу йиғилишларнинг 59– ва 60–қарорларида¹ маҳбуслар ишлари юзасидан ҳал қилувчи ҳукмлар чиқарилади.

1926 йилнинг 6 декабрида қамоқда бўлиб, устидан ҳукм чиқарилган маҳбуслар тубандаги кишилар эди:

Бекмурод Жаббор ўғли, Мирмуҳаммад Муродов, Холмуҳаммад Муродов, Боймурод Тўхтаев, Хосиятой Карим қизи, Назираой Карим қизи, Мулло Хушвақт, Абдусаттор мирохур, Мусо оқсоқол, Эрназар оқсоқол, Дарвешхўжа ўғли, Хўжақул амин Холмирза ўғли, Мулло Фозил Бобожон ўғли, Мулло Шодмон Қодир ўғли, Тош Шермуҳаммад ўғли, Тошпўлат Каттабой ўғли, Раҳим амин Қодир ўғли, Пиримқул Абдуқодир ўғли, Ҳайдарқул Султон ўғли, Фармонқул, Қурбон эшон Мирзо ўғли, Муҳаммад Юсуф Абдуқодир ўғли, Ўтаган Хўжаназар ўғли, Абдурахмон Али ўғли, Саидмаликхўжа Муслимхўжа ўғли, Умар Пирқора ўғли, Рўзимурод Салимбобо ўғли, Ҳакимқожи Салом ўғли, Шариф Ёқуб ўғли, Ислом Эшқувват ўғли, Бобохўжа Муқимхўжа ўғли,² Эгамниёз Авлияқул ўғли, Ўрин Хўжақул ўғли, Суяр оқсоқол Охун ўғли, Аннамурод Санақул ўғли, Нурмат Сафар ўғли, Абдураим Хўжам-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 23-бет.

² 1920 йилнинг 24 декабрида Шаҳрисабзда амалга оширилган қуроли исён бошлиқларидан бири.

шукур ўғли, Қора Шамсутдин Бўри ўғли, Мирзобой Маҳмуд ўғли, Бобониёз Ўроқ ўғли, Улуқберди Жаббор ўғли, Оллоберди Худойберди ўғли, Насриддин Муҳиддин ўғли, Мурод Дамин ўғли, Холиқул Отамурод ўғли, Эшқурбон Намоз ўғли, Саман Намоз ўғли, Эшонқул Худоёр ўғли, Мулло Мавлон Худойберди ўғли, Эшонқул Очил ўғли, Тангри Мирзо ўғли, Нурулло Яҳри ўғли, Мулло Назар Зоир ўғли, Аннамурод Тўхта ўғли, Оқбиби Ражаб қизи, Хонбиби Қутли қизи, Санобар Саидхўжа қизи, Одина Муродтўхта ўғли, Қуламурод Хўжамурод ўғли, Жўра Рустам ўғли, Раҳим Нўёл ўғли, Эшмурод Шомурод ўғли, Қорахўжа Чўпал ўғли, Муҳаммад Али Очил ўғли, Амаал Пўлат ўғли, Авлияқул Раҳмонназар ўғли, Жаббор Тўра ўғли.

Муҳтарам ўқувчим, бу ерда зикр этиб ўтилган исми шарифларни синчковлик билан, эринмай, мулоҳаза қилиб ўқишингизни хоҳлар эдим. Этибор беринг-а, аввало, улар орасида бирор яқинингиз-бобокалонингиз чиқиб қолар, йўқса, ҳамқишлоқларингизнинг қариндош-уруғлари бордир. Мустабид тузум ўз ҳукмронлигини ўрнатишда юртимиздаги бирорта хонадонга ҳам азият етказмай қолмаган. Афсуски, юқорида исми шарифлари тилга олинган маҳбуслар билан бу рўйхат тугамайди. 1926 йилнинг 12, 23, 29 декабри кунларида ҳам вилоят судининг тақсимот ҳайъати қамалганлар ишини кўриб чиқиб, жазо тайинлашдан бўшамаган. 1926 йилнинг охирида тақсимот ҳайъати тубандаги маҳбуслар ишини кўриб чиққан эди:

Турдиқул Раҳмонов, Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли,¹ Очил Тошматов, Муҳаммадмурод Пўлатов, Қобил Насимов, Узоқ Қаршибоев, Мулло Ти-

¹ Бу киши ҳам Шаҳрисабз қуроли қўзғолоннинг фаоли- ридан бўлган.

лов Холматов, Мирзо Қобил Қосимов, Мирзо Қобил Сафаров, Соҳибназар Сафаров, Алиқул Муҳаммадқулов, Мулло Намоз Дўстмуродов, Мирзо Акрамов, Мулло Тошбой Бўтаев, Норқул Шодиев, Қодир Намозов, Остон махсум Мирзабоев, Абдишукур Йўлдошев, Абдуҳаким Халимов, Эшнӣёз Бозоров, Бўри Азимов, Ҳасанхўжа Назархўжаев, Бердисалом Хўжаевлар.

Архив манбаларида жазога тортилган бу ҳамюртларимиз «жиной ишлари» сақланиб қолмаган. Исми шарифлар мундарижасини диққат билан кўздан кечирган китобхон нисбаларга эътибор бермай қолмайди. «Амин», «оқсоқол», «хўжа», «мулло», «эшон» каби атамалар қамоққа олинганларнинг, советлар таъбири билан айтганда, синфий таркибини кўрсатиб туради. Маҳкумларнинг аксарияти «Аксиланқилобий ташкилот»га алоқадорликда, «босмачиларга» кўмак беришда айбланиб, ҳибсда сақланган. Қолаверса, уларнинг бир қисми «босмачилар»нинг қариндош-уруғлари, оила аъзолари бўлган.

38

1927 йил ҳам Шўро ҳукм маҳкамалари (судлари) учун озодлик курашига дахли бўлган, жанговар гуруҳларни моддий жиҳатдан таъминлашда гумон қилинган кишиларни жазолашда давом этиш йили бўлган. Вилоят судининг раиси Султонов, муовини Иброҳимхўжаев, Жувонмардиев (аъзо), Есин (прокуратура) таркибида бўлган Тақсимот ҳайъати 1927 йилнинг 12 январида қамоқда сақланаётган Элмурод Жиянов, Мажид Халилов, Тўйчи Ҳақбердиев, Қурбон Жумаев, Убайдулло Юнусхўжаев, Ато оқсоқол Ҳайитов, Раҳмат Ғозиев, Муродхўжа Жўрахўжаев, Жовлихўжа, Кичкинахўжа Аминхўжаев, Расулқул Ҳофизов, Бўричў-

лоқ Жумаев, Бўрибой Аламов, Мулло Абдулла Умаров, Абдуҳолиқ Йўлдошев, Аминжон Фанихўжаев, Муҳаммадқул Имомовлар¹ ҳақида тегишли жазони қўллаш қарорини қабул этади.

1927 йилнинг 16 январида бўлган Тақсимот ҳайъати йиғилишининг 3-қарориди маҳбуслардан Муҳаммадёрв, Ботир Бадалов, Ҳасан Жалолов, Усто Йўлдош Раҳимов,² Муҳаммад Расулхўжаев, Фафур Ниёз,³ Эргаш мударрис Азиз ўғли,⁴ Ёқубов, Муҳаммадназар Қурбон, Кенжа Хўжамиёрв, Карам Сулаймонов, Холмўмин Отамуродов, Донғил Бобо Муҳаммад,⁵ Али Бобоев, Ҳақберди Зарипов, Усто Хуррам Хидиров,⁶ Хўжа Наби Хўжаев, Саломатхўжа Умурхўжаев, Бекмурод Шербоевлар «жиноий ишлари» тўғрисида бир тўхтамга келинади.

Қамоққа олинганлар сони шунчалик кўп эдики, бунинг аниқ ҳисобини олиш имкондан холи. Чунки вилоят, туман ва олий судларнинг шу даврга тааллуқли ҳамма қарорлари ва ҳужжатлари тўла сақланиб қолмаган. Қашқадарё вилоят Давлат архивида мавжуд бўлган жамғармаларда мавзуга тааллуқли бўлган ишларда исми шарифлари қайд этилган, оғир жазолар берилган қамалганлар сони ҳам ақни шошириб қўяди. Вилоят суди, унинг Тақсимот ҳайъати мисли конвейер янглиғ тиним билмай ишлаган, отув ҳукмидан бошлаб,

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 26-бет.

² Косонда, вилоят судининг сайёр сессиясида суд қилинган.

³ Шаҳрисабзда, вилоят судининг сайёр сессиясида суд қилинган.

⁴ Фузорда, вилоят судининг сайёр сессиясида суд қилинган.

⁵ Шаҳрисабзда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинган.

⁶ Шаҳрисабзда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинган.

узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш, мол-мулкни мусодара қилиш каби стандарт жазоларни пешма-пеш қўллаган.

Шу даврда қамоққа олинган Жалил Толибов, Қурбон Имомов, Мир Азизов, Мулло Рўзиев, Чори Қурбонлар хусусида вилоят суди Тақсимот ҳайъати 1927 йил 27 январда тегишли қарорлар қабул қилади. 1927 йилнинг 8-9 февраль кунларида мазкур ҳайъат маҳбуслардан Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа ўғли¹ га оид ажримни қабул қилганидек, Чори Тошниёзов,² Мулло Туроб Ибодуллаев,³ Тошпўлат Абдузоиров, Абдимўмин Абдишукуров,⁴ Ҳақназар Ражабов, Жўра Эрбоев, Бобоқул Муҳаммад Юсупов, Эшонқул Эрназаров,⁵ Нурмат Нурмуродов, Яраш Шерматов, Абдуғани Бойназаров, Фармон Қурбонмуродов,⁶ Усмон Тўхтаев,⁷ Исмоил Равшанов,⁸ Суярқул Худойқулов, Тоғаймурод Аннамуродов, Эргаш Жабборов,⁹ Абдуғаффор Бобомуродов, Саид Маликхўжаев, Мулло Назар Омоновларнинг «жиной иш»лари юзасидан ҳукмини чиқаради.

¹ Абдул Ҳофизхўжа Фаёзхўжа – Шаҳрисабз қуроли исёнининг фаолларидан бири, қариндошларидан Искандар Ҳомидов, Бўрон Камаевлар кафилиги билан, кексалиги назарда тутилиб, очиққа чиқарилади.

² Ғузурда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинади.

³ Ғузурда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинади.

⁴ Китобда, вилоят суди сайёр сессиясида отувга ҳукм этилади.

⁵ Шаҳрисабзда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинади.

⁶ Беҳбудийда, вилоят судида иши кўрилади.

⁷ Шаҳрисабзда, вилоят суди сайёр сессиясида судланади.

⁸ Беҳбудийда, вилоят судида иши кўрилади.

⁹ Шаҳрисабзда, вилоят суди сайёр сессиясида суд қилинади.

Узундан-узоқ рўйхатларни келтиришдан мақсад, азиз ўқувчим, ўтган асрнинг 20-йилларида Ватан ва элини деб, келажак авлод, сизу мени, бизни деб курашган, озодлик ишига ҳисса қўшган, шу боис, совет ҳокимиятининг – ашаддий мустабид тузумнинг дўзахий қамоғи азобларини тортган, отилган, кесилган, бадарға этилган ҳамюртларимизнинг номини, шаънини, қадрини тиклашдан иборат эди. Совет жазо органлари ҳужжатларида номлари сақланиб қолган боларимиз, авлодларимиз, аждодларимиз исми шарифларини билиб қўйишимиз, қалбимизга жойлашимиз, ҳақларига дуои фотиҳалар бажо этишимиз бугун, мустақиллик барқарор бўлган кунларда ниҳоят даражада муҳимдир. Ишончим комилки, ушбу китобим саҳифаларида исми шарифлари тилга олинган ҳамюртларимизнинг аксарияти Ватан озодлигининг номаълум курашчиларидир. Улар тарихда ном қолдирай деб, келгуси авлод, набира-чевараларимиз бизни мустабид тузумга қарши курашган фидойилар деб қадрласин деган мақсадда жон фидо қилмаганлар, қамоқ азобини тортмаганлар. Ватан ҳимояси, эрк кураши, ор-номус фазилати халқимизнинг қониди бор. Бу хислатлар халқимизда асрлар оша шакланган анъанавий қадрият. Шундай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Совет ҳокимияти ўзининг ҳукмронлигини жорий этишда халқимизга хос бўлган озодлик курашига дуч келиб, қаттиқ шикастлар еди, кўп талафотлар берди, мустабидлик режалари орқага сурилиб кетди. У эрк курашчиларига қарши жон-жаҳди билан курашди, бутун бошли армия қисмларини, энг сара кучларини, қуро-яроғларини ишга соғди.

Шуларни мулоҳаза қиладиган бўлсак, оғир иқтисодий шароитда, қуро-яроғ етишмаган вазият-

да Россиядек давлатда тўнтариш ясаган большевикларга, уларнинг қудратли армиясига 6-7 йил давомида тинимсиз курашган ҳамюртларимизга, қаршилик ҳаракатини қўллаб-қувватлаган халқимизга, қурол-яроғ, озиқ-овқат, от-улов учун моллини, бойлигини, тилласини аямаган бой-у бадавлатларимизга, элу улусни имон-эътиқод, миллий гурур йўлида маънавий руҳлантирган илғор қарашли, ватанпарвар мулло, эшонларимизга, аминларга, оқсоқолларимизга, уларнинг порлоқ руҳига таъзимлар бажо қилсак, ҳурмат-эҳтиром ифода этсак арзийди.

1927 йилнинг февраль-август ойлари давомида вилоят суди Тақсимот ҳайъати қамоқда сақланаётганлар ишини кўришдан, уларга нисбатан жазо қарорларини қабул қилишдан бўшмаган. Кимгадир энг олий жазо – отув, кимгадир узоқ муддатли қамоқ, яна бирига – қайта тергов, хуллас, озод бўлиш, оқланиш камдан-кам ҳолларда юз берарди. Муҳаммад Набибой сингари ёши 80-90 ни қоралаган маҳбусларнинг республика ҳукуматига неча бор мурожаатлар қилиш орқали озод этилиши истисно тариқасида амалга ошарди. Бундай ҳоллар бармоқ билан санарли даражада оз эди.

Босмачиларга кўмак беришда айбланиб, 1926 йилда қамоққа олинган Юнусхўжаев иши 1927 йил 16 февралда олий судга оширилади. Даврон Ҳакимов «жиноий иши» Шаҳрисабзда тайинлаган вилоят суди сайёр сессиясида кўрилиши белгиланади. Абдусафар Нормуродов, Мирзо Қосимов, Муҳаммад Мурод Пўлатов, Очиқ Тошматовлар иши эса қайта терговга жўнатилади. 22 февралда бўлган Тақсимот ҳайъати ўзининг 10-қарори билан ЖКнинг 77/2-моддаси билан икки йилга яқин қамоқда ўтирган Муҳаммад оқсоқол Бердимурод

ўғлини кексалиги сабаб қамоқдан чиқаради. Шу хилдаги ҳукм яна бир қария маҳбусга – мулло Қурбон Иброҳим ўғлига нисбатан ҳам қўлланади. Нуриддин маҳсум Эшпўлатов, Мўмин Боймуродов, Чори Боймуродовлар эса қаттиқ жазога тортилади.

Вилоят судига 1927 йил март ойига келиб Абдурахмон Иброҳимхўжаев раис бўлади. 23 мартда у Комилов, Кильберг, Юнусов таркибида бўлган вилоят суди Тақсимот ҳайъати йиғилишини бошқаради. Шу йиғилишда қабул қилинган 12-қарорда маҳбуслардан Исмаил Юсупов, Тоштемир Саиджонов, Муҳаммадқул Саиджонов, Бектош Чориев, Мулло Қурбон Тўхтамишев (ишлари Бехбудий судида кўрилиши белгиланади), Жамолиддин Замсафаров (Фузор судида), Ҳамро Келдиев, Рўзи Келдиев, Жалил Келдиев, Ботир Доли, Эргаш Солиҳов, Аваз Дергашев, Субҳон Омонов, Нормурод Тўрақулов, Салим Тўрақулов, Мирзогани Тўрақулов, Турсунов, Турдиев (қайта терговга), Абдуҳамид Жўраев (Косон судида), Қурбонназар Тўхтамишев, Салим Шониёзов, Эгамберди Мавлонов, Диёр Фаффоров, Қурбонмурод Қодиров (Косон судида), Аҳмадхўжа Маъмурхўжаев, Умар Пирқороев, Рўзимурод Салимбобоев, Ҳакимхўжа Саломхўжаев, Шароф Кубаев, Азим Раҳимов, Собит Аббосов, Зиёдулла Каримов (Шаҳрисабз судида), Мусо Нўъмоновлар «жиноий ишлари» ҳақида тўхтама келинади.

1927 йилнинг 16 апрелида вилоят судининг Тақсимот ҳайъати йиғилишида Комилов, Кильберг, Александровдан иборат таркибни Волков бошқаради. Мазкур йиғилишда ҳам кўп вақтдан бери ҳибсда сақланаётган Аҳад Сирожиддинов (Косон судида иши кўрилиши белгиланади), Полвон Жиянов, Полвон Шакуров (Бешкент судида),

Рўзиқул Эшмуродов (Бешкентда, вилоят сайёр суди сессиясида кўргазмали суд), Мирзо Зиёдулло Жайбаров (Шаҳрисабз судида), Аҳмад Йўлдошев (Косон судида), Эргаш Мавлонов, Райим Ҳусанов (Чироқчида, кўргазмали суд), Эргаш мударрис Азиз Ёқубов (Ғузор судида), Сабдор Худойбердиев, Саид Аҳроровлар ишлари юзасидан 16-қарор қабул қилинади.

Тақсимот ҳайъати қочувда юрган, қидирувда бўлган Усто Зубайдулло Ҳакимбобоев, Бузург Шарифов ва Саид Аҳрорийларни ҳам унутмайди. Бузург Шарифов, Саид Аҳрорийлар совет ҳокимиятининг ашаддий душмани сифатида топилиши шарт қилиб қўйилади. Эргаш Ёқубов, Рўзи Тўхтаев, Нарзулла Шоймардонқулов, Аҳмад Сафаров, Бўри Эгамбердиевлар «жиноий иши»ни Беҳбудий шаҳрида муҳокама этиш юзасидан 14-қарор қабул қилинади.

Эътибор берилса, «жиноий ишлар»да исми шарифлари қайд этилган маҳбусларнинг бир хонадонга тааллуқли, ё ота-бола, ёинки, ака-ука эканлиги сезилиб туради. Масалан, Муҳаммадёр Бердиев, Эргаш Бердиев; Мирмуҳаммад Муродов, Холмуҳаммад Муродов; Хосиятой Каримова, Назираой Каримова; Эшқурбон Намозов, Саман Намозов; Мирзоқобил Сафаров, Соҳибназар Сафаров; Тоштемир Саиджонов, Муҳаммадқул Саиджонов; Ҳамро Келдиев, Рўзи Келдиев, Жалил Келдиев; Нормурод, Салим, Миргани Тўрақуловлар бир хонадон аъзолари бўлганлар. Афтидан, улар қўрбошилар ёхуд «босмачилик»ка кетган жигитларнинг қариндош-уруғлари бўлганлар. «Босмачилар»нинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари бирваракайига қамаб ташланиши 1922-1926 йилларда Қашқадарё вилояти жазо органлари учун одатий тус олган эди.

1927 йилнинг апрелида суд маҳкамалари ҳужжатларида исми шарифлари зикр этиладиган маҳбуслар сони ҳам анчани ташкил этади. Вилоят суди Тақсимот ҳайъатининг 26 апрелдаги 17-қарорида жиноий иш юзасидан қабул этилган қарорлар қамоққа олинган Қўчқоров, Иброҳимов, Абдурашидов, Оқпўлатов (Беҳбудий), Азимхўжа Муродхўжаев, Мулло Хўжам Давронов, Мулло Оқмурод Бобононов, Абдукаримхўжа Қосимхўжаев, Файзи Каримов, Кибрат Давлатов, Жўра Холмуродов, Файзи Қўлдошев, Қилич Шой ўғли, Қурбон Собиров, Узоқ Неъматов, Олимназар Исмоилов (Бешкент судида), Амин Хўсанов (Шаҳрисабз судида), Мулло Амир Саидҳасанов, Хўжам оқсоқол Бердимуродов, Шоймардонқул Бердимуродов, Шоймардонқул Мирзоқулов (Шаҳрисабз судида), Исматхўжа Ниёзхўжаев, Музаффархўжа Карамхўжаев, Жаббор Усмонқулов (Тангиҳарам туман судида), Шарофутдин Аҳмаджонов (қидирувда), Абдужаббор Йўлдошев, Қурбон Абдиев, Султон Турсунмуродов (Беҳбудий судида), Аваамурод Эшонов, Муҳаммадқул Равшанов, Ҳамроқул Тошқулов, Барот Қултоев, Эмурод Эшпўлатов, Абдулла Тоғаймуродов (Беҳбудий судида), Холиёр Тўрахўжаев, Ботир Эшқулов, Жума Жўраев, Бекмуродхўжа Назаров, Зулум охун Муҳаммад Содиқов (қидирувда), Намоз Файзуллаев, Хуррам Хўжаев, Ҳаким Ҳалимов, Зоҳид Султонов, Амборат Ярмуҳаммедовларга таалуққидир. Рўйхатда акс этган маҳбусларнинг баъзи бирлари кексалиги сабабли афв этилган. Суд ҳукмидан норози бўлган маҳбуслар шикоят-аризалари олий судга ҳавола этилган. Салим Бобоев, Шароф Ёқубов, Назар Омонов каби маҳбуслар ишига олий суд баҳо берадиган бўлади.

Вилоят суди тақсимот ҳайъати кўриб чиққан ишлар орасида хотин-қизларга оидлари ҳам мав-

жудлиги эътиборни тортмай қолмайди. Хотин-қизларнинг қамоққа олинишидаги асосий сабаб, уларнинг «босмачилар»нинг аёллари бўлишида эди. 20-йилларда, аяғов-даағовли, суронли замонларда хотин-қизлар юртда юз бераётган воқеалардан четда бўлмаган.

Косон туманидаги Оброн қишлоғидан бўлган 26 ёшли Ҳамро Жўра ўғли босмачиликда айбланиб 1924 йилнинг 8 августида қамоққа олинганида, унинг ҳимояси учун қишлоқ аҳолиси оёққа туради. Ҳамро Жўра ўғлининг онаси Биби Назираой Абдулгани қизи ўғлини қамоқдан озод қилдириш учун совет идоралари, жазо органларига ҳақли талаблар қўйишдан, курашдан толиқмайди. «Қашқадарё минтақа сиёсий идорасига» (ГПУ) ёзилган аризада онаизор ўз ўғлининг Қобил оқсоқол, Султон Ниёз милиса, Раҳматулла, Тошмуҳаммадхожи, Муҳаммадқул, Мулло Бобоқуллар томонидан «санинг қариндошинг босмачи» (Ҳамро Жўра ўғли қўрбоши Гул оқсоқолнинг куёви бўлган, қамоққа олинишидан олдин хотини вафот этган) деган тухмат билан қамалганини айтади.¹ Биби Назираой 1924 йилнинг 10 ноябрида ҳам, яна 1925 йилнинг 22 октябрида² ҳам вилоят ижроия қўмитасига ва жазо органларига арзномаalar ёзади.

Маҳмараимбек ва Абдурасулқулбек Абдусатторовларнинг хотинлари Ҳакимаой Қалқон қизи, Робияой Юсуф қизи ҳам эрларига берилган отув жазосидан норози бўлиб, олий судга 1927 йил июл ойида шикоят хати³ йўллайдилар. «Аксиланқило-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-руйхат, 14-иш, 63-бет.

² Шу жамғарма, 72, 97-бетлар.

³ ҚВДА. 172-жамғарма, 2-руйхат, (13) 20-иш, 659-бет.

бий ташкилот»нинг фаолларидан яна бири Ҳожи Абдулазиз мулло Боқиҳўжаевнинг аёли Қандимой Боқиева ҳам эри ҳимояси учун совет ташкилотлари ва жазо органларига аризалар билан мурожаат¹ этиб, унинг қамоққа олинишини ноҳақлик деб ҳисоблайди.

1926–1927 йилларда қамоққа олинган ҳамюртларимиз исми шарифлари билан танишаётган муҳтарам ўқувчилар маҳбуслар орасида хотин-қизлар отлари ҳам учраётганига эътибор қаратган бўлсалар керак. 1926 йилнинг 6 декабрига оид вилоят суди ҳужжатида Хосиятой Каримова, Назираой Каримова (бир оиладан),² Оқбиби Ражабова, Хонбиби Қутлиева, Санобар Саидхўжаева³ каби маҳбуслар исми шарифлари қайд этилади. 1927 йилнинг 23 майига тааллуқли вилоят суди Тақсимот ҳайъатининг 23-қарорида ҳам Гулсара ва Фотима Арзиевалар, Муқаддас Юсуфжонова, Муниса Хўжаева⁴ деган хотин-қизлар исми шарифлари зикр этилади.

1927 йилнинг 16 июнида вилоят судининг Тақсимот ҳайъати йиғилиш қилиб, унда Абдужаббор деган киши билан Қурбоной Абди қизи⁵ жиноий ишига ҳам муносабат билдиради, жазо тайинлайди. 1927 йилнинг 28 сентябрида яна бир маҳкума, яккабоғлик Марямой Узоқова аризаси вилоят суди Тақсимот ҳайъатининг йиғилишида кўриб чиқилади. 414-рақамли жиноий иш бўйича қамоқда сақланаётган Марямой Узоқова кафилик воцитасида озодликка чиқаришни сўраган. Ибро-

¹ Шу жамғарма, 486-бет.

² ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 23-бет.

³ Шу жойда.

⁴ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 31-бет.

⁵ Шу жамғарма, 32-бет.

ҳимхўжаев, Саъдуллаев, Бўрибоев, Ашуров таркибида бўлган суд ҳайъати аризани рад этиш ҳақида 34-қарорни¹ қабул этади. Ишни 1927 йил 1 октябрда вилоят судида кўриб чиқиш белгиланади.

Хотин-қиз маҳбуслар сони кўп бўлган. Вилоят Ахлоқ тузатиш уйининг 2-қаватидаги хона аёллар учун мўлжалланган эди. Бундан ташқари, Беҳбудий, Гузор, Шаҳрисабз турмаларида ҳам хотин-қизларни қамашга ажратилаган ҳужралар мавжуд эди. «Босмачилар»нинг бола-чақалари, хотин-халажлари, афтидан, бир қанча вақт туманларнинг милиция бўлимларида сақланиб, сўроқ қилиниб, уларга яқинларини топиб бериш шарт қилиб қўйилган бўлса керак.

1927 йилнинг май-август ойларида бўлган Қашқадарё вилоят суди Тақсимот ҳайъати йиғилишларида ҳам кўпгина маҳбуслар иши юзасидан бир қарорга келинади. Улар жумласида Абдуазиз Саматов, Жўрақул Жалолов, Саттор Ортиқов, Икромов, Рустамов, Бадал Муҳаммадмуродов, Аймоқ Раҳматов, Бобониёз Ўринов, Эгамберди Жабборов, Алаберди Худойбердиев, Рихсибек Абдусатторов,² Расулқулбек Инотуллаев,³ С.Дўстмуродов, Боқи-хўжаев,⁴ Чори Бобоқулов, Усто бобо Бозоров, Худойберди Баротов, Ёмғир Чўлиев, Муҳаммад Ҳайитов, Тош Бобожонов, Қўдош Бобожонов, Рўзи

¹ Шу жамғарма, 34-бет.

² «Аксиланқилобий ташкилот» раҳбарларидан бири Маҳмадраим Абдусатторовнинг (Косон, Чорбоғ Бойғунди қишлоғи) укаси.

³ «Аксиланқилобий ташкилот» раҳбарларидан бири Хўжа-назар Инотуллаевнинг (Қарши, Денов қишлоғи) укаси.

⁴ «Аксиланқилобий ташкилот» раҳбарларидан бири Ҳожик Абдуазиз мулло Боқи-хўжаевнинг қариндоши.

Мустафоев, Авазмурод Жониев, Хусаин Норов, Рўзи Тангрибердиев, Бобожон Исмоилов, Бойқобил Тангрибердиев, Қурбон эшон Мирзаев, Жўра Назаров, Ҳайит Темиров, Нормурод Тўрақулов, Мирзагани Тўрақулов, Таслим Тўрақулов, Турсун Турдиев, Сабдар Бердиев, Рўзибой Ўринов, Рўзимурод Қурбонов, Восил Саидов, Отамурод Жабборов, Бўрон Чориев, Шароф Арабов, Ашур Соҳибов, Муҳаммадназар Қурбонов, Ҳайитмўмин Отамуродов, Кенжа Хўжамиёров, Ҳотам Сулаймонов, Отахон Аббосхонов, Имомиддин Қодиров, Абдулла Саъдуллаев, Эломон Бердиқулов, Амирқул Бердиқулов, Умар Ўтанов, Давлат Мирзаев, Бозор Соҳибов, Жума Хўжамқулов, Абдулла Тўраев, Аҳмад Каинов, Ҳамро Ражабов, Тўхта Жўраев, Худойназар Мейлиқулов, Алимардон Жўраев, Саидхўжа Насимхўжаев, Бобомурод Бойназаров, Мурод Пардаев, Халил Қораев, Худойназар Бобоназаров, Хол Исмоилов, Сафаров, Фани Ҳайитов, Туроб Ибодуллаев, Эш Муродов, Худойберди Ушоқов, Абдимўмин Абдишукуров, Файзулла Жўраев, Қобил Раҳмонов, Беков, Ёқубжонов, Нурмат Имомов, Ҳайит Исмоилов, Бадал Адишев, Муҳаммадқул Тошимов, Усто Шоҳназар Жуманазаров, Тошқул Хидиров, Шермуҳаммад Худойберганов, Ризвонқул Раҳмонов, Некбой Хўжамқулов, Амин Жумаев, Султонов, Субҳонқулов, Раҳмон Латипов, Ҳалим оқсоқол, Эргаш Қудратов, Диёр Авазов, Ашур Тўхманов, Саттор Тўхманов, Раҳимбой Ражабов, Холмурод Қобилов, Ашур Эгамбердиев, Мирбадалов, Эгамберди Холмуродов, Ҳамро Али, Хусаин Шаропов, Усмон Пиримқулов, Муҳаммад Амин Дагаров, Элмурод тўқсоба, Амал оқсоқол, Аҳмаджон Эшбобоев, Абдуқодир Эралиев, Муҳаммад Юсуф Исломовлар «жиноий ишлари» кўрилади.

Жўра Назаров, Ҳайит Темировлар иши Беҳбудий шаҳрида (1927 йил, июнь) кўргазмали суд қилиниши, Муҳаммадназар Қурбонов, Ҳайитмуродов, Отамуродов, Кенжа Хўжамиёров, Ҳотам Сулаймоновлар иши Косон судида, Эломон Бердиқулов, Амирқул Бердиқуловлар иши Тангиҳарам судида, Абдулла Тўраев, Аҳмад Каиновлар иши Фузор судида, Абдимўмин Абдишукуров иши (77/1) Китобда, сайёр сессияда, Файзулла Жўраев, Қобил Раҳмоновлар иши Шаҳрисабзда, сайёр сессияда, Ризвонқул Раҳмонов, Некбой Хўжамқулов, Амин Жумаевлар иши Косонда, сайёр сессияда, Марямой Узоқова иши Беҳбудийда, кўргазмали суд қилиниши ажрим чикарилади.

Фузорлик «Аксилинқилобий ташкилот» раҳбарларидан бири Муҳаммад Амин Дагаров ЖКнинг 77-моддаси, 3-банди билан қamoққа олинган. Унинг «жиной иши» 432-рақами билан юритилган. Тақсимот ҳайъатининг 1927 йил 23 августдаги йиғилишида бу иш ҳақида 3-мавзе халқ терговчиси Саъдуллаев маърузаси қилади. ЖКнинг 237-моддаси қўлланилган ҳолда, Тақсимот ҳайъати томонидан 3-мавзе халқ терговчисининг Муҳаммад Амин (Мадамин, Дамин) Дагаровни айбланиш ҳулосаси тасдиқланади. Муҳаммад Амин Дагаров «жиной иши» Фузорда, вилоят судининг сайёр сессиясида кўрилиши ҳақида қарор қабул қилинади.

39

Маҳбусларнинг 1926–1927 йилларга оид рўйхати кўп бўлиб кўрингани билан, аслида, денгиздан бир томчи, холос. Шунча одамларнинг тақдирини судларда ҳал этилган. Шу даврларда судьяларнинг савияси қандай бўлган, сиёсий айблар

қўйилган маҳбуслар «жиноятини» қандай муҳокама этган, чиқарган ҳукмаари асосли бўлганми, деган саволлар туғилиши табиий. Бу каби саволларга ўша йилларда этиш, қамаш, бадарға этиш, мол-мулкни мусодара этиш сингари ҳукмарини қабул қилишга ўта мослашган совет суди ходимларининг ўзлари жавоб бериши ўринли бўлур эди.

1926 йилнинг 13 ноябри кунда Қашқадарё вилояти суд ходимларининг 3-конференцияси бўлади. Унда вилоят судининг раиси Султонов маъруза қилади. Маърузанинг мавзуга ойдинлик киритадиган ўринларидан иқтибос келтириб ўтаман:

«Умуман, қайд этиш керакки, – дейди вилоят суди раиси, – вилоят суди фаолияти 1925 йилдан эътиборан жуда паст даражада бўлди. Бирок, тахминан, 1926 йилнинг март ойларидан бошлаб, нари-бери тайёргарлиги бўлган ходимларнинг ишга келиши сабаб, вилоят судида қисман бўлсада, ишда ўзгариш бўла бошлади, шунга қарамай, барибир, яхши тайёрланган ходимларнинг йўқлиги салбий таъсири босим бўлиб қолмоқда.

Вилоят судининг ҳар бир аъзоси ўз ҳолича ҳаракат қилди, улар ўртасида иш юзасидан мувофиқлик мутлақо бўлмади, бу эса оқибатда вилоят суди умумий ишининг барбод берилишига олиб келди.

Жойларда ишлаётган ҳар бир суд ходими ўзини тамомила масъулиятдан холи деб билди ва билганини қилди, қайсики, у вилоят суди олдида ҳисоб бермади, вилоят суди эса ўзининг қўйи аппаратида нималар бўлаётганидан хабарсиз қолди».¹

Вилоят суд ходимларининг конференциясида тан олиб айтилган бу сўзларга изоҳ бериш ортиқ-

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-руйхат, 70-иш, 52-бет.

ча. Аввало, судьяларнинг касбий билими ва ма-лакаси пастиги, масъулиятни ҳис этмаслиги, ўзи билганича (ўзбошимчалик билан дейиш жоиз) ҳаракат қилиши – ҳукмлар чиқариши тўқайзорга ўт қўйишдек гап эди. Вилоят судининг қуйи ап-паратига – туманлар судларида, табиийки, ўғир-лик, талон, камомад сингари жиноий ишлар кўриб чиқилган. Жиноятларнинг очилиши даражаси ҳам юқори бўлмаган. 1926 йилда, масалан, вило-ят бўйича 172 ўғирлик ҳисобга олинган бўлса, шу жиноятларнинг 98 таси фош этилган. Шу йилда 29 та номусга тегиш-зўрлаш жинояти содир этил-ган ва уларнинг 18 таси очилиб,¹ айбдорлар қамоққа олинган. Бу хилдаги жиноятлар (ўғир-лик, босқин, зўрлаш, камомад, суиистеъмоал ва ҳ.) 1926 йилда жами 176 та деб рўйхатга олинган. Қолбуки, 1926 йилнинг 1 июнида вилоятдаги 4 та қамоқхонада 499 маҳбус бўлган. Қолган 323 маҳбус «Аксилнқдобиий ташкилот» фаоллари ва аъзолари, «босмачилар»га ёрдам беришда айблан-ган кишилар, «босмачилар»нинг яқинлари, қиш-лоқдошлари, хуллас, совет ҳокимиятига душман-лик кайфиятида бўлган кишилар, бошқача ай-тилса, сиёсий маҳбуслар эди.

Судьяларнинг савиясизлиги одатдаги ўғрилар-ни ҳам «босмачи» деб талқин этишга, машъум ҳукм-лар чиқаришга олиб келган ҳолларга сабаб бўлар эди. Бунини Фузор тумани билан боғлиқ бир жиноят мисолида кўриш мумкин бўлади.

Фузор туманининг Эскибоғ мавзесига қарашли Гулшан қишлоғида 1925 йилнинг 27 январини ке-часи босқинчилик юз беради. Туманнинг Афғон-боғ мавзеси таркибидаги Хардури қишлоғига 4

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 68-бет.

киши ўғирлик мақсадида Носирқул Назарқул ўғли уйига бостириб кирадилар. Бу хусусда Гулшан қишлоғининг 21 фуқароси Ғузор тумани ижроия қўмитасига ариза билан мурожаат этади. Аризада, «1925 йил январь ойининг кечаси, соат 12⁰⁰га бизим қишлоқимизда Носирқул Назарқул ўғлининг уйига 4 нафар киши босмачилик мақсади илан келуб, мазкур Носирқулни қанча уриб, бошларини ёриб, мажруҳ қилиб, ўлим ҳолатинда қилиб ҳамда унинг хотунини ҳам уриб, бошларини ёриб, мазкурнинг уйига нақдда турган уч минг тангани, молни ҳам олиб кетганлар. Мазкур ўғри ва босмачиларни бутун (қишлоқ) таниб қолғонлиги учун мазкур ўғри-босмачилар: Ўроқ Қўшин, Нормурод, Менгли Ёроқ ўғли, Саттор Жаббор ўғли эканлар. Ўз фарзандларимиз, шаҳримизнинг ўғрилари экан. Мазкур ўғри-босмачилардан 2, 3, 4-нчилари – уч нафарини 28 числода (1925 йил 28 январь) ушлаб, маълумот (ариза) билан милисия бошлуқига келтуриб тобшурғон эрдук. Биринчи ўғри-босмачи (Ўроқ Қўшин ўғли) қочган экан, ҳозирда ҳам уни сўроғлаб, тараддуд қилиб турибмиз. Қўлга тушганда, келтуруб тобшураимиз. Ҳозир мазкур Носирқул Назарқул ўғли ўлим ҳолатида ётиб, дўхтур тарбият қилиб турибдир. Мазкурнинг ейдиган сармойеси йўқтур. Шунинг учун қайси тариха илан чора кўрарсизлар, камоли эҳтиром илан ўтунирмиз.

Мазкур келтуриб тобшурган босмачи-ўғриларни уч нафари ҳам қилгон ишига иқрор бўлганлар. Мазкур иқрор бўлганларига мувофиқ, халқнинг аҳвол-руҳиясига мувофиқ, ибрат бўлсун учун тегишли чоралар кўриб, қатъий **танбеҳ** берилсаким, бошқа бир эшитган ва кўрган кишиларга ибрат бўлиб, эл ичида бу каби нохотиржамлик рўй бермас эрди, деб ариза қилгувчилар:

Иқбол Раҳим ўғли, Мулло Иброҳим Шамсиддин ўғли, Мулло Рустам Тилов ўғли, Мулло Н.Қосимов, Султон Берди ўғли, Абдуҳолиқ Нурмаҳмад ўғли, Отамурад Ҳакимов, Туробиддин махсум, Султон Берди ўғли, Раҳмонқул Ҳусайн ўғли, Мурод Қурчи ўғли, У.Жуманов, Неъмат Олло ясовул ўғли, Менглиқул Оллоёр ўғли, Бўри Иқбол ўғли, У.Жума ўғли, Р.Турди ўғли, Саттор Иқбол ўғли, Мулло Эшмирзо ўғли, Мирзо Темур Бойсун ўғли.¹

Қишлоқ аҳлининг хавотирини тушунса бўлади. Совет ҳокимияти билан озодлик курашчилари ўртасида бир неча йилдан буён давом этаётган жангу жадаллардан, вилоятда, умуман, юртда юз бераётган алғов-далғовлардан фойдаланган, касби ўғрилик, йўлтўсарлик, босқинчилик бўлган айрим кимсалар бирашиб, 3-4 киши (баъзида 10 ва ундан кўп) бўлиб, аризада айтилганидек, номақбул ишлар билан шуғулланган. Эл бундай ўғри-босқинчиларни «чўнқаймалар» деб атаган. Қишлоқ аҳли Носирқул Назарқул ўғли уйига тунда босиб кириб, қабиҳ ниятини-талончиликни амалга оширганларни ўғри, каззоб, босмачи деб атайди. 1920-1921 йилдан буён давом этаётган бошбошдоқлик, кураш одамларни ҳушёр бўлишга, қишлоғини, уйини қўриқлашга ўргатиб қўйган эди. Ўғирлик содир бўлиши билан қўни-қўшнилар хабар топганлар ва ёрдамга ошиққанлар. Натижанда, ўғриларнинг учтаси қўлга тушган. Элимизнинг бағри кенгайига қойил қолмай бўлмайди. Бу жиноятни содир этганларни «ўз фарзанд, шаҳримизнинг ўғрилари экан» дейди оқсоқоллар. Аризанинг ёзилишига сабаб, чамаси, совет ҳокимиятининг ўғриларни қаттиқ жазолашидан хавфга тушиш

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 1-бет.

бўлса керак. Чунки шу йилларда советлар одатдаги фуқародик гуноҳлари учун ҳам отув ҳукмини амалга оширар эди. Ўғриларни ушлаб берган қишлоқ кайвонилари шу оқибатни ўйлаб, ўғриларга «қатъий танбеҳ» беришни сўрашни лозим топган кўринади. Танбеҳ – енгилроқ жазони кўзда тутарди, отув ҳукмини эмас. Лекин иш бундай чиқмайди. Оқсоқоллар бекорга хавотирга тушмаган, жонлари бекорга ўз «ўғрилари»га ачимаган эди. Улар кутган хавф юз беради. Ўғрилар гўё совет ҳокимиятининг душманлари сифатида жазога тортилади.

1925 йилнинг 25 июни куни Қашқадарё вилоят судининг сайёр сессияси Ғузорда юқорида зикр этилган ўғрилар ишини Сладкович раислигида, Хўжа Саидмуродов, Теша Шокиров, Салимовлар аъзолигида кўриб чиқади. «Ҳукм»да шундай дейилади:

«1925 йилнинг 27 январь куни кечаси ҳозирда қочувда бўлган Ўроқ Қўшунов билан Хардури қишлоғи фуқароси Носирқул Назарқул ўғли уйига биргаликда талончилик ва мол-мулкни ўғирлаш мақсадида босқин уюштирадилар. Бу ишни амалга оширишни Нурмат Ҳайит ўғли ва Менгли Ёроқ ўғли оддиндан Раҳмонқулов деганнинг (у топилаган эмас) уйида пишитиб оладилар. Таёқлар билан қурола билан Носирқулнинг уйига келадилар, девордан ошиб тушиб, уйнинг эшигини очадилар. Ўроқ Қўшун ўғли уйга бостириб киради, Нурмат, Менгли ва Саттор Жаббор ўғли ташқарида пойлаб туради. Уни кўрган уй эгаси ташқарига қочади ва пойлаб турган учаласи қўлига тушади, улар Носирқулни калтаклайдилар. У бошидан таёқ еб, хушини йўқотади ва йиқилиб қолади. Хотини Рўзигул Темирова эрининг қонга беланиб ётганини кўриб, додлаб ёрдамга чақира бошлайди. Уни

ҳам таёқ билан урадилар. Уларнинг қизи Роҳатой ҳам четда қолмайди. Унинг 13 ўрим сочини қирқиб ташлайдилар.

Босқинчилар уй эгаларининг кўз ўнгида сандиқни синдириб очиб, бор пул ва матоларни олиб кетадилар ва йўлда Роҳатойнинг 5 ўрим кесилган сочини тушириб қолдирадилар. Бу ишларни қилишда Ўроқ Қўшун ўғли энг фаол бўлган ва қочиб қутулган. Қора оқсоқол Раҳимов, Мулло Иброҳим Шамсуддинов ва бошқалар ўғриларни таниб қолганлар».¹

Ўғриларнинг қилмиши ҳукмда, юзакироқ бўлса-да, асосланган. Буни инкор этиш инсофдан бўлмайди. Шу асосда жазо тайинланганда эди, эътирозга бирор-бир ўрин қолмасди. Судга раислик қилган Сладкович, жиноятга сиёсий тус беришга, уни совет ҳокимияти билан озодлик ҳаракати ўртасида давом этаётган курашга боғлашга интилади:

«Суд Қашқадарё вилоятининг ҳали босқинчилик хуружларидан ва талончиликлардан халос бўлмаганлигини, бу каби жиноятга қўл урганлар ўзларининг ёвуз ҳаракатлари билан деҳқонлар хўжаликларига иқтисодий зарар етказишини ва барбод этишини босмачи тўдаларини ташкил қилиб, уларни туманлар қишлоқларида ҳаракатлантиришини эътиборга олиб, бундай жиноятларни таг-томири билан қўпориб ташлаш учун, уларга раҳм-шафқат қилмасликни лозим топади».²

Ўзгалар мол-мулкани талашдан бошқа мақсади йўқ, озодлик курашчиларига мутлақо дахли бўлмаган одатдаги ўғрилар иши ҳукмнинг ке-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 24-бет.

² Шу жойда.

йинги, «асословчи» ана шу банди билан «сиёсий-лашгирилади». Мафкура тазйиқи фуқаролик жиноятига сиёсий тус беради. Бу – ўлим жазосини қўллаш учун рад этиб бўлмайдиган асос вазифасини ўтайди. Сладкович маҳкумларга шундай жазо тайинлайди:

«Айбланувчилар: Менгли Ёроқ ўғли – 27 ёшда, уйланган, деҳқонлардан, саводи йўқ; Нормурот (Нурмат, Нормурод) Ҳайит ўғли – 27 ёшда, уйланмаган, деҳқонлардан, саводи йўқ; Саттор Жаббор ўғли – 23 ёшда, уйланмаган, деҳқонлардан, саводи йўқ – Қашқадарё вилоятининг Ғузор шаҳридан, Жиноят кодексининг 184-моддаси, 2-қисми бўйича айбдор деб топилиб, мазкур кодекснинг 76-моддасига ма-лакалаштирилиб, уларнинг бор мол-мулки мусодара этилиб, олий жазо – отувга тортилсин».¹

Жиноят кодексининг 184/2-моддаси – ўғирлик, талончиликни кўзда тутган ва қamoқ муддати 10 йилдан кам бўлмаган. Бу жазо Сладковични қониқтирмаган ва ўзбошимчалик билан ўғирликни совет ҳокимиятини ағдариш жиноятини кўзда тутувчи мудҳиш 76-модда билан алмаштирган ва отув ҳукмига сунъий равишда асос яратган.

Суд ҳукмидан норози бўлиб, республика олий судига ёзилган кассация шикояти 1925 йил 9 июлда Чудаев, Ряховский ва Мамин таркибидаги ҳайъат томонидан кўриб чиқилади ва отув ҳукми ўзгаришсиз қолдирилади.

Олий суднинг Кассация коллегияси раиси Мамин 1925 йилнинг 11 июлида Қашқадарё вилоят судига 1459-рақамли алоқа хатини йўллаб, «шу билан Кассация коллегияси ахборот учун маълум қиладики, мазкур иш бўйича отувга ҳукм қилин-

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 25-бет.

ган Нурмат Ҳайитов ва Менгли Ёроқовларга нисбатан Кассация коллегияси ажрими эъдон қилинганидан 72 соат ўтгандан сўнг ҳукм ижро этилиши керак»¹ деган кўрсатмани беради.

Нурмат Ҳайитов ва Менгли Ёроқовлар иши икки йиллик хунобликларга сабаб бўлади. Улар қилган ўғирлик билан боғлиқ жиноятлари учун ҳаёт билан видолашишларига бир баҳя қолади. Республика прокурорининг ёрдамчиси Александров уларнинг иши юзасидан чиқарган 145-рақамли «хулосаси»да Кассация ҳайъати учлиги фикрига зид хулосага келади:

«Ҳукм этилган Нурмат ва Менгли ўғлининг деҳқонлардан чиққанлигини, биринчи марта судланаётганлигини, жиноятни нодонликлари туфайли содир этганлигини ҳамда жиноятнинг ўта оғир оқибатларга олиб келмаганлигини эътиборга олиб, ЖПКнинг 437 ва 441-моддаларига асосланиб, олий жазо – отув ҳукми 10 йил қаттиқ қамоқ жазосига алмаштирилсин ва ЖКнинг 40-моддасига кўра, беш йил ҳуқуқларидан маҳрум этилсин».²

Орадан икки йил ўтиб, Ўз ССР Марказий ижроия қўмитаси кенгаши ҳузуридаги хусусий афвни қўллаш комиссиясининг 1927 йил 10 декабрдаги йиғилишида 38-қарор қабул қилиниб, унда Нормурод (Нурмат, Нурмурод) Ҳайитов ва Менгли Ёроқ ўғлининг отувдан қолдирилиб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинганлиги қайд этилади.

Бир ўғирлик жазосининг қисқача тарихи шундай, икки йиллик сарсон-саргардонлик, ҳар лаҳзада ҳукм ижро этилиши хавф солиб турган ша-

¹ Шу жамғарма, 18-бет.

² Шу жамғарма, 17-бет.

роитда кечган узоқ ва оғир муддатни қамрайди. Қашқадарё вилоят қамоқхонасида маҳбус бўлиб ётган Нормурод Ҳайит ўғли оғир юқумли касалликка чалинади. Бу ҳақда қамоқхона дўхтири Иванков вилоят судига мурожаат қилади ва маҳбуснинг қорин тифи билан оғриганигини, иссиғи жуда баландлигини¹ билдиради.

Вилоят суд ходимлари конференциясида тан олинган ҳақиқат – судьяларнинг касбий билим-сизлиги, қарорлар қабул қилишдаги ўзбошимчалиги қанчадан-қанча маҳбуслар тақдирида машъум роль ўйнаган, бу ёвуз тўпорилик оқибатида қанчадан-қанча бегуноҳ кишилар ҳаётдан кўз юмган – ҳисобига етиб бўлмайди. Александров сингари инсофли, ишга адолат нуқтаи назаридан ёндашадиган орган ходимлари кам эди. Александровнинг «бу ўғирлик, уни содир этишда оғир оқибатлар юз бермаган» қабилидаги хулосаси бўлмаганда эди, сандиқбузар ўғрилар отув ҳукмидан қутулиб қолмаган бўлар эдилар. Лекин шундай ҳолат амалга ошгунча ўтган икки йил Нормурод Ҳайит ўғли ва Менган Ёроқ ўғли учун ҳаёт ва мамот аросатида ўтганлигини унутиб бўлмайди. Ўша, 20-йилларда халқимизда «хатга тушдинг – ўтга тушдинг» мақоли бежиз пайдо бўлмаган эди-да. Ўт эса ҳўлу қуруқни фарқламай, кулга айлантиради.

40

Совет ҳокимияти тантанаали санага яқинлашиб келмоқда, октябрь тўнтариши амалга оширилганига ўн йил тўлмоқда эди. Зўравонлик билан бир мамлакат деб эълон қилинган қурама давлатнинг ичида ҳам, ташида ҳам тинчи йўқ

¹ ҚВДА. 183-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 44-бет.

эди. Қизил салтанат давлат рамзлари тўкила-
жак қонлардан нисбат олган, байроқлар ол ран-
гда, шиорлар ёзиладиган матолар ол рангда
эди. Комсомол нишонлари, пионерлар бўйин-
боғлари ҳам қизил рангда эди. Большевиклар
қадами етган ерларни қон билан суфрган, ис-
тибдодни ҳаддан оширганди. Инқилобнинг 10
йиллигини нишонлаш совет ҳокимияти учун
ички фронтдаги ғалабаларни мустаҳкамлашга
қаратилган эди. 1927 йилга келиб Туркистон
республикасида мустабидларга қарши мунта-
зам курашадиган жанговар кучлар деярли қол-
маган эди. Озодлик кучларини бартараф этган
Советлар қаршилиқ ҳаракатининг тўхтаб қол-
маслигини, у шаклини ўзгартирган ҳолда да-
вом этишини яхши билар эди. Шу сабабли, со-
вет жазо органлари Октябрь 10 йиллигини «му-
носиб қаршилаш учун» ўз жабҳаларидаги ку-
рашни янада кучайтиришни мақсад қилиб
қўяди.

1927 йилнинг 17 октябрида Қашқадарё вилоят
судининг пленуми бўлиб ўтади. Пленумда вилоят
суди раиси Абдурахмон Иброҳимхўжаев, коллегия
аъзолари Хойеян, Саъдуллаев, вилоят прокуро-
ри Абдушукуров, муовини Александров, ёрдамчи-
си Арустамов, молия бўлимидан Васильев, вило-
ят суди катта котиби Сафроновлар ҳал қилувчи
ва маслаҳат овози билан иштирок этадилар. Йи-
ғилишда халқ судьялари ва халқ терговчиларига
мурожаат қабул қилиниб, унда «Октябрь инқило-
бининг 10 йиллиги – меҳнаткашларнинг улуғ бай-
рами, пролетариатнинг ғалабаси ва тантанаси
айёми буюк куни яқинлашмоқда. Бизлар адалия
ходимлари сифатида ўзимизни, айниқса, шу со-
ҳада кўрсатишимиз керак. Октябрь ўн йиллигига

эришган ютуқларимизни намоён этишимиз керак»,¹ дейилади.

«Намоён этилган ютуқлар» қамоқхоналарда сақланаётган минглаб бегуноҳ маҳбуслар ва улар устидан ўтказиладиган «кўргазмали» судлар сони билан белгиланар эди. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 172-жамғармаси, 1-рўйхати, 4-ишида «Жиноий ишлар рўйхати» мажмуаси сақланиб турибди. 1927 йилнинг ноябрь ойидан бошланиб, 1929 йил мартга қадар қамоққа олинганлар исми шарифлари қайд этилган қалин дафтар билан танишиш кишида нохуш кайфият туғдиради. Хаёлга келадиган дастлабки фикр «очиқда одам қолганми ўзи» деган жумлалар бўлади. Қамоққа олинганларнинг сони ҳақида тартиб рақами асосида келтириладиган бир мисол тасаввур беради деб ўйлайман. Маҳбуслар рўйхатининг 895-ўрнида Қодирберди Турдиқулов (26 ёш), Кўмак Остонов (29 ёш), Хонқул Исломов (30 ёш), Жонкелди Кўмаков (22 ёш), 896-ўрнида Ҳамро Гелдиев (31 ёш), Рўзи Гелдиев (41 ёш), Чўли Гелдиев (26 ёш), Ражаббой Холиёров (31 ёш), Эргаш Муҳаммадсолиҳов (35 ёш) каби қамалганлар исми шарифлари қайд этилади. Рўйхатнинг аксар жойларида исмлар гуруҳланиб қайд этилади. Қамоққа олинганлар кўпинча ота-болалар, ака-укалар бўлиб, бир жиноятда айбдор этиладилар. Бу диққатталаб жиҳат совет жазо органларининг озодлик кураши авж олган йиллардаги «дастхати»га жуда ўхшаш, аниқроғи, унинг давоми эди. Бир оиладан икки-уч кишини қамаш сиёсий айблар қўйиш билан боғлиқ эди. «Босмачилик» тугатилгани билан уни амалга оширган, кўмаклашган кишилар

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 18-иш, 76-бет.

нинг ҳаммаси юз фоиз жазога тортилмаган эди. Совет ҳокимияти 1927–1928 йилларда ҳам шу мухолифлари изидан қолмаган, уларни қадамбақадам таъқиб этиб, қўлга туширишда давом этаётган эди.

Вилоят суд маҳкамаси дастлабки пайтларда Қарши мадрасаларидан бирида жойлашган бўлиб, 1928 йилнинг ёзида Шариф Қозижон деган кишининг уйига кўчади. Бу ҳақда Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 172-жамғармаси, 1-рўйхатидаги 8-ишда бир ҳужжат – 3213-рақамли шартнома матни сақланиб қолган:

3213-ш а р т н о м а

Беҳбудий шахри. 1928 йилнинг 8 июл куннда, биз, тубанда имзо қўйувчилар: Қашқадарё вилоят суди раиси Абдурахмон Иброҳимхўжаев бир томондан ва Беҳбудий шахри фуқароси Шариф Қозижон иккинчи томондан, тузамиз ўзаро ушбу шартномани шул хусусдаким:

Мен, фуқаро Шариф Қозижон Беҳбудий шахридаги Кўҳна Чорсу маҳалласидаги 9 хонадан иборат ва ҳовлиси бўлган 31-уйимни Қашқадарё вилоят судига, унинг раиси Иброҳимхўжаев шахсига вилоят судини жойлаштириш учун қуйидаги шарт асосида ижарага бераман: а) юқорида кўрсатилган уй ижараси учун ҳар ойда менга 10 сўм тўлаб турилиши керак...».¹

Шариф Қозижоннинг вилоят суди томонидан ижарага олинган уйи Одина масжидининг шимолий тарафида бўлиб, оралиқ масофа 100 метрлар чамасида бўлган. Уй чорраҳада жойлашган эди. Бир неча йил давомида ижара уй вилоят суди биноси вазифасини бажарган. Эндиликда

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 1-бет.

бу жой ўрнида замонавий тилми бозор вужудга келган.

Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси таркиби¹ 1925–1926 йилларда қуйидагича эди: Қори Нурулло Азизов – раис, Қори Ўрин Абдурахмон – муовин, маъмурий бўлим бошлари, Иван Васиёв – иккинчи муовин, режа ҳайъати раиси, Фулом Ирисбеков – масъул котиб. Қамоқхоналар маъмурияти ижроия ҳокимиятга вақти-вақти билан ҳисоб бериб турар эди. Вилоят қамоқ жойлари инспекцияси назоратчиси Параманов 1927 йилнинг 29 апрелида Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси раиси номига 430-рақамли ҳисоботни йўллаб, унда вилоят қамоқ жойлари инспекциясининг 1926 йил 1 октябрдан 1927 йил 1 апрелга қадар бўлган фаолияти ҳақида шундай далилларни келтириб ўтади:

Кўзда тутилган давр ичида (1926 йил 1 октябрь 1927 йил 1 апрель) вилоят қамоқхоналарида 2093 маҳбус бўлган. Шу маҳкумларнинг 559 таси қаттиқ қамоқ жазоси остида сақланган. Уларнинг 595 тасига умумий режим жорий этилган. 912 та ҳибсга олинганлар тергов жараёнида бўлган, 27 та ҳукм этилганлар бадарға қилинган.

Йиллар ўтган сайин совет ҳокимияти – ушкан ҳудудларга эгаллик қилаётган, ҳукм юритаётган, бойликларни тасарруф этаётган мустабид тузум кучайиб бораётган эди. Унинг кучи-қудрати жазо органлари фаолиятида яққол намоён бўлар эди. Отув ҳукми 1927–1928 йилларда ошиб борган эди. Қашқадарё вилоят суди фаолиятида Ўз ССР Жиноят Кодексидаги энг машъум 76-модда қўлланган ҳоллар тез-тез содир бўлиб турарди. ЖКнинг

¹ ҚВДА. 133-жамгарма, 1-рўйхат, 66-иш, 22-бет.

76-моддаси 1-2-қисмлари совет ҳокимиятини куч билан ағдариш, «босмачилик» ва «босмачилар»га ёрдам бериш жиноятларини кўзда тутарди. 1927–1928 йилларда ҳам вилоятдаги озодлик курашчиларининг қўлга олинганлари, қамалганларига нисбатан шу модда қўйилиб, отув ҳукми амалга оширилиши муттасил давом этаётган эди. 1928 йилнинг 25 августида республика ҳукумати ҳузуридаги хусусий афвни қўллаш ҳайъати Қашқадарё вилоят суди томонидан шу йилнинг 16 июлида 76-модда қўлланиб, отувга ҳукм этилган Эшонқул Тангамуродов ва Бобомурод Хўжаназаровлар кассация шикоятини кўриб чиқади. «Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди» деб бежиз мақол тўқилмаган. Натижа шу бўладики, маҳкумларнинг сўнги тақдирини ҳал этиш Мавлонбеков, Шодиева ва Одилийдан¹ иборат «Учлик» ихтиёрига берилади.

Собиқ қўрбошиларга нисбатан даҳшатли жазолар қўлланиши мунтазам ва бир маромда, изчил давом этади. Республика Марказий ижроия қўмитаси Президиумининг 1928 йил 11 декабрдаги йиғилишида собиқ қўрбоши Довуд Худойбергановни отиш ҳақида чиқарилган ҳукм² тасдиқланади.

Ўзбекистон республикаси Марказий ижроия қўмитаси йил сари жазо органларини кучайтириш билан бир қаторда, жазо чораларини ҳам ошириб боришга алоҳида аҳамият қаратади. 1928 йилнинг 25 августидаги йиғилиш муҳокама қилган масалаларнинг ўн тўртинчиси худди шундай, жазо чораларини кучайтиришга қаратилади. Унда

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 230-иш, 74-бет.

² Шу жойда.

қабул қилинган қарорда: «Ўз ССР Адлия халқ комиссарлигига текинхўр, бой ва ёт унсурларга нисбатан жазо чораларини кўпайтириш масаласини қайта кўриб чиқиш вазифаси топширилсин»,¹ дейилади.

1928 йилнинг 1 сентябрида республика Марказий ижроия қўмитаси йиғилишида 1928 йилнинг 1 октябридан ички ишлар халқ комиссарлигини қайта тиклаш² қарори қабул этилади. Бунгача, 1927 йилнинг 16 майида республика Марказий ижроия қўмитаси ва халқ комиссарлари советининг 57-қарори асосида ички ишлар халқ комиссарлиги тугатилиб, халқ комиссарлари совети ҳузурида янги бошқарув тизими вужудга келтирилган эди. Бир йил нари-берисида фаолият кўрсатган янги бошқарув ўзини оқлай олмайди. Яна олдинга тизимга қайтилади.

Ажабланарли томони шундаки, республика ҳукумати қонунчилик бобида бир-бирига зид қарорлар қабул қилади. Республика Марказий ижроия қўмитасининг 1928 йил 11 августдаги йиғилишида қабул қилинган бир қарор шу жиҳатдан эътиборга лойиқ. Унда:

«1. Қуйидаги масалалар бўйича қўйилган вазифалар (Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан – П.Р.) бажарилган деб ҳисоблансин:

а) Ўз ССРда амалда бўлган Жиноят Кодексидан ижтимоий ҳимоя чораси – ўлим жазоси чиқариб ташланиши ҳақидаги масала».³

Ўз ССР тарихида отув ҳукмини бекор қилиш масаласининг Октябрь 10 йиллиги тадбирларига

¹ Шу жамғарма, 75-бет.

² Шу жамғарма, 77-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 230-иш, 177-бет.

киритилганлиги жуда олижаноб, оламшумул иш бўлган. Лекин тадбирлар хўжақўрсинга, баланд-парвозликка асосланганлигини эсдан чиқариб бўлмайди. СССР йўқ бўлиб, тарих саҳнасидан тушиб кетгунига қадар, қайтиб бу масала кун тартибига қўйилмаган. Отув ҳукми ҳеч қачон бекор қилинмаган, у, айниқса, сиёсий маҳбусларга нисбатан қизил салтанатнинг сўнгги нафасига қадар амалда бўлиб келган эди.

1927–1928 йилларда олдинги йилларда қўлланиб келинган амалиёт – қамоқда сақланаётган, озодлик курашига дахли бўлмаган жиноятлар билан айбдор этилган маҳбуслар иши вилоят қамоқ жойлари инспекцияси ҳузурида бўлиб ўтадиган Тақсимот ҳайъати йиғилишларида қараб чиқилган. 1928 йилнинг 14 июнида шундай йиғилишда 87 маҳбус иши кўрилиб, уларнинг 46 тасига¹ озодликка чиқиш сўрови рад этилган.

1928 йилнинг 7 июнида Қашқадарё вилояти ижроия қўмитасининг катта Президиуми мажлисида 1929 йилги қамоқхоналар ва маҳбуслар сони масаласи муҳокама этилади. Маҳбуслар сони 1929 йил учун олдинги ҳолатида (1928 й.) қолдирилиши, яъни, Беҳбудий қамоқхонасида 120, Ғузорда 40, Шаҳрисабзда 80 та² даражасида қолдирилиши белгиланади. Қоғозда шундай эди, ҳаётда эса тамомила бошқа, қамоқхоналар кўзда тутилганидан икки-уч ҳисса кўп маҳбуслар билан тирбанд бўларди.

Бунга бир далил мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлади. Шаҳрисабз қамоқхонаси бошлиғи бўлиб турган Ҳусайнов 1929 йилнинг 27

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 233-иш, 142-146-бетлар.

² Шу жамғарма, 196-бет.

январиди Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлимига (нусхаси қамоқхоналар инспектори ва вилоят прокурорига юборилган) ёзган 207-рақамли алоқа хатида шундай муаммони қўяди:

«Шаҳрисабз қамоқхонаси бугунги кунда, яъни, 1929 йил 26 январиди штатда кўрсатилганига нисбатан 130 фоиз ошиқ даражада маҳбуслар билан тирбанд бўлиб турибди. 1929 йил 26 январь куниди маҳбуслар сони 80 киши ўрнига, 183 тадан иборат».¹ Қолган 3 та қамоқхонада ҳам аҳвол бундан-да оғирроқ бўлиб, жой, озиқ-овқат етишмаслиги, юқумли касалликлар хуружи одатдаги ҳолга айланган эди.

41

1928 йилда Қашқадарё вилоятида ер-сув ислоҳоти давом этаётган эди. Вилоятда мустабид тузум ўрнатилишига қарши 1920–1926 йиллар давомида олиб борилган ватанпарварлик кураши советларнинг қишлоқлардаги талончилик сиёсатини амалга оширишга йўл бермаган, бу соҳадаги ислоҳотлар бир неча йилга кечикиб кетган эди. 1927 йил давомида ҳам совет ҳокимияти қаршиликларни бартараф этиш билан шуғулланишга мажбур бўлади. 1928 йилдан эътиборан ер-сув ислоҳоти зўравонлик, ур-йиқит билан, куч остида амалга оширилади. Бу ҳақда Бехбудий шаҳар советининг 1928 йил 2 октябрда бўлиб ўтган пленумида ҳам гапирилади.

Ер-сув ислоҳотининг мақсади аниқ: собиқ Амир амалдорлари, бойлари, сипоҳлар, руҳонийлар қўлида бўлган ер-сувни, молу мулкни тортиб олиш

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-рўйхат, 351-иш, 40-бет.

ва уларни батрақларга бўлиб беришдан, жамоа ширкатларини вужудга келтиришдан иборат эди. Ер ва сувдан, мол-мулкдан маҳрум қилинганлар рўйхати тайёрланган, улар нафақат бор-будидан, балки инсоний ҳуқуқларидан ҳам маҳрум этилган эдилар. Юқорида зикр этилган пленумда чиқиш қилганлар нутқларидан парчалар келтирайлик:

Ҳамидов: – Мен текинхўрлар ҳақида тўхтамоқчиман. Уларнинг ҳаммаси сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган.

Ниёзов: – Бойларнинг хўжалиklarини ҳисобга олишда биз ҳаммамиз фаол иштирок этишимиз керак, ер майдонларини яшириб қолишларига йўл қўймаслигимиз шарт бўлади.

Хусайнов: – Қашқадарё вилоятида бойларнинг хўжалиklarини тугатиш 1928 йилдан бошланади».¹

Сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилиш – маҳбусликка номзод қилиниш деган гап эди. «Аксилинқилобий ташкилот» ташкил этган, амалга оширган озодлик курашини қонга ботирган, ватанпарварларни деярли қийратган, қамаган, йўқ қилган мустабид тузум бу ғалаба билан қаноатланиб қолмади. Советларнинг истибдодни ўрнатиш бобида мамлакат ичкарисида давом этаётган кураш тиғи энди бирваракайига қишлоққа қаратилади. Ер-сув ислоҳоти – зўравонлик билан амалга оширилган сиёсат қишлоқнинг, меҳнаткаш омманнинг минг йиллар давомидаги турмуш ва ҳаёт кечириш маромига, иқтисодий тамойилларига берилган қаттиқ зарба бўлган эди. Халқнинг ўзига тўқ, бой қисмини йўқ қилиш билан, улардан тор-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 251-иш, 6-бет.

тиб олинган молу мулк, ер, сув билан камбағалликни тугатиб бўлмас эди. Бундай айтганда, тарозининг бир палласидаги юкни унинг иккинчи палласига ўтказиш билан муддаога эришиб бўлмасди, барибир, палланинг униси бўлмаса, буниси бўш қолаверарди. Хусусий мулкка бўлган ҳужум, қулоқлаштириш, жамоалаштириш мамлакатдаги асосий кўпчиликни ташкил этган деҳқонларнинг, чорвадорларнинг ўз меҳнати, ақд-заковати билан асрлар давомида тўплаган, эришган хўжалигини, хусусий мулкни барбод қилди. Бойлар текинхўр, муштумзўр, ёт унсурлар деб таҳқирланди. «Ёт унсур», қаранг-а, бу большевиклар лақабга, атамага, масхаралашга жуда устамон бўлганлар. Уларнинг раҳнамози Ленин ўз сафдоши Сталинни камситувчи «осиёий»¹ деган лақаб билан тилга олганида, унинг йўлини давом эттираётганлар асоратга солинган маҳаллий ўлкалар халқларини масхаралаб, тоифаларга бўлишдан четда қолармиди. Неча асрлар мобайнида бир қишлоқда оч ҳам, тўқ ҳам бўлган. Улар бир-бири билан ҳамжиҳат яшаган, ўзаро ётлик ҳам, унсурик ҳам қилмаган.

Одамларни табақалаш, қулоқ, ёт унсур деб таҳқирлаш остида Совет ҳокимиятининг қабих мақсади – талончилик сиёсатини хаспўшлаш турар эди. Бойлар синфини йўқ қилиш билан бутун бошли халқларни йўқсилларга айлантириш ғояси амалга оширилиши кўзда тутилди.

Ўтган асрнинг 20-йиллари охирларида қишлоқда кечган ислохотлар, аслида, миллий ўлкаларга

¹ От «свиньи» до «мазурика». На что обижаются и чем отвечают друг другу политики. Қаранг: «Аргументы и факты», декабрь, 2009, №51 (1520), 5-бет.

эгаллик қилишда, уларнинг бойликларини тасар-
руф этишда Совет ҳукмронлигига кенг йўл очиб
билан боғлиқ эди. Ислохотлар омма манфаатини
кўзлаганда эди, у халқ томонидан қўллаб-қувват-
ланган бўларди. Амалда, бунинг тескариси бўлди.
Натижада, қишлоқлар совет ҳокимиятининг қир-
фин майдонига айланди. Одамлар қўл кучи, ақл
идроки, меҳнати билан топган мол-мулкидан, уй-
жойидан, ёлғиз ҳўкизидан, улоғидан ажралиб қаш-
шоқликка тушишни хоҳламаган. Қулоқлаштириш,
жамоалаштириш зўравонлик билан амалга оши-
рилган йилларда бутун Туркистонда бўлгани каби,
унинг жанубий сарҳадларидан бўлган Қашқадарё-
ни ҳам истибдод исканжаси қисиб келади, қиш-
лоқларда бегуноҳ инсонларнинг оҳу фиғони кўкка
ўрлайди. Қамоқхоналар тўлганидан тўлади, жазо
органлари қутуриб ишлайди.

УЧИНЧИ ФАСА

ИСТИБДОД ИСКАНЖАСИДА

42

1928 йилнинг охирларига келиб, Ўзбекистонда маҳаллий ҳокимият органларига ўтказиладиган сайловларга қаттиқ тайёргарлик кўрилади. Қаттиқ тайёргарликнинг маъниси, сайловда фақат ва фақат батрақлар қатнашиши таъминланиши белгиланганди. Бунгача жойларда сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар рўйхатини олиш сиёсий кампания даражасига кўтариб қўйилган эди. 1928 йилнинг 27 декабрида Қашқадарё вилоят сайлов ҳайъатининг йиғилишида, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганлар масаласи муҳокама этилади. Йиғилиш қабул қилган 7-қарорда декабрь ойининг охирига қадар сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганларнинг аниқ ҳисоби бўлишини¹ таъминлаш алоҳида қайд этилади.

Йиғилиш «ёт унсурларга» ён босганларни аяб ўтирмайди. Қарорнинг 3-бандида бу ҳақда аниқ далиллар келтирилади ва уларга жазо тайинланади. Ҳа, жазо тайинланади. Сайлов ҳайъатлари ўша пайтларда бамисоли суд каби ҳукм чиқарар эди:

«Ғузор тумани сайлов қўмитасига зудлик билан қишлоқ сайлов қўмитаси таркибидан бизга ёт бўлган унсурларни (Асмақул Исломов, Мансур Қулматов, Боймат Жумаев, мулло Ҳайит Менглиев, Ботир Муродуллаев) чиқариш ва Чугуртма қишлоқ

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 261-иш, 47-бет.

шўросининг раиси Эшмуҳаммад Боқиевни тезлик билан ишдан олиш таклиф этилсин. Уни бирор-бир совет ишида қолдириш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблансин. Туман халқ маорифи бўлими мудирини Йўлдошев қишлоқ сайлов қўмиталарини ташкил этишга вакил этилган бўлиб, ўз ташаббуси билан қишлоқ сайлов қўмитаси таркибига ёт унсурни (мулло Ҳайит Менглиев) киритади. Бунинг учун у туман ижроия қўмитаси томонидан ишдан олинди».¹

Шу мажлисда сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган Насонов, Ҳайдар Хидиров, Фармон Жўраевлар ҳақида ҳам хулосаларга келинади.

Бу келтирилган ҳужжатдан аён бўладики, совет ҳокимияти ўзига муҳолиф деб ҳисоблаган табақа вакиллари оидий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этишни, шу йўл билан уларни заифлаштиришни, жазолашни мақсад қилган. Бу ишларни амалга оширишда яна ўша қаттол сиёсий-ҳарбий жазо органи – Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) асосий ўринни ишғол этади.

20-йиллар охирида советлар ҳукмронлиги ўрнатилиши билан боғлиқ ички курашлардан безган эл-улус тинчликни ҳамма нарсадан устун қўя бошлаган эди. Аммо большевик мустабидлар халқнинг нафас ростлашига йўл қўядиган ҳукмдорлар эмасди. «Босмачилик»ка барҳам берилганидан кейин ўтган 2-3 йил ичида гўё қаршиликлар босилган, совет ҳокимияти қишлоқ ҳўжалигида туб ўзгаришлар яшаш билан банддек туюларди. Музтоғнинг юзадаги қисмини эслатарди бу ҳолат. Ҳамма иллат сувнинг остида – большевик ҳукм-

¹ Қашқадарё вилоят Давлат архиви Қарши туман бўлими (ҚВДАҚБ). 35-жамғарма, 1-рўйхат, 25-иш, 17-бет.

дорларнинг қабих мақсадида, пинҳон тарзда, изчил амалга оширилаётган қирғин сиёсатида эди. Кечаги кунда қўлга қурол олиб, совет ҳокимиятига қарши курашганлар аламини ичга ютиб, тақдирга тан бериб, ишга киришиб кетган, бири шўро идорасида, иккинчиси ўзининг хўжалигида фаолият кўрсата бошлаган эди. Бош сиёсий бошқарма, бўлак жазо органлари бир зум ҳам собиқ курашчиларни – «босмачилар»ни, уларга дахли бўлган, кўмак берганларни ахтариб топишдан, қамоққа олишдан бўшамаганди.

1929 йилнинг ёзи бошларида Бешкентда бозорқўм раиси Очил Вафоев БСБ Қашқадарё вилоят бўлими ходими В.Малахов томонидан кутилмаганда қамоққа олинади. 1929 йилнинг 22 июни кунда унга нисбатан айблов эълон қилинади. Очил Вафоев Бехбудий шаҳридан бўлган, 24 ёшли йигит эди. 1921 йилда у қўрбоши Турди тўқсоба гуруҳида жигит бўлиб қатнашган. Кейинчалик совет хизматига киради, Бешкент тумани ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари бўлиб ишлайди. Очил Вафоевнинг гуноҳи нимада эди? У туман ижроия қўмитаси томонидан Қамашни қишлоқ шўросига чигирткага қарши кураш бўйича вакил қилиб жўнатилади. Уни далада «камбағал-батрақларга қўпол муомалада бўлди» деган баҳонада қамоққа оладилар. Қамашни қишлоғидан бўлган 29 ёшли Аслон Қосимов¹ деган батрак Очил Вафоев ёнини олиб, унинг ҳеч кимга дўқ-пўписа қилмаганлигини айтганида, уни ҳам собиқ босмачини ёқлади деб қамоққа оладилар.

20-йиллар охирларида қамоққа олинган ҳамюртларимизнинг аксарияти қисмати Очил Вафоев-

¹ Қашқадарё вилоят Давлат архиви Қарши туман бўлими. 35-жамғарма, 1-рўйхат, 25-иш, 17-бет.

никига ўхшаш эди. Совет ҳокимиятини ағдаришга қаратилган курашда қатнашган ёки унга дахлдор бўлганлар БСБ вилоят бўлими томонидан эринмасдан, битталаб излаб топилган ва жазога тортилган. Бу иш, таъкидлаш жоизки, фақат Иккинчи Жаҳон уруши йилларида иложсизликдан тўхтаб, ғалабадан кейин яна то 50-йиллар бошларига қадар давом этган.

Қамоққа олинганлар Россиянинг узоқ ўлкаларига, ўша йилларда катта қурилишлар олиб борилаётган ёхуд янгидан ўзлаштирилаётган Сибир минтақаларига жазо муддатини ўташга, каторгада дўзахий офир ишларни қилишга бадарга этилар эди.

Кенжа Хусаинов (Бешкент) 1929 йилнинг 28 декабрида Қашқадарё вилоят суди томонидан 8 йил муддатга кесиб юборилган. 1934 йилнинг 1 апрелида Россиянинг олис шимолидаги Беломор-Болтиқ қамоқхонасидан (Кенжа Хусаинов бадарга этилганидан 5 йил ўтиб) Қашқадарё вилояти Беҳбудий шаҳар суди номига Х-1984/8-рақамли алоқа хати жўнатилади. Хатда:

«Беломор-Болтиқ лагеридида маҳбус Кенжа Хусаинов сақланмоқда. Хусаиновнинг сўзига қараганда, у 1929 йилнинг 28 декабрида Қашқадарё вилоят суди томонидан Ўз ССР қонунининг 14, 78-моддалари бўйича айбланиб, 8 йилга озодликдан маҳрум этилган. **Қамоққа олиш ҳақидаги ҳукмда унинг жазо муддати қачондан бошланиши ҳақида кўрсатма йўқ.** Шу сабабли маҳбус Хусаинов Кенжанинг қамоқда бўлиши муддати қачондан бошлаб ҳисобланиши кераклигини билдиришни сўраймиз»,¹ – дейилади.

¹ ҚВДА. 5-жамғарма, 1-руйхат, 21-иш, 12-бет.

Шу хатга қайтаришган жавоб билан танишайлик:

«Беломор-Белкин (?) ахлоқ тузатиш меҳнат лагерига.

Сизнинг Х-1984/8-рақамли, 1934 йил 1 апрелда юборилган хатингизга Беҳбудий шаҳридаги 115-хақ суди шуни ёзиб билдирадики, **Қашқадарё вилоят суди 1930 йилда тугатилган**, Хусайнов Кенжанинг жиноий иши қаерда эканлиги, шу сабабли, маъаум эмас.

115-бўлим хақ судьяси: Гаврилов
хақ суди котиби: Азимов».¹

Бу келтирилган далиллар 20-йилларда совет ҳокимияти, унинг жазо органлари учун инсон тақдири мутлақо аҳамиятсиз бўлганини яна бир карра тасдиқ этади. Кенжа Хусайновга нисбатан чиқарилган ҳукмда жазо муддатининг қачондан бошланиши кўрсатилмаганлиги судьянинг чаласаводлигини далолат этгани каби, вилоятдаги суд тизимининг ишни пала-партиш олиб борганини, маҳбуслар ҳужжатларининг йўқотиб юборилганини, ҳуллас, бу соҳада тартиб-қонда бўлмаганлигини яққол кўрсатиб туради.

Жума Бобожонов ҳам совет хизматига кирган 22 ёшли йигит эди. У хатто фирқа аъзолигига номзодликка ҳам қабул қилинганди. 1929 йилнинг 19 декабри куни унга ҳам навбат этади, БСБ томонидан қамоққа олинади. 27 ёшли хизматчи Мақсуд Йўлдошев ҳам «босмачилар»га кўмак беришда айбланиб, шу куни маҳбусга айлантиради. 1929 йилнинг 25 декабрида босмачиларга даҳли бўлганликда айбланган, қуроқларнинг яқинлари деб

¹ Шу жамғарма, 11-бет.

қамалган 17 ёшли Марҳаматой Ҳамро қизи, 59 ёшли Муқимой Саид қизи, 18 ёшли Қурбоной Ортиқ қизи, Карим Парда ўғлининг изтиробларини тасаввур қилиш мумкин. Сел бўлиб оққан кўз ёшлари, хазон бўлган ёшлик, оналар, қизлар нидолари ҳамон қулоқ остида, зулматли тўрт девор ичида бўғиқ ва узук-юлуқ эшитилаётгандек...

Маҳаллий ҳокимият идоралари ходимлари ҳам доимий назорат остида бўлган десак муболаға бўлмайди. Бундай «кўз тагига олишдан» вилоят ижроия қўмитасининг раислари, муовинлари, туман раҳбарлари ҳам мустасно бўлмаган. 1928 йил окирларида вилоят «Қўшчи» иттифоқининг раиси мулло Поён Равшанов устидан ЖКнинг 140-моддаси, 2-қисми бўйича жиноий иш қўзғатилади ва ишни Шаҳрисабзда кўрғазмали асосда ташкил этиладиган судда¹ кўриш белгиланади.

Ғузор тумани ижроия қўмитаси раиси муовини Аминов, Бешкент тумани ижроқўми раиси муовини Худойбердиевлар ҳам² қамоққа олиниб, ҳар бири 5 йилдан озодликдан маҳрум этилади.

Архив жамғармасида Қарши тумани 115-бўлим халқ судининг 1928–1929 йиллар учун маҳбусларни қайд этиш дафтари ҳам сақланиб турибди, Қашқадарё вилоят архивининг 29-жамғармаси, 1-рўйхати, 4-ишини қўлга олган киши ана шу ҳужжатга дуч келади. Саҳифаларни варақлар экансиз, судга тушганлар рўйхати тизилиб, кўз олдигизда намоён бўла бошлайди. Рўйхатлар... Исми шарифларини ўқий бошлайсиз, аста-секин сизни ҳаяжон босади, ичда бир титроқ туради. Улар

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 265-иш, 18-бет.

² Шу жамғарма, 21-бет.

махбуслар эди. Улар мустабид тузум томонидан тутқин қилинган кишилар эди. Эҳтимол, улардан кимлардир яқинларимиз бўлар, боболаримиздир, қариндош-уруғларимиздир, қишлоқдошларимиздир, бегонаси йўқ уларнинг...

Келинг, биргаликда қайд дафтарига кўз югуртирайлик:

Ҳамид Файзи ўғли, 28 ёшда.

Рустам Бўри ўғли, 25 ёшда.

Барот (фамилияси кўрсатилмаган)...

1928 йилнинг 12 июнь кечаси Беҳбудий шаҳри Хожа Хаёл 1-туманида яшовчи Муҳаммадқул Эгамберди ўғлининг уйида талончилик содир бўлади. Уйдан мол-ашёлар олиб кетилади. Юқорида исмлари тилга олинган йигитлар қўрбошиларнинг собиқ жигитлари бўлганлиги учун, шу босқинчиликда гумон қилиниб 1929 йилнинг 2 январ куни¹ қамоққа олинади. Жиноят содир этилганидан 6 ой ўтиб, «Ёмон кўринганнинг телпаги қозондай» мақолида киноя қилинганидек, «босмачилар» сафида бўлганлар ўғирлик баҳонасида айбдор қилинади.

1928 йилнинг 18 июнида Ҳамдам Жўра ўғли, Абдулла Абдурасул ўғли, Бозор Рўзи ўғли, Давлат Бозор ўғлининг уйлари БСБ маълумотига мувофиқ тинтув қилинади. Тинтув пайтида уларнинг уларидан беш отар милтиқ, 3 дона патрон, 9 дона ўқ, 78 дона қоракўл териси топилади. Бу фуқаролар 1928 йилнинг 29 ноябрь куни² қамоққа олинади.

Ер ислоҳоти кўп жонни, кўп қонни талаб қилган эди. 1928 йилнинг 26 ноябрь куни кечаси Беҳбудий шаҳрининг Яккабоғ қишлоғида мудҳиш

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 42-иш, 5/100-рақам.

² Шу жамғарма, 6/112-рақам.

воқеа юз беради. Бу қишлоқда Нўъмонхон эшон Абдуллахон ўғли мулкдор киши бўлган. Унинг уй-жойлари, мол-ҳоли, ерлари бир бошдан мусодара этилиб, совет ҳокимияти томонидан тортиб олинган. Эшон ерларининг бир қисми батрақлардан бўлган Эргаш Раҳмат ўғлига ҳам теккан. Эргаш Раҳмат ўғли шу ерида ишлаб турганида, иттифоқо, вафот этади. Унинг ўлимида Нўъмонхон эшон (51 ёш) ва Қодир Ҳамид ўғли (36 ёш) заҳар беришда шубҳа қилиниб, биринчиси 1928 йилнинг 29 ноябрида, иккинчиси шу йилнинг 2 декабрь куни ҳибс қилинади.

«Босмачилик»да иштирок қилиш қамоққа олишнинг асосий мезони бўлиб қолаверади. 28 ёшли Отамурод Фатҳулло ўғли, унинг отаси, 73 ёшли кекса Фатҳулло бобо шундай айблов билан турмага солинади. Кўз югуртирганимиз бу исм-шарифлар БСБ қора рўйхатида бўлганликлари сабабли, қамоқ азобига гирифтор этилганлигини англаш мушкул эмас.

Совет ҳокимияти мафкураси 20-йиллар охирларида хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги бобида кўп жар солган, уларни «очиш» учун қаттиқ кураш бошлаган эди. Асрлар давомида исломий ақидаларга мослашган эда бу ҳаракатлар ноҳуш қаршиланган. «Очилаган», шўро хизматида кирган аёллар турли тазйиқларга учраган. 1928 йилнинг 1 июнида кечаси Косон туманидаги Майманоқ қишлоғида яшавчи Очилой Бекбой қизи паранжи ташлаганилиги учун Худоёр Хурсамат ўғли (42 ёш), Жўра Қобил ўғли (37 ёш), Йўлдош Қурбон ўғли (32 ёш), Чўли Ўзбек (40 ёш), Абдусалом Бойқора ўғли (40 ёш) томонидан¹ отилиб, оғир ярадор қили-

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 42-иш, 24-бет.

нади. Ҳар ҳолда, жинойтларни қайд этиш дафтариди шундай изоҳ берилган. Бундай жинойт қаттиқ жазога лойиқ ҳисобланган. Шоди Турсун ўғли, Ҳамдам Холмўмин ўғли каби шу даврда қамоққа олинганлар ҳам шу хилдаги айбловларга дучор этилган.

Ҳарамжўй маҳалласидан (Беҳбудий шаҳри) Остон Эшон Сайид Умар ўғлини 1928 йил 26 декабрда қамоққа олишда¹ ҳам хотин-қизлар озодлигига қарши бўлган деган айб рўкач этилади.

1929 йилда қамоқда бўлган юртдошларимизнинг аксарияти совет ҳокимиятининг «эски ўчи» туфайли исканжага тушган эдилар. Уларни маҳкум этишда турли уйдирмалар тўқилар, бўҳтонлар уюштирилар эди. Чунки халқ кўз ўнгида, тинч шароитда, «босмачи» ёхуд уларга ёрдам берган деган айбловлар билан қамаш ўзини қудратли ҳисоблаган, музаффар бўлган тузум обрўсига соя ташлар эди. 1928–1929 йилларда БСБ раҳнаомлигида қамоққа олинган барча қашқадарёликларнинг исми шарифларини аниқлаш имконияти йўқ. Шунга қарамай, архив ҳужжатларида онда сонда кўзга ташланиб қоладиган ҳамюртларимиз номларининг пинҳон қолиб кетмаслигини муҳим билиб, исми шарифларини мазкур саҳифаларга кўчирдик.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 172-жамғармаси, 1-рўйхати, 47-ишида Беҳбудий Домзагидан 15 маҳбуснинг Косонга милиционер Тўрақул Ўринов бошчилигида олиб борилиши (эҳтимол, суд қилинишлари учун) ҳақидаги 1929 йил 20 майга оид 978-рақамли ҳужжат мавжуд. 15 маҳбус қуйидаги кишилар эди:

¹ Шу жамғарма, 37-бет.

Бобомурод Бойшукуров, Усто Ҳамро Бозоров, Ҳайдар Нуржаев, Турди Ҳусайнов, Боймурод Бобомуродов, Қаҳҳор Ҳусайнов, Ёрқул Холдорев, Аҳмад Мусаев, Парда Шералиев, Намоз Турдиев, Мугурбон (Меҳрибон) Тожиев, Хидирхўжа Ҳамроев, Давлат Қўйлиев, Ҳушвақт Тиллаев¹, Эрон Раҳматуллаев.

1929 йилнинг 10 февридаги вилоят судига тааллуқли 388-рақамли ҳужжатда ҳам Бўта Мухторов, Шукур Мухторов, Камолхўжа Муҳаммадхўжаев, Санақул Раҳматуллаев, Муҳаммадқул Омонов, Шерқул Бекмуродов, Тошқул Сафаров, Абдуҳалим Замонов, Насрулло Ҳакимов, Жума Чориев, Очил Чориев² каби қамоққа олинганлар рўйхати берилди.

1929 йил 13 январь куни Беҳбудий Домзагида қамоқда ётган Мирзо Жамолов, Тўра Музаффаров ва Салим Саломатовларнинг суди бошланган. Бу ҳақда вилоят суди жиноят ишлари бўлимининг қамоқхона бошлиғи номига ёзган 119-хати³ мавжуд. Маҳбусларни қамоқхонадан вилоят суди коменданти Андрианов суд залига олиб боришга масъул бўлган. У деярли ҳар куни махсус рухсат қоғози билан Ахлоқ тузатиш уйи ва Беҳбудий қамоқхонасидан суди бўладиган маҳбусларни маҳкамага олиб бориш билан банд бўлган. 12, 13 январь кунларида (1929 йил) Йўлдош Турсунов,⁴ Қурбон Жалилов, Чори Қурбонов, Парда Бердиев, Аҳад Йўлдошев, Абдулла

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 47-иш, 204-бет.

² Шу жамғарма, 293-бет.

³ Шу жамғарма, 259-бет.

⁴ Шу жамғарма, 257-бет.

Авазов, Қаҳҳор Султоноваар¹ бевосита комендант кузатувида суд залига олиб боришган.

Суди бўлиб ўтган ёки судни кутиб ётган қамалганлар кўп эди. Вилоят суди 1928 йилнинг 15 сентябрида Умарбой Ёдгоровни² узоқ муддатли қamoқ жазосига ҳукм қилган эди. Ҳукм чиқаришдан кейин ҳам маҳбуслар ойнаб турмада ўтирар, шикоятларига жавоблар кутар эди. Кафилик воситасида озодликка чиқиш камдан-кам юз берарди. 1929 йилнинг 13 майида қamoқда бўлган Жўра Бекназаров, Эшонкул Бобоқулов, Фулом Назаров, Рустам Қодиров, Набат Хўжамбердиев, Суён Султонниёзов, Худоёр Раҳимназаров ва Ҳамдам Муқимовларга³ қафолатга оладиган кишилар топиш имконияти берилади. Бундай имтиёздан Ҳақберди Расулов, Муҳаммаджон Маҳсумовлар⁴ бенаиб этилган.

Беҳбудий қamoқхонасида (Домзак) 1929 йилнинг 17 июнида маҳбуслар ҳолати қуйидагича эди:

- Қашқадарё вилоят судига мансуб қамалганлар сони - 107 та;
- Вилоят суди катта терговчиси ихтиёридаги маҳбуслар сони - 14 та;
- Транспорт ишлари бўйича халқ терговчисига оид маҳбуслар сони - 1 та;
- Қашқадарё вилояти Жиний - қидирув бўлимига тааллуқдилари - 40 та;
- Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлимига оидлари - 14 та;
- Тезкор қamoққа олинганлар маҳбуслар сони - 3 та;

¹ Шу жамғарма, 261-бет.

² Шу жамғарма, 269-бет.

³ ҚВДА. 172-жамғарма, 1-руйхат, 47-иш, 279-бет.

⁴ Шу жамғарма, 288-289-бетлар.

- қ - 9-мавзе хаақ судига оид маҳбуслар сони - 1 та;
- 9-мавзе хаақ терговчисига оид маҳбуслар сони - 30 та;
- 2-мавзе хаақ терговчисига оид маҳбуслар сони - 3 та;
- 2-мавзе хаақ судига оид маҳбуслар сони - 2 та;
- 8-мавзе хаақ терговчисига оид маҳбуслар сони - 4 та;
- 1-мавзе хаақ терговчисига оид маҳбуслар сони - 1 та;
- Европаликлар ишини кўрувчи хаақ судига оид маҳбуслар сони - 7 та;
- БСБнинг Темир йўл (Қарши станцияси) бўлимига оид маҳбуслар сони - 1 та.¹

Табиийки, бу келтирилган рақамлар нисбий бўлиб, ҳар ҳафта ёхуд ўн кунда ўзгартириб турган. Ҳукми тасдиқланганлар жазо муддати ўталадиган жойларга, хусусан, Россия ҳудудларига, «беш йилликнинг зарбдор қурилишлари» бўлаётган ҳудудларга, Беломор канали қурилишига, ўзлаштирилаётган Сибир ўлкаларига жўнатиб юборилган. Вилоят турмаларида бўш ўринлар ҳеч қачон бўлмаган. 1929 йилнинг июнь ойи ўрталарида вилоят суди ишини кўрадиган маҳбуслар сони, олдинда келтирилганидек, 107 та бўлган эса, сал вақтдан кейин бу кўрсаткич 125 тага² етади.

1929 йилнинг ўрталарида Беҳбудий шаҳридаги 2 қамоқхона қаторида Ғузор ва Шаҳрисабз турмаларида ҳам маҳбуслар тикилинч, жой етишмас эди. Шу йилнинг 1 июнида Шаҳрисабз қамоқхонасида биргина Қашқадарё вилоят судида ишлари кўрилиши керак бўлган маҳбуслар (бошқа жазо

¹ Шу жамғарма, 290-бет.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 1-руйхат, 47-иш, 307-бет.

органларига тааллуқли маҳбуслар бу ҳисобга кирмайди) исми шарифлари қуйидагича:

- Адуҳақим Усмонбоев – 1928 йил 9 августда қамалган
- Исмоил Шамсутдинов – 1928 йил 23 октябрда қамалган
- Отамурад Каримов – 1929 йил 21 январда қамалган
- Ҳайдар Қурбонов – 1929 йил 10 январда қамалган
- Жума Кўчаров – 1929 йил 10 январда қамалган
- Қутлибой Эшматов – 1929 йил 2 апрелда қамалган
- Абдурашид Мадаминов – 1929 йил 6 апрелда қамалган
- Жумамурад Матинов – 1928 йил 5 декабрда қамалган
- Жумақул Асадов – 1928 йил 9 сентябрда қамалган
- Абдиқарим Абдуназаров – 1929 йил 10 январда қамалган
- Муши Завланев – 1929 йил 17 мартда қамалган
- Шонома Исохонов – 1929 йил 17 мартда қамалган
- Хия Исохонов – 1929 йил 17 мартда қамалган
- Якутал Содиқов – 1929 йил 17 мартда қамалган
- Жаббор Жакипов – 1928 йил 23 декабрда қамалган
- Қурбон Нажмиддинов – 1929 йил 10 январда қамалган
- Исаак Завланев – 1929 йил 17 мартда қамалган

Бобожон Тоғаев	– 1929 йил 21 январ- да қамалган
Қурбон Тоғаев	– 1929 йил 21 январ- да қамалган
Умар Жуманов	– 1928 йил 27 сен- тябрда қамалган
Қурбон Оқбўтаев	– 1928 йил 27 сен- тябрда қамалган
Эшнор Абдиев	– 1928 йил 23 декабр- да қамалган
Эшмон Тиллоев	– 1928 йил 24 декабр- да қамалган
Ҳайдар Жумаев	– 1929 йил 21 январ- да қамалган
Тангриқул Дарханов	– 1928 йил 27 сен- тябрда қамалган
Ёрбобо Рауф	– 1928 йил 22 август- да қамалган
Рахмат Абдиназаров	– 1928 йил 14 август- да қамалган
Масат Ҳусенов	– 1928 йил 14 август- да қамалган
Масиджон Хайбоев	– 1928 йил 9 августда қамалган
Соат Узоқов	– 1928 йил 22 август- да қамалган
Рустам Турсунов	– 1928 йил 6 декабрда қамалган
Мамат Мирзомуродов	– 1928 йил 23 октябр- да қамалган
Тошмурод Хўжамуродов	– 1928 йил 27 сен- тябрда қамалган
Ашур Очилов	– 1929 йил 19 феврал- да қамалган
Бобоҳўжа Норхўжаев	– 1929 йил 19 феврал- да қамалган

Асад Раҳматов	– 1929 йил 17 мартда қамалган
Шайман Жўраев ¹	– 1929 йил 27 мартда қамалган
Узоқ Эгамбердиев	– 1929 йил 25 апрелда қамалган
Раҳмон Азимов	– 1929 йил 21 апрелда қамалган
Нарзи Норматов	– 1929 йил 19 январда қамалган
Михли Уроқов	– 1929 йил 27 мартда қамалган
Арзи Абраев	– 1929 йил 19 январда қамалган
Муҳаммад Маҳмадиёров	– 1929 йил 30 мартда қамалган
Рашид Раҳмонов	– 1929 йил 23 январда қамалган
Иброҳим Ҳайдаров	– 1929 йил 23 январда қамалган
Норқобил Норқулов	– 1929 йил 23 январда қамалган
Эргаш Тоғаев	– 1929 йил 26 мартда қамалган
Абдувайит Холмирзаев	– 1929 йил 26 мартда қамалган ²

Қашқадарё вилоят суди кўриб чиқиши керак бўлган ишлар, одатда, собиқ босмачилар, ёинки, уларга кўмак берган маҳбуслар жиноятига тегишли бўлар эди. Тангри Берди додҳо ва бошқа қўрбо-

¹ Шайман Қора Жўраев – Яккабоғдаги озодлик ҳаракати фаолларидан бири.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 47-иш, 308-бет.

шиларнинг қаршилиқ ҳаракатига барҳам берилгандан кейин, уларнинг гуруҳларидан қочган ёки таслим бўлган собиқ жигитлар, вақтида қўрбошиларга моддий кўмак берган кишилар тинч қўйилмаган. Уларнинг изидан тушилган, қилмишлари ҳақида маълумотлар тўпланган. Совет ҳокимияти ўзига қарши бўлганларни, гарчанд уларнинг айримлари ҳақиқатан ҳам тавба қилган эса-да, мутлақо кечирмаган. Аксинча, ҳар хил баҳоналар билан уларни йўқ қилиш, қамаб юбориш йўлини тутган.

1929 йилнинг 6 январида Беҳбудий шаҳар милицияси бошлиғи номига мулло Поён Равшанов устидан қўзғатилган жиноий иш юзасидан айблов ҳулосаси маҳбустга тақдим этиш учун юборилади. Мулло Поён Равшанов вақтида Бухоро мадрасасини хатми кутуб қилган, советлар хизмати-га кирган киши эди. У вилоят «қўшчи» иттифоқининг раиси бўлиб ишлаган, таълим соҳасини ҳам бошқарган эди. Мулло Поён Равшанов Чироқчи туманига қарашли Дўстберди қишлоғида 1894 йилда туғилган бўлиб, фирқа аъзоллигига қабул қилинган. У 1928 йилнинг охирлари – 1929 йилнинг бошларида Чироқчи туманида ғалла экиш бўйича вакил бўлиб юрган вақтида бошида қора булутлар пайдо бўлади. Шу қишлоқлик ревком раиси, 1892 йилда туғилган мулло Қўчқор Муродов устидан ҳам (сайлов вақтида чиққан тўполон сабаб) иш қўзғатилади. Мулло Поён Равшанов¹ (кейинги пайтда вилоят ижроия қўмитасида масъул котиб вазифасида ишлаган), мулло Қўчқор Муродов² (Қоратепа қишлоқ шўроси раиси бўлган) би-

¹ Шу жамғарма, 137-бет.

² Шу жамғарма, 161-бет.

лан бир вақтда Ориф Ниёзов (32 ёшда) ҳам айбланган. Мулло Поён Равшанов шу йилларда Беҳбудий шаҳрида, Кўҳна Чорсу кўчасидаги 27-уйда (ҳозирги бозор яқинида) яшаб турган. Мулло Поён билан мулло Кўчқорлар бир ердан, бир қишлоқдан (Катта Дўстберди қишлоғи 4 га бўлинган: Катта Дўстберди, Кичик Дўстберди, Байрам ва Шакар) бўлганлар. 1928 йил охирларида сайлов билан боғлиқ жанжал кўтарилади. Вилоятдан вакил бўлган мулло Поён ва қишлоқ шўроси раиси мулло Кўчқор шунга йўл қўйганликда айбланидилар. Уларга жиноят кодексининг 148-моддаси 1-2-қисмлари – ишга совуққонлик билан қараш, мансабни суиистеъмол қилиш айблари қўйилади.

БСБ исковучлари совет хизматида бўлган бу икки шахс изидан қачонлардан буён тушган, уларнинг «Аксилинқилобий таъкилот»га алоқаси борлиги гумон қилинган. Жанжал баҳонасида (у уюштирилган бўлиши ҳам мумкин) уларнинг ҳар иккаласи ҳам ишдан бўшатилиб, қамоққа олинади.

Беҳбудий қамоқхонасида 1929 йил июнь ойида сақланган маҳбуслар сони ва исми шарифлари билан танишдик. 1929 йилнинг қолган ойларида бу турмадаги ҳолат қандай эди, бу саволга яна архив ҳужжатларидаги далиллар жавоб беради. 1929 йилнинг январь ойида мазкур турмада 212 та¹ маҳбус бўлган. Февраль ойида қамоқхона ҳужраларида 230, мартда 231, апрелда 259, май ойида 271, июнда 294, июлда 282, августда 268, ноябрда 257, декабрда 326 та қамоққа олинганлар² ётган.

¹ ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 47-иш, 393-бет.

² Шу жамғарма, 530-570-бетлар.

Келтирилган рақамлардан сонларнинг тобора кўпайиб бораётганини пайқаш қийин эмас. Чунончи, 1930 йилнинг 15 январига келиб Домзак маҳбусларининг сони 330 тага¹ етади.

БСБ қамоқ салтанатининг асосий ижрочиси эди. У милиция органларига кимларни ҳибсга олиш ҳақида доимий равишда кўрсатмалар бериб турарди. Шундай кўрсатмалардан бири Беҳбудий шаҳар милицияси бошлиғига берилади. Унда: «Ушбунни олиш билан, – дейилади, – сизга фуқаролар – Беҳбудий шаҳри 3-тумани Арабхона қишлоғида турувчи Ҳақберди Расулов, Беҳбудий шаҳридан Рашид Раҳимов, Беҳбудий шаҳри 3-тумани Қўрғонча қишлоғидан Ҳусан Бегматовлар мол-мулкани мусодара этиб, ўзларини қамоққа олиш топширилади. Топшириқнинг бажарилмаслиги масъулияти зиммангизга тушди».²

Жазо органлари бундай топшириқларни, табиийки, ўринлатиб адо этганлар. Айни вақтда вилоят суди ҳам, жиноят қидирув бўлими ҳам БСБдан йўл-йўриқлар ва керакли далилларни олиб турганлар. Вилоят милицияси сиёсий бўлими бу борада воситачилик вазифасини бажарар эди.

«Тамомила махфий» рукни остида ёзилган шундай алоқа хатларидан бири билан танишайлик. «Бош сиёсий бошқарма вилоят бўлими бошлиғига (нусхаси вилоят судига), – деб бошланади алоқа хати, – Қашқадарё вилояти Жиноят-қидирув бўлими маълум қиладики, Беҳбудий туманининг Команди қишлоғидан қамоққа олинган фуқаролар: Эгамберди Отақулов, Карим Рўзиев, Раҳмон Соа-

¹ Шу жамғарма, 573-бет.

² Шу жамғарма, 297-бет.

тов, Соҳиб Эшонқулов, Мўмин Равшановлар ЖКнинг 78-моддаси билан айбланмоқда. Ҳозирги пайтда улар Домзакда қамоқда сақланыпти. ЖКнинг 9-моддасига асосан, сизда мавжуд бўлган уларни қораловчи далилларни, фош этувчи ашёларни ишга тиркаш учун бизга юборсангиз.

**Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси
маъмурий бўлим бошлиғи Костриков
Жиноят қидирув бўлими
нозир Рауфов».¹**

Бош сиёсий бошқарманинг вилоят бўлими, бундан чиқади, ўша йилларда Қашқадарё воҳасида яшовчи ҳамма фуқаролар ҳақида керакли маълумотларни йиғишга улгурган. Қамоққа тушганларнинг сони ва исми шарифлари жуда тез ўзгариб туриши, шу маълумотлар «банки» билан бевосита боғлиқ бўлган. Олдинги саҳифаларда иши вилоят судида кўриладиган маҳбуслар номлари зикр этилди. Орадан 4 ой ўтиб, Беҳбудий қамоқхонасида «жиной ишлари» вилоят судига тааллуқли бўлган маҳбусларнинг янги гуруҳи турма ҳужраларини тўлдирди. Олдинги маҳбусларнинг бир қисми 1928 йилда қамалган кишилар бўлса, янги гуруҳ тўласича 1929 йилда ҳибсга олинган фуқаролар эди. 1929 йилнинг 15 октябрида вилоят судига тааллуқли маҳбуслар мундарижаси шундай бўлган:

Дўст Муҳаммадқулов	– 1929 йил 20 сентябр- да қамоққа олинган
Файзи Жовлиев	– 1929 йил 8 февраль
Бўри Азимов	– 1929 йил 4 май
Худойназар Қўлдошев	– 1929 йил 4 май

¹ ҚВДА. 172-жамгарма, 1-рўйхат, 47-иш, 569-бет.

Абдуназар Эгамбердиев	– 1929 йил 4 май
Абдурахмон Саидхўжаев	–
Абдуқодир Саидхўжаев	– 1929 йил 4 май
Ражаб Бобошарипов	– 1929 йил 7 май
Хусан Амбаров	–
Жума Амбаров	– 1929 йил 4 май
Саидқул Султонов	– 1929 йил 17 август
Хўжамқул Ҳақназаров	– 1929 йил 24 июнь
Ислом Ҳақназаров	– 1929 йил 1 август
Анвархон Отахўжаев	– 1929 йил 25 июль
Намоз Яхшибоев	– 1929 йил 25 июль
Очилбўри Эгамбердиев	– 1929 йил 18 июль
Муҳаммадқул Мустафоқулов	– 1929 йил 20 июнь
Бекма оқсоқол Исмоилов	– 1929 йил 11 август
Хўжамқул Ҳақназаров	– 1929 йил 16 июнь
Бозор Холиқов	– 1929 йил 16 июнь
Ҳасан Турдиев	– 1929 йил 15 июнь
Эргаш Эшов	– 1929 йил 15 июнь
Турдиниёз Авазниёзов	– 1929 йил 15 июнь
Қодир Авазов	– 1929 йил 10 январь
Эшонқул Раҳимқулов	– 1929 йил 26 декабрь
Йўлдош Комилов	– 1929 йил 11 апрель
Раҳматулла Муродов	– 1929 йил 10 январь
Рашид Бобоқулов	– 1929 йил 3 январь
Қўзимурод Хўжаназаров	– 1929 йил 10 январь
Жўрахўжа Қорахўжаев	– 1929 йил 10 январь
Худойназар Аллабобоев	– 1929 йил 10 январь
Қодир Рўзибоев	– 1929 йил 4 апрель
Мурод Қурбонқулов	– 1929 йил 4 апрель
Саттор Мамарайимов	– 1929 йил 4 апрель
Жўра Панжиев	– 1929 йил 4 апрель
Отақул Дониёров	– 1929 йил 4 апрель ¹

¹ ҚВДА. 172-жамғарма. 1-рўйхат, 47-иш, 579-бет.

Рўйхатнинг қамоққа олиниш санасига эътибор қаратилса, бир неча кишининг бир вақтда озодликдан маҳрум этилганлигини-ҳибс қилинганлигини фаҳмлаш мумкин бўлади. Бу эса ҳамон гуруҳдаб қамаш давом этаётганлигини, совет ҳокимиятига қарши курашган, ёинки, шунга алоқаси бор деб шубҳа қилинганлар аяб ўтирилмаганини далолат этади. Советлар ўз мухолифларининг охиргиси қолмагунча тинчимаслиги аниқ эди. 1929 йилнинг 3 декабрида вилоят прокуратураси қочувда бўлган, «босмачилар»га ёрдам кўрсатиб келган Муродгани мулло Жўра Ашур ўғлини¹ қидириб топишни жазо органлари олдига кўндаланг қилиб кўяди. Вилоят прокурори муовини Третьяков бу масалада судни ҳам, жиноят қидирув бўлимини ҳам безор қилиб юборади.

43

Қарши шаҳрининг жанубида, Бешкентнинг шундайгина этагида Потрон қишлоғи жойлашган. Потрон азалдан фозил ва ориф зотлар маскани бўлиб келган. Бу ерда машҳур «Етти тўғ Ота» зиёратгоҳи бор. Улуғ авлиё Мир Саид Фатҳулло авлоди қишлоқнинг равнақига катта ҳисса қўшади. Масжидлар, мадрасалар уларнинг сайй-ҳаракатлари билан қурилади. Потрон XIX асрда илму зиё бешикларидан бирига айланади. Шу боисдан, бу даврда Потронни «Қашқадарё Бухороси» деб атаганлар. Мир Сайид Фатҳулло авлодидан таниқли эшонлар, саховатли инсонлар, олимлар ва шоирлар етишиб чиққан. Дин асосларига болта ура бошлаган совет ҳокимиятини улуғ авлиё зурриёд-

¹ Шу жамғарма, 623-бет.

лари, табиийки, хоҳдамаган. Бунинг устига, қишлоқда советлар хизматига ўтган баъзи бир худбин, ишратпараст кишилар фаҳшни, маишатни авж олдириб, бечораҳоллар рўзгорларини барбод қила бошлайдилар. Шулардан бири Мейлихон деган совет хизматчиси бўлган.

Мир Сайид Фатхулло аводидан бўлган, қишлоқ масжидида имомлик қилиб, болаларга сабоқ бериб келаётган Ботирхўжа Икромхўжа ўғли 60 ёшни қоралаган киши эди. Унинг қишлоғида, теварак-атрофда ҳурмати катта бўлган. Деҳқончилик билан турмуш кечирадиган Ботирхўжа шоир ҳам эди. У мумтоз адабиётни яхши билар, Бухоро мадрасасини хатми кутуб қилган, ғазаллар ёзар, асарлар мутолаа этарди.

Советлар ҳокимиятга келгач, қишлоқнинг тинчи бузилади. Мейлихонга ўхшаш ялтоқ кимсалар қизиллар хизматига киради, чўлтоқ кийимлар кийиб, соч қўйиб, белга наган осиб олиб, қишлоқ халқига қўрқувлар солади, билган номаъқулчилигини қилади. Мейлихон воқеасини «Аждодларимиз қадри»¹ деган китобимизда батафсил ҳикоя қилганмиз. Бу воқеани бизга ўша вақтда Чори бобо Эгамбердиев сўзлаб берган эди:

«Мейлихон зўр йигит эди, аммо шайтон йўлдан оздирдими, билмадим, атрофига тўрт-бешта улфат йиғиб, йигитчилик йўлига кирди, хотинбозлик ишқига тушди. У Орифхоннинг хотинига хуштор бўлиб, унинг уйида ўралашадиган бўлиб қолди. Орифхоннинг қариндошлари нима қилишини билмай, юрак-бағри доғ бўлади. Ахир «Мейлихон шўронинг одами, нагани бор, уни дафъ қилиш

¹ Поён Равшанов, Раҳматулло Ўроқов. Аждодларимиз қадри. – Т.: «Шарқ», 1999.

қийин, шартта отади-қўяди-да, деб андиша қилишади. Нима бўлса ҳам, пичоқ суякка бориб етгач, Орифхон, Йўлдош, Камолхон гапни бир жойга қўйиб, уни ўлдиришга қарор қиладилар».¹

Ўз қишлоғида, ўз яқинининг хотинига кўз олайтирган совет хизматчиси – БСБ махсус бўлимида ишлаган Мейлихон Орифхоннинг уйида тунаб қолган бир кечаси ўлдириб юборилади. Унинг ўлимига бевосита алоқадор бўлган Орифхон Исломов, Камолхон Усмонов, Йўлдош Иброҳимовлар билан бирга Орифхонга қариндош бўлган Тўраҳон Эшонқулов, Худойберди Абдимўминов, Бобоҳон Асадуллаев, Жалилхон Сулаймонов, Шамсутдин Иброҳимов ва хотин-қизлардан Саломатой Маҳмудова, Саодатой Абдиевалар ҳам қамаб ташланади. Бу воқеа 1929 йилнинг февраль ойи бошларида содир бўлади. Қамоққа олишда, у қандай жиноят бўлмасин, унга сиёсий ранг бериш биринчи ўринга қўйилган.

Ботирхўжа Икромхўжа ўғли қишлоқнинг ҳурматли ва кекса кишиларидан бири сифатида Мейлихонни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилган, насиҳатлар берган. Худодан қайтган ишратбозга гап-сўзлар асло таъсир қилмаган. Қачонки, у аёлнинг эри ва қариндошлари томонидан ўлдирилгач, кимлардир «Ботирхўжанинг ҳам Мейлихон билан ёмон муносабатда» эканлигини эслаб қолади. 60 ёшли Ботирхўжани ҳам шу баҳонада қамаб қўядилар.

Совет хизматчиси Мейлихон ўлими бўйича айбдорлар аниқ бўлишига қарамай, қишлоқнинг яна бир кексаси, 77 ёшли Бобоҳон Асадуллаев¹ ва хо-

¹ Шу китоб, 150-151-бетлар.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 4-иш, 169-бет.

надоннинг икки аёли ҳам қамалган эди. Ботирхўжанинг совет ҳокимиятини хушламаслиги унинг шу жиноятга атай равишда шерик қилиниб, айбланишига сабаб бўлган эди. У ўзининг бегуноҳлигини собит этиши учун олти ой қамоқ азобини чекишга мажбур бўлади.

Ботирхўжа Икромхўжа ўғлининг кейинги тақдири ҳақида мухтасар тўхталиш жоиз. У «Холис» тахаллуси билан ғазаллар, шеърлар ёзган. Совет ҳокимиятига қарши тесқари тарғибот олиб боришда, аксилинқилобчи сифатида айбланиб, у 30-йиллар охирида яна қамоққа олинади. Совет ҳокимиятини ёқтирмаган, унинг истибдодидан норози бўлган фозил инсон, эркталаб шоир Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис 1929 йилда қамоқда бўлган пайтида кўпгина шеърлар ёзади. Ён дафтарга ёзилган шеърлар сақланиб қолган. Улар қандайдир йўл билан турма хужраларидан олиб чиқилган ва узоқ йиллар мобайнида номаълумлигича қолиб келган. Холиснинг қамоқхона шеърлари топилишида марҳум адабиётшунослар Чори Ҳамро ва Абдумўмин Қаҳҳоровларнинг ҳиссаси катта. Вақтида улар томонидан ушбу сатрлар муаллифига тақдим этилган ён дафтарчадаги шеърлар «Аждодларимиз қадри» китобига киритилди, матбуотда¹ ёритилди.

Холис қамоқ шеърлятида Совет тузумининг зўравоналик сиёсатини очиб беради. У Ҳожи Абдулазиз мадрасасининг 23-хужрасида маҳбуслик азобини ўз бошидан кечиради. Шоир турма манзарасини шундай чизади:

¹Поён Равшанов. Ён дафтарда қолган нидо. Қаранг: «Қашқадарё ҳақиқати», 1988 йил 12 декабрь.

Эмди мен абёт айлайн барча кўрганларим,
Йўлима муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.
Бул қамоқ шундоқ экан: ётган еримиз туфроқ жой,
Кечаси бир навъи ўтгай, кундузи юз оху вой.
Чор-атроф темирдан, кўб халойиқ ишидур вой-вой,
Бир эшиклик уй экан, бўлди, қабоҳат ишларим.
Мадрасаи Ҳожиганим,¹ ўтқариб савму² салот,³
Ким ажал ётган кишилар бўлдилар мунда мамот.⁴

Бу 20-йиллар охиридаги қамоқхона тасвири. Тасвир олдинги қисмда кўрсатилган далилларга (тирбандлик, ерда ётиш ва ҳ.) юз фоиз даражада тўғри келади. Шоир қамоқхона ҳужралари таърифини юксак бадийий маҳорат билан таққин этади:

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётганим ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Ётадур баъзи халойиқ неча тухматлар билан,
Ўтқариб умри ҳаётин неча кулфатлар билан...
Ҳозир ётган ерим 23-нчи камеради гар десам.⁵

Ботирхўжа Холис 1929 йил бошларида вилоят Ахлоқ тузатиш уйида – Ҳожи Абдулазиз мадрасасининг 23-камераси-ҳужрасида қамалиб ётган пайтида «неча тухматлар» билан маҳбус бўлган кишиларнинг қийноқлардан, оғир турма шароити-

¹ Ҳожи Абдулазиз мадрасаси – қамоқхона кўзда тутилаётир.

² Рўза.

³ Намоз, ибодат.

⁴ Ўлим, вафот этиш.

⁵ Поён Равшанов, Раҳматулло Ўроқов. Аждодларимиз қадри, 159-бет.

ган ҳукмронлар томонидан амалга оширилаётганини маҳбус шоир яхши англаб етади:

*Замон ўзгариб, дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Муслмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин баттар бўлди,
Ҳам ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди
Ҳам хеш-ақробадан ажралиб, кўрмоққа зор бўлди*

*Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-вой айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек
титрар,*

Сўроғчилар сўроғ этса, ўзинг қилмагил мустар...¹

Маҳбус шоир нидоси юракларни титратади. Унинг ноласи бегуноҳ қамалиб ётган юзлаб-минглаб ҳамюртларимиз фарёд-фигони эди. Қамоққа олинганлар кўрган жабр-зулмлар нечоғлик бўлганлигини, маҳбуслар-элда ҳурмати бўлган шайх, мулло, хўжа, «босмачилар»нинг ўғрилар билан бир бўлиб, ишлари қабоҳатга дўнганлигини тубандаги сатрлар очиқ-ойдин ифода этади:

*Шикоят айлайин, дўстлар, бу дунё жабру зулмидин,
Халойиқ бошига тушган мусибат, неча жабридин.
Кеча-кундуз ётиб мунда-темир панжаралик уйда,
Қиёматдек бўлиб бул кун, юраклар бўлди пўрхун.²*

*Мадрасан Ҳожи Азизга³ ётамиз зиндон бўлиб,
Ким ётур неча халойиқ дийдаси гирён бўлиб,*

¹ Поён Равшанов, Раҳматулло Ўроқов. Аждодларимиз қадри, 173-бет.

² Шу китоб, 177-бет.

³ Ҳожи Абдулазиз мадрасаси (Ардом).

*Шайху мулло, хўжа-ю, босмачи, ўғри бир бўлиб,
Ишимиз бўлди қабохатким, хато фасона бўлса!*

Советларнинг динларга нисбатан олиб борган хуружи бутун мамлакат бўйлаб эътиқод қатағонига йўл очган эди. Масжидлар, мадрасалар, зиёратгоҳлар вайрон этила бошлаган, билимли, зиёли кишилар, муллолар, эшонлар қамоққа олиниб, отиб юборилган, бадарға этилган, судсиз-сўроқсиз йиллаб маҳбуслик даҳшатларига дучор этилган эдилар. Ботирхўжа ўзи каби аксар маҳбусларнинг бегуноҳ эканлигини, тухмат билан қамалиб ётганлигини яхши билган:

*Баъзига бир йил бўлубдир, баъзига уч йил тамом,
Барча қилган ишлари оҳу надомат субҳи шом.*²

Шундай тухмат билан маҳбуслик ситамларини чеккан Ботирхўжа Холис, ниҳоят, юракка армон солган ноҳақликка дадил қарши бош кўтариб:

*Таърифи маҳбуслик ёзмоққа ҳолат менда йўқ,
Гар ҳақиқат қилсалар, ҳаргиз жиноят менда йўқ,*³

– дейди баралла. Ботирхўжа Икромхўжа Холисининг қамоқ шеърлари ўша давр руҳини ташиши билан катта тарихий аҳамият касб этади. Кекса шоир, фозил ва покдомон инсон Ботирхўжа «Холис» таҳаллусини ҳам қамоқда ётганида қабул қилган. «Холис» – бевосита озодликка чиқиш, даҳл-

¹ Шу китоб, 181-бет.

² Поён Равшанов, Раҳматулло Ўроқов. Аждодларимиз қадри, 181-бет.

³ Шу жойда.

сизлик маъноларига эга бўлган сўздир. Истибдод исканжасидан халос бўлиш амалда мумкин эмасди. Охир-оқибатда, БСБнинг қора рўйхатига тушган, советларга қарши тескари тарғибот олиб боришда айбланган қишлоқнинг оддий имом хатиби, деҳқончилик, ўз меҳнати билан рўзғор тебратган инсон, шоир Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холлис 30-йиллар охирларида иккинчи бор қамоққа олинади ва 70 ёшга яқинлаб қолганига қарамай, Сибирга узоқ жазо муддатини ўташга жўнатилади. Шоир, шу тариқа, юртидан олисда ҳаётдан кўз юмади.

44

Ўтган асрнинг 20-йилларида Бош сиёсий бошқарманинг қора рўйхатига тушиб қолган руҳонийлар кўп эди. Уларнинг аксарияти қишлоқларнинг имом хатиблари бўлиб, бир парча ери туфайли тирикчилик қилиб келган. Илғор қарашли дин арбоблари, Ватан тарихидан маълумки, эътиқодли қавмларни ҳалоллик, диёнат, меҳнат, хуллас, яхшилик сари бошлаган. Юрт бошига кулфат тушгудек, ғанимлар бостириб келгудек бўлса, улар Ватан ҳимоясига бош-қош бўлганлар. Ғайридинларнинг ўлкани топташига қарши турганлар. Мўғул галаларига қарши курашда жон фидо қилган ислом етакчиларини халқимиз ҳеч қачон унутмайди. Нажмиддин Кубро, шайх Сайфиддин Бохарзий, шайх Шамсутдин Кулол номлари Ватан озодлиги учун бўлган курашнинг яловбардорлари сифатида мусаллам тугилади.

Бу анъана, яъни, илғор дин аҳлининг босқинчи ғайридинларга қарши халқни озодлик курашига илҳомлантириши XX аср бошларида ҳам давом этганлигини инкор этиб бўлмайди. Халқнинг озод-

лик ҳаракатини вужудга келтирадиган манбалар кўп. Назаримда, уларнинг энг асосийси – миллий ўзлик, ор-номус, гурур. Ота-боболар азал-азаддан яшаб келган, киндик қони томган туфроқни ҳимоя қилиш, эркак, озодликка бўлган ташналик – қонимизга сингган ўзбекона фазилатларимиздан. Эътиқод элу юртни жипсликда, бир бутуналикда мустаҳкам ушлаб турадиган тамойиллардандир. Эътиқодсизлик, дину имонсизлик парчаланишга, ахлоқий тубанликка, ночорликка маҳжум этади. Маънавий бўшлиқ эътиқодсизлик туфайли вужудга келади. Шу нуқтаи назардан XX аср бошларида қишлоқларда мустаҳкам ва барқарор бўлган диний эътиқод жабҳаси бошида имом хатиблар турган. Улар қишлоқ аҳли сингари оддий ҳаёт кечирган, томорқаларида ўзлари ишлаганлар. Билими туфайли эда ҳурматли бўлганлар.

Совет ҳокимияти юртимизга қадам босган биринчи кунларданок руҳонийларни таъқиб қилишни бошлаган эди. Мулло, эшон ва ҳўжаларнинг тазйиқ остига олинishi динсиз давлатни қурмоқчи бўлган мустабидларнинг асосий мақсадидан келиб чиқар эди. Туркистонда миллий озодлик ҳаракатининг кенг ёйилишида, асосий раҳнаомлар қаторида таниқли дин арбоблари турганлигини ҳам унутиб бўлмайди. Қаршида 1920 йилнинг 7 сентябрида амалга оширилган қуроли исён ташаббускорларидан бири муфти Нусратуллохўжа бўлган эди. Касбида Хатиб эшон «Аксинқилобий ташкилот» шўъбасини бошқарган бўлса, Шаҳрисабз ва Китобда 1920 йилнинг 24 декабрида кўтарилган қуроли ғалаёнга Судур Эшон Абдуворисов, Бобохўжа эшон Муқимхўжаевлар ҳам раҳбарлик қилган эди. Бир сўз билан айтганда, воҳанинг исломий фаоллари Ватан озодлиги кучлари тарафида эди. Улар ўзларининг эл орасида

ги эътибори, ҳурмати ва таъсиридан фойдаланиб, озодлик кучларининг жанговар гуруҳларини ташкил этиш, қўрбошиларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ишларига жойларда, асосан, қишлоқларда бош-қош бўлганлар. Инқилобга қарши бу ҳаракатлари учун улар жабру жафо ҳам тортдилар, совет ҳокимияти ўз зарбаси тифини муллоларга, эшонларга, хўжаларга қаратди. Уларни аёвсиз равишда отиб юборди, мол-мулкани тортиб олди, қамади, бадарға қилди.

Шундай руҳонийлардан бири Шаҳрисабз туманининг Мўминобод қишлоғидан бўлган Қори Аваз Бадалдир. У қишлоқ имом хатиби ва замонасининг таниқли шоири ҳам эди. Қори Аваз Бадал-Маҳзун Шаҳрисабзий вилоятнинг юқори ҳудудларида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган эди. Одамларнинг унга бўлган ҳурмати совет ҳокимиятини чўчитарди, БСБ шоирнинг изидан тушган, уйига кимлар келиб, кимлар кетаётир – узунқулоқлар хабар бериш учун шай бўлиб турганлар. 1929 йилда вилоятдаги кўпгина имом хатиблар қатори, Қори Аваз Бадал ҳам қамоққа олинади.

Қори Аваз Бадал – шоир Маҳзун Шаҳрисабзий маҳбусликда ҳам ижод қилишни тўхтатмаган. Унинг қамоқ даври шеърлари бир қалин дафтарда сақланиб қолган. Дафтар 130 саҳифадан ошиқроқ мундарижага эга. Маҳбус шоир девони тадиқ этилган ва нашрдан чиқарилган.¹

«Босмачилар»га хайрихоҳлик, яъни, совет ҳокимиятига қарши ташвиқотда айбланган шоир бир қанча вақт қочиб юришга мажбур бўлади, ниҳоят, қўлга тушади:

¹ Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий. –Қ.: «Насаф», 2002.

Охири ушлаб мани бечорани,
Кулфату гам даштига оворани,
Бир-икки нодон кишиларни, кўрунг,
Қилгон ишларига хўб таҳсин қилинг,
Кизбу бўҳтон бирла маълумот бериб,
Охири қамадилар олиб бориб.¹

Қори Аваз Бадал шеърлари мутолаасидан аён бўладики, советлар ҳокимиятга зўравонлик билан келгандан кейин, шоир имом хатибликдан кетади, ўзи бу ҳақда: «Беш йил бўлиб эди бекор эдим»,² – дейди. Шоирнинг турмуши эли қатори таназзулда кечади:

Эй биродар, эшитинглар, ушбу ҳол,
Манга йўқ эрди сийир, от, хўкиз,
Билгил эмди, ҳолимиздир ушбу сўз.³

Юртни қизил қузғунлар босмаган паллалар, Шаҳрисабзда, унинг теварак-атроф қишлоқларида ҳаёт маромида кечган, одамлар меҳнат қилганлар, боғу бўстон, нашъу намо яратганлар. Бундан Қори Аваз Бадал ҳам четда турмаган, зироати, меҳнати сабабли рўзғор аҳли вақти чоғ яшаган:

Манго бор эди саҳрода замин у мулку ҳаёту боғ,
Қилиб кишти зироат, рўзғор аҳлим бўлубон чоғ,
Экиб шолу, бугдой-у фалак, кунжуд-бўлурди ёғ,
Ки холо кетти қўлдан, хас босиб бўлди мақоми зог,
Замоне бўлдиким, боғи жинонимдин айирдилар.⁴

¹ Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий, 8-бет.

² Шу китоб, 12-бет.

³ Шу жойда.

⁴ Шу китоб, 18-бет.

Моли ҳолидан, ер-сувидан ажралган шоир қисмати унинг шу даврдаги ўнлаб-юзлаб маслакдошлариникига ўхшаш, у ҳам маълумот-чақимчилик асосида («босмачилар»га ёрдам бериш, советларга қарши ташвиқот) қамокқа олинган.

Биринчи қисмда Шаҳрисабзда, бойнинг уйида ташкил этилган қамокхона тўғрисида ҳикоя қилинди. Қори Аваз Бадал шу маҳбусхонанинг тутқуни сифатида унинг тўрт девори ичидаги ҳаётни қаламга олиб, ҳаққоний манзарани бадиий гавдалантиради:

*Боз келдук, сўзлайлук аҳволимиз,
Тоби иссиғлигда бўлгон ҳолимиз.
Ҳам йигирма тўрт киши бир ҳужрада,
Маҳкум айлаб, солди қулф эшикида.
Маҳкам этти, чиққоли ҳеч қўймади,
Қулфини ҳаргиз эшикидан олмади.
Иссиг шиддатидан терлаб ҳамма,
Ҳамжу оҳан дўкони дамдама.
Бир қуруқ иштон билан ўлтурдилар,
Тандурустликни ҳам кеткуздилар.
Кечаси иссиг, ухлолмас эдук,
Ҳам арақи бадбўйидин ётмас эдук...*¹

Турма манзарасини бу қадар жонли тасвирлаш маҳоратгина эмас, минг азоб билан бошдан кечиришга ҳам боғлиқ эди. Бир ҳужрада 24 маҳбус ётиши, куннинг иссиқлиги, терлаш, бадбўй ҳид... Биринчи қисмда совет органлари расмий ҳужжатларида акс этган турма ҳаёти шоир қаламида яна бир бор бадиий равишда ўз тасдиғини топаётир.

¹ Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий, 19-бет.

Қори Аваз Бадал БСБнинг Қашқадарё вилоят бўлими Шаҳрисабз шўъбаси (бошлиғи Сидоров бўлган) томонидан ҳибс этилган. Шоирнинг тубанда келтириладиган сатрларда бу ҳақда сўз юритилади:

Қисматимға бор эркан шул жафо,
Эшитинг, кўрдикки, эй аҳли вафо.
Бир кун илтти сиёсий¹ сўрголи,
Қилибон кўблар сиёсат, эй вали.
Аввали ҳолимдан то охиргача,
Сўрди мўмин ҳолидин кофиргача.
Сўнгра берди ишимиз ул терговега ул,
Тергади ҳам сўрди-ю, қилди малул.
Тўрт киши эрдук, ишимиз бир эди,
Қут-у гамни ўртага бир ер эди.
Тўртимизни биримиз Бобомурод,
Ҳам иккинчи Бекназар, бўлсун озод.
Ҳам учунчи мулло Абдуллоҳ эрур,
Тўртинчи бул Маҳзуни гумроҳ эрур.
Тўртимизни турмага буюрдилар,
Ишимизни кўрубон қамадилар.
Етти соат ташқари қўёр эди,
Дўхтуруни буйруғи ҳам бор эди.
Бир қадоқдин нон берурди, шўрбо ҳам,
Бемалол эрди давом оби жўш ҳам.²

Қори Аваз Бадал Шаҳрисабз турмасида ётганида маҳбуслар очликдан, диққинафасликдан, калтаклашлардан норози бўлиб, қуроли галаён кўтарадилар. Улар назоратчиларга ташланиб, қуроладини тортиб оладилар:

¹ Сиёсий – Бош сиёсий бошқарма (ГПУ) кўзда тутилаётир.

² Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий, 66-67-бетлар.

1. Югурушганлар олиб милтиқни, бил...
2. Милисалар қўлидан таҳқиқни, бил...
3. Ғалаёндан БСБ хабар топади, турмага қўшимча кучлар жалб этилади:

Бас, жужурни² ташқари чиққон экан,
Борибон сиёсайга³ айтгон экан.
Бир нафасда турмалар томи тўлуб,
Қолдук ҳайратда юраклар ёрилуб.
Отишибон милтуқу бума⁴ билан,
Асрдан то субҳгача, айлай баён.
Милисадан тўрт киши ўлгон экан,
Икки киши ярадор бўлгон экан.
Солди адинашкага⁵ ушлаб ҳаммасин,
Ушбу кеча ўтти то эрта-пешин.
Ҳам сиёсий бир-бир элтиб сўради,
Эшитинглар, эмди қийнаб кўради.
Сони кеча шомдин то нисфи шаб,⁶
Урди, онларга қилиб хашиму⁷ газаб,
Тўрт кеча урдилар, бўлди тамом,
Ҳарна қилди, кўрдилар бул неча хом.
Ҳам сешанба кунига ҳайдадилар,
Қўлини боглаб ялангоч қилдилар.
Ҳам йигирма саккиз эрди ушбулар,
Ўрус-у милиса-ю маҳбуслар.
Бас, аробага солиб фоезгача,⁸
Миндуруб фоезга элттилар барча.

¹ Шу китоб, 72-бет.

² Дежурный – навбатчи.

³ БСБ (ГПУ).

⁴ Бомба.

⁵ Одиночка – бир кишилик ҳужра.

⁶ Ярим кечаси.

⁷ Аччиқ қилиш, ғазабланиш.

⁸ Поезд.

*Бас, Самарқандга олиб боргон эмиш,
Сони билмасмиз, нелар қилгон эмиш...¹*

Шаҳрисабз турмасида 1929 йилнинг кузида (тахминан, октябрь-ноябрь ойларида) содир бўлган маҳбуслар ғалаёни шундай яқун топади. Тўрт милиционер (назоратчи) ўлдирилади, маҳбуслардан икки киши ярадор бўлади. Ғалаёнчилар, афтидан, йигирма кишидан кўп бўлган. Турмадаги чидаб бўлмас аҳволдан норози бўлганлар «субҳу шом кенгаштилар бир-бир юруб» дейилади. Маҳбуслар тарафида бир милиционер (назоратчи) ва қамоққа олинган тўртта рус кишиси ҳам бўлади:

*Бир милиса, тўрт ўрусийлар била,
Қолгани марди муслмонлар била.
Маслаҳат айлаб бир неча хомлар.²*

Оқибати мағлубият билан тутаган ғалаён иштирокчилари БСБ томонидан қаттиқ қийноққа солинади, тўрт кеча-кундуз калтакланиб, сўроқ қилинади, алоҳида-алоҳида қафас янглиғ ҳужраларга тиқиб ташланади. Улар ашаддий жиноятчилар сифатида Республика пойтахтига, Самарқандга жўнатиб юборилади. Маҳбуслар ва уларни кузатиб берувчиларнинг умумий сони 28 та бўлади.

Шаҳрисабз турмасида амалга оширилган норозилик исёни ҳақида, афсуски, ўша даврга тааллуқли маҳаллий совет ҳокимияти ва жазо органлари ҳужжатларида лом-лим дейилмайди. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий манзумаларининг шу жиҳатдан тарихийлик аҳамияти каттадир.

¹ Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий, 73-74-бетлар.

² Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий, 72-бет.

Қишлоқларни «советлаштириш» 1928–1929 йилларда шитоб билан давом этади. Бунда маҳаллий совет органларига ўтказиладиган сайлов ҳал қилувчи сиёсий кампанияга айлантирилади. 1924–1925 йилларда Қашқадарё вилоятидаги мавжуд қишлоқ шўроларида раис бўлиб турганларнинг 90 фоизи амирлик даврида ишлаб келган «амирлар, оқсоқоллар, собиқ бекларнинг қариндош-уруғларидан иборат»¹ эди. Советлар 1926 йилда ўтказилган сайловларда қишлоқ шўроларини «ёт унсурлар»дан тозалашга 60–70 фоиз даражасида муваффақ бўлади. Жойларда, шунга қарамай, элда обрўси баланд бўлган собиқ хонлик даври амалдорлари, бой-бадавлат, «босмачилар»га ён босган, совет ҳокимиятига қарши руҳда бўлган кишиларнинг, мулло ва эшонларнинг таъсири сезиларли эди. 1929 йилдаги сайлов, шу нуқтаи назардан, маҳаллий совет ҳокимиятига «ёт унсурлар»нинг бирортаси ҳам суқилиб кирмаслигини таъминловчи сиёсий кампания даражасига кўтарилади.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 83-жамғармаси, 1-рўйхати, 309-ишида бир ҳужжат сақланади. 1929 йилнинг 3 январиди 4-326-рақами билан «Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасига, ҳокимиятнинг барча совет органларига, жамоат ташкилотларига, Ўзбекистоннинг барча меҳнаткашларига» қаратилган мазкур ҳужжат Ўз ССР МИҚ раиси Й.Охунбобоев ва Ўз ССР МИҚ котиби муовини Никифоровлар томонидан имзоланган. Ҳужжатда: «Ўзбекистон, хусусан, ўзбек қишлоғи-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 17^а-бет.

даги воқеликда ҳали салбий ҳолатлар тўлиб-тошиб ётибди. Совет ҳокимияти ўтказаятган тадбирлар қишлоқлардаги қулоқ унсурлари ва руҳонийларнинг ими-жимиддаги қаршиликларига учраб турибди. Қишлоқни социалистик қайта қуришни барбод этадиган ва тўсиқ бўладиган бу икки гуруҳ фош этилиши керак ва фош этилаётир»,¹ – дейилади.

Совет ҳукумати, аслини олганда, ҳокимиятни эгаллаган кундан бошлаб ҳужумни қишлоққа қаратган эди. Миллий ўлкалардаги бойликларга эгалик қилиш мустабидларнинг азалий мақсадларидан бўлиб келади, большевик зўравонлари ҳам бундан мустасно эмас эди. 1925 йилнинг 2 декабрида Ўз ССР Марказий ижроия қўмитаси ва халқ комиссарлари совети «Ер ва сувни национализация қилиш тўғрисида» декрет қабул қилган эди. Марказий ижроия қўмита ва халқ комиссарлар совети декрети мазмун-моҳияти шундай эди:

«Сурхондарё, Қашқадарё ва Хоразм вилоятларида қуйидагиларга асосланган ҳолда, меҳнатсиз ердан фойдаланиш ҳолатларига чек қўйилсин:

1. Тубандаги ерлар тоифаси эҳтиёжманд ерсизлар ва ери кам бўлган деҳқонларга бўлиб берилиши кўзда тутилиб, тўлиқ мусодара этилсин ва давлат ер жамғармаси ихтиёрига ўтказилсин:

а) қуйидагича ер майдонларидан фойдаланиб келаётган хўжаликлардан:

– 20 гектар ва ундан кўп суғориладиган ерлар бўлганда;

– 45 га ошиқ экин экиладиган ерлар. Аҳоли тивиз бўлган, ёғин-сочин мўл бўладиган, лалмикор

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 311-иш, 104-бет.

туманлардаги йирик бойлар хўжаликларидан, қаерда жойлашганлиги ва кимга тегишли эканлигидан қатъи назар;

– Собиқ амир ва хонликнинг олий даражали амалдорлари, олий тоифа руҳонийлар, собиқ Чор маъмурлари, амир ва хонлик оилаларига тегишли меҳнатсиз хўжаликлардаги ерлар ҳажми ва ердан фойдаланиш ҳолатидан қатъи назар...».¹

Қарорнинг 4-бандида: «Тугатилаётган хўжаликлар эгалари, агар вилоят ижроия қўмиталари уларни меҳнаткаш деҳқонларга ўта зарарли таъсир кўрсатади деб ҳисоблаган тақдирда, ерлари мавжуд бўлган вилоятдан бадарға этиладилар»,² – деб таъкидланади.

Хўжаликларни тугатиш ва ерларни тортиб олиш юзасидан берилган 15 бетли кўрсатмада бундан даҳшатлироқ тадбирлар қўлланишига йўл берилади: «Тугатилаётган хўжалик эгаси теваракатроф аҳолисига зарарли таъсир кўрсатади деб тан олинган тақдирда, у бадарға этилиши билан бир қаторда, уй-жойи, ҳовлиси, ёрдамчи қурилмалари (қўтон, молхона ва б.) қолдирилмай, текислаб юборилади».³

Кўрсатманинг 6-бандида собиқ амир ва хонлик давридаги амалдорлар – ери, моли мулки тўлиқ тортиб олинishi керак бўлганлар тоифалари қайд этилади:

а) Марказий маъмурият бўйича (Бухоро кўзда тутилади – П.Р.): қушбеги, тўпчибоши, лашкарбоши, хазиначи, удайчи, девонбеги, миропоён, закотчи, раис, мирбош, амлокдор, жамоа, қозика-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 311-иш, 115-бет.

² Шу жамғарма, 116-бет.

³ Шу жамғарма, 116-бет.

лон, бой, додҳо, тўқсоба, шайхулислом, муфти, аълаам ва охун;

б) Вилоят маъмурияти бўйича: бек, қўрғонбеги, қози, раис, амлоқдор, оғолик, ясовулбоши, қоравулбеги, мирохур, тўқсоба, бой, судур, садр, ўроқ, муфти, аълаам, мударрис, муридлари кўп эшонлар, туман марказларида яшовчи хатиблар».¹

1925 йилнинг 2 декабридаги декрет қишлоқни хонавайрон қилишда жазо органларига, маҳаллий ҳокимият корчалонларига чекланмаган ваколатлар берган эди. Советларга қарши давом этаётган жанговар қаршилик ҳаракати – «босмачилик» ҳукумат қарорининг бажарилишида асосий тўсиқ бўлган эди. Тугатилиши керак бўлган, «текинхўрлар» хўжалиқларининг 30-йилларга қадар мавжуд бўлишидаги асосий омил миллий озодлик ҳаракатлари ва унинг оқибатлари билан чамбарчас боғланган эди. Бу ҳолат, айниқса, Қашқадарё вилояти мисолида яққол кўзга ташланади.

1929 йилнинг 8 апрелида вилоят ижроия қўмитаси катта президиуми йиғилиши бўлиб, унда «меҳнатсиз, текинхўр хўжалиқларни тугатиш» масаласи муҳокама этилади. Ижроия қўмитанинг етакчилари Салмонов, Карпов, Ирисметов, Скалкин иштирокида шу масала юзасидан 8-қарор қабул қилинади. Қарорда: «Ҳозирга қадар тугатилмаган меҳнатсиз хўжалиқлар мавжудлиги ҳолатларига кўра, ҳукуматнинг 192-декретига асосланиб, бир ой муддат ичида улар тугатилсин, – дейилади – бу ишларни амалга ошириш учун жойларда «учлик»лар ташкил этилсин ва улар зиммасига ерларни давлат ер мулкига ўтказиш вазифаси юклатилсин.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 311-иш, 116-бет.

«Учлик»лар туман ижроия қўмитаси раиси, фирма қўмитаси вакили ва вилоят вакили таркибида қуйидагича тузилсин:

Шахрисабз туманида: Аминов, Машар Алиев, Ҳайитов;

Китоб туманида: Алибеков, Бўлатов, ижроқўм раиси;

Косон туманида: Саид Аҳмедов, Одилов, Шоҳ-мирзаев;

Бешкент туманида: Убайдуллаев, Умаров, Эргашев;

Чироқчи туманида: Иноқ Комилов, Зарипов, Жўраев;

Яккабоғ туманида: Комилов, Ҳаят Назаров, ижроқўм раиси;

Фузор туманида: Ишбулатов, Фокин, Рўзи Саторов;

Бехбудий туманида: Исомухамедов, Қиличев, Иноғомов;

Тангиҳарам туманида: Ўринбоев, Қўчқоров, Нурмухамедов».¹

«Учлик» («тройка») совет давлати тарихида то 40-йилларга қадар машғум роль ўйнаган, судсиз, терговсиз отувни амалга оширадиган қаттол сиёсий муассаса бўлганлигини эслаш кифоя. «Учликлар» фаолият олиб борган жойларда қонли излар қоларди, холос.

Бойлиги, ер-суви тортиб олинган, уй-жойлари, ҳовлилари текислаб ташланган (кейинчалик, мусодара қилинган ҳовли-жойларнинг бир қисми совет ташкилотлари учун берилган) собиқ амалдорлар, бадавлат кишилар оила аъзолари кўчада қолган, хор-зорликка гирифтор этилган. Ўзлари ё

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 312-иш, 48-бет.

отиб юборилган, ёхуд қамаб ташланган, бадарға этилган.

Бир неча йил бурун Бешкентда, Қашқадарё вилоят Давлат архивининг Қарши тумани бўлимида «Жейнов тарихи» ва «Аждодларимиз қадри» деган китобларим учун далиллар тўплаб, изланишлар олиб бораётган кезларимда бир рўйхатга дуч келган эдим. Ўша рўйхатдаги исми шарифларни бу ерда ҳам келтириб ўтаман.

«Сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганларнинг номма-ном рўйхати» деб сарлавҳаланган бу ҳужжат вилоят жазо органларига тарқатилган ва идорада кўринарли ерларга илиб қўйилган. Инсоний ҳуқуқларидан маҳрум этилганларнинг гуноҳи нимада бўлган? Буни исми шарифлари зикр этилган ҳамюртларимизнинг нисбалари орқали билиб олиш қийин эмас. Бири живачи, бири қоравулбеги, бири имом, бири эшон, фирқаларга мансублиги (комфирқа, меньшевик, троцкийчи, эсер ва б.) уларнинг тузум душмани сифатида эълон қилинишларига асос бўлган. Рўйхат билан танишамиз:

Маллабек Имом ўғли – живачи

Имом Шариф ўғли – живачи

Жўраҳон Тугмаев – эшон

Нуриддин Раҳмат ўғли – живачи

Остон Холиқ ўғли – қоравулбеги

Абдуҳамид Абдурашид ўғли – қоравулбеги

Бойназар Хўжаназар ўғли – живачи

Зиёд Жўра ўғли – қоравулбеги

Ҳасан Мавлон ўғли – живачи

Қаҳҳор Жўрақул ўғли – живачи

Мулло Зиё Шомурод ўғли – мударрис

Мулло Зайниддин – имом

Мулло Наби Ваҳоб ўғли – живачи

Мурод Мўмин ўғли – живачи
Омон Абдурасул ўғли – қоравулбеги
Холмат Нурмат ўғли – живачи
Анвар Ҳошим ўғли – қоравулбеги
Холниёз Бобониёз ўғли – живачи
Бойна Турсун ўғли – живачи
Шомурод Пўлот ўғли – живачи
Бозор Ярман ўғли – қоравулбеги
Ризо Жума ўғли – иккинчи¹
Маманазар Пирназар ўғли – учинчи
Раҳимқул Чори ўғли – иккинчи
Очил Назар ўғли – учинчи
Абдуназар Тўрақул ўғли – иккинчи
Турди Сайид ўғли – учинчи
Назир Нафас ўғли – учинчи
Қурбон Тўрақул ўғли – иккинчи
Саттор Кенжа ўғли – иккинчи
Сойиб Пирназар ўғли – иккинчи
Аваз Аёз ўғли – иккинчи
Ҳайит Мирзо ўғли – иккинчи
Бекназар Жомурод ўғли – иккинчи
Суннат Назар ўғли – иккинчи
Ҳайит Собир ўғли – иккинчи
Тошпўлат Останақул ўғли – иккинчи
Жаббор Маманазар ўғли – иккинчи
Бозор Назар ўғли – учинчи²

Қизил салтанат пойтахти Москвада ҳокимият талашаётган Троцкий, Зиновьев, Бухарин, Риков-

¹ Фирқавий мансублик. 20-йиллар охирларида Комфирқага қарши бўлган меньшевиклар, троцкийчилар, бухаринчилар каби сиёсий оқимларга мансублик.

² Қашқадарё вилоят Давлат архиви Қарши бўлими (ҚВДҚБ), 5-жамғарма, 1-рўйхат, 19-иш, 95-бет.

ларнинг Қашқа воҳасида тарафдорлари, ҳақиқатан бўлганми-йўқми, бир нарса дейиш қийин. Ўша пайтларда «гуруҳ», «тўда», «дум» деган салбий маъноли сиёсий атамалар тез-тез истеъмолда бўлиб турарди. Рад этилган сиёсий арбобнинг бир ўзи қулаб кетмай, унга «хайрихоҳлар», «думлар» ҳам тиркалиб, фош этиларди. Троцкийчилар, Бухаринчилар мамлакатнинг олис пучмоқларидан ҳам излаб топиларди. Юқоридаги мундарижада исми шарифларидан кейин «иккинчи, учинчи» деган қайдлар қўйилган ҳамюртларимиз, афтидан, фирқа соҳасида ишлаган кишилар бўлса керак. Фирқа сафлари мунтазам «тозалаб» турилганлиги сабаб, ёмон кўринган фирқа аъзолари имконият туғилган ҳар қандай шароитда жазога мустаҳиқ этилган. Сайлов кампаниялари ҳам бундан мустасно эмас. «Иккинчи, учинчилар», тахмин қилиш мумкинки, вақтида озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаган, «босмачилар»га ёрдам берган, ёинки, бойлар табақасидан бўлиб, фирқага аъзо бўлган, шу соҳада хизмат қилган кишилар бўлишган. Юқоридаги рўйхатга исми шарифлари тушган ҳамюртларимиз қидирувда бўлганлар. Уларнинг рўйхатлари милиция идораларида кўзга кўринарли жойга осиб қўйилар экан, қўлга тушириш масаласи кун тартибиде турган, албатта.

1928 йилнинг январь ойида¹ Шаҳрисабз туманида ўтказилган сайлов ташвиқот кампанияси ҳисобот йиғилишида тилга олинган рақамлар эътиборга лойиқ. Тарғибот-ташвиқот кампаниясида асосий тазйиқ миаллатнинг қайси табақасига қаратилганлиги шундай кўриниб туради. Шаҳ-

¹ Вилоятда маҳаллий ҳокимият сайловлари табақалаштирилиб (1928, 1929 й.) ўтказилган.

рисабз туманида шу даврда 24908 киши яшаган. Шулардан сайлов ҳуқуқи берилганлар сони 14445 та бўлган. Шаҳрисабз шаҳри ва тумандан 428 киши сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган:

Хўжамуродбахш қишлоқ шўросидан–103; Аммоғондан–17; Хитойдан–12; Шакартеридан–57; Мўминободдан–15; Катта Навкатдан–24; Тўда Майдондан–27; Чорёрдан–14; Филондан–11; Қизил Эмчакдан–13; Шўрҳасандан–5 Ҳисордан–11; Кунчиқардан–56; Ҳазарадан–23; Қутчидан–11; Мирочидан–9; Туфчоқдан–10 киши.¹

Ҳисобот маърузасида: «Сайловолди кампаниясида деҳқонларнинг фаоллигига асосий аҳамият қаратилди, оқибатда, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этишга тегишли ёт унсурларни аниқлаш мумкин бўлди»,² – дейилади. Қишлоқларда «ёт унсурлар»ни топиш ва рўйхатга олиш, шу тариқа, сиёсий кампанияга айлантирилади. Бу натижа бермай қолмайди. Тўда Майдон қишлоқ шўросида эшон бўлган киши тўрт йил раислик қилганлиги, Қутчи қишлоқ шўроси раиси босмачиларга ёрдам берганлиги аниқланади. Шаматон, Навқат ва Ҳазара қишлоқлари шўро раислари вақтида имом бўлгани, Мўминобод қишлоқ шўроси раиси амир даврида дарға бўлиб ишлагани фош этилади.

Хўжамуродбахш қишлоқ шўросида «қўшчи» иттифоқининг раиси, туман ижроия қўмитаси аъзоси бўлган шахснинг амир даврида дарғалик қилгани ҳам қайд этилади. Қутчи қишлоғида Соҳиб Эшон советларга қарши яширин тарғибот олиб борган бўлса, унинг хотини қишлоқ хотин-қизла-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 267-иш, 6-бет.

² Шу жамғарма, 8-бет.

рига шўро ҳукуматини ёмонлаган. Бу саъй-ҳаракатлар сабабли, қишлоқда ўтказилган сайловолди йиғилишларига одамлар, айниқса, хотин-қизлар келмай қўйган.

Соҳиб Эшон дарҳол қамоққа олинган, Тўда майдон, Чорёр, Ҳисорак ва бошқа қишлоқларда советларга қарши бўлган собиқ имом, оқсоқол ва бойлар ҳам ҳибсга олинади.¹ Сайлов кампанияси совет ҳокимиятига қарши бўлган аҳоли намояндаларини йўқ қилиш хуружига айлантирилади. Энг ёмони, советлар сиёсий найранг йўлини тутиб, муҳолифларни орадан кўтаришни халқ номи билан боғлаб амалга оширишга киришади. Сайловолди ташвиқот-тарғиботлари даврида «ёт ун-сурлар»ни қамаш, халойиқ олдида кўргазмали суд қилиш, отувга ҳукм қилиш тадбирлари намойиш-корона амалга оширилган. Бу кишиларда қўрқувни, бинобарин, сўзсиз мутеликни, итоатни таъминлаши керак эди.

Макрид қишлоғидан Ҳотам Эшон шу тадбирларнинг нишонига айланади. Совет ҳокимиятига, унинг хотин-қизларни «очиш» сиёсатига нисбатан тескари ташвиқот юритганлиги учун кўргазмали суд қилиниб, беш йилга кесиб² юборилади. Паландара қишлоғидан бўлган Абдужалил Турсунов³ қисмати ҳам шундай бўлади, узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм этилади.

Вилоятнинг барча туманларида адолатдан йироқ мезонлар асосида (синфийлик) ўтказилаётган сайловларга қарши ҳаракатлар бўлган. Чирокчи туманида ҳам, «сайлаш ҳуқуқидан маҳрум

¹ Шу жамғарма, 12-13-бетлар.

² Шу жамғарма, 12-13-бетлар.

³ Шу жойда.

этилганларнинг 4-5 жойда чиқишлари бўлади, ҳатто бир қишлоқ шўросида (**Дўстберди**)¹ йиғилиш жанжалга айланиб, бузилиш даражасига етади. Буларнинг ҳаммаси ҳақида БСБ вилоят бўлимига хабар берилади».²

1927 йил 16 декабрдан бошланган сайловолди кампанияси халқнинг норози қатлами томонидан кўрсатилган қаршиликлар туфайли маҳаллий советларга бўладиган сайловларни айрим туманларда кечиктиришга, 1928 йил охирларида ўтказишга сабаб бўлади. Бешкент туманида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар сони 647 та деб ҳисобга олинган. Туманда йил бошига белгиланган сайлов 1928 йилнинг кузига³ кўчирилади.

Яккабоғ туманида сайлов ўтказиш тadbирлари 1927 йил декабри ўрталарида бошланиб, 1928 йилнинг 15 январиди тугалланади. Туманда совет ҳокимиятига муҳолиф деб қараган 348 киши сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Шўронинг ташвиқот-тарғиботи айрим камбағалларга ўз таъсирини кўрсатади. Олақўйлак қишлоғида сайловга бағишланган йиғинда Холмурод Мўминов деган камбағал шу йиғилишда собиқ босмачилар кўрбошиси Бойбўлат Муҳаммадназаров ҳам қатнашаётганини айтади. Сайлов ўтказувчи мутасаддилар уни ҳайдаб чиқариш билан қаноатланмай, БСБга ҳам маълум қиладилар.

Исмоилхўжа Насруллохўжа ўғли советларнинг солиқ сиёсатига⁴ қарши бўлган. Шу эътирози учун у эшон ва имом сифатида дарҳол қамоққа олина-

¹ Ҳозирда Қамашли туманига қарашли қишлоқ.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 267-иш, 20-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 267-иш, 40-бет.

⁴ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 267-иш, 42-бет.

ди. Тотор қишлоқ шўросининг котиби, комфирқа аъзоси бўлган Мирзо Насрулло Хусайнов¹ сайловлардаги камситиш, ноҳақликлар ҳақидаги бир оғиз гапи учун фирқадан чиқарилиб, қамаб юборилган.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 172-жамғармаси, 1-рўйхати, 6, 7, 11-ишларида ҳам 1927–1929 йилларда қамалганлар ҳақида маълумотлар жамланган. 11-жидднинг 38-саҳифасида Шаҳрисабз ижроия қўмитасининг раиси Боймуҳаммадовни² қамоққа олиш далиллари ўз аксини топган.

Жойларда маҳаллий советларга ўтказиладиган сайлов Марказнинг, юқорининг кўрсатмалари ва йўриқлари чизиги доирасида бўлар эди. Ўз ССР МИҚнинг «Советларга сайловлар тўғрисида» деган кўрсатмасида, биринчи галда, сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар рўйхатини тузиш талаб қилинар эди. Шу андоза асосида Яккабоғда дастлаб 288 та «ёт унсур» аниқланган бўлса, яна «вакилларнинг фаоллиги билан 60 та сайловда қатнашиши мумкин бўлмаган» кишилар топилади. Шундай қилиб, туман бўйича 348 «ёт унсур» исми шарифидан тузилган рўйхат 1928 йилнинг 7 январь³ кунинда 3-шакл бўйича расмийлаштирилиб, тегишли органларга жўнатилади.

БСБ вилоят бўлими сайловолди кампаниясида «ҳар қачонгидан кўра» ҳушёр ва сергак фаолият кўрсатади. Жойларда узунқулоқлар – «камбағал, батрақлар» бераётган хабарлар, маълумотларнинг бироргаси эътиборсиз қолдирилмайди. Сайловол-

¹ Шу жойда.

² ҚВДА. 172-жамғарма, 1-рўйхат, 11-иш, 38-бет.

³ Шу жамғарма, 42^а-бет.

ди йиғинларда атайдан уюштирилган «саҳналар», улар айтганидай, жуда жонли, таъсирли чиқади. Мажлисга олиб келинган эшон, мулло, «ёт унсурлар» «камбағал, батраклар» – БСБнинг аввалдан тайёрлаб қўйилган узунқулоқлари томонидан фош этилади, йиғилишдан ҳайдаб чиқарилади. «Оманинг нафратига учраган» «ёт унсур» шу кундан қолдирилмай, қамоққа равона этилган.

Фузор туманининг Қавчин қишлоғида бўлган шундай йиғилишлардан бирида икки оқсоқол ва учта табиблик қилувчи кишилар изза қилиниб, қамаб юборилади. БСБнинг талаби билан Тошқўтон ва Кераит қишлоқ шўроларининг раислари ишдан олиниб, ҳибс қилинган. Сайловолди кампаниясининг ур-йиқит, зўравонлик асосида ташкил этилаётганлигидан норози бўлиб, танқидий гап айтгани учун Абдуманноп Нормуҳаммад ўғли¹ БСБга топширилган. Бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Маҳаллий совет органларига ўтказиладиган сайлов баҳонасида қизил истибдод яна турмаларни бегуноҳ кишилар билан тўлдириб ташлаган эди.

46

1928 йилнинг 1 сентябрида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси маҳаллий советларга сайловлар ўтказилиши олдидан барча туманлар ижроия қўмиталарига «Советларнинг қайта сайлови муносабати билан аҳолининг доимий номма-ном рўйхатини тузиш ҳақида»ги 1-рақамли циркуляр кўрсатмасини юборади. Циркуляр кўрсатмаси шундай бошланади:

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 267-иш, 52-бет.

«Гаддаги советларнинг қайта сайлов кампани-яси синфий жипсликни тўла таъминлаш мақса-дида, советларнинг янги таркибида йўқсиллар ва ярим йўқсилларнинг раҳбарлигини етарли дара-жада таъминлаш ва советларни қандай қилиб бўлмасин асосан бизга ижтимоий ёт бўлган (бой-лар, руҳонийлар, савдогарлар ва б.) унсурлардан тамомила ихота қилишга қаратилгандир».¹

Сайловолди кўрсатмасида синфий йўлни ўтказиш учун ҳамма имкониятларни ишга солиш, бойлар, савдогарлар ва б. тоифа «ёт унсурлар»-нинг сайланишига узил-кесил нуқта қўйиш уқди-рилади.

Вилоят ижроия қўмитаси қўйилган топшириқ-ни бажариш учун сентябрь ойи ичида аҳолининг номма-ном рўйхатини тузиш, бунда сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганларни махсус ҳисобга олишни алоҳида уқдиради. Сайловолди йўриқно-масига вилоят ижроия қўмитаси вазифасини ба-жарувчи Ашуров, ташкилий бўлим мудирини Пев-ченко, котиба Малевалар имзо қўйган.

Совет ҳокимиятининг синфийликка асослан-ган бундай тутуми кескин норозиликларга сабаб бўлишидан ташқари, миллат бирлигига, унинг илдизига болта урарди. Қишлоқлардаги аҳоли ўртасида ўзаро келишмовчиликлар, бир-бирига хиёнат қилишлар авжга чиқади. Илдизни қўпо-риш учун болта сопини ўзидан чиқариш кутил-ган самарани бера бошлаган эди.

Беҳбудий туманининг Арабхона қишлоғидан Қиём Исломов, Яккабоғ туманининг Жийдалик қишлоғидан Эргаш Иброҳимов, Косон туманининг Оброн қишлоғидан Алиқул Ҳасанов, Фузор туман-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 41-иш, 8-бет.

нининг Авфонбоф қишлоғидан Аҳмад Исмоилов, Шаҳрисабз туманидан Камол Воҳидов, Содик Алиев, Содик Қосимов, Саид Аҳмад Мираков, Шамсихон Юнусов, Аминжон Аҳмеджонов, Насим Али Илазаров, Маҳматқул Ёқубов, Илҳом Иброҳимов, Михаил Хаимов, Раҳим Иброҳимов, Жўрақул Қурбонов, Худойберди Расуловлар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Беҳбудий шаҳридан Ҳайдар Турсунов, Нуриддин Муродов, Бўронбой Муродов, Ўроқ Худойбердиев, Мақсуд Маҳмудов, Шоймардон Тўрақулов, Қудратулло Насруллоев, Жума Муқимов, Усмонҳожиди Файзуллаев, Нарзулла Қудратуллоевлар¹ синфий тазйиққа дучор этилган эдилар.

Вилоят қамоқхоналари «босмачилиги», ёинки, «босмачилар»га берган ёрдами, совет ҳокимиятига қарши ташвиқоти учун қамалган кишилар билан тирбанд эди. Буни айрим қамоқхоналарда 1929 йил охирларида сақланган маҳбуслар сони, уларнинг қайси жазо органлари томонидан ҳибс этилганлиги мисолида ҳам кўриш мумкин.

«Беҳбудий қамоқхонасида маҳбуслар ҳаракатланиши ҳақида маълумот» деган расмий ҳужжатда 1929 йилнинг 22 ноябридаги ҳолат ўз аксини топган. Вилоят судига қарашли маҳбуслар сони шу куни 92 тани ташкил этган. Вилоят прокурори ихтиёрида 39, 1-мавзе халқ судида 1, вилоят суди катта терговчисига оид 9, жиноят қидирув бўлимига тааллуқли 32, БСБ вилоят бўлими қамоққа олган 103, 9-мавзе халқ судига тегишли 2, 9-мавзе халқ терговчиси қўл остида 14, 2-мавзе халқ терговчисига оид 7, Косон туман жиноят бўлимига оид 14, бошқа туманлардан келтирил-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 302-иш, 77-78-бетлар.

ган 7, 1-мавзе халқ терговчисига оид 1, европаликлар иши бўйича халқ судига қарашли 6, йўл-транспорт БСБ бўлимига тегишли 3, Косон тумани 2-мавзе халқ терговчисига биркитилган 1 маҳбус бўлган. Қамоқхонада шу куни жами 331 маҳбус¹ ҳисобга олинган.

Орадан 10 кун ўтгач, 1929 йилнинг 3 декабрида Беҳбудий қамоқхонасининг иш юритувчиси Сухарев томонидан тузилган шундай маълумотномада маҳбуслар сони 310 та деб кўрсатилади. Биринчи маълумотномада Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё вилоят бўлими қамоққа олганлар сони 83 та деб кўрсатилган бўлса, иккинчи расмий ҳужжатда маҳбуслар адади 51 тага камайганлиги акс этган. Ўн кун ичида 32 та қамоққа олинган кишилар тақдири ҳал этилган. БСБ совет ҳокимияти душманлари деб гумон қилинганларни аяб ўтирмас эди. Қолган жазо органларини ҳам шафқатли, адолатли деб бўлмаса-да, улардаги ғанималик ва тезкорлик БСБга кўра сустроқ намоён бўлар эди.

1929 йилнинг 12 ноябрида Шаҳрисабз қамоқхонасида суд бўлган, «босмачилиги», «босмачилар»га ёрдам берганлиги, совет ҳокимиятига қарши тескари ташвиқот олиб борганлиги учун турли қамоқ муддатларига ҳукм қилинган маҳбуслар сони кўп эди. Бу мундарижани Яккабоғ туманида совет ҳокимиятига қарши озодлик курашини олиб борган ватанпарварлар сафида бўлган Шайман Жўраев исми шарифи бошлаб берар эди:

Шайман Жўраев – олий суд ва вилоят суди томонидан 1928 йил 16 сентябрда 10 йилга кесилган

¹ Шу жамғарма, 1-руйхат, 302-иш, 621-бет.

Саттор Ёрқулов – туман суди томонидан, 1929 йил 22 октябрда 4 йилга

Нормамаат Янгибоев – туман суди, 1929 йил 13 сентябрда, 3 йилга

Бердимурод Жовлиев – туман суди, 1929 йил 26 октябрда, 4 йилга

Камол Холмуродов – туман суди, 1929 йил 27 октябрда, 3 йилга

Ёрқул Омонов – вилоят суди, 1929 йил 1 январда, 10 йилга

Хушвақт Йўлдошев – вилоят суди, 1929 йил 2 февралда, 7 йилга

Бўрон Омонов – вилоят суди, 1929 йил 2 февралда, 8 йилга

Жўра Мирзаев – вилоят суди, 1929 йил 5 октябрда, 3 йилга

Олломурод Шоймардонов – вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 3 йилга

Қодир Саидов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Эшонқул Каримов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Асад Очилов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Дўсиёр Ҳасанов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Жовли Бойҳасанов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Мўмин Хўжанов – вилоят суди, 1929 йил 1 октябрда, 5 йилга

Дўсиёр Юсупов – вилоят суди, 1929 йил 16 сентябрда, 10 йилга

Кенжа Маҳманазаров – туман суди, 1929 йил 17 октябрда, 4 йилу 7 ойга

Бозор Жўраев – олий суд, вилоят суди, 1929 йил 5 октябрда, 3 йилга

- Жуман Эшонқулов – туман суди, 1929 йил 9 октябрда, 5 йилга
- Муртоза Расулов – вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 10 йилга
- Эргаш Хўжамуродов – вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 10 йилга
- Тўрамурад Узоқов – вилоят суди, 1929 йил 15 августда, 10 йилга
- Бўрихон Ҳусайнов – туман суди, 1929 йил 4 августда, 3 йилга
- Пирим Зулфиев – туман суди, 1929 йил 26 апрелда, 3 йилга
- Рўзи Махмадиев – туман суди, 1929 йил 15 майда, 3 йилга
- Жовли Содиқов – туман суди, 1929 йил 15 апрелда, 3 йилга
- Абдувоҳид Шомуродов – олий суд, вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 5 йилга
- Жўра Шодиев – олий суд, вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 6 йилга
- Саттор Жовлиев – вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 5 йилга
- Қаҳҳор Тоиров – вилоят суди, 1929 йил 3 мартда, 5 йилга
- Обил Нормуродов – вилоят суди, 1929 йил 22 октябрда, 5 йилга
- Ёмғур Мадатов – туман суди, 1929 йил 12 июнда, 7 йилга
- Саид Султонов – туман суди, 1929 йил 7 сентябрда, 3 йилга
- Омонбобо Қодиров – туман суди, 1929 йил 1 январда, 8 йилга
- Оқмирзо Аҳматов – туман суди, 1929 йил 2 июлда, 4 йилга
- Шариф Тиллоев – вилоят суди, 1929 йил 9 ноябрда, 2 йилга

Соат Норбўтаев – туман суди, 1929 йил 2 ноябрда, 8 йилга

Бекмирза Тангриқулов – туман суди, 1929 йил 2 ноябрда, 5 йилга

Зиёдулло Қобилов – туман суди, 1929 йил 5 ноябрда, 1 йилга

Ёқуб Қосимов – туман суди, 1929 йил 26 мартда, 2 йилга

Бобоқул Ашуров – туман суди, 1929 йил 2 ноябрда, 4 йилга

Остон Хўжабоев – туман суди, 1929 йил 9 сентябрда, 6 йилга

Райим Норов – туман суди, 1929 йил 28 сентябрда, 1 йилга

Суюн Овланазаров – туман суди, 1929 йил 23 октябрда, 1 йилга

Дўстмурод Суюнов – туман суди, 1929 йил 9 октябрда, 1 йилга

Абдуҳаким Хотамов – туман суди, 1929 йил 26 сентябрда, 1 йилга

Эргаш Авазов – туман суди, 1929 йил 6 августда, 1 йилга

Султон амин Алибоев – туман суди, 1929 йил 10 октябрда, 1 йилга

Тангриқул Низомов – туман суди, 1929 йил 10 октябрда, 2 йилга

Бобоқул Боймаҳмадов – туман суди, 1929 йил 29 сентябрда, 2 йилга

Худойқул Маматқулов – туман суди, 1929 йил 29 сентябрда, 2 йилга

Овлақул Камолов – туман суди, 1929 йил 6 октябрда, 2 йилга

Турсун Тошев – туман суди, 1929 йил 6 октябрда, 2 йилга

Суюн Хушмаматов – туман суди, 1929 йил 6 октябрда, 2 йилга

Бобоназар Низомов – туман суди, 1929 йил 17 октябрда, 3 йилга

Эрназар Нормуродов – туман суди, 1929 йил 14 октябрда, 3 йилга

Абдураим Бекмирзаев – туман суди, 1929 йил 17 сентябрда, 4 йилга

Зиёд Отауллаев – туман суди, 1929 йил 20 июнда, 5 йилга

Муҳаммади Омонов – туман суди, 1929 йил 30 октябрда, 2 йилга

Ҳамро Рўзиқулов – туман суди, 1929 йил 30 октябрда, 2 йилга

Абдулла Шарипов – туман суди, 1929 йил 30 октябрда, 2 йилга

Аҳмад Розиков – туман суди, 1929 йил 30 октябрда, 4 йилга

Холиёр Болтаев – туман суди, 1929 йил 30 октябрда, 4 йилга

Туман мавзелари халқ судлари, вилоят ва олий суд томонидан турли қамоқ жазоларига ҳукм қилинган маҳбуслар қамоқхонада юрак зада бўлиб, қачон жўнатилишларини (ҳукм тасдиқ бўлгандан кейин) кутиб ётганлар. Одатда, жазо муддатлари Россиянинг совуқ иқлими, шароити оғир, янги ўзлаштирилаётган ҳудудлари, гигант саноат объектлари қурилаётган ўлкаларда ўталар эди. Бадарга этилган ҳамюртларимизнинг аксарияти қайтиб келолмас, оғир меҳнат туфайли ҳаётдан кўз юмиб кетардилар. Қайтиш насиб этганлари ортидан тазйиқ ва таъқиб соядек эргашиб юрарди. Ўзлари билан бирга уларнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари ҳам қамоқ иснодидан қутула олмаган. Бу иснод ишга жойлашишда, ўқишда, амалга кўтарилишда ва бошқа кўп соҳада панд берган.

1929 йилнинг охирида Шаҳрисабз турмасида суд бўлишини кутиб ётган маҳбуслар ҳам анчагина эди. 1929 йил маҳбуслари, олдинда айтилганидек, «ёғ унсурлар» – «босмачилар», уларга ёрдам берганлар, совет ҳокимиятига қарши руҳда гап-сўз қилган кишилар эди. Улар қишлоқларда ўз ўрни бўлган, «юқори» тоифа вакиллари эди. Сайловлар муносабати билан мустабид тузум синфий душманларидан қутулишни кўзда тутган эди. 1929 йилнинг 12 ноябрида тузилган рўйхатда Шаҳрисабз қамоқхонасида тергов остида бўлган қуйидаги маҳбуслар исми шарифлари қайд этилади:

5-мавзе халқ терговчиси ихтиёрида бўлганлар: Барот Аминов (1929 йил 24 сентябрдан қамалган), Хуррам Хўжақулов (1929 йил 26 октябрдан), Умар Нурматов (26 сентябрдан), Ражаб Чўлиев (29 октябрдан), Шермат Худойбердиев (29 октябрдан), Жума Раимов (17 октябрдан), Алиқул Пирматов (26 сентябрдан), Жўра Абдурасулов (26 сентябрдан), Берди Жўраев (26 сентябрдан), Холмат Маманов (17 октябрдан), Орол Йўлдошев (17 октябрдан), Ҳамро Ражабов (26 сентябрдан); 6-мавзе халқ терговчиси қўл остида: Дониёр Мавлонов (26 октябрдан), Шариф Ҳасанов (26 октябрдан), Маҳаммади Пиримқулов (26 октябрдан), Абдулла Камолов (7 октябрдан), Содик Мавлонов (26 октябрдан); 7-мавзе халқ терговчиси ихтиёрида: Мулло Жума Холбеков (5 октябрдан), Дўстмурод Жўраев (18 июндан), Бозор Сафаров (22 октябрдан), Дўсан Шогичев (14 августдан), Ҳайит Мирзаалиев (5 октябрдан), Эгамберди Полвонов (5 октябрдан), Маҳкам Шомуродов (7 сентябрдан), Иброҳим Тўйчиев (22 октябрдан), Тўйчи Иброҳимов (22 октябрдан), Барот Овлақулов (7 сентябрдан), Маҳма Бозоров (6 сентябрдан); 8-мавзе халқ терговчиси

қўл остида: Бебут Бариев (9 сентябрдан), Бектош Шобобоев (9 сентябрдан), Очил Мадиев (9 сентябрдан), Эшмурод Бердиев (24 июлдан), Холназар Бердиев (24 июлдан), Ашур Холмуродов (15 октябрдан), Ботир Нормўминов (15 октябрдан), Холмирза Чўтанов (29 октябрдан), Муҳаммадназар Мирзаев (29 октябрдан), Қўчқор Қурбонов (29 октябрдан), Шермат Зокиров (29 октябрдан) сингари кишилар эди.

Келтирилган бу исми шарифлар мутолаасида баъзи жиҳатларга эътибор бермаслик мумкин эмас. Аввало, бир хонадонга мансублик, ота-бола, ака-ука (фамилиялар бир хиллиги) эканлик бўлса, иккинчи томондан, бир кунда қамоққа олинмиш масаласи тахминларга ойдинлик киритади. Қаттол саатанатнинг нишони қишлоқлардаги аминлар, оқсоқоллар, муллолар, бойлар – хуллас, «ёт ун-сурлар» бўлганлигини шу ишоратлар орқали фаҳмлаш қийин эмас.

Қишлоқларда советлар бошлаган ислохотлар қаттиқ қаршиликлар билан, кўпинча, зўравонлик асосида амалга оширилар эди. Сайловлар билан боғлиқ тозалашлар халқнинг нафратини янада ошириб юборган эди. 1929 йил давомида ўтказилган советларнинг тарғибот тадбирларида фуқаролар норозилиklarини ошкора намойиш қилган ҳоллар кўп бўлар эди. Шу жиҳатдан Бехбудий туманининг Кат қишлоғи билан боғлиқ бир маълумотномани келтириб ўтиш жоиз кўрилади.

1929 йилнинг 8 февралда фирқа раҳбари Тренин номига (нухаси Ўз КП (б) Қарши станцияси 10-фирқа ячейкасига) ёзилган «Кат қишлоғидаги ҳолат ҳақида» шундай дейилади:

«1929 йилнинг 8 февралда, жума кунини Шефкомиссия Кат қишлоғида камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар иштирокида умумий йиғилиш ўтказишни

мўлжаллаган эди. Йиғилишга ўртоқ Нукрутдин (Нуриддин бўлса керак – П.Р.) томонидан камбағаллар ва ўртаҳол деҳқонлар келиши айтилган бўлса-да, бунинг акси бўлди. Умумий йиғилишда, сиёсий машғулотда улар қатнашмадилар. Маълумотларга қараганда, Кат¹ қишлоғида қулоқлар, бойлар, руҳонийлар ва собиқ амир амалдорлари ташвиқот юритиб, камбағалларни ва ўртаҳол деҳқонларни ўз томонларига оғдириб олаётган, уларни, босмачилар келади, сизлар агар қизил чойхонага, мактабга борсанглар, ҳаммангизни ўддиради, деб қўрқитаётган эмиш. Деҳқонларнинг омилигидан фойдаланиб, уларга таъсир ўтказаеттирлар. Шу сабабли, шефкомиссия бирор иш қилишдан ожиз. Дружиначилар қишлоқ шўросининг раиси ўртоқ Шарипов билан қишлоқларга бораёттир, бироқ ундан ҳеч бир фойда йўқ, у шефкомиссияга ёрдам бераётган эмас, аксинча, Шариповнинг айрим қулоқлар, мулло, эшонлар билан алоқаси бор деган гаплар юради. У шефкомиссияни тан олмайди.

Шефкомиссия томонидан ўрмончилик идорасидан битта дарахт 9 сўмга сотиб олинган эди. Дарахтни ағдарилшга рухсат берилган эди. Амалда бунинг тескарисини бўлди. Қишлоқ шўроси раиси ўртоқ Шарипов дарахтни йиқитишга берилган рухсат қоғозини тортиб олиб, ўрмончилик идорасининг ижозатини ҳисобга олмайди, у шефкомиссияга: «Менинг рухсатимсиз ҳеч ким дарахтни кеса олмайди», – деб ўзини катта тутуди, ёрдам бермайди. Агар у бундан кейин ҳам шефкомиссия ишига тўсқинлик қиладиган бўлса, оқибат яхши бўлмайди.

¹ Кат қишлоғи Қаршининг жанубий этагида жойлашган, ҳозирда шаҳар билан қўшилиб кетган.

Ишга тўғаноқ бўлаётган, ғаразли ниятли кишилар қуйидагилар:

Менгли Султонов (темир йўлда ишлайди), Эшонқул Иброҳимов (у ҳам темир йўлчи), Имомқул Раҳмонқулов (деҳқон, қулоқ, ўз уйига одамларни тўплаб, қизил чойхонага борманглар, деб тарғибот юритади), Қаҳҳор Худойқулов (бой, 300 қўйи, 3 оти бор, бир отини 800 сўмга, иккинчисини 200 сўмга сотмаган, учинчи отини ҳам деҳқонларга бермаган, сигир-хўкизлари бор, ўзи собиқ амир амалдори, деҳқонларни бузаётир, унинг қишлоқда обрўси катта. У деҳқонларга, Қизил чойхонага, мактабга борманглар, шунда шефкомиссия уларни ёпишга мажбур бўлади, яъни, қишлоқда шефлик (ҳомийлик) ишларини тугатадилар, – деб ташвиқот қилиб келади».¹

Кат қишлоғида аҳолини совет ҳокимияти тарафига оғдириш учун масъул бўлган ҳомийлар ҳайъати (шеф комиссия) дарахтларни кўпоридан иш бошлаган ва бунга қишлоқ шўроси раиси Шарипов тўсқинлик қилган бўлса (қишлоқларда сув камлигидан бир дарахтни кўкартириш қийинлигини у яхши билган), бунга сиёсий тус бериш керакми? Шефкомиссиянинг иши юришмаётган экан, бунинг учун қишлоқ одамларини айбдор қилиш нега зарур бўлиб қолган эди? Фуқароларнинг кўнглига кириб бориш ўрнига, осон йўлни танлаш – кимларнидир гуноҳкор қилиб, аҳолига қўрқув солиш ўша пайтда энг оммавий, самарали, ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланган усул эди. Шефкомиссия маълумотномасида исми шарифлари зикр этилган Кат қишлоғи фуқаролари тезда жазога тортилган. Шу йилларда «қизил

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 353-иш, 43-бет.

чойхоналар», «саводсизликни битириш» мактабларига ёши катта кишилар жалб этилар ва уларга совет ҳокимиятининг ишчи-деҳқонлар бошини силаши, бойларнинг текинхўрлар эканлиги, улардан молу мулк тортиб олганини, хотин-қизларнинг очилиши ҳақида тарғибот-ташвиқот кучайтирилди. Аниқроқ айтилса, бундай йиғинларда қишлоқ аҳолиси бир-бирига қарши қўйилар, камбағаллар бойларга қарши гиж-гижланарди. Қишлоқларда уюштирилган шўро йиғинларидан одамлар безиб, кўпинча, боришдан бўйин товлардилар. Барбод берилган мажлислар учун ҳам гуноҳкорлар дарҳол излаб топиладди. Аксар ҳолларда, жабрни қишлоқ шўроси раиси тортар эди.

Шундай сабаблар билан қамалиб ётганлар кўп эди. 1929 йил охирида маҳбуслик ситамларини тортганлар орасида Жўра Кўчаров, Абдукарим Абдуназаров, Узоқ Бердиев, Ҳазратқул Қаландаров, Мусо Мелибоев, Дўстмурод Жўраев, Кенжа Абдураимов, Берди Рўзиев, Шоали Қурбонов, Умур Ҳакимов, Турди Турсунов, Авлияқул Хушвақтов, Муҳаммад Сатторов, Эргаш Турсунов, Назар Каримов, Ҳусан Бобоёров, Маматқул Бердимуродов, Бобоқул Жаалилов, Аҳмад Аминов, Узоқ Эгамбердиев, Азим Раимов, Алиқул Мўминов, Маҳмарим Азизов, Собит Шафиқов, Берди Турдиев, Тўра Остонаев, Абдуҳамид Пиримқулов, Бобожон Наврўзов, Ҳамид Қаҳҳоров, Ражаб Бобомуродов, Ҳофиз Умунов, Худоёр Султонов, Ўрин Кенжаев, Эргаш Янгибоев, Топқул Янгибоев, Мўмин Боймуродов, Азим Норбоев, Мустафо Қобилов, Хуррам Маҳматқулов, Абдурасул Маҳматқулов, Ҳасан Маҳматқулов, Пармон Жўраев, Қудрат Раҳмонов, Раим Турдиев, Тилло Қурбонов, Абдураим Турдиев, Турди Ходмўминов, Абдурахмон Эштемиров, Иброҳим Мамадиев, Рўзибой Абдиев, Суюн Эш-

муродов, Йўлдош Умуров, Қўлдош Умуров, Мурод Обилов, Ортиқ Хидиров, Холмат Холназаров, Ашур Эшназаров, Холиёр Қодиров, Муродали Жўраев каби Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Чироқчи туманлари фуқаролари бор эди.

Совет ташкилотларида масъул вазифаларда ишлайдиганлар ҳам назоратдан, шубҳадан ҳоли бўлмаганини бир далил тасдиқ этади. Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасида инструктор бўлиб ишлаб келган Муқимов Душанба шаҳрига ишга ўтиб кетгач, унинг ортидан ковла-ковла бошланади. Жиноят-қидирув бўлими унинг изидан тушади ва вилоят ижроия қўмитасидан у ҳақида маълумот сўрайди. Вилоят ижроия қўмитасининг ташкилий бўлими 1929 йил 16 июлда 3404-ракамли жавобда шундай ёзади:

«Ташкилий бўлимнинг собиқ инструктори Муқимов тўғрисида батафсил маълумот мавжуд эмас. Хусусий тарзда унинг ҳақида қуйидагиларни аниқлаш мумкин бўлди: Муқимовнинг исми Ҳайитмурод, Муқимовнинг отаси бой. У Катта Қўрғонда туғилган, ўзбек, уйланган. Ҳозирги вақтда Душанбада, Ер ишлари комиссарлигида ишлайди».¹

Маълумотномага ташкилий бўлим мудири муовини Тошпўлатов ва информатор (маълумотни берувчи) Қодировлар имзо қўйган. Вилоят ижроия қўмитасида ходимлар, уларни ишга олиш, ҳужжатларини расмийлаштириш (демак, амалда бўлмаган) шу аҳволда бўлса, қуйи аппаратлардаги ҳолатни тушуниш қийин эмас. Қачонки, ходим хусусида бирор гап ўрмаласа, унинг келиб чиқишига эътибор қаратилади, қораловчи далил-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 316-иш, 27-бет.

лар излаб топилади. Ортдан маломат қилиш ўша йиллардаёқ услуга кириб, авж ола бошлаган эди.

47

Қашқадарё вилоят советларининг 2-съезди 1929 йилнинг 10 апрелида бўлиб ўтади. Йиғилишда қабул қилинган резолюцияда, вилоят меҳнаткаш хотин-қизларнинг ўз ҳуқуқларини англаётганлиги, бу ҳаракат (хотин-қизларнинг очилиши, тенгликка интилиши) қишлоқлар бўйлаб кенг қанот ёяётганлиги қайд этилиб, асосий синфий душманлар – бойлар ва руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учраётганлиги ҳам таъкидлаб ўтилади. Хотин-қизлар озодлиги ҳаракати синфий курашга айланаётганлиги, синфий душман кейинги пайтда террорни кучайтираётганлиги¹ алоҳида уқдирилади. Совет ҳокимиятининг бу муаммога урғу бериши бежиз эмасди. Қишлоқларда қолган сўнгги бойларни, дин аҳдини йўқ қилишда янги фронт ташкил этилиши – хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги, очилиши сиёсий кураш даражасига кўтарилиши кенг қамровли мақсадларни кўзда тутар эди. Бойлар ва руҳонийлар билан бирга, уларга хайрихоҳ бўлган, асрлар давомида ҳукм суриб келган урфлар, қарашлар барбод этилиши шу йўл билан амалга оширилар эди. Аниқроқ айтилса, қишлоққа қилинаётган ҳужумнинг майдони тобора кенгайтирила бошланган эди. 29-йил шу жиҳатлари билан тобора мудҳишлик касб этаётганди.

Бутун мамлакатда, республикада аҳвол шундай эди. Айниқса, Ўрта Осиё минтақасида, ислом

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 328-иш, 26-бет.

этиқоди амадда бўлиб келган ҳудудларда «советлаштириш» оғир кечаётган эди. Собиқ амир амалдорлари, озодлик ҳаракатига даҳадор кишилар, «босмачилар» ва уларни қўллаб-қувватлаганлар, руҳонийлар қамоқда қийналиб ётар, отувга ҳукм этилар эди. Бу ҳол Бухорода, Самарқандда, Хоразмда, Фарғона водийсида, Сурхондарёда, ҳамма вилоятларда муттасил ҳукм сураётган эди. 1929 йилнинг 19 январиди Марказий ижроия қўмитанинг 2-72-рақамли журналида президиум йиғилиши қарорлари акс этган. Олий суд сайёр сессияси томонидан вилоятларда отувга ҳукм қилинганларнинг бир қисми тақдири шу йиғилишда ҳал этилади. Мулло Эшқобил Қамбаров, Ҳотамбеков, Бигиш Қурбонов, Жума Бахтибоев, Мингбой табиб Алдиев, Умрзоқ Алиев, Қураҳмад Сиддиқов, Тўхтар Муродов, Тўхта Эркабоев, Мирсултон Мирбобоев каби таниқли кишилар хусусида чиқарилган отув ҳукмлари тасдиқланади. Бухоро вилоят суди Нарзулла Жумаев, Насрулло Жумаев, Нусрат Насрулаевларни; Самарқанд вилоят суди Ортиқ Фозилов, Абдусалом Тиллоевларни олий жазога ҳукм қилади. Республика МИҚ президиуми йиғилиши ана шу ҳукмларни¹ тасдиқлайди.

Марказий ижроия қўмита президиуми йиғилишлари ҳар ойда, режа асосида ўтказилиб турилган. Ҳар бир йиғилишда, албатта, отувга ҳукм қилинган фуқаролар шикоятлари кўриб чиқилган. Отув ҳукмининг бекор қилиниши деярли кузатилмайдди. «Ёт унсур» тарафини оладиган, бу билан ўзига гап орттирадиган арбоб топиамас эди. 1929 йилнинг 23 апрелида (10-80-рақамли журнал) МИҚ президиуми Хоразм вилоят судининг Матёқубов,

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 328-иш, 203-бет.

Алланазаров, Абдуллаев, Давлатов, Матязов, Ил-тазаров, Яхшибоевларни; Бухоро вилоят судининг Солиҳов, Хожаев, Зарипов, Қаюмовларни отиш ҳақидаги ҳукмини бир офиздан тасдиқлаган. Қашқадарё вилоят суди олий жазо белгиланган Абдужалил Султонов ҳам МИҚ президиуми тасдиғи (1929 йил 3 февраль) билан ўлимга маҳкум этилади.

Совет ҳокимияти жазо органлари томонидан сарсон-саргардон этиб қўйилган, сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган фуқаролар арз-додини тинглайдиган одам йўқ эди. Мустафоқул Бердиев (Беҳбудий, Дарвозаи Тутак маҳалласи, Амир мулозими бўлган), Раҳмат Ҳақназаров (Шаҳрисабз, Чубин маҳалласи, диндор), Нассанов (руҳоний), Саидқул Абдушокиров (Беҳбудий, қоравулбеги), Аҳмаджон Шаропов (Чироқчи, Сарбоз қишлоғи, бой), Абдурахмон Очилов¹ (Косон, Пўлати, имом) каби кекса, бегуноҳ кишилар ҳам 1929 йил бошларида таъқибга учрайдилар.

Ҳимоят Очилдиев (бой), Нурбобо Абдуқодир (дуохон), Ислонжон Икромов (Шаҳрисабз, живачи), Мирзо Ҳайдар Турсунов (қоравулбеги), Мирзо Тўхта Абдухаимов² (дуохон-домулло) – бу кейинги учаласи Беҳбудий шаҳридан бўлган – қамоққа тушишларининг сабаблари бой, имом, қоравулбеги, живачи, табиб-дуохон эканликларида эди.

48

Фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилган кишиларнинг аксарияти уй-жойи, мол-ҳоли, ерлари тортиб олинган, кўчада қолдирилган, бемисл

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 340-иш, 2-бет.

² Шу жамғарма, 5-бет.

хўраликларга дучор этилган эди. Бу қамоқдан ёмон эди. Очикда қолиб, барча эркинликлардан, мол-мулкдан, уй-жойдан маҳрум бўлиш бутун оила аъзоларига ҳам тааллуқли, ишлаш имконияти йўқ эди. Тирикчилик манбалари қолмаган, яшаш муаммо эди. Турмада, ҳар ҳолда, кунлик оби ёвгон берилиб турилган. Узоқ йиллар давомида ақд-идроки, меҳнати, тadbиркорлиги билан ҳаётини таъминлаган, бойлик орттирган, элида, қишлоғида обрўли бўлган кишилар бор-будидан айрилган, жамиятдан ажратиб қўйилган, қашшоқлик ва ҳалокатга маҳкум этилган эди. Уларнинг кўпчилиги молу мулк мусодарасидан кейин турли баҳоналар билан қамоққа олингани каби, бир қисми аҳволи танг ҳолда бошқа юрталарга кетиб қолган, ҳаётдан бевақт кўз юмган, айримлари қариндош-уруғлари ёхуд қишлоқдошларининг ҳовдларида бир амаллаб кун кўрганлар. Пичоқ суякка етгач, ўз ҳақ-хуқуқлари учун курашганлари ҳам бўлган. Қашқадарё вилоят сайлов ҳайъати (комиссияси) ҳузурида «Арзлар бюроси» ташкил этилган. «Арзлар бюроси» ҳам худди «Учлик»лардай қарорларга келган. Вилоят сайлов ҳайъати ҳузуридаги «Арзлар бюроси» ҳайъати Муродов, Мирзаев ва Оқтуғановлардан иборат эди. 1929 йилнинг 20 мартда «Арзлар бюроси» ҳайъати йиғилишида¹ сайлов ва фуқаролик ҳуқуқини тиклаш юзасидан ариза билан муурожаат этган бир қатор фуқароларга муносабат биладирилади. «Арзлар бюроси»нинг шу кун қабул қилган 3-қарорига назар ташлайлик:

Аминжон Аҳмаджонов – Шаҳрисабз, Хўжамуродбахш маҳалласидан, савдогар. Аризаси қаноатлантирилмаган.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 340-иш, 10-бет.

Зоҳидулло Сиддиқов – Беҳбудий, Ҳарамжўй маҳалласидан, собиқ амир амалдори, аризаси рад этилган.

Нуриддин Қиличев – Беҳбудий, Ҳасна қишлоғидан (маҳалла), собиқ живачи, аризаси рад этилган.

Айюб Оловхонов – Ғузор, Авғонбоғ қишлоғидан, судхўр бўлганлиги учун арзи қониқтирилмаган.

Яккабоғ тумани сайлов ҳайъати «Арзлар бюроси»га кўпгина аризаларни ҳавола этади. Фуқаролик ва сайлаш ҳуқуқини тиклашни талаб этган кишилар қуйидагилар эди: Бакир Розиқов, Йўлдош Назаров, Расул Ҳайдаров, Хуррам Қулматов, Турдибобо Муродов, Халил Раҳмонов, Азиз Дўстов, Азим Сафаров, Норбой Қурбонов, Бектемир Қодиров, Эшбўри Қўчқоров, Турсун Муродуллоев, Расул Ҳамидов, Мустафо Тўраев, Мулло Жума (Қорабоғ қишлоғи), Эрдон Хушмуродов, Раҳмон Бердиев, Эшонкул Аминов, Мурод Хушвақтов, Йўлдош бобо Муродов (Таёқди қишлоғи), Жўра Мирзо, Жума Ҳалимов, Берди Муҳамедов, Орзи Муҳамедов, Жовли Жомғуров, Эргаш Хидиров, Қорақул Бобомуродов, Равшан Ёқубов, Ҳамро Умаров, Тиллатош Омонов, Абди Қодиров, Сафар Оллоқулов, Эргаш Иброҳимов, Эштемир Хушманов, Амин Эмонов, Азим Раҳимов, Назар Ўринов, Берди Мурод, Ҳасан Жўраев, Хуррам Ярашев, Дамин Маҳмуродовлар.¹

Ўз фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш учун курашган бу кишиларнинг жуда озчилиги мақсадига эришган бўлса, қолганлари аризаларига рад жавоби берилган ёки қўшимча текширувлар белгиланган. Қўшимча текширувлар эса арз қилувчи

¹ Шу жойда.

фойдасига бўлмаган, унинг устидан қораловчи ҳужжатлар, маълумотлар тўпланган. Бу ҳолат ва-зиятни оғирлаштирар, оқибат, қамоқ билан хоти-ма топар эди.

Сайлаш ҳуқуқи тикланганлар орасида Убайдулло Мансуров (Беҳбудий, Ҳарамжўй маҳалласи, мударрис), Малик Барноҳўжаев (Беҳбудий, Хожа Хаёл маҳалласи, савдогар), Саидқул Умаров (Беҳбудий, собиқ амир амалдори оиласидан), Мирзо Берди Эшонқулов (Китоб, собиқ амир амалдори), Абдулқодир Абдулҳомидов (Китоб, Варганза, қоравулбеги), Мирзо Тўхта Абдулҳомидов (Беҳбудий, Орол қишлоғи, имом) исми шарифла-ри¹ учрайди.

«Арзлар бюроси»нинг ҳамма қарорлари ҳам сақ-ланиб қолмаган. Мавжуд, етиб келганларида акс этган исми шарифлар ҳам оз эмас. Бундан, 1928-1929 йиллар давомида Қашқадарё вилояти аҳоли-сининг синфийлик асосида тазйиқ ва таъқибга маҳкум этилган кўп сонли вакиллари мустабид ҳукмронлардан ўз ҳақ ва ҳуқуқларини талаб қилиш-курашиш ҳолатида бўлганлигини фаҳмлаш қийин эмас. Яна «Арзлар бюроси» қарорларини варақдайлик. 1929 йилнинг 12 сентябри, 6-қарор. Унда ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар шикоят-ларини Тошпўлатов (вилоят ижроия кўмитасидан), Малахов (БСБ вилоят бўлимидан), Казанский, Ду-баревлар (шаҳар советидан) қараб чиқади.

Арз қилувчилардан Қиём Исомов (Беҳбудий, Арабхона қишлоғи), Эргаш Иброҳимов (Яккабоғ, Жийдалиқ қишлоғи), Алиқул Ҳусанов (Косон, Об-рон), Аҳмад Исмоилов (Фузор, Авғонбоғ), Камол Воҳидов, Содик Алиев, Содик Қосимов, Саид

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-рўйхат, 340-иш, 11-бет.

Аҳмад Мироқов, Шамсихон Юсупов, Аминжон Аҳмаджонов, Насим Али Илазаров, Маҳматқул Ёқубов, Илҳомхон Иброҳимов, Михаил Хаимов, Раҳим Иброҳимов, Жўрақул Қурбонов, Худойберди Расуловлар мурожаатлари (айримлари такрорий равишда) муҳокама этилади. Аризаларнинг баъзи бирларигина қаноатлантирилади, холос.

Шу йиғилишдан ўн кун ўтиб, «Арзлар бюроси» 1929 йилнинг 22 сентябрида Тошпўлатов, Малахов, Қиличевлар (шаҳар советидан) ҳайъат таркибида бўлган ҳолда, Косон туманидан сайлаш ҳуқуқини тиклаш учун ариза берган Мулло Нодир Мансуров, Субҳонқул Саидов, Халил Фатхуллаев, Мулло Узоқ Холмуродов, Даврон Жумаев, Отамурод Тўймуродов, Суюн Холназаров, Исмоил Комилов, Шоди Отамуродов, Мустақим Саломов, Ҳақим Саломов, Муҳаммад Саломов, Қилич Саидов, Эрқул Турдиқуловлар; Шаҳрисабз туманидан Азимжон Икромов, Раҳмон Исроилов, Раҳмат Ражабов, Валихон Аҳмедов, Исмоил Аҳмаджонов, Рўзи Нурмухамедов, Абдусаттор Маликов, Маҳмуджон Исломов, Зайниддин Олимов, Мухтор Муртазоев, Абдуназар Абдурасулов, Аминжон Фозилов, Абдулҳамид Абдулҳақимов, Эгамберди Мавлонов, Файзулла Жўраев, Жўрақул Қурбоновлар шикоятларини кўриб чиқади. Шу куни қабул этилган 7-қарорда, афсуски, бирорта ижобий ечимга келинмаган.

1929 йилнинг 6 октябрида Қашқадарё вилояти ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар арзларини кўриб чиқиш бюроси (Аризаларни кўриш вилоят бюроси, афтидан, сайлов кампаниясидан кейин ҳам амалда бўлган ва шундай аталган) ўзининг 8-қарорини қабул қилган. Аризаларни кўриш ҳайъати таркиби ўзгармаган. Тошпўлатов, Малахов ва

Қиличевлар шу куни Ҳайдар Турсунов (Беҳбудий, Жизза қишлоғи, қоравулбеги), Бақожон Шарипов (Шаҳрисабз), Нуриддин Муродов (1925–1926 йилларда имом бўлган), Файзуллохўжа Иноятхўжаев (имом ва қози бўлган), Очила Аҳмедов (Беҳбудий, собиқ амир амалдори), Усмон Файзуллаевлар (Беҳбудий, руҳоний хонадонидан) арзларини муҳокама қилади. Ҳайдар Турсунов аризаси Республика ҳукуматига ҳавола этилади. Бақожон Шарипов ҳужжатлари Шаҳрисабз туман ижроия кўмитасига қайтарилади. Нуриддин Муродов, Файзуллохўжа Иноятхўжаевлар аризаларини қараб чиқиш вақтида уларнинг руҳонийлар бўлганлиги сабабли, ҳужжатлари прокуратура ва судга¹ оширилади. Сайлаш ҳуқуқини тиклаш умидида бўлган бу икки инсон учун қамоқ эшиклари ланг очилади. Очила Аҳмедов аризаси оқибати шу бўладики, собиқ амир амалдори сифатида ҳўжалиги тугатиб юборилди, Усмон Файзуллаевни ҳам қарорга келувчилар сийламайди.

Сайлов, ислоҳотлар кўп одамлarning тақдири-ни ёмон томонга ўзгартириб юборган, ер-сув талашлари, манфаат, биқиқлик, тор манфаатлар қишлоқлар аҳолисини, қариндош-уруғларини ёвлаштириб қўйган эди. Бир мисолга мурожаат этайлик. 1929 йилнинг 8 августида Беҳбудий шаҳар советининг президиум йиғилиши бўлган. Йиғилишда қабул этилган 37-рақамли қарорда оққа қора билан шундай ёзилган: «Бузрукобод қишлоғидан бўлган Бўри Худойбердиев ерининг тортиб олинishi тўғрисида». Қарор қилинди: «Ҳайъат хулосасига кўра, нотўғри тортиб олинган ер (Бўри Худойбердиевга) қайтарилсин, ёлгон маъ-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 340-иш, 23-бет.

думот берганлиги учун Барот оқсоқол судга берилсин».¹

Барот оқсоқоллар ўша вақтда кўп бўлган. Юқорида исми шарифлари тилга олинган ҳамюртларимизнинг аксар кўпчилиги ана шундай ёлғон маълумотлар сабабли истибдод исканжасига тушганлар.

Большевиклар ҳокимият тепасига зўравонлик билан келгандан буён кўп қорлар ёғиб, излар босилиб кетган бўлса-да, хавф кўтарилмаган эди. Гўё совет ҳокимиятининг бутун душманлари Қашқадарёда тўплангандек, ҳар қандай ҳаракатдан, гап-сўздан хавотир олиш, собиқ амир амалдорларига, «босмачилар» ва уларга ёрдам берганларга, руҳонийларга, савдогарларга, хотин-қизлар озодлигига қарши бўлганларга қарши курашиш бир зум ҳам тўхтамаган, аксинча, кучайгандан кучайиб борган. Бу – бутун мамлакат учун, Туркистон учун жорийда бўлган советона муҳит қиёфасининг асосий кўринишларидан эди. Қашқадарё воҳаси шу муҳитнинг куйдиргувчи оташи уфуриб турган ҳудудларидан бири эди. Шу давр Фарғона, Хоразм, Сурхондарё, хуллас, қайси бир вилоятимиз тарихи ҳақида қалам тебратадиган муаррих ёки адиб, тадқиқотчи айнан Қашқадарёдагидай ҳолатни ифодалаб берган бўлур эди. Шўронинг қизил хўрози тобе минтақаларнинг ҳаммасида бир хида қичқиришга одатланган эди.

«Босмачилик» тугатилганидан 2-3 йил ўтган бўлишига қарамай, ҳали ҳамон «босмачилар» босқини юз беришидан чўчир эдилар. Маҳаллий совет ҳокимияти ва жазо органлари мажлислари кун тартибидан бу масала тушмас эди. 1929 йилнинг

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 346-иш, 56-бет.

4 февралда Беҳбудий шаҳар советининг навбатдан ташқари йиғилиши бўлиб ўтади. Бундан сая аввал, 1928 йилнинг 30 декабрида шаҳар советининг президиуми йиғилиши бўлиб, унда Ҳасанов ўрнига ижроқўм раислигига Қиличев қўйилган эди. Қиличев вилоят сайлов комиссияси ҳузурида ташкил этилган «Арзлар бюроси» ҳайъати аъзоси сифатида ҳуқуқдан маҳрум этилганлар аризаларни рад этиш, улар ишини судга, прокуратурага оширишда жонбозлик кўрсатган шахс эди. Унинг бу саяй-ҳаракатлари тақдирланмай қолмайди. Қиличев Беҳбудий шаҳар ижроия қўмитасининг раиси бўлгач, дастлабки ойлардаёқ «босмачилар» деган истилоҳни яна тез-тез тилга ола бошлайди. У сўз билан чекланиб қолмасдан, масала тарзида уни шаҳар ижроия қўмитасининг навбатдан ташқари президиуми йиғилиши кун тартибига ҳам олиб чиқади. 1929 йилнинг 4 феврал куни бўлган навбатдан ташқари президиум йиғилишида «Айрим ҳолларда қишлоқларда босмачилар хуружлари юз бераётганлиги сабабли, милиционерларни қўшимча равишда жалб этиш зарурий деб ҳисоблансин»¹ деган қарор унинг ташаббуси билан қабул қилинади.

1929 йилнинг 28 февралда Беҳбудий шаҳар советининг 1-пленуми бўлади. Пленумда фуқаролик ва сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилиш масаласига ҳам муносабат билдирилади. Йиғилиш ҳайъатига қуйидан шундай савол берилади:

– Сайлаш ҳуқуқидан нотўғри маҳрум қилиш ҳоллари бўлганми?

Анчайин илмоқли бу саволга ижроия қўмита раиси муовини Яфаров: «йўқ, бўлмаган»² – деган

¹ ҚВДА.83-жамгарма, 1-рўйхат, 346-иш, 12-бет.

² Шу жамгарма, 32-бет.

жавобни ийманиброқ айтади. Барот Ражабов, Усмон Файзиев, Нусратуллаев, Муқимовлар шу йиғилишлар бўлиб ўтган даврда, 1929 йилнинг август сентябрь ойларида ҳуқуқдан нотўғри маҳрум этилиш¹ жабрини кўрганлардан эдилар. Вилоят суди адолат талаб фуқаролардан 4 кишини 3 йилдан² кесиб юборади.

1928 йилнинг 27 декабрида Бехбудий шаҳар сайлов комиссияси мажлисида «Ҳуқуқдан маҳрум этилганлар рўйхатини тузиш тўғрисида»ги масала муҳокама этилган эди. Сайлаш, фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилганлар рўйхатини тузиб чиқиш топириғи, шу тариқа, анча олдин қўйилган эди. Мажлисида қабул қилинган 1-қарорда бу ҳақда: «Рўйхатни ўз вақтида тақдим этмаганлиги учун шаҳар совети котиби ва иш юритувчиси Қурбоновга виговор эълон қилинсин. Рўйхатни охиригача тузиб тамомлаш учун шаҳар совети президиуми аъзоси Раҳматуллаев, вакиллардан Файзи Пайзиев, Файзи Убайдуллаев ва Қурбоновлар 5 кунлик муддат билан қишлоқларга хизмат сифарига юборилсин»,² – дейилади.

Фуқаролик ва сайлаш эркидан маҳрум этиш қандай кўламда, қандай даражада олиб борилганлигини тасаввур қилиш учун шу далилнинг ўзи етиб ортади. Қарши шаҳри яқинидаги Кат қишлоғида шу масала билан шуғулланган Кузьмин: «3 та қишлоқдан ҳаммаси бўлиб 12 одам ҳуқуқдан маҳрум этилган, ваҳоланки, Кат қишлоғининг ўзида 5 та ҳуқуқдан маҳрум этилган хўжалик бор, бунга яна 3 та муллони ҳам қўша-

¹ Шу жамғарма, 62-бет.

² ҚВДА.83-жамғарма, 1-рўйхат, 347-иш, 26-бет.

³ ҚВДА.83-жамғарма, 1-рўйхат, 353-иш, 29-бет.

миз, агар (ҳуқуқдан маҳрум этилганларнинг) биттадан хотини бўлса, улар сони 16 тага етади»,¹ – дея писанда қилиб, 3 қишлоқдан 12 та эмас, кўпроқ одамни ҳуқуқдан маҳрум этиш керак эди деган даъвои қилади.

Кузьминнинг бу даъвосидан «кимлар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилади» деган саволга ҳам жавоб келиб чиқади. Муллолар, бойлар рўйхат бошида бўлганидек, уларнинг оила аъзолари ҳам (хотинлари) Шўро ҳокимияти учун «ёт унсурлар»дан саналган. Хотин-қизлар тенглиги, озодлиги ҳақида жар солаётган истибдод корчалонларининг сўзи билан иши бошқа-бошқа эди.

49

20-йиллар охирларида Қашқадарё вилоятида бой-бадавлат кишиларнинг, собиқ амир амалдорларининг, руҳонийларнинг хўжалиklarини тугатиш жадал ва қизгин тус олган эди. Жамоалаштириш, қулоқларни (мол-мулкни тортиб олувчиларга қаршилик кўрсатганлар «кулак» -муштумзўр деб таҳқиромуз шундай аталган эди) тугатиш, «ёт унсурлар»га бирор-бир ҳуқуқ бермаслик шу даврнинг асосий шиорига айланиб улгурган эди. Шу йилларга тааллуқли ҳужжатлардан бу сиёсий жараённинг қандай кечганлигини англаб олиш қийин эмас. 1928 йилнинг 27 ноябрида Беҳбудий туман Ер комиссияси (ҳайъати) вилоят Ер комиссиясига 4728-рақамли хат йўллаб, унда, «Беҳбудий туман Ер ҳайъати ушбу хат билан маълум қиладики, фуқаро Каримов бизнинг рўйхатимизда амир амалдори сифатида қайд этилган

¹ Шу жамғарма, 52-бет.

ва хўжалиги тугатилишга тегишлидир»,¹ дейи-лади.

Тугатилиши керак бўлган хўжаликлар (бойлар, собиқ амалдорлар, муллолар, эшонлар, «босмачи-лар» ва б. хонадонлари, бир оила-бир хўжалик ҳисобланган – П.Р.) рўйхати олдиндан тузиб чиқилган ва бунда БСБ ва қишлоқ шўроси маълумотларига асосланилган. Каримовнинг собиқ амир амалдори бўлганлиги далили ҳам ана шу икки манбадан чиққан. 1928 йилнинг 8 декабри-да Нуриддин Розиковга (Беҳбудий, «Озод меҳнат» артели) тааллуқли бўлган 20 таноб ер² ҳам шун-дай важ билан тартиб олинади.

Вилоят ва туманларда «Ердан меҳнатсиз (те-кинхўр) фойдаланувчи хўжаликларни тугатиш комиссиялари» тиним билмай ишларди. 1928 йил-нинг 20 ноябрь кунида Беҳбудий туманида Ҳаса-нов (раис), Муракаев (котиб), Қиличев, Қутбидди-нов, Жумаевлар (аъзо) иштирокида ўтган ҳайъат-нинг навбатдаги йиғилишида кун тартибидаги доимий бўлган шу масала муҳокама этилади.

Мажлисда Эшонқул Нодиров деган кишининг хўжалигини тугатиш масаласи ҳам қараб чиқи-лади. Бу кишининг бор-йўқ «бойлиги» – ярим вай-рона уй-жойи, 4 таноб суғориладиган ери ва бит-та эшаги бўлган, холос. Совет ҳокимияти белги-лаб қўйган ислоҳот мезонига мувофиқ, камбағал деҳқонларга 6-7 танобдан³ ер берилиши кўзда тутилган. Эшонқул Нодиров, гарчи камбағал бўлса-да, имомлиги сабабли унинг хўжалигини тугатишга қарор қиладилар.

¹ ҚВДА. 1-жамгарма, 1-рўйхат, 1-иш, 36-бет.

² Шу жамгарма, 78-бет.

³ Шу жойда.

1929 йилнинг 25 март куни Ер комиссияси тузган бир «Акт»ни муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳавола қиламан:

«Бизларким, қуйида имзо қилувчи Бехбудий Ер комиссия аъзолари Умаров, Пўлатов, Нейматов, маҳалла комиссияси раиси Жаббор Орипов, 3-райуннинг Худойзод қишлоғида Асадуллохўжа Хўжаев (собиқ руҳоний ва амир амалдори) хўжалигини текшириб кўрганимизда, унинг ҳозирги пайтда 2 чойракори борлиги, бундан ташқари, ерини ижарага бериши, яна 6 ёшли, 200 сўм турадиган жийрон оти, битта 160 сўмлик қора хўкизи, 8 ёшдаги 50 сўм нархланадиган эшаги, Работак¹ далаларида 100 таноб ери, омоч ва бўйинтуруқ (10 сўм), 20 хонали уйи (700 сўм) борлиги аниқланди.

Комиссия ҳулосаси: Ўз ССР МИҚ декрети асосида ушбу кўрсатилган хўжалик меҳнатсиз-текинхўр хўжалик сифатида тугатилсин».²

1929 йилнинг 24 март куни эрталаб тонг сажарда Бехбудий шаҳрининг 1-туманига қарашли Қорликхона қишлоғи фуқароси Ҳаким Қиёмовнинг уйини Ер комиссияси аъзолари босади. Ҳаким Қиёмов ёши ўтиб қолган, бир умр талабаларга сабоқ бериб келган мударрис киши эди. Бир амаллаб кун кечириб келаётган бу фозил инсон исми шарифи ҳам касби туфайли қора рўйхатга тушиб қолган эди. Унинг «мол-дунёси» шундай аниқланган:

- Маҳсумобод қишлоғида 1 таноб ери;
- 12 ёшлик, 200 сўмга баҳоланган оти;
- 8 хонали, олди айвонли (300 сўм) уйи.

¹ Қарши шаҳрига яқин Худойзот мавзесига қарашли жой. Қаранг: Тўра Нафасов. Қашқадарё қишлоқномаси. — Т.: «Муҳаррир», 2009, 212-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 7-иш, 5-бет.

Бу «мол-дунё» ўша даврдаги аршинлар бўйича ҳам ўрта даражадан паст ҳисобланар эди. Лекин комиссия «ёт унсур» хўжалигини тугатиш¹ қарорини қабул қилади.

Шу куни Қўрғонча қишлоғидан ҳам бир хўжаликнинг куни битади. Вақтида амирнинг амалдори бўлган, тамаки савдоси билан шуғулланиб келаётган Бўронбоев уйида ҳам комиссия текшируви ўтказилади. «Ёт унсур»нинг 4 таноб ери, омоч, бўйинтуруқ (10 сўм), оти (180 сўм), кетмони (1 сўм), хўкизи (180 сўм), эшаги (50 сўм), болохонали уйи (9 хонали, 600 сўм), 20 ботмон сомони борлиги аниқланади. Ер ҳайдаш учун хўкизи, омоч-бўйинтуруғи, кетмони, ғаллани янчиш учун оти, далага улов қилиш учун эшаги бўлган бу оилани меҳнатсиз, текинхўр хўжалик деб бўладими?! Афсуски, Бўронбоевни бор-буди эмас, амир давридаги хизмати, савдо билан шуғулланиши «ёт унсур» сифатида тугатилишига, хўжалигига барҳам берилишига бош сабаб бўлган.

Беҳбудий шаҳрининг Қизил Мачит қишлоғи (маҳалласи – П.Р.) фуқароси Ҳасанбек Саломовнинг 3 таноб боғ, 2 таноб ер, 4 хонали уйдан иборат хўжалиги ҳам тугатиб юборилган. Унинг айби «йирик судхўр, тижоратчи»² бўлганлигида эди.

«Ёт унсурлар» – меҳнатсиз, текинхўр хўжаликларни тугатиш сиёсий зўравонлик кампанияси даражасида олиб борилар эди. Беҳбудий шаҳар совети 1929 йилнинг март ойи бошларида доимий Ер комиссиясини тузишга эҳтиёж сезади. 1929 йилнинг 11 мартида ижроия қўмита президиумининг 3-қарори билан Жума Бўлатов, Неъмат

¹ Шу жамғарма, 8-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 7-иш, 9-бет.

Исмаатов, Раҳматуллаев, Муракаев, Қаюм Умаровлар таркибида бўлган доимий Ер ҳайъати тузилади. Ҳайъатга «Беҳбудий тумани ҳудудида Ер масалаларини ҳал этиш»¹ ваколати берилади. Шу билан доимий комиссия ҳуқуқлари янада мустаҳкамланади.

Бу даврда ҳокимият органларига қишлоқларда яшовчи фуқаролардан кўплаб шикоятлар тушади. Улардан бири (араб ёзувида битилган) билан танишайлик. «Қашқадарё округ фирқақўм идора бошлуғига» деб сарлавҳа қўйилган ариза Оқ масжид қишлоғи фуқароси Одил Ҳасан ўғли томонидан ёзилган:

«Оқ масжид қишлоғида турғувчи Одил Ҳасан ўғли тарафиндан ёзиб маълум қиладурман, шу хусусдаким, бизлар 3 нафар ака ва ука бир отадан бўлган. Шу ўртаға бир қанча ер ва боғ қолган. Мазкур ерлардан тўрт танобни ўзим экиб, меҳнат қилиб юрган эдим. Ҳозирликда Зиёдулло деган мани акамни исмига мазкур ер ва боғларни ёзиб, фақат бир ўлтурғон ичкари ҳовли-жойни ўзумға қўйиб, қолган ер ва боғ ҳаммасини олиб бир кишига бердилар. Мани ўзумни бир укам ва бир оилам бирлан бир ҳовли-жойға бўлак ўлтурғон эдим ва рўзгорим ҳам бўлакдур. Мазкур ҳовлидан ҳам чиқ дейдурлар. Ман ҳайрондурманки, қаерға борадурғон бўлсам, ҳукумат акамға қарашлик нарсани олсалар тўғри эди. Биз икки нафар ака ва укаға қарашлик нарсани олдилар. Бизларни гуноҳимиз бизға бўлса, ман ўзумни ширкатдан оз қарзим ҳам бор, бу ерларни олсалар на тариқа қарзимни берадурман. Эмди нима қиладурғон бўлсам деб, аҳволимни маълум қилиб, ҳуку-

¹ Шу жамғарма, 15-бет.

мати боадолатдан умид, илтимос қилиб ўтинадурманки, мани аҳволимга тараххум қилиб, яхши чора кўрсалар, деб Одил».¹

Қишлоқларда авж олдирилган «меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш» ислоҳоти, яна бир бор такрор айтсам, отани болага, укани акага душман қилиб қўйган эди. Одил Ҳасан ўғли укаси билан 4 таноб ерда деҳқончилик қилиб ҳаёт кечирган, ўзлари ишлаган. Акаси Зиёдулло йўлини қилиб, укаларга қарашли ерни ўз номига ўтказиш билан чекланмай, улар ўтирган уйни ҳам эгаллашга киришади. Бу можарога на прокурор, на суд, на милиция туртки бериши шарт эмасди. Ўзини ўзига бўғдириш Шўронинг синалган жазо тузукларидан эди. 1928 йилнинг 4 декабрида Батош қишлоғидан бўлган Эгамберди Ҳожи устидан маълумот тушади. Қора қаламда, араб ёзувида жуда ночор ёзилган маълумотномада «Ҳожининг 4 таноб ери борлиги»² хабар қилинади. Маълумотчи: «Мен бечоранинг ҳеч бир ерим йўқ», – дейди ва мусодара этиладиган ерни ўзига беришларини сўрайди. Ўша йиллар учун булар одатий тус олган воқеалар эди.

Маълумотлар мутасаддиларни ҳаракатга келтирар эди. Зудлик билан комиссиялар хабар қилинган жойларга етиб борар, ерлар ўлчанар, мол-мулк ҳисобга олиниб, тафтиш қилинарди. Беҳбудий тумани Ер комиссияси раиси ва Ер ўлчовчи Анатолий Сластинов номига 1928 йил 15 декабрда ёзилган билдиришнома шу жиҳатдан эътиборни тортади. Билдишнома Асл. Остонов (Аслидин, Аслон бўлиши мумкин – П.Р.) томони-

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 49-бет.

² Шу жамғарма, 62-бет.

дан ғализ рус тилида бўлиб, таржимада у шундай маъно беради:

«Мен томонимдан тугатиладиган хўжаликларни кўриб чиқиш жадвали олинди. Жойларга комиссия вакили Қутбиддинов ва Ҳарамжўй маҳалласи (Беҳбудий шаҳри) оқсоқоли билан бирга бордик. Нурулло Раҳмат хўжалигини кўриб, текширишимиз буюрилган эди. Шу жойни келиб кўрсак, комиссия аъзоси яна Нуритдин ва Мўмин деганларнинг ҳам хўжалиги тугатилиши керак деб айтди. Бу 12 декабрь (1928 й.) куни бўлган эди. 14 декабрь куни яна Ҳарамжўй маҳалласига Мўминхўжа ва Нуритдинхўжаларнинг уй-жойини ўлчаш учун бордик. Бир хўжалик эмас, учта хўжалик экан, икки марта боришимизга тўғри келди».¹

Ҳарамжўй маҳалласида бир хўжаликни тугатиш учун борган комиссия шу вақтда яна икки «текинхўр» хўжалик борлиги хабарини олади ва орадан бир кун ўтказиб, учала хўжаликни ҳам тугатиш қарорига келади. Бундай вазият биргина Ҳарамжўй маҳалласи учун хос бўлиб қолмай, вилоятнинг барча туманлари, қишлоқларида фаол тарқалаётган, истибдод тузуми ихтиро этган юқумли ижтимоий касаллик эди.

50

1929 йилнинг 20 декабрида «Қашқадарё вилоят меҳнатсиз хўжаликларни битирув комиссияларига» бир ариза² тушади. У шундай бошланади:

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 123-бет.

² Ариза араб ёзувида битилган.

«Беҳбудий шаҳри биринчи район Сесанга қишлоқ фуқароси Шодмон Ашур ўғлидан ариза. Ушбу ариза баробаринда маълум қилурманки, бу кунларда Қашқадарё округинда меҳнатсиз хўжаликларни битирув кампанияси ўтқарув муносабати илан мани ҳам бошқа амир амалдорлари қаторинда қоравулбегилик рўйхатига ўтқаруб, комиссиялар бориб ҳамма ер ва ускуналаримни рўйхатга олуб, неча кунлардан сўнгра боруб ҳаммаларини мусодара қилиб ботроқларга тақсим қилуб бердилар.

Ҳамма қишлоқ фуқаро ва деҳқонлариға маълумдурки, амир вақтинда ман ҳеч бир вақтға қоравулбеги бўлганим йўқ, фақатгина у вақтларда мани касбим улофчилик эдики, уч ботмон-тўрт ботмон буғдойни олуб, ун қилиб нонвойларга беруб, шундан бир нарса рўзғор томонини ўтқарур эдим. Локин амир ҳукуматининг охир вақтларида, инқилобга яқин Қарши вилояти Оғолик¹ тарафиндан Қаршидан бир мунча кишилар бир мунча нарсалар бадалинда мажбурий суратда ҳар бир турлик амалларга тайин қилинган эди. Шу қаторида мани ҳам мазкур Оғоликнинг бир неча кишилари тарафиндан живачилик рўйхатига киргузиб юборганлар. Неча кундан сўнгра, «сиз шу мансабга тайин бўлдингиз», деб бир мунча нарсаларимни мажбуран олуб қўя бердилар. У замонда мани олган ва бўлгон мансабим фақат живачилик, қоравулбеги ҳеч бўлганим йўқ.

Бу кунларда мани бу ишларга тушувим, қоравулбегилик отини кўтарувим фақат ўғлум бўлган

¹ Нуриддин Хожа Оғолик (1924 йида совет ҳокимияти томонидан отилган).

Раҳмон деган тарафиндан ифво қилиниб, шунчалик ташвишларга тушдум.

Бўлмасам, ман мазкур ўғлумга нима қилган эдим? Унинг учун бу аризани қилиб, илтимос қиламанки, шу ишни қишлоқ фуқаролари, деҳқонларидан таҳқиқ ва тафтиш қилиб кўрсунлар, ман амир вақтинда қандай мансабга тайин бўлган эканман. Ҳақиқатан қоравулбеги бўлмасдан живачилик мансабига бўлсам, қонунга мувофиқ чора кўруб, тарахҳум қилмоқларини умид қиламан.

Ариза берувчи: Шодмон Ашур ўғли»¹

Ариза охирида Сесанга қишлоғи аҳолисидан 34 кишининг бармоқлари босилиб, исми шарифлари қаламда ёзилган: Жамилбой, Уста Шароф, Тўрақулбой, Расул Рашид, Ашур, Ҳамдам Сўфи, Тош, Шодмонбой, Эргаш, Умид, Рўзи, Эш, Маҳмуд, Усто Зиёд, Зиёд Ҳофиз, Файбулло, Усто Норин, Усто Тоққул, Раҳмонқул бобо, Нажим Ҳусайн ўғли, Тўлабой, Лутфулло Сафар ўғли, мулло Маҳмуд, Расул Берди, Раҳим Дўст, Умид Карим, Дилмурод, Турсунмурод, Шайдулло, Амин, Раҳим, Сатторқул, Сурат.

Маҳсумобод қишлоқ ижроия қўмитаси раиси Абрай деган киши «ушбулар қаторида аризани тасдиқ қиламан» деб ёзиб ҳам қўйган.

Ўша пайтда Беҳбудий шаҳри бешта маҳаллага (туманларга) бўлинган. Бир маҳаллага бир неча гузарлар қараган:

<i>Каганович маҳалласи:</i>	<i>Рабочий маҳалласи:</i>
<i>Хожа гузар</i>	<i>Қорлиқхона</i>
<i>Чақар</i>	<i>Маҳсумобод</i>

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 131-132-бетлар.

Юлум шайх	Хитой
Косагар	Хожа Хаёл
Корвоз	Жизза
Сесанга	Жақти
Октябр маҳалласи:	Охунбобоев маҳалласи:
Чармгар	Кўҳна Чорсу
Бузравод (Бузрукобод)	Дарвоза Тутак
Қўрғонча	Харротлик
Қатортут	Эскадрон ¹
Қизил Мачит	Эрони гузар ²
Туркманкўча	
Техникум маҳалласи:	Маҳаллот
Оқ мачит	
Кўчабоғ	Беглар
Қумқишлоқ	Яккабоғ

Шодмон Ашур ўғли аризаси кишини ўйлантириб, хаёлга толдириб қўяди. Ўғли Раҳмон ифво қилиб, отаси ҳақида маълумот берса, кекса киши бор-будидан жудо бўлиб, ўзининг кимлигини далиллаш учун сарсон-саргардонликка тушса, бу надоматлар орадан қанча йиллар кечган эса-да, юракларни ўртамайдими?

Сесанга ҳам Қорлуқхона, Хитой, Хожа Хаёл, Жизза, Жақти каби маҳаллалар қаторида Маҳсумобод қишлоқ шўросига қараган. Қишлоқ фуқаролари ва ижроия қўмитаси амир даврида қаровулбеги бўлган деб ўғли томонидан мол-мулки мусодара эттирилиб, камбағал-батрақларга тақсимлаб бердирилган кекса кишини ҳимоя қилиб, ўзбе-

¹ Қарши қалъаси шарқидаги сарбозхона ўрни. У ерга 20-йилларда қизил армия отлиқ эскадрони жойлаштирилган. Узок йиллар шаҳар ҳокимлиги жойи.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 105-иш, 1-9-бетлар.

кона аҳилликни намоиш этганлар. Таассуфки, Шодмон Ашур ўган аризаси қандай хотима топган, аниқлаб бўлмади. Мол-мулки мусодара этилиб, тарқатиб юборилган ҳолларда, уни ўнглаш амалда мумкин эмас эди. Бу ерда муҳими, ўғилнинг отага қарши бориши, унинг ҳақида бўхтон уюштиришга қадар тубан кетиши ва қишлоқнинг диёнатни, жипсликни сақлаб қолган аҳлининг олижаноблиги ҳисобланади. Совет ҳокимияти синфийлик мафкурасини сингдириш, ташвиқ этиш билан халқимизда асрлар давомида вужудга келган, онгимизга, ҳаёт тарзимизга мустаҳкам ўрнашган қадриятларни, маънавиятни синдириб ташлаш, йўқ қилиш мақсадини кўзлаган эди. Юқорида ҳикоя қилинган воқеалар мустабид тузумнинг ўз мақсадига эриша бошлаганини, синфийлик гиж-гижловларидан заиф ҳалқалар узилиб кетганлигини далолат этади.

Шу йилларда Қашқадарё вилоятидаги барча қишлоқларнинг аҳоли таркиби Шўро органларига яхши маълум эди. Маълум бўлмаганларини узунқулоқлар, ҳасадчилар, ифвогарлар, тухматни касб қилганлар камини қолдирмай етказиб, тўдириб турганлар. Косон туманидаги Пўлоти қишлоғида 1927 йилнинг 1 сентябридан то 1928 йилнинг 1 мартига қадар 322 хўжалик камбағалларга, 185 таси ўртаҳолларга, 77 таси ери озларга (1-2 таноб), 86 таси чойракор-батрақларга тегишли бўлган. Қишлоқда 3 та мулло борлиги қайд этилган. Улардан бирининг 11, иккинчисининг 4, учинчининг 8 таноб ери¹ бўлган. Бу ерларнинг ҳаммаси сувсиз, лаалмикор бўлган. Қишлоқлар ҳақидаги бу хилдаги таснифлар маҳаллий совет

8.
9. ¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 287-иш, 100-бет.

ҳокимияти ва жазо органлари раҳбарлари столлари устида қалашиб ётар эди.

Шодмон Ашур ўғли сингари ғаразли маълумотлар асосида бор-йўғидан ажралган, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган, «меҳнатсиз хўжалик», «ёт унсур» тавқи лаънатларига дучор этилган, шу баҳонада қамоққа олиниб, бадарға этилган ҳамюртларимиз сон-саноксиз эди. Улар, дастлаб, Шодмон Ашур ўғли сингари ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, пок номларига доғ туширмасликка интиланганлар. Нарзулла Қудратуллаев (Арабхона қишлоғи), Файзулло Эшназаров (Мағзан), Бобомурод Ҳомидов (Чармгар), Шоймардон Тўрақулов (Пистакент), Ниёз Фаттоев (Зорзо), Саид Маматхўжаев (Ҳарамжўй) каби фуқаролар 1929 йилнинг 4 феввалида совет органларига ўз ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш юзасидан мурожаат қилдилар.

Қашқадарё вилоят Ер комиссиясига хўжалиги нотўғри тугатилганлиги тўғрисида норози деҳқонлардан, бойлар, собиқ амалдорлар ва бошқа тоифаларга мансуб кишилардан ҳар куни юзлаб аризалар келган. Аризалар шунчалик кўп бўлганки, уларни қопларга солиб, жой етишмаганидан, идора айвони ва деворлар остида тахлаб қўйганлар.

1929 йилнинг 4 феввалида вилоят Ер комиссияси йиғилиши бўлиб, унда вилоят ижроия ҳокимиятидан Салмонов, Ирисметов, Иноғомов, Бичков, Трешчалов, Калпаковлар иштирок этади. Ер комиссияси йиғилишида Назарқул Турдиев (Нукрабод қишлоғи), Остонақул Абдураҳимқулов, Муртазоқул Умаров, мулло Қурбон Турсунмуродов, Яҳъёхўжа Жалолхўжаев, Рўзи Қозиев, Муҳитдин Умаров, Акромхўжа Турдихўжаев (Бешкент), Ҳайдар Абдураҳмонов (Пандирон), Дўлон Ҳамидов (Жаложин), Қори Аҳмадхўжа (Файзобод), Нурулло

Умаров (Ўтаган), Умид Исломов, Иброҳим Раҳимов, Юсуф Ҳамидов, Бекмурод Дўстмуродов (Қатагон), Қосим Хўжамуродов (Косон, Нартибаланд), Хидир Назаров (Оброн), Турди Холматов (Узунова), Маматқул Авазгелдиев (Чақчар), Жаббор Қодиров (Майманок), Шарифжон Бобожонов (Комилон), Мирзо Жўраев, Исматуллаев, Асадуллаев (Жейнов), Чори Шодмонов, Турсун Шодмонов, Муқим Сафаров (Сайёд), Умид Қодиров, Тош Омонов (Бўлмас), Омоной Тошмуродова, Омон Холматов (Шербек), Бердиёр Соат ўғли, Соат Бердиев, Қодирқул Шомуродов, Тошмат, Ҳазратқул, Шониёз, Раҳмонқул Қодирқуловлар, Оллоёр Келдиёр ўғли, Пардаой Келдиёр қизи (Пўлоти), Араб, Ҳаким, Соим, Ёқуб, Эрна, Зокир, Ражабали Тўла ўғиллари (Раимсўфи), Зайниддин Саломов, Нагим Ҳалимов (Фудина), Қодирқул Раҳматуллаев (Косон, Нартибаланд), Мирзамурод Юсупов, Бўри Юсупов (Жейнов), Убайдулла, Гулбўта, Турди, Ёрбўта Умаровлар (Косон, Нартичуқур), Худойберди Ризоқулов, Олоберди Сафаров, Ситораой Ризоқулова, Раҳмонқул Мирзоқулов (Фузор, Мавлонбеков маҳалласи), Фармон Шоғбонов (Фузор, Фрунзе маҳалласи), Тиловмурод Қурбонназаров (Фузор, Чашма маҳалласи), Азиз Раҳматуллаев (Фузор, Охунбобоев маҳалласи), Эгамберди Ёқубов (Қўштепа), Раҳмонқул Нормухамедов, Абдусаттор Раҳмонқулов (Фузор, Калинин маҳалласи), Хашматхўжа Саидмуродов (Фузор, Нурматов маҳалласи), Эшмурод Бекмуродов, Бекмурод Муҳаммадраҳимов (Яккабоғ, Баҳрон қишлоғи), Хуррам Эшгаалиев (Яккабоғ қишлоғи), Мирзо Каримов (Китоб), Ҳасан Турсунов (Наматан), Иброҳим Оқбўтаев (Тангиҳарам, Уйғир қишлоғи), Умарқул Муҳадов (Тоғаймурод қишлоғи), Ўроз Санақулов (Чироқчи, Оқчава қишлоғи), Аҳмад Омонов, Мейлибой Оллоёров (Ман-

рит), Аҳмад Даминов (Қоратепа), Полвон Турсунов (Лангар), Холиқул Ёрқулов (Кўктош), Абдулмўмин Салимов (Шаҳрисабз, Кунчиқар), Ойимчучук Тошпўлатова, Мустафоқул Ҳазратқулов, Жўра Рўзиев¹ (Шаҳрисабз, Болоҳовуз гузари) сингари фуқаролар аризалари муҳокама этилади. Хўжалиги нотўғри тугатилганлиги бўйича қилинган бирор-та шикоят қаноатлантирилмайди. Аризалар бир бошидан рад этилади. Муҳими, Ер комиссиясининг шу йиғилишида бундан буён хўжаликларни тиклашни сўраб ёзилган аризалар кўриб чиқилмаслиги ҳақида 19-қарор² қабул қилинади.

1929 йил бошларида Шаҳрисабзда яшаб турган Афғонистон фуқароси Жалолхон эшон Абдурахимовнинг ерлари ҳам меҳнатсиз хўжалик сифатида мусодара этилади. Китоб туманида Афғон фуқароси Бурҳонхожи Фазлиддиновнинг 1394 сўмга баҳоланган мол-мулки, ерлари тортиб олинади. Ер комиссияси хорижий давлат фуқаролари хўжаликларини тугатишда, Афғон фуқароси эканликлари тўғрисида ҳужжат тақдим этмаганликларини³ асос қилиб олади.

51

1928 йил Қашқадарё вилояти тарихига «меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш» зўравонлик билан амалга оширилган йил бўлиб киради. Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Синфийлик диктатураси бошлаган ислоҳот қишлоқни ёнғиндан кейинги ҳолатга солган эди. Амирлик даврида

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 317-иш, 48-50-бетлар.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 317-иш, 48-50-бетлар.

³ Шу жамғарма, 66-бет.

турли амалларда бўлган аминлар, оқсоқоллар, живачилар, қоравулбегилар, муллолар, хўжалар, эшонлар, бойлар, мударрислар совет ҳокимиятига мухалиф тоифалар сифатида йўқ қилинаётган эди. Улардан тортиб олинган бойлик Марказга олиб кетилар, ер-сувни кўчириш иложи бўлмаганидан, батрақларга бўлиб бериларди.

Фуқароларга «ижтимоий хавфи катта бўлган» бойларнинг, руҳонийларнинг уй-жойлари, республика МИҚ кўрсатмаси асосида бузиб, текислаб юбориларди. Кунни кеча ҳаёт асрлар давомида бир маромда кечган қишлоқ бойқушхонага ўхшаб, ҳувилааб қолган эди.

1928 йилнинг 27 ноябрида Қашқадарё вилоят Ер комиссиясининг президиуми йиғилишида Салмонов, Ирисметов, Хорошев, Бичков каби ижроия ва жазо органлари раҳбарлари қатнашиб, 2-қарор қабул этилади. 1928 йилнинг охирларига қадар вилоят туманларида тугатилиши керак бўлган хўжаликлар сони белгиланади:

Чироқчи туманида:

- 83 меҳнатсиз хўжалик тугатилади.
 - Улардан 2428 таноб суғориладиган, 9656 таноб лалмикор ерлар мусодара этилади.
 - Тортиб олинган ерлар 797 хўжаликка бўлинади.
- Бу ишлар 1929 йилнинг 10 январигача тугатилади.

Бешкент туманида:

- 123 меҳнатсиз хўжалик тугатилади.
 - Улардан 8804 таноб ер олинди, 362 хўжаликка бўлиб берилади.
- Бу иш 1929 йилнинг 26 январигача тамомланади.

Шаҳрисабз туманида:

- Режага асосан 171 меҳнатсиз хўжалик тугатилади.

– Улардан 12948 таноб суғориладиган ер мусодара этилади.

– 1172 таноб лалми ерлар ҳам олинади.

– Тортиб олинган ерлар 1373 камбағал хўжаликларига бўлинади.

Бу тadbир 1928 йилнинг 21 декабригача ҳал этилиши керак.

Китоб туманида:

– 133 та бойлар ва руҳонийларнинг меҳнатсиз хўжаликлари тугатилади.

– Уларга қарашли бўлган 8992 таноб суғориладиган, 4738 таноб лалми ерлар мусодара этилади.

– Тортиб олинган ерлар 957 батрак хўжаликларига берилади.

Бу ишлар 1929 йилнинг 5 февралига қадар охирига етказилади.

Яккабоғ туманида:

– 130 меҳнатсиз хўжалик тугатилади.

– Улардан 3294 таноб сувли, лалми ерлар мусодара этилади.

– Тортиб олинган ерлар 578 батрак хўжаликларига бўлиб берилади.

– Бу ишларни тугатиш муддати – 1928 йилнинг 31 декабригача.¹

Беҳбудий тумани Ер комиссияси бундай режани тақдим этмаган, шу сабабли, икки кун ичида тугатилиши керак бўлган меҳнатсиз хўжаликлар, уларга қарашли ерлар ҳақидаги маълумотни тайёрлаш вазифаси қўйилган.

Меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш режаси кўпинча шошма-шошарлик, хуфялар берган маълумот асосида, етарли равишда ўрганилмаган

¹ ҚВДА. 83-жамгарма, 1-рўйхат, 318-иш, 166-167-бетлар.

ҳолда тузилар эди. Оқибатда, ери белгиланган меъёрга тўғри келадиган, ўзи меҳнат қиладиган хўжаликлар ҳам тугатилиш рўйхатига кириб қоларди. Бунда шахсий ғаразлар ҳам аралашмай қолмас эди. Натижада, хўжалик асоссиз тугатилиб юборилар, норозиликлар ортиб кетарди. Бешкентдан Порсо Хўжаев вилоят Ер комиссиясига ўз хўжалигининг нотўғри тугатилганлиги ҳақида ариза беради. Ариза номигагина кўриб чиқилади ва рад жавоби берилади. Унинг ҳамқишлоқлари Муҳаммадхўжа Абдуллахўжа ўғли, Абдулмаликхўжалар ҳам шу хусусда норозилик шикоятлари билан мурожаат қиладилар. Арзга ўрин йўқ эди. Бундай аризалар вилоят бўйича ёзилар, улар сонсаноксиз эди. Фузорнинг Даҳна қишлоқ шўросига қарашли Катта қишлоқлик Абдуҳолиқхон эшон Саиджон эшон ўғли, Тангиҳарам туманидан бўлган Раҳматулла Неъматулла Эшон ўғлиларининг¹ ҳам хўжаликларини тиклаш ҳақидаги аризаларига рад жавоби берилади.

Ер-сув, молу мулкидан, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилиш қамоқ жазосидан оғир эди. Қамалганнинг ҳар ҳолда бошпанаси бўлади, тўйса-тўймаса, оби ёвғони бўлади, гаплашай деса, камера тўла одами бўлади. Уй-жойидан, бор-будидан айрилиб кўчада қолган, бошпанасиз, егулиги йўқ оилани-хўжаликни тасаввур қилинг-а?! Сайлаш, умуман, фуқаролик ҳуқуқи бекор қилинган «ёт унсурлар» билан гаплашишдан одамлар кўрққанлар. Уларга хайрихоҳ бўлганлар ҳам жазо тортмай қолмаган. Жейновлик Муҳаммад Набибой авлодининг – 30 кишининг кўчада қолганлигини, нима азоблар кўрганлигини олдинги саҳи-

¹ Шу жамғарма, 168-бет.

фаларда ўқидингиз, муҳтарам китобхон. Ҳали ҳам, халқимизнинг бағрикенглигига, оқибатлигига, ориятлилигига қойил қолмай бўлмайди. Шаҳрисабздан 171 хўжалик (асосий қисми один тугатиб бўлинган, булар қолган қисми) тугатилар экан, бу қанча одам бўлади? Ҳар оила-хўжаликда ўртача 6 тадан деб ҳисобласак, мингдан ошиқ катта-кичик кўчага улоқтирилган бўлмайдимиз? Бунча одамга ким бошпана ва овқат берар эди? Вилоят бўйича, республика бўйича тақдир ҳукмига ҳавола этилган, ҳуқуқсиз, ортиқча қилиб қўйилган юртдошларимиз аҳволини, сонини ўйлаб кўринг... Юрак увишади.

Жазо органларини қўя турайлик, 20-йиллар сўнглирида «Ер комиссияси» дейилса, қишлоқларнинг одамлари аждаҳо домига тушгандай кўрққанлар. Шу йилларда Қашқадарё вилоятида қишлоқ хўжалиги – бугдойчилик бўйича тузилган «Бешликлар» қаттол сиёсий-ҳарбий «Учликлар»дан асти қолишмаган. 1929 йилнинг 16 октябрида таркибида Блудау, Акентьев, Васильев бўлган «Бешлик» чиқарган бир ҳукмини ўқиб кўрайлик. Унда «ғалла топширадиган бойларнинг хўжаликлари қатъиян саноат моллари билан мукофотланмасин»¹ деган жумла бор. Қишлоқларда батрақлар йиғилишлари бўлиб, бу йиғилишларда «ғаллонча бойнинг бунча ботмон ғалласи бор, давлатга топширсин» деб қарор қилинар эди. Очарчилик пайтида бир ботмон ҳам азиз эди. Ғалласини берган хўжаликларга рағбат тариқасида газлама, ёғ, қанд ва б. мукофотлар берилган. Шундай рағбатдан, кўрамизки, бойлар давлатга ғалласини

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 333-иш, 27-бет.

ихтиёрий, текинга топширган бўлишига қарамай, ман этилган эдилар.

1929 йилдан эътиборан бойлар қаторида дин аҳли ҳам барча ҳуқуқлардан ажратилган эди. Улар тиббий ёрдам олишдан, коммунал хизматлардан фойдаланишдан маҳрум эдилар. Фарзандлари ўқишга олинмас, олий ўқув юртлари эшиклари «ёт унсурлар», руҳонийлар авлодлари учун берк эди...

52

20-йиллар охирларида фирқа ҳам «пролетар диктатураси»ни мустаҳкамлашда фаоллашади. Ўз КП (б) Қашқадарё вилоят кўмитаси бюроси 1929 йил 17 апрелда 16-9-қарорни қабул қилиб, Яккабоғ туманида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилиш масаласини ўрганиб чиқишни вазифа қилиб қўяди.

Яккабоғ туманида сайлов кампанияси давомида аҳолининг 11 фоизи¹ сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги аниқланади. Вилоят фирқа комиссияси Яккабоғдаги 3 қишлоқ шўросига қарашли 6 қишлоқни ўрганиб чиққанида, бу қишлоқлардан 42 киши сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги маълум бўлади. 42 та сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган кишиларнинг атиги 4 таси ҳақида нотўғри ҳукм чиқарилган деган хулосага келинади.

Сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган тўрт киши ҳақида шундай дейилади:

Алимардон Файзиев – Шаманқирғиз қишлоғидан, текинхўр сифатида ҳуқуқдан маҳрум этил-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 316-иш, 319-бет.

ган. Аниқландики, 1927 йилга қадар чойракор бўлган, 1928-1929 йилларда қарилги, меҳнатга яроқсизлиги учун ўзига тегишли ерларда куёвлари ишлаганлар.

Боқи Мўминов – Қўштегирмон қишлоғи фуқароси, у ва унинг оиласи тугатилиши керак бўлган хўжалик сифатида сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган. Маълум бўлдики, унга тегишли бўлган ер тугатилиш учун асос бўладиган даражага ҳам етмайди, шу сабабли унинг хўжалиги сақланиб қолган.

Жовли Очиллов – Қўштегирмон қишлоғидан, оиласи билан тугатилган хўжалик сифатида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Текшириб кўрилганда, бу фуқаронинг ҳеч қачон бошқалар меҳнатидан фойдаланмаганлиги аниқланди. У ўртаҳол деҳқон ҳисобланади.

Норқобил Ҳамроқулов – Қўштегирмон қишлоғида яшайди. У сайлаш ҳуқуқидан оқсоқол бўлганлиги учун маҳрум этилган. Аниқландики, у совет ҳокимияти даврида оқсоқол бўлган, инқилобгача 7 йил чўпонлик қилган, ҳозирги вақтда камбағал ҳисобланади.

Шу ҳужжатда сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган 42 фуқаронинг яна 10 таси хусусидаги далиллар етарли эмаслиги ҳақида ҳам сўз юритилди. Сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этиш кўрсаткичи Чироқчи туманида 467, Китобда 371, Бешкентда 171, Ғузурда 221, Яккабоғда 111 та эканлиги ҳам қайд этилади. Қолган туманларда сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар сони 100 киши¹ даражасида бўлган.

Вилоят фирқа қўмитаси ташкил этган текширув ҳужжатида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этил-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 316-иш, 320-бет.

ганлар тоифалари орасида «ва бошқалар» бўлимида 1925 йил 1 январидан кейин таслим бўлган «босмачилар, уларнинг оила аъзолари, руҳонийларнинг, бойларнинг ака-укалари кўзда тутилганлиги қайд этилади. Фирқа комиссияси масалани ўрганиб чиқиб, «Яккабоғ туманида шахсларни сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этиш туман комиссияси ва бошқа жамоат ташкилотлари томонидан қишлоқ комиссиялари етарли раҳбарлик ва назорат қилмаслик асосида амалга оширилган» деган хулосага келади. Бу танқидий хулосада «сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар янада кўп бўлиши керак эди», деган мақсад ётади. Ҳужжатнинг кейинги бандларида бу очиқ баён этилади.

Ердан меҳнатсиз фойдаланишга барҳам бериш сиёсий кампания сифатида 1929 йилда ҳам советлар учун долзарб вазифа бўлиб қолаётган эди. Сайловолди тарғиботлари қишлоқни текинхўрлардан тозалашда жуда қўл келади. Қайчининг икки тиғи янглиғ бу тадбирлар қишлоқни бир неча бўлақларга бўлиб ташлайди. 1926 йилнинг 26 апрелида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг катта президиуми мажлисида «Ердан меҳнатсиз фойдаланиш»га доир резолюция¹ тасдиқланган ва унинг кўрсатмаларига оғишмай амал қилинган эди.

Резолюцияда: «Синфий душман совет ҳокимиятининг бу тадбирига (Ердан меҳнатсиз фойдаланишни тугатиш) ҳали ҳам катта куч билан қаршилиқ кўрсатаётир. У ўзининг таъсирини камайтирмаслик учун барча чораларни кўрди. Бойларнинг, амалдорларнинг ва руҳонийларнинг қаршилик ҳаракатлари аксилтарғибот билан чекланиб

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 336-иш, 190-бет.

қолмасдан, террорчилик актларига қадар етиб борди, бу нисбатан фаол бўлган батраклар ва чой-ракорларнинг ўлдиришида ўз аксини топди»,¹ – дейилади. Шу ҳужжатда, тағин, диққатга лойиқ бир эътироф ҳам мавжуд. 3-бандда «совет ва хўжалик ташкилотлари, ҳозирги вақтда бир қадар силжишга эришган бўлса-да, сайловолди тарғиботлари даврида ифлосланган (ёт унсурлар кўзда тутилади – П.Р.) қишлоқ шўролари раисларининг тенг ярми алмаштирилади. Аппаратнинг ифлосланиши вилоят даражасида ҳам мавжуд, ёт унсурлар аппаратга ўрнашиб олиб, қишлоқлардаги хўжаликларни тугатиш тадбирларига тўсиқ бўлади...», қабилидаги хулосага келинади.

1929 йил ниҳоясига етмоқда эди. Совет ҳокимияти ўз ҳукмронлигининг навбатдаги босқичига қонли излар қолдираётган нағалли этиклари билан қадам қўяётганди. Олдинда қизил истибод қатағонларининг ваҳшиёна чўққиси 1937 йил даҳшатли кўданка солиб, қонсираб турарди...

53

Ўз ССР Марказий ижроия қўмитаси совети ҳузурида сайлаш ва фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш бўйича комиссия мавжуд бўлиб, унда вилоятлардан қилинган мурожаатлар кўриб чиқилган. 1929 йилнинг 14 декабрида бўлган шу комиссия йиғилишида 4-қарор қабул этилади. Унда, жумладан, Қашқадарё вилоятидан тушган аризаларга ҳам муносабат билдирилган.

Беҳбудий шахридан ариза ёзган, ўзининг сайлаш ва фуқаролик ҳуқуқларини тиклашни сўра-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 336-иш, 190-бет.

ган Усмон Файзуллаевга рад жавоби¹ берилади. Бунда ариза соҳибининг савдогар эканлиги ваз қилинади. Очил Аҳмедов ҳам Беҳбудий шаҳри фуқароларидан бўлган. 1929 йил ўрталарида у собиқ амир амалдори сифатида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган² ва молу мулки, ерлари мусодара этилиб, хўжалиги тугатилган. У нажот истаб республика комиссиясига шикоят ёзади, афсуски, унинг ҳам арзи қаноатлантирилмайди.

Мирзо Ҳайдар Турсунов амир даврида кичик амалдорлардан бўлган, Беҳбудий шаҳрида яшаб, умргузаронлик қилган, озгина ерга эгалик қилиб келган. Ер-сув ислоҳоти уни ҳам фуқаролик ва сайлаш ҳуқуқларидан мосуво этади. Хўжалиги тугатилган, ҳаёт кечириш, яшаш манбаларидан ажралган Мирзо Ҳайдар Турсунов сўнгги нажотни Республика ҳукуматидан кутади ва ноҳақликка барҳам беришни сўраб, ариза йўллайди. 1929 йилнинг 17 апрелида вилоят сайлов комиссияси унинг аризасини рад қилган эди. Республика комиссияси Мирзо Ҳайдар Турсуновнинг аҳволини ўрганиб, унинг ҳуқуқларини³ тиклашга қарор қилади. Ғузорлик Абдулла Тошев Қашқадарё вилояти сайлов комиссияси томонидан собиқ амир амалдори-живачи сифатида фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилган. Абдулла Тошев юқори органларга мурожаат этади, бироқ унинг талаби инobatга олинмайди. Беҳбудий шаҳридан бўлган, сайлов муносабати билан ҳуқуқидан маҳрум этилган Шохимардон Тўрақулов ҳам Ўз ССР МИҚ совети ҳузуридаги сайлаш ва фуқаролик ҳуқуқларини

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 366-иш, 341-бет.

² Шу жамғарма, 342-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 366-иш, 343-бет.

тиклаш бўйича тузилган комиссия томонидан қоравулбеги бўлганлиги сабабли арзини қарор топдира олмайди.

«Советлаштириш», шу йўсинда, қишлоқларда зўравонлик билан амалга ошириладиган эди. Маҳаллий совет органларида «ёт унсурлар» деярли қолмаган эди. Шунга қарамай, ерлик кадрларга ишончсизлик, қишлоқларда қолган «ёт унсурлар»га қарши кураш, барибир, давом этади.

Қашқа воҳасида ер-сув ислоҳоти расмий равишда 1929 йилнинг баҳорида ниҳоясига етган деб ҳисобланади. Икки йил ичида олиб борилган ур-йиқит, зўравонлик, қақшатқич сиёсий кампания «феодаллар синфининг тугатилиши, собиқ амир даврининг йирик амалдорлари, савдогарлари хўжаликларининг йўқ қилиниши» учун кифоя қилади. Шу давр ичида вилоятда 989 хўжаликка барҳам берилади. Улардан 339 таси катта бойларга, 195 таси собиқ амир амалдорларига, 174 таси руҳонийларга, 52 таси савдогарларга, 41 таси судхўрларга тааллуқли бўлган. Улардан 12556 га суғориладиган, 5290 га лалми ерлар, 1001 от, 1194 хўкиз, 274 туя тортиб олинган. Шу даврда Қашқадарё вилоятида мусодара этилган барча ерлар (17996,23 га суғориладиган, 7315 га лалмикор) 25311,23 га¹ даражасида бўлган.

1929 йилда партия сафларида бутуниттифок партия XVI конференцияси қарорлари асосида тозалов ўтказилади. Бу қатағон тўлқини партиани «ижтимоий ёт унсурлардан, муҳолифлардан холос этишда» яна бир қонли қадам бўлган эди. Шу йили Чироқчи, Яккабоғ ва Китоб туманларида 310

¹ Қаранг: Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана. – Т.: «Фан», 1968, 162-бет.

фирқа аъзоси ва номзодларидан 75 таси сафдан чиқарилган эди. Фирқадан чиқарилган 24,2 фоиз аъзо ва номзодлар¹ ижтимоий ёт унсурлар деб тавқи лаънатга учраган. Улар орасида 4 та фирқа котиби ҳам бўлган. Улардан бири Р.Ёқубов бойлар, Амир амалдорлари билан яқин алоқада бўлиб, батрақларга зуғум ўтказган деб айбланган. Тозалаш даврида Китоб тумани фирқа ячейкаси масъул ходими катта бой эканлиги ҳам аниқланади, ислохот даврида у ўзини камбағаллардан қилиб кўрсатиб, ерларини яшириб қолади, ҳукуматдан қўшимча равишда 3 таноб ер олишга муваффақ бўлади.

Мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда, унинг жанубий вилояти Қашқадарёда ҳам 1929 йилда жамоа хўжаликлари – колхозлар тузилиши куч остида амалга оширилишда давом этади. 1929 йил ичида Косон туманида 8 та, Яккабоғда 13 та, Китобда 18 та, Шаҳрисабзда 15 та колхоз тузилади. 1929 йил охирларига келиб, Қашқадарёда 94 колхоз² мавжуд бўлган.

1930 йил бошланган эди. Бу йилнинг муҳим воқеаларидан бири вилоят ижроия қўмитаси раиси Солмоновнинг³ ишдан олиниши бўлади. Ижроия қўмитанинг навбатдан ташқари президиуми йиғилишининг 1930 йил 3 июндаги 16-қарори билан у вазифасидан озод этилади. Ижроқўм раислигини вақтинча Рўзиев бажариб туради. Бундан бир мунча вақт олдин, 1930 йил 14 мартда Бехбудий шаҳар совети раиси Қиличев ҳам⁴

¹ Правда Востока, 1929, 18 сентябрь.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 76-221-бетлар.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 373-иш, 62-бет.

⁴ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 373-иш, 62-бет.

ишдан олинган эди. Унинг ўрнига Иброҳим Иббодов қўйилади.

1930 йилда ҳам қатагон издиҳоми давом этади. Беҳбудий туманига қарашли Оқ Мачит қишлоғидан Мирзо Умаровга қарашли хўжалик тугатилади. Ундан тортиб олинган уй-жойлар, ерлар янги ташкил этилган Сталин номи колхозга берилади. «Босмачилар» ва уларнинг қариндош-уруғларини таъқиб этиш изчил давом этади. Норҳайдар Раҳмонов уйида қурола сақлагани хабари БСБ қулоғига етади ва у дарҳол қамоққа олинади. Норҳайдар Раҳмонов «бизга таниқан бўлган босмачининг қариндоши бўлади»¹ дейилади унинг ҳақида.

Таъқиблардан, қатагон ва қамоқлардан безган, қўрқувга тушган кишилар жонларини сақлаш учун бошқа юрталарга бош олиб кетишни ихтиёр қилганлар. Эрназар Ҳасанов 17 таноб ери, уй-жойини ташлаб Душанба шаҳрига кетади. Бўри Содиқов (унинг 10 таноб ери бўлган), Имом Бердиев (8 таноб), Турди (10 таноб), Каримов (4 таноб), Бобохўжаев (1,5 таноб) каби кишилар² Афронистонга кетадилар.

Вилоятнинг барча туманларида 1930 йилда ҳам «меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш», ерларни, уй-жой ва боғ-роғларни тортиб олиш зўравонлиги бардавом бўлади. Ҳожи Курбоннинг мусодара этилган ер ва боғлари Файзулла Хўжаев артели³ ихтиёрига берилади.

«Ёт унсурлар»дан тортиб олинган ерлар авваллига камбағал, батрақларга бўлиб берилган бўлса,

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 13-иш, 162-бет.

² Шу жамғарма, 67-бет.

³ Шу жамғарма, 193-бет.

кейин, жамоалаштириш кампанияси бошлангач, улардан ҳам олиб қўйилади. 1927 йилда Қашқадарё вилоятида 169 қишлоқ шўроси, 1229 та¹ камбағал-батрак уюшмалари бўлган. Қишлоқ шўролари раисларига ҳам муттасил равишда ишонч бўлмаган. Жейновдан Мулло Очи 1929 йилда Афғонистонга кетишга мажбур бўлади.

20-йилларнинг охирларида, 30-йиллар бошларида тузилган жамоа хўжаликлари жуда ихчам, камқувват бўлган. Жейновнинг Баввора қишлоғида шу даврда тузилган Куйбишев номи колхозда 89 хўжалик, 60 от, 241 бош қўй, 290 таноб ер² бўлган.

Жамоалаштириш авж паллада бу сиёсатдан бош тортганлар «кулоқлар» – муштумзўрлар сифатида қатағонга тортилган. Ер-сув ислоҳоти бойларни, амир амалдорларини, руҳонийларни, савдогарларни – «ёт унсурлар»ни синф сифатида тутатган бўлса, жамоалаштириш меҳнат аҳлини, текинхўрликдан узоқ деҳқонларни, ўртаҳол деҳқонларни ямаб кетди. Колхозга киришни истаманган камбағалми-ўртаҳолми, аяб ўтирилмаган. Қишлоқ қирғинининг иккинчи босқичи – жамоалаштириш даврида жазоланган, қамаалган, отилган ва бадарга этилганлар сони беҳисоб. Бир мисолга мурожаат этаман. Иқтибос келтирмоқчи бўлганим рисола бундан 13 йил муқаддам нашр этилган бўлиб, унинг муаллифи умр бўйи халқ таълими соҳасида ишлаган Ўроз Исломов эди.

«1929 йилнинг кузи эди, – деб хотирлайди Ўроз Исломов, – мевалар гарқ пишган. Ёдимда қолган,

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов. Жейнов тарихи. – Т.: 1996, 84-бет.

² ҚВДА. 31-жамғарма, 1-рўйхат, 17-иш, 49-бет.

мен шу йили 7 га кирган, эсимни таниб қолган бола эдим. Амакиларим – темирчи уста Равшан, мулло Қурбон, Имомбобо, мулло Абдурахимлар Қарши шаҳрида бўлаётган гап-сўзларни ўзлари-ча таҳлил қилардилар. Амаким Назар полвоннинг таниш-билишлари кўп бўлар, шу боисдан у киши кўп биларди. Колхоз бўлармиш, ерларни, молларни ўртага тўплаб, бирлаштириб, ҳаммани ер-сувли қилармиш деган гапни ҳам у киши топиб келган эди...

Тўрахўжа эшоннинг данғиллама ҳовлиси тортиб олинган ва колхоз идорасига айлантирилган. Кузнинг этни жунжиктирадиган кечаларидан бирида суҳбат кечга бориб тарқади. Кўзимиз илашиб, қаттиқ уйқуга чўмган эканмиз, уйқум очилиб, бундай қарасам, супамизнинг бир четида икки нотаниш одам у ёқдан-бу ёққа юриб турибди, иккаласининг елкасида найзадор узун милтиқ. Шу кеча Нукрабодга бало-қазо ёғилган экан. Қишлоғимизнинг 21 уйини қуролланган ГПУ ходимлари босиб, одамларни маст уйқуда қўлга олиб, қамоққа ҳайдаб кетилиши буюрилган экан. 21 хонадондан қирққа яқин одам банди қилиниб олиб кетилди. Қишлоқ ҳувиллаб қолди. Аёллар узун енгларини кўзларига тутиб, унсиз йиғлашар, болалар сермаланиб, нима қилишни билмасди».¹

Нукрабод қишлоғидан кечаси қамоққа олинган 40 га яқин киши жамоа бўлишга қарши бўлган одамлар эди. Уларнинг орасида муаллифнинг амакилари ва отаси ҳам бўлиб, бири отилган, бири Сибирга ҳайдалган, хуллас, қамоққа олинганлардан бир-икки киши енгилроқ жазо олган, холос.

¹ Ўроз Исломов. Нукрабод хаёли. – Қ.: «Насаф», 1997, 11-13-бетлар.

Шундай сабаблар билан 30-йиллар бошларида қамалган ҳамюртларимиз билан таништирай:

Қурбон Келди ўғли, 45 ёшда, камбағал, 1930 йил 2 январда қамалган. Қамоқда ўлганлиги учун иш тўхтатилган.

Ўроқ Худойберди ўғли (42 ёшда) Умар Мухтор ўғли (28 ёшда), Абдунаби Рашид ўғли (31 ёшда) – ўртаҳол деҳқонлар. 1930 йил 13 январда қамоққа олинган, ҳар бири 7 йилдан кесилган.

Бобоқул Бўри ўғли, 30 ёшда, ўртаҳол деҳқон, 1930 йил 30 январда ҳибс этилиб, 1930 йил 18 мартда 3 йилга қамоққа ҳукм этилган.

Содиқ Фозил ўғли (30 ёшда), Хидир Назар ўғли (21 ёшда), Шоҳмардонқул Берди ўғли (54 ёшда), 1930 йил 10 январда қамалган.

Намоз Қосим ўғли (25 ёшда), камбағал, 1930 йил 26 январда қамоққа ҳукм қилинган.

Мажид Йўлдош ўғли (42 ёшда), қамалган.

Содиқ Козим ўғли (21 ёшда) камбағал, 1930 йил 10 январда қамоққа олинган.

Ҳусайн Абдуллаев (21 ёшда), батрак, қамоққа олинган.

Фармонқул Қувватқул ўғли (19 ёшда), 1930 йил 16 январда қамалган.

Сафар Бўри ўғли (23 ёшда), 1930 йил 25 январда қўлга олинган.

Холиқ Ботир ўғли (37 ёшда) ўртаҳол деҳқон, 1930 йил 26 январда 2 йилга ҳукм этилган.

Раҳмонқул Пирназар ўғли (20 ёшда), камбағал деҳқон, 1930 йил 7 февралда қамоққа олинган.

Сами Шароф ўғли, 1930 йил 28 февралда қамалган.

Ражаб Жўра ўғли (30 ёшда), камбағал деҳқон, 1930 йил 23 январда қамалган.

Шамси Ёқуб ўғли (38 ёшда), 1930 йил 25 январда қамалган.

Оқил Бўри ўғли (30 ёшда), арава устаси, 1930 йил 23 январда кесиб юборилган.

Саттор Фани ўғли, камбағал, 1930 йил 24 январда қамалган.

Қуддус Шамсиддин ўғли (21 ёшда), муаллим, 1930 йил 15 февралда қамоққа ҳукм этилган.

Эшнӣёз Пирназар ўғли (39 ёшда), қишлоқ шўроси ижрочиси, 1930 йил 8 февралда қамаб юборилади.

Аҳад Самоқ ўғли, 1930 йил 28 февралда қамалади.

Қўлдош Эргаш ўғли (33 ёшда), камбағал бўзчи, 1930 йил 28 февралда қамалган.

Жавдат Мўминов, Косиб, 1930 йил 28 февралда қамалган.

Султон Аҳмад ўғли (25 ёшда), камбағал деҳқон, 1930 йил 1 февралда жазога тортилган.

Мусайяб Салом ўғли (46 ёшда), 1930 йил 17 мартда 4 йилга ҳукм этилган.

Эшмат Қора ўғли (22 ёшда), Норқул Тўра ўғли (23 ёшда) камбағал деҳқонлар, 1930 йил 5 февралда кесилганлар.

Одил Йўлдош ўғли (32 ёшда), 1930 йил 10 февралда қамалган.

Арслон Жўра ўғли (31 ёшда), Усмон Амирқул ўғли (29 ёшда), 1930 йил 28 февралда қамалган.

Хидир Азим ўғли (32 ёшда), 1930 йил 16 февралда қамалган.

Сулаймон Иброҳим ўғли, 1930 йил 12 февралда кесилган.

Нусрат Муқим ўғли (25 ёшда), 1930 йил 15 февралда жазога тортилган.

Хўжаназар Пирназар ўғли, косиб, 1930 йил 13 февралда жазога тортилган.

Йўлдош (25 ёшда), Жўра (28 ёшда) Исмат ўғиллари, савдогарлар, 1930 йил 15 февралда кесиб юборилган.

Бобо Юсуф ўғли, Тош Қиём ўғли (20 ёшда), камбағал, жазога тортилганлар.

Иззатулло Раҳмат ўғли (23 ёшда), хизматчи, 1930 йил 30 мартда қамалади ва бадарға этилади.

Худойберди Хусанов, Жўрахўжа Камолхўжа ўғли (40 ёшда), 1930 йил 28 февралда қамалганлар.

Лутфулло Раҳматулло ўғли (44 ёшда), Усто Ҳамид Давлат ўғли (58 ёшда), Худойберди Усто Ҳамид ўғли қамоққа олинган.

Аҳмад Тоғаев, Эрмат Ортиқ ўғли қамоққа олинган.

Қозоқ Раҳимдод ўғли, Расул Назар ўғли (45 ёшда), 1930 йил 3 мартда қамалган.

Бобомурод Юсуф ўғли (30 ёшда), ҳунарманд, 1930 йил 23 мартда кесиб юборилган.

Азим Раҳим ўғли (23 ёшда), косиб, 1930 йил 10 мартда қамоққа ҳукм этилган.

Мажид Лутфулло ўғли (25 ёшда), 1930 йил 13 мартда жазога тортилган.

Нуриддин Қодир ўғли, 1930 йил 15 мартда жазога тортилган.

Сомончиқул Тоғай ўғли, Ражаб Бобо ўғли қамоққа олинган, Авҳаддин Қодир ўғли ҳибсдан қочган.

Қўзи Оди ўғли (27 ёшда), хизматчи, 1930 йил 16 мартда кесилган.

Тўйчи Аҳмад ўғли қамоққа олинган.

Хушмо Бобожон ўғли (25 ёшда), камбағал, 1930 йил 23 мартда қамалган.

Тилов Хўжамурод ўғли (57 ёшда), камбағал, 1930 йил 30 сентябрда қамалган.

Ражаб Ҳайдар ўғли (38 ёшда), камбағал, 1930 йил 30 мартда қамалган.

-ми Очил Мусоқул ўғли (31 ёшда), Жўра Ботир ўғли (33 ёшда), Мирзо Ҳайдар Турсунов (43 ёшда),¹ камбағал,² Мурод Иброҳим ўғли (48 ёшда), Аҳмад Самад ўғли, Ашур Эрдон ўғли қамоққа олинган.

Ҳошим Салим ўғли (18 ёшда), камбағал-косиб, Исоқул Соҳиб ўғли (33 ёшда), Суён Сафар ўғли (57 ёшда), Каромат Абдулла ўғли (30 ёшда), косиб, Мақсуд Йўлдош ўғли (30 ёшда), хизматчи, Нурали Қурбон ўғли (33 ёшда), камбағал, Раҳим Раминов, хизматчи, ёшлар аъзоси, Турсун Абдулла ўғли (32 ёшда), Тош Жўра ўғли (23 ёшда), милиционер, Равшан Ҳодиев (40 ёшда), Тўлаой Жўра қизи (23 ёшда), Усмон Хўжақул ўғли (27 ёшда), мардикор, Шоди Берди ўғли (23 ёшда), бойнинг ўғли, 1930 йил 24 майда озодликдан маҳрум этилган.

Азим Худойқул ўғли (53 ёшда), бой-савдогар, 1930 йил 12 апрелда сургун қилинган. Эрназар Рўзибоев (30 ёшда), хизматчи, Султон Назаров (27 ёшда), камбағал деҳқон, Ибодулло Нарзулла ўғли (23 ёшда), камбағал, Ҳофиз маҳдум Абдулаҳмад ўғли, бой хўжалик эгаси, Қурбоной Ҳақназар қизи, Қозоқ Саидмурод ўғли, Алимурод Комилов (43 ёшда), майда савдогар, Қодирқул Ўринов (68 ёшда), савдогар-қассоб, 1930 йил 15 апрелда қамалган ва сургун қилинган.

Холиқ Бобоқул ўғли (47 ёшда), косиб, майда савдогар, 1930 йил 15 апрелда қамалган ва сургун қилинган.

¹ Мирзо Ҳайдар Турсунов 1929 йил 17 апрелда ЎзССР МИҚ ҳузуридаги махсус ҳайъат томонидан сайлаш ҳуқуқига тикланган бўлса-да, орадан кўп ўтмай, 1930 йил бошларида қамоққа олинган.

² Моли мулки мусодара этилгандан кейин шу ҳолга тушадди.

Ибодулло Абдулла ўғли (58 ёшда), 1930 йил 18 апрелда қаттиқ назорат билан қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Рауф Комил ўғли (52 ёшда), савдогар, 1930 йил 17 октябрда кесиб юборилган.

Бердиали Нурали ўғли (44 ёшда), Дилмурод Расул ўғли (45 ёшда), Эшқувват Бозор ўғли (26 ёшда), чорвадор бойлар, қаттиқ қамоқ жазосига маҳкум этилганлар.

Уста Карим Раҳим ўғли (38 ёшда), Турди Дониёр ўғли (46 ёшда), Субҳон Мурод ўғли (58 ёшда), Дамин Рустам ўғли (38 ёшда), ўртаҳол деҳқонлар, қамоқ жазосини олганлар.

Сайфулло Зиёдулло ўғли (26 ёшда), камбағал деҳқонлардан, қамалган.

Шарофатой Зариф қизи, Муқаддамой Абдукарим қизи, қамалган.

Эшназар Жўра ўғли, камбағал деҳқон ўғли, қамалган.

Ҳикматбой Неъматбой ўғли (67 ёшда), Қодир Аҳад ўғли (33 ёшда), Раҳмат Салим ўғли (32 ёшда), савдогарлар, қамаб юборилган.

Зариф Латиф ўғли, Неъмат Амин ўғли, Абдуҳаким Қодир ўғли, савдогарлар синфидан, қамалганлар.

Тош Соҳиб ўғли (32 ёшда) кафшдуз, Мунаввар Жўра қори (57 ёшда), Қудрат Бозор ўғли (48 ёшда), деҳқон, Озод Қудрат ўғли (25 ёшда), колхоз аъзоси. Тўртовлари ҳам қамаб юборилган.

Хўжа Мақул Худойқул ўғли (38 ёшда), ўртаҳол деҳқон, 1930 йил 5 сентябрда қамалган.

Али Акбар Аббос Муҳсин (57 ёшда), ширкат хизматчиси, қамалган.

Аслон Худойқул ўғли (19 ёшда), майда савдогарлар синфидан, қамалган.

Рўзи Юсуф ўғли (61 ёшда), камбағал деҳқон, 1930 йил 13 октябрда 3 йилга кесилган.

Пўлат Юсуф қори ўғли (26 ёшда), руҳоний, молу мулки мусодара этилиб, кесилган.

Тожиддин Тош ўғли (43 ёшда), 1930 йил 15 октябрда қамалган.

Ражаб Ҳамдам ўғли (40 ёшда), ўртаҳол деҳқон, 1930 йил 22 октябрда 6 йил қамоқ жазоси берилган.

Мулло Н.Эшонқул ўғли (35 ёшда), қамоқ ва сургунга ҳукм этилган.

Исом Абдулла ўғли (18 ёшда), деҳқон, 1930 йил 11 сентябрда 9 йилга қамалган.

Ҳамдам Ором ўғли, қулоқ, 1930 йил 20 октябрда 5 йилга кесиб юборилган.

Сулаймон Шукур ўғли, бой хўжалик, қамаб юборилган.

Боқи Омон ўғли (64 ёшда), савдогар, Омон Азиз ўғли, Маҳмуд Одиал ўғли (40 ёшда), 1931 йил 4 январда кесиб юборилган.

Абдуқодир Шариф ўғли (28 ёшда), қамалган.

Мурод Мўмин ўғли (66 ёшда), бой, қулоқ, 1930 йил 12 октябрда қамаб юборилган.

Эшмурод Боймурод ўғли (72 ёшда), Шукрулло Насрулло ўғли (66 ёшда), Қурбон Фатхулло ўғли (24 ёшда), савдогар, қулоқ сифатида 1930 йил 1 ноябрда турли муддатга қамалганлар.

Аҳад Мўмин ўғли (28 ёшда), қулоқнинг ўғли, 1930 йил 3 ноябрда 8 йилга ҳукм этилиб, 15 қўйи, эшаги, уй-жойи мусодара этилган.

Равшанбек Имом ўғли (57 ёшда), қулоқ, амир даври мулозими, мол-мулки мусодара этилиб, 1930 йил 17 ноябрда 5 йилга кесиб юборилган.

Дониёр Султон ўғли (60 ёшда), собиқ амир амалдори, қулоқ, 1930 йил 27 ноябрда мусодара ва сургунга ҳукм этилган.

Ёқуб Алимардон ўғли (57 ёшда), собиқ амалдор, қулоқ, қамаб юборилган.

Жалол Қорахўжа ўғли (58 ёшда), собиқ амалдор, қулоқ. 1930 йил 27 ноябрда қамаалган.

Турди Пўлатхон ўғли (35 ёшда), мулло, 1930 йил 14 декабрда мол-мулки мусодара этилиб, қамаалган.

Қурбон Пўлот ўғли (55 ёшда), руҳоний, қамаалган.

Дўстмат Қора ўғли (19 ёшда), қамаалган.

Улуғой Бузург қизи (42 ёшда), қулоқнинг хотини, 1930 йил 14 декабрда мол-мулки мусодара қилиниб, қамаб юборилган.

Шароф эшон Сайид ўғли (68 ёшда), собиқ амир амалдорларидан, 1930 йил 27 декабрда қамоқ ва мусодара.

Холиқ Пўлот ўғли (50 ёшда), косиб, қамаалган.¹

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг 29-жамфармаси, 1-рўйхати, 41-ишида сақланаётган ва 1929 йилнинг 19 декабридан то 1938 йилнинг 1 июлига қадар қамоққа олинганларни қайд этиш дафтарида (реестр уголовных дел) қайд этилган исми шарифларни бошдан-оёқ келтирадиган бўлсам, алоҳида бир китоб бўлар эди. Юқорида зикр этилган исми шарифлар ҳам 1930 йилда ҳамюртларимизнинг қайси тоифалари вакиллари зуғумга учраганиги тўғрисида етарли тасаввур беради деб ўйлайман. Эътибор қаратилгудек бўлса, қамоққа олинганларнинг кўпчилиги ёши 20 дан 30 гача бўлган фуқаролар эканлиги маълум бўлади. Маҳбусларнинг айби колхозга киришдан бош тортиш билан боғлиқ бўлган, лекин улар турли сабаблар рўкач қилиниб, озодликдан маҳ-

¹ ҚВДА. 29-жамфарма, 1-рўйхат, 41-иш, 3-8-бетлар.

рум этилганлар. 1930 йилга келиб, «босмачи», «босмачиларга ёрдам берган» деган айбловлар қўйилмаган. Бу даврда «босмачи» сўзи билан рақобат қила олиши мумкин бўлган «муштумзўр» – қулоқ сўзи истемолга киритилади. Қулоқ ҳам синфий душманлик нуқтаи назаридан «босмачи» билан тенглаштирилган. «Босмачилар» жанг майдонларида ўлдирилган бўлса, қулоқлар тинч шароитда, қўлга қурол олмаган бўлсалар-да, ҳокимият жазо органлари томонидан қирғин қилинган, синф сифатида тугатилган.

Сиёсий қатарон ҳокимиятнинг, мустабид тузумнинг халққа нисбатан эълон қилинмаган уруши эди. Қулоқларни синф сифатида тугатиш узоқ чўзилади ва юз минглаб одамларнинг бошига етади. 1930 йилдан кейинги таъқиб ва тазйиқларнинг кўлами, йўқ қилиш қуввати чексиз-чегарасиз бўлган эди.

Қишлоққа қарши кураш «босмачилик» хотима топгандан сўнг, дарҳол бошланган эди. 1927-1928 йилларда «қулоқларнинг хўжаликларини чеклаб қўйиш, галла тайёрлаш кампаниясини жорий этиш, деҳқон хўжаликларини тинтув қилиш, ортиқча маҳсулотларни, ҳатто уруғлик донларини зўравонлик билан тортиб олиш, меҳнат қуроллари, иш ҳайвонлари ва бошқа мол-мулкни мусодара қилиш, деҳқонларнинг ўзларини эса қамоққа олиш кенг тус олди. Айни вақтда «қулоқ»ларни сиёсий жиҳатдан ҳам чеклаш, яъни, уларни сайланиш ва сайлаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш сиёсати олиб борилди. «Қулоқ» деҳқонлар билан бир қаторда ўртаҳол ва камбағал деҳқонлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди».¹

¹ Рустамбек Шамсутдинов. Қишлоқ фожiasi: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарқ», 2003, 26-бет.

Совет ҳокимияти қабул қилган қонун-қўрсатмаларда «қулоқ» қилишнинг 5 та хусусияти белгилаб қўйилган эди. Бу «андозалар» – мунтазам равишда ёлланма меҳнатдан фойдаланиш, ишлаб чиқариш воситаларига (тегирмон, жувон каби) эга бўлиш, қишлоқ хўжалик воситаларини (ер, уруғлик каби) доимий равишда ижарага бериш, иш қуроallarини, меҳнат воситаларини ижарага бериш, судхўрлик, савдогарлик, воситачилик, хуллас, меҳнатсиз, текинхўрлик билан даромад қилиш сабабларига бориб тақалар эди.

Шу беш мезон асосида якка хўжаликларга солиқлар солинган. Ўзбекистонда 1929 йилда 15500 ана шундай хўжаликлар¹ солиққа тортилган. Олдинда рўяхатини келтирганим фуқароларнинг аксарияти солиқ тўлай олмагани учун қамоққа олинган бўлган. 1929 йилда СССР бўйича 182.000 нафар деҳқон солиқни тўлай олмагани учун² судга берилган.

Қашқадарё вилоятида 1927-1929 йилларда ўтказилган Ер-сув ислоҳотида ҳам, ислоҳот баҳона деҳқонлар оммасига ҳужум уюштирилган. Бу ҳужумдан кузатилаган мақсад, мустабидларга одам эмас, бойлик биринчи ўринда турганлигида ўз аксини топарди. Бунда «солиқ солиш сиёсати жуда ҳам қўл келади. Жойларда партия ва молия органлари, ГПУчилар, совет ташкилотлари деҳқонларнинг ерини мусодара қилиш, қирқиб олиш, уларга бажаришнинг ҳеч иложи бўлмаган миқдорда ғалла, пахта солиғи солиш, бунинг уддасидан чиқа

¹ Рустамбек Шамсутдинов. Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарқ», 2003, 26-27-бетлар.

² Головонов А.А. Крестьянства Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. – Т.: «Фан», 1992, 123-бет.

олмаганларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум этиш, қамоққа олиш, жисмоний жазо чораларини қўллаш, ўзга юртларга бадарға қилиш каби ноқонуний ишларни амалга оширдилар».¹

1930 йилнинг 17 февралда Ўз КП (б) марказий қўмитаси «Жамоалаштириш ва қулоқ хўжалиklarини тугатиш тўғрисида» қарор қилган эди. Бу қарор қишлоққа бўлган истибдод тузумнинг хуружига кенг йўл очади.

Қашқадарё вилоятида қизил салтанат зўравонликлари ҳаддан ошади. Бош сиёсий бошқарманинг 1930 йил март ойида жамоалаштириш ва қулоқ хўжалиklarини тугатиш аҳволи ҳақидаги маълумотномасида Қашқадарё вилояти хусусида сўз юритилиб, вилоятнинг қатор туманларида бойларнинг кайфиятида колхоз қурилишига, уруғлик жамғармаси йиғишга ва ҳукуматнинг бошқа тадбирларига, советларга қарши қаратилган фаолик анча ошганлиги, бойларнинг ҳамжиҳатлик фаолияти кучайганлиги, ҳамма жойларда бойларнинг бошқа жойларга бошпана излаб кетишга тайёргарлик кўриши ва ҳаракатлари кузатилганлиги² айтилади.

1930 йилнинг май ойига келиб, зўравонликлар асосида Қашқадарёда 149 та жамоа хўжалиги (колхоз) тузилади, улар таркибида 15466 та хўжалик³ бўлади. Вилоятда тузилган бу жамоа хўжалиklари қишлоқ хўжалик артеллари шаклига эга эди. Мавжуд колхозларнинг 1930 йилнинг апрел ойида 36590 га суғориладиган, 46670

¹ Рустам Шамсутдинов. Кўрсатилган асар, 53-бет.

² Рустам Шамсутдинов. Кўрсатилган асар, 62-бет.

³ Қаранг: Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана, 190-бет.

га лаами ерлари, 6143 отлари, 6299 ҳўкизлари, 718 туяси, 4599 эшаги, 197 сигири, 5778 ҳисори, 14067 қоракўл қўйлари, 5733 эчкилари¹ бўлади. Бу ерлар, мол-ҳолларнинг ҳаммаси қишлоқлардаги ўзига тўқ хўжаликлардан, собиқ амалдорлар, руҳонийлардан тортиб олинган, мусодара этилган эди. Вилоятда қарийб 150 колхозга моду мулк бўлган хўжаликлар тугатилган, уларнинг эгалари қамоққа олинган ёхуд сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган, хуллас, жазога тортилган эди.

54

1931 йилнинг баҳори Қашқадарё учун тарихан ноқудай келган эди. Вилоятдаги қадимий осори атиқаларга ҳам ҳужум бошланган, Беҳбудий, Шаҳрисабз ва бошқа жойлардаги асрий иншоотлар – масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар бир бошдан бузишга киришилган эди.

Қарши шаҳрида XVI аср охирларида Абдуллахон томонидан барпо этилган мадраса дастлабки илм маскани ҳисобланади. Мадраса мажмуи, ички масжид, дарсхоналар, кутубхона ва толиби илмлар яшайдиган ҳужралардан иборат бўлади. Мадрасанинг улуғворлигини ундаги хоналар сонининг 60 га яқинлаб борганини ҳам намоён этади. Одина масжидига қараган шарқий тарафдан усти баланд пештоқди, нилай гумбазли йўлак қўйилган бўлса-да, икки асосий кириш жойлари, яъни, олд қисми ғарбий томонда бўлган. Мадрасанинг шарқий ва ғарбий буржларида тўрт минора қад ростлаб, 30 м баландликка бўй чўзган.

¹ Шу жойда.

Абдуллахон мадрасаси Шўро мафкуравий қатанонинг, ўтмиш маданиятни йўқ қилиш сиёсатининг дастлабки нишонларидан бирига айланди.

Қашқадарё округ ижроия қўмитаси мадрасани буздириш пайига тушади. 1928 йилнинг 28 июлида округ ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари Карпов, масъул котиби Жалолов ва адлия маслаҳатчиси Александровлар имзолаган 7897-сонли ҳужжатда Абдуллахон мадрасаси ҳақида шундай қарорга келинади:

«Ҳозирги пайтда шаҳар маҳаллий хўжалиги, шаҳар кенгаши ва шаҳар муҳандислиги вакилларидан иборат махсус комиссия томонидан тузилган актга мувофиқ, мадрасанинг бундан кейинги ҳукм суриши хавфли бўлиб қолаётир, бу хавф ҳам ички, ҳам ташқи томондан бўлиб, тезлик билан унинг уст қисмини бузиб (пештоқнинг олд қисми) олиш мақсадга мувофиқдир. Бу девор пишиқ гиштдан кўтарилган, унда безаклар йўқ.

Шуни назарда тутиб Қашқадарё округ ижроия қўмитаси президиуми мадрасани бузиб олишни қисқа фурсатда бажариш лозим деб ҳисоблайди».¹

1931 йилнинг 25 майида Беҳбудий шаҳар кенгаши «Абдуллахон мадрасасининг ҳолати ҳақида» деган масалани муҳокама қилади. Шаҳар кенгаши гоҳ у, гоҳ бу идораларга ижарага берилавериб, таъмирланмаслик оқибатида иккинчи қаватдаги айрим хоналари яроқсиз ҳолга келиб қолган мадраса ҳақида раҳбарлар орасида сўров ўтказди. Фикри сўралганлар – шаҳар ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари Визгалин, ижроия қўмита аъзолари Аббосов, Эргашев ва Якушевлар

¹ Қашқадарё вилоят архиви. 83-жамғарма, I-рўйхат, 215-иш, 251-бет.

бўлади. Мадраса ҳақида ҳукм чиқарадиганлар ҳам яна шуларнинг ўзлари эди. Қадимшунослар у ёқда турсин, бу ҳақда ақалли шаҳар усталаридан маслаҳат олиш ҳам унутилган.

Мадраса ҳақидаги сўров асосида шаҳар ижроия қўмитаси ўзининг 17-сонли қарорини¹ қабул қилди:

«Абдуллахон мадрасаси ниҳоят ёмон ҳолатда, яъни, қулаб тушиш хавфи бор, бунинг устига, айтилаётган мадраса атрофида ҳаракатланиш бўлиб, ағнаш юз берса, бахтсиз ҳодиса рўй бериши мумкинлигини ҳисобга олиб, мадрасани бузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблансин. Бузиш вақтида чиққан яроқли ашёлар қурилишларда ишлатилсин, зудлик билан мадрасани бузиб олишга киришилсин».²

1931 йил май ойи охирида бузиб, ер юзидан йўқ қилинган Абдуллахон мадрасаси ноёб меъморий иншоот эди.

Қарши шаҳрида юздан ошиқ масжид, 50 га яқин мадраса бўлган. Эндиликда санокли қадимият ёдгорликлари қолган, холос. Шўро ялоқхўрлари, ҳатто Кўкғумбаз масжидини ҳам бузиб юборишга киришиб, унга муваффақ бўла олмаган. Ҳожи Абдулазиз ва Қиличбек мадрасаларининг, Одина масжидининг бугунга қадар сақланиб қолганлиги уларнинг узоқ йиллар қамоқхона қилиб қўйилганлиги билан изоҳланади. Йўқса, бу обидалар ҳам совет мафкурасининг инквизициясига учраши, ер юзидан йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди.

¹ 1931 йил 25 майда.

² Қашқадарё вилоят архиви. I-жамғарма, 1-рўйхат, 17-иш, 18-бет.

Маҳаллий ҳокимият хусусий уйларни эгаллаб олишга ҳам ружу қилган эди. 1931 йилнинг 22 майида Беҳбудий шаҳар совети раисининг ўринбосари Визгалин, шаҳар маҳаллий хўжалиги (местхоз) бошлиғи Очкин, шаҳар молия бўлими бошлиғи Семиколеков, шаҳар совети ходими Аббасовлар иштирокида антиқа йиғилиш ўтказилади. Шаҳардаги қиммати 31.978 сўмга баҳоланган, Рашид Шариповга тегишли уйни мусодара этиш ҳақида, шу тариқа, 10-рақамли қарор имзоланади. Қарорда:

«Муҳаррамой Шарипова ва Ҳалимаой Хидироваларга – бойлар оиласига тегишли бўлган, иккинчиси Рашид Шарипов номида бўлган икки қаватли уйлар, аслида, бир бой хонадонига – Рашид Шариповга тааллуқлидир. Шунга кўра, 170-моддага кўра, бинони мусодара қилишни тезлаштиришни сўраймиз»,¹ дейилади. Рашид Шарипов шахсини аниқлаб бўлмади. Айрим ишоратлар бу икки қаватли, пишиқ гиштдан қурилган бино 1920 йил сентябрида совет ҳокимиятига қарши қуролли қўзғолон ташкилотчиларидан бўлган Шарифбойники (Шарофбой ҳам деб ёзилади) бўлганлигини кўрсатади. Шарифбой Ҳабибуллаев қўзғолондан кейин Афғонистонга кетган ва 1926 йилда ўша ерда вафот этган. Унинг уйида, эҳтимол фарзандлари Муҳаррамой билан Рашид, унинг хотини Ҳалимаойлар яшаган бўлса, ажаб эмас.

Мунтазам давом этган меъморий қатағон Қарши шаҳрининг кўрки бўлган Кўкгумбаз жомеъ масжидига ҳам яқинлаб келган эди. XVI асрда вужудга келган, меъморчиликнинг нодир намуналаридан ҳисобланган Кўкгумбаз масжидини

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 20-иш, 4-бет.

қулатиши, ер юзидан супуриб ташлаши мумкин бўлган қора қуюн 1940 йилнинг 15 февралда кўтарилган эди:

АКТ

«1940 йилнинг 15 феврала куни. Бизлар, тубанда имзо қўйувчилар, Қарши шаҳар ижроия қўмитаси фармойишига асосан ҳаракат қилувчи комиссия таркиби: шаҳар ижроия қўмитаси раиси муовини ўртоқ К.В.Швирев, шаҳар коммунал хўжалиги мудирини ўртоқ Миронов, техник назорат бюроси бошлиғини ўртоқ Шойқулов, уй-жой бошқармаси бошлиғини ўртоқ Норов, уй-жой бошқармаси техникни ўртоқ Д.П.Синичкин, Ўзтранс бошлиғини ўртоқ З.Н.Захаров, 2-уй-жой бошқармаси бошлиғини ўртоқ Набиев, таъмирлаш-қурилиш идораси бошлиғини, техник, ўртоқ П.В.Степochкин, ёнғин хавфсизлигини назоратчиси ўртоқ Дятлов, Молотов номли колхоз бригадирини Насим Эминовлардан иборат бўлиб, шу куни Молотов номли 3-мактаб ва 5-болалар боғчасига яқин бўлган собиқ Кўкгумбаз масжидини кўздан кечириб, узоқ йиллар турганлиги сабабли яроқсиз ҳолга келганлигига ишонч ҳосил қилдик. Ҳозирги пайтда унинг қулаб тушиш хавфи бор. Шарқий қанотдаги минора тагидан зил кетган, гиштдан терилган гумбаз қисми нурай бошлаган, мажмуада ёриқлар бор. Ўртада кўтарилган қисмда ҳам нураш аломати сезиларли, унинг тепаси алақачон кўчиб тушган. Бинонинг ғарбий қанотида орқа девор томон кетган ёриқлар бор. Шарқий қанотда кўндаланг ёриқлар деворда ҳам, унга туташ жойларда ҳам учрайди. Бу қутбда ўртадаги қисмдан узилиш-оғиш кўзга ташланади. Айрим ёриқлар эни 20 см гача боради.

Бино эскириб кетганлиги сабабли-таъмирлаш ва тиклашга яроқсиз, шунга кўра, ҳозирги пайт-

да бутун меъморий қисм нураб тушаётганлиги ва иншоот мажмуи вайрона ҳолига келиб қолганлиги учун ҳеч бир тарихий қимматга эга эмас. Бундан ташқари, унинг қулаб тушишидан бу жойга яқин жойлашган аҳоли ва ўқувчилар, болалар бончаси тарбияланувчилари қурбон бўлиши эҳтимоли катта. Шундай бир ҳодиса яқинда юз берди, мактаб ўқувчиси деворга чиқиб, 3 метрлик баландликдан қулаб тушди. Бу ҳодиса қурбонсиз яқун топган бўлса-да, ўқувчи енгил жароҳат олиш билан қутулди.

Бинони хўжалик эҳтиёжига мослаштириш, юқорида баён этилганларга кўра, мақсадга мувофиқ эмас.

Қурбонлар бўлиши мумкин бўлган қулашнинг олдини олиш ва уни бартараф этиш учун собиқ Кўкгумбаз биносини бузиш ва ундан чиққан ашёларни шаҳар йўллари қурилишига ва уй-жой жамғармаси эҳтиёжига ишлатиш ҳақидаги мазкур актни шаҳар ижроия қўмитасига тасдиқлаш учун тақдим этилсин».¹

Қарши шаҳри, унинг аҳолиси, меъморий обидалари оқ ва қизил салтанат жафоларини кўп кўрди. Мустақиллик насими бағримизга тегиб, қора қуюнлар губоридан поклади. Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги муносабати билан «Кўкгумбаз» мажмуаси назари йўқ даражада қайта тикланди.

1938 йилнинг 27 июнида Бешкент тумани фирқа ва ижроия қўмиталарининг қўшма ҳайъати йиғилиши бўлиб, унда Маманазаров, Жмак, Отабоев, Жовлиев, Аслонова, Дорошченко, Шаҳобидиновлар қатнашади. Қўшма ҳайъат «Қасби

¹ Қашқадарё вилоят архиви I жамғарма, 1-рўйхат, 195-иш, 13-бет.

қишлоқ шўросидаги кўҳна масжид ҳақида»ги масалани кўриб чиқади. Ҳайъат «қишлоқдаги майдонда фойдаланмай хароб бўлиб кетган мачит Сталин номи жамоа хўжалиги аъзоларининг розилиги билан гишталари олиниб, бошқа керакли жойга харжлансин ва шунинг тасдиғи жавоби Ўз ССР Марказий Ижроқўмининг ҳайъатидан сўралсин»,¹ деган қарорга келади.

Беҳбудий шаҳар кенгаши президиуми таркиби 1931 йил 9 ноябрда бўлган 1-пенумда Мўминов, Визгалин, Денисов, Данилов, Худойназаров, Жума Пўлатов, Наширов, Султон Эргашев, Якушева, Салахутдинов, Аббосовлардан² иборат қилиб сайлангач, шаҳардаги «эскилик сарқитларига» ҳужум янада авж олади. Мўминов шаҳар кенгаши раиси, Визгалин муовини бўлади. Шу йили Хасна қишлоғидаги масжидни бузиб ташлаш ҳақида Беҳбудий шаҳар кенгашининг 38-қарори қабул қилинади. Қарорда:

«Социализм» колхозининг аризасига мувофиқ, колхоз қурилишлари эҳтиёжи учун Хасна қишлоғидаги масжид бузилсин»,³ дейилади. Масжиддан чиқадиган ашёлардан шаҳар қурилишларида фойдаланиш ҳам белгилаб қўйилади. Совет ҳокимияти-мустабид тузум 30-йиллар бошларига келиб, ҳақиқий башарасини, мақсадини ошқора намойиш қила бошлаган эди. Кураш тирикларгагина эмас, аждооларга, қадриятларга, осори атиқаларга, бир сўз билан айтганда, маънавиятга ҳам қарши қаратилган эди.

¹ ҚВАҚФ. 31-жамғарма, 1-рўйхат, 20-иш, 52-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 24-иш, 6-бет.

³ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 26-иш, 62-бет.

Беҳбудий-Қарши шаҳри 1930 йил бошларида инқилоб ва қуроли исён пайтида олган жароҳатларидан қутулмаган эди. Унинг устига, шу йилларда бузилаётган масжид ва мадрасалар харобалари шаҳарнинг вайрона ҳолатидан нохуш кайфият уйғотар эди.

55

Қулоқ хўжаликларига 1931 йил экин-тикин мавсумида бажариб бўлмайдиган, оғир топшириқлар қўйилади. Бўрон Қаҳҳоров (Беҳбудий, Қизил мачит қишлоғи), Ўроқ Худойберди (Гулшан қишлоғи), Асад Эшонқулов (Кулол), Аҳад Самадов (Маҳсумобод), Ҳайит Шукур, Жўраев (Роғузар), Болта Шарипов (Беглар), Қурбон Ҳалимов (Хўжагузар), Қодир Каримов (Қўрғонча-Ҳарамжўй), Мўмин Халилов (Қорлуқхона), Эгамбердиев (Маҳаллот) каби кишилар хўжаликлари қулоқлар¹ рўйхатига киритилган эди.

Беҳбудий шаҳри маҳаллаларидан қулоқ қилинган, сайлаш, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар кўп эди. Якка хўжаликларга бажариш қийин топшириқлар берилар, тўлаб бўлмайдиган солиқлар солинар эди. 1931-1932 йил экин мавсумида азият чеккан «қулоқлар» хўжаликлари орасида Болта Оллоёров (Беҳбудий, Беглар маҳалласи), Мирзо Обитов (Қизил мачит), Нуриддин Ўроқов, Қурбон Муҳаммаджонов, Усмон Умаров (Қум қишлоқ), Йўлдош Қурбонов, Аббос Мансуров (Қорлуқхона), Жаббор Зоҳидов (Маҳсумобод), Тўхта Бозоров, Қиём Содиқов, Баҳром Исматов (Қўрғонча), Шаҳоб Дўстмуродов (Хўжагузар), Раҳмон За-

¹ ҚВДА. 1-жамгарма, 1-рўйхат, 23-иш, 18-бет.

рипов (Оқ-мачит), Холмурод Ҳайдаров (Рогузар) хонадонлари¹ ҳам бор эди.

Қулоқ хўжаликлари, айни вақтда, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳам ҳисобланарди. Якка хўжаликлар (колхозга аъзо бўлишдан бош тортган) ҳокимият томонидан, молия бўлимидан қўйиладиган режаларни бажара олмас, натижада, уларни қамаш учун йўл очилар эди. Сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганлар доимий жазо органлари назоратида бўлар эди. 1932 йилнинг 2 январиди 97-мавзе халқ терговчиси Даутов Беҳбудий шаҳри фуқароларининг сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлари рўйхатини тузади. Шу кунги рўйхатда:

Элмурод Бердиев (Сесанга маҳалласи), Мўмин Халилов (Маҳсумобод), Қурбон Халилов (Чақар), Муртоз Жўраев (Қум қишлоқ), Болта Шарипов (Беглар), Шукур Ҳамидов (Рогузар), Аҳад Самадов (Маҳсумобод), Асат Эшонқуловлар² (Қулоқ) исми шарифлари қайд этилади.

Терговчи Даутов 1932 йил 3 январда сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганларнинг навбатдаги гуруҳини тузади. Бу рўйхатдан:

Ҳайдар Авазов, Рўзи Қодиров (Сесанга), Ражаб Лукмонов (Қорлуқхона), Болта Ҳамидов, Ҳол Шаррапов, Зиёд, Абдуқодир Фозиловлар (Хасна), Азиз Ваҳобов (Кўчабор), Ҳамид Одилов, Мўмин эшон Файзиев (Маҳаллот), Болта Суюнов, Бегим Азизов, Рўзи Ниёзов, Мулло Фулом Ниёзов, Шамси Ниёзов (Команди), Рўзи Саломов, Рашид Латипов (Яккасиё), Маннон Каримов, Ҳикмат эшон Бобоев, Иноқ Ҳакимов, Раҳим Каримов, Нурмат Сади-

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 23-иш, 5-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 24-иш, 1-бет.

ев, Рауф Қораев, Шариф Қораев, Жамол қори Камолов (Лағмон), Поён Жўраев, Эргаш Авазов, Бобомурод Жабборов, Камол пучуқ Содиков, Одил Қораев, Қора Файзиев, Ҳамроқул Қудратов (Ҳарамжўй), Фафур Раҳмонов, Салоҳиддин Азимов, Азим Худойқулов (Кичик Қўрғонча), Қодир Бобохонов¹ (Юлумшайх) исми шарифлари ўрин олади.

1932 йилнинг 30 апрелида терговчи Даутов қора рўйхат мундарижасини янада узайтиради. Бу сафар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган қулоқлар рўйхатидан:

Қори Омонов (Кулол маҳалласи), Раҳмон Файбуллаев (Чармгар), Шариф Рауфов (Маҳаллот), Бўри Қаҳҳоров, Зоид Қаҳҳоров, Ҳалим Ҳалилов, Пўлат Маҳмудов (Қизил мачит), Раим Каримов, Бурҳониддин Амриддинов,² Жамол Самариддинов, Очил Ҳалилов, Ҳасан Ҳамидов (Катта қўрғонча), Холиқ Пўлатов (Қаторгут), Содик Қиёмов (Чақар), Ашур Пўлатов (Хўжагузар) номлари ўрин олади.

1931 йилда олинган аҳоли рўйхатига кўра, шу йили Қарши шаҳри (станция аҳолисини қўшиб ҳисоблаганда) аҳолиси 16.450 киши бўлган. Беҳбудий туманида эса 59.411 одам яшаган. Беҳбудий шаҳри ва тумани нуфуси бирга ҳисоб этилганда 75.861 та³ бўлган.

Сайлаш ва фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этиш, қулоқ қилиш, якка хўжаликларни солиқ тўламаганлиги учун тазйиқ остига олиш-қамаш бир зум ҳам тўхтамаган. Ҳукумат таъқибидан безор бўлган Беҳбудий фуқароси, қассоб Ҳамро Диамуродов

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 24-иш, 3-бет.

² Бу киши Қарши шаҳридаги Одина масжидининг имом хатиби, 1928 йилда қамоққа олинган Ҳамиддинхон Бадриддинхон ўғлининг амакиларидан эди.

³ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 27-иш, 16-бет.

1933 йил 10 февралда қочиб қутулади. Савдогарлардан бўлган Низом Пўлат ўғли, Обод Турсун ўғли, Бобоқул Раҳимлар¹ ҳам ўзга юртларга бош олиб кетишга мажбур бўладилар.

Кексайган, ўзи меҳнат қилиш қобилиятини йўқотганлар, «меҳнатсиз хўжалик», «текинхўр» сифатида солиққа тортилганлар. Кошкийди, солиқлар эпиди бўлса. 1934 йилнинг 19 сентябрида Қорлуқхона қишлоғидан Ҳамро Аҳмедовга «меҳнатсиз унсур» дейилиб, 1260 сўм солиқ солинади. Ҳол Хушматовга 1120 сўм, Олим Ориповга 370 сўм, Ҳол Камоловга (уста) 225 сўм солиқ тўлаш² кўндаланг қўйилади.

Солиқ солиш мустабид тузум тинч шароитда қўллаётган уч жазонинг (қулоқ қилиш, сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этиш, солиққа тортиш) бири эди. Бу жазолар қабоҳати, эзиши, камситиши жиҳатидан бир-биридан мутлақо қолишмасди. Ҳар учаласининг оқибати ҳам деярли бир хилда фожиавий яқун топарди. Хонавайронлик, бор-бурдидан ажралиб кўчада қолиш, аста-секин маҳкум этилганнинг ҳаётдан кўз юмишига олиб келар эди. Солиқ тўламаслик ҳам қамоққа олиш билан хотималанарди.

1933 йилнинг 10 мартда «Беҳбудий туманшаҳар кенгашига Юлумшайх қишлоқлик Ақобир Баҳодир ўғли томонидан ариза» ёзилади:

«Мен мундан аввал 1919 йилдан буён то 1933 йилга қадар рабобчилик билан шуғулланиб келган эдим. 1934 йилдан ҳозирга қадар ишга ярамай, ўпка касал бўлиб қолдим. Менга солиқ пули келибди, ўзимни егудай овқатим йўқ, ҳар кимни каву-

¹ Шу жамғарма, 43-иш, 31-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 46-иш, 33-бет.

шини тикиб, нонимни топиб ўтирибман. Шу со-
лиқни бера олмайман, бўйрани устига ўтирибман».¹

Бу сўзларга изоҳ ортиқча. Бу сўзларни шарҳ-
лаш оғир. Қишлоқларда ариза ёзишга ҳам қурби
келмаган, Ақобир Баҳодир ўғлига ўхшаган камба-
ғаллар минглаб топилар эди. Уларнинг қисмати
қандай кечган, шу савол ўйлантиради. Дарди ичи-
да кетган, арз қилишни ҳам эп билмаган улар...

1934 йилнинг 1 феврида Беҳбудий шаҳар
советига сайлов бўлиб ўтади. Шу сайловга тайёр-
гарлик даврида 431 киши сайлаш ҳуқуқидан маҳ-
рум этилади. Сайлаш ва фуқаролик ҳуқуқидан
маҳрум этилаётганлар собиқ бойлар, амир амал-
дорлари, эшон ва муллолар, савдогарларнинг фар-
зандлари, қариндош-уруғлари, якка хўжаликлар
вакиллари эди. Бу йилларда ҳам совет идорала-
рида хизмат қиладиган кишилар доимий назорат
остида бўлган, уларнинг ҳар босган қадами ҳисобга
олиб борилган. 1935 йилнинг 20 апрелида 98-мавзе
халқ терговчиси Қодиров тақдими билан Беҳбу-
дий шаҳар совети аъзоси Бекмуродов жазога тор-
тилади. Шаҳар совети президиумининг 21-қаро-
рида бу ҳақда шундай дейилади:

«Шаҳар советининг аъзоси Бекмуродовга нис-
батан қораловчи материал бўлганлиги сабабли, у
шаҳар кенгаши аъзолигидан чиқарилсин ва про-
куратурадан жавобгарликка тортилиши сўралсин.

Шаҳар совети раиси: Аминов
аъзолари: Файзиев, Султонов,
Набиев, Ниёзов,
Якушева, Болтаев,
Комилова».²

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 51-иш, 1-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 51-иш, 21-бет.

Беҳбудий шаҳар советининг 1935 йил 4 июлда 355-рақами қайд этилган бир маълумотномаси ҳам, сўзнинг тўғри маъносида, қамоққа йўланма эди дейишга лойиқ. Унда: «Ушбу маълумотнома берилди Маннон Қиличевга шу тўғридаким, у ҳақиқатан ҳам йирик бой оиласидан чиққан. Унинг отаси инқилобга қадар амирлик бошқарув органларида ишлаган, инқилобдан кейин 1924 йилга қадар тижорат билан шуғулланган»,¹ – дейлади.

Маннон Қиличев учун бу маълумотномадан маҳаллий ҳокимият ўз муҳри ва имзолари (Аминов, Султонов) билан тасдиқлаган ҳужжатдан сўнг, қандай очиқ йўл қолар эди? Битта йўл – қамоқ йўли. Олдинроқда айтилганидек, советлар отабоболар ишини тамомлаб, уларнинг авлоди, болаларини овлашга ўтган эди. Маннон Қиличев ва у каби бойлар хонадонида дунёга келганларнинг айби нимада бўлган? Синфийлик инквизицияси шуни талаб қиларди, душманларни илдизи билан қуритиш унинг ғоявий мақсади эди.

56

Аҳмад Рустамов² Китоб туманининг Нушкан қишлоғида 1889 йилда туғилган, деҳқон киши эди. 1930 йилда колхозга аъзо бўлиб кирган. «Куйбишев» деб аталган жамоа хўжалигида ишлаган, икки фарзанди бўлган. 1932 йилда йиллик ғалла тайёрлаш мажбуриятини бажара олмаганлиги учун қамаб юборилган. Қамоқда ўтирган пайтида акасининг вафот этгани хабарини эшитиб, бир

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 62-иш, 35-бет.

² ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 67-иш, 51-бет.

илож қилиб, қочади. Чироқчининг Додак қишлоғида яшай бошлайди. Колхозга кирсанг ҳам, кирмасанг ҳам бир бало эди у замонлар. Колхозга кирмаган режани бажармаса, солиқни тўламаса, ҳаёти панжара ортида кечарди. Колхозга кирган топшириқни уддалай олмаса, 3 йилдан камига кесилмасди.

Аҳмад Рустамов ҳам 1932 йилда 124-халқ суди томонидан ЖКнинг 166, 80-модданинг 3-қисми билан галла берип режасини бажармаганлигини учун 3 йилга кесиб юборилган эди. У қамоқда бир ой-у 16 кун ўтиргач, айтилганидек, акаси ўлимини эшитиб қочади. Бу ҳукуматдан қочиб қутулиб бўлармиди? Бечора деҳқон 1938 йилнинг 10 мартада қўлга олиниб, 116-халқ суди (Иванов) томонидан яна 3 йил-у 4 ойга қамаб юборилади.

Муҳтарам ўқувчим, зеҳн солаётган бўлсангиз, қатагон ва таъқибга дучор этилишда бир зум танаффус бўлмаган. Совет ҳокимияти ўз душманларини босқичма-босқич, тоифама-тоифа йўқ қилиш сиёсатини изчил олиб борган. Дастлаб «Аксинкилабий ташкилот» – совет ҳокимиятини ағдаришни мақсад қилган ватанпарварлар, уларнинг жанговар гуруҳлари – «босмачилар», «босмачилар»га моддий-маънавий ёрдам берган, уларни қўллаб қувватлаган собиқ амалдорлар, бойлар, руҳонийлар, уларнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари, қишлоқдошлари қирғинга нишон қилинган. Иккинчи босқичда, шу тоифанинг тирик қолганлари, уларга қўшилиб, ўртаҳол деҳқонлар ҳам қатагон қилинган. Учинчи даврада, собиқ амалдорлар, бойлар, руҳонийлар, савдогарларнинг фарзандлари ва камбағаллар ҳам жазога тортилган. Мустабид тузум асосий душманларини йўқ қилгач, қишлоқ таянчи бўлган деҳқонларни табақаларга бўлиб, қўлидан иш келадиганларни синф

сифатида тугатгач, яна душман излай бошлайди. Озодлик курашчилари, «босмачилар», уларни қўллаганлар деярли қолмаган эди. Уларнинг авлодлари, ўртаҳол деҳқонлар ҳам жазога тортилган, аксарияти қамаб юборилган, ҳуқуқдан маҳрум этилган эди.

Қишлоқда омон турганлар камбағал-батрақлар эди. Мустабид тузум зулм найзасини энди шуларга қаратади. Колхозга аъзо бўлиб кирган бечораларнинг кунни жуда оғир, машаққатли эди. Далада қилинадиган меҳнат каторга даражасига тўғри келарди. Колхозга кирмаган, якка хўжалик сифатида қишлоқ хўжалик ишлари билан шуғулланган оилааларнинг бошида калтак синмаган кун бўлмаган. Айрим мисолларни келтириш фикримни далиллайди деб ўйлайман.

Совет ҳокимияти қаттол «Учалик»ларга чекланмаган ваколатлар бергани каби, қишлоқларни зир титратган «Бешлик»ларга ҳам жазо бобида катта ҳуқуқларни муҳайё этган эди.

Фузур туманида қишлоқ хўжалиги бўйича ижроия қўмита раиси Холбоев, прокурор Бобомуродов, суд раиси Бўриев, милиция бошлиғи Нўғойбеков, ижроия қўмита ходими Хўжаевлардан иборат «Бешлик» тузилган эди. «Бешлик»лар қарори суднинг ҳукмини тасдиқлаши ёхуд бекор қилиши мумкин эди. Фузур тумани «Бешлиги»нинг 1935 йил 9 декабрда бўлган мажлисида қабул қилинган қарор билан таништирай.

Шу йилгида 299-жиной иш бўйича қамоқда сақланаётган айбдор Эргаш Бердиқулов иши кўрилган. «Бешлик» қарорида унинг ҳақида:

«Айбдор Эргаш Бердиқулов, аҳволи – камбағал. Ўзи Фузур қишлоқ советининг Икромов маҳалласидан, якка хўжалик. Уйдан 9,5 қадоқ чигитан пахта чиқиб, ЖКнинг 177-моддаси қўлланиб ҳукм

бўлган»,¹ дейилади. Якка хўжалик бўлгач, уйида ўзи етиштирадиган маҳсулотларни сақлаши, экиш учун уруғлик жамлаши оддий ҳақиқат бўлган, лекин мустабид тузум ялоқхўрлари бунини тушунишни истамаган. Қонун уларни шундай йўл тутишга ўргатган эди.

81-жинойий иш бўйича айбдор қилинган Ҳасан Ҳайдар ўғлининг гуноҳи нимада эди? У Қовчин қишлоқ шўросининг Қажар қишлоғидан бўлган, Охунбобоев колхозининг аъзоси, пахтачилик бригадасига бошлиқ бўлган. Пахтага ишлаов бермаганлиги, сифатли чопиқ қилдирмаганлиги² учун қамоққа ҳукм этилган.

Чугуртма қишлоқ шўросининг Қайирма қишлоғида «Қизил ой» деган колхоз тузилади. Колхоз раиси батраклардан Зоҳир Тоҳир ўғли³ эди. Йил қурроқ келиб, пахта режаси атиги 19 фоизга бажарилади. Бунинг устига, пахтаи моллар ейишига ҳам йўл қўйилади. Колхоз раиси устидан 374-сонли жиноий иш қўзғатилиб, кесиб юборилади. Бу ерда жиноий ишлар сонига эътибор берилса, уларнинг бир туманда қанча бўлганлиги англашилади. «Қизил ой» хўжалигининг бригадири Орзу Элмурод ўғли⁴ ҳам ўзига бириктирилган ердан бор-йўғи 19 фоиз ҳосил олади. У ҳам раиснинг шериги сифатида қамаб юборилади. Яна бир бригадир Муҳаммад Розик ўғли⁵ ҳам режани бажара олмагани учун 2 йилга турмага солинади.

Якка хўжаликларнинг уйлари вақти-вақти билан, айни мавсум охирида, ҳосил йиғиб олин-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 391-иш, 6-бет.

² Шу жамғарма, 7-бет.

³ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 391-иш, 9-бет.

⁴ Шу жамғарма, 9-бет.

⁵ Шу жамғарма, 9-бет.

ган пайтларда тинтув қилиб турилган. Хўжам Абдурайим ўғли, Бозор Рустам ўғли¹ уйлари текширилганда, бириникидан 1 ботмон (16 кг), иккинчисиникидан ярим ботмон пахта топилиб, уларнинг ҳар бири иш олиб, кесилиб кетади. Шукур Оллоёр, Эгамназар Сафар (Қоратикан қишлоғи) «Қизил аскар» колхозидан бўлиб, 1-2 кг пахта олганлиги учун ҳар бири 2 йилдан² қамоққа ҳукм этилади.

Рустам Райим ўғли Чугуртма қишлоқ шўросидаги Дўлтали қишлоғидан, якка хўжалик эгаси бўлган. Унга пахта тайёрлаш йиллик режасини бажармаганлиги учун қамоқ жазоси берилган. Шу қишлоқлик Ҳайит Назар ўғли, Саид Назар ўғли ҳам пахта тайёрлаш давлат режасини бажармаганлиги (1934 йилги) учун якка хўжалик сифатида бир йилга кесилганлар.

Файзи Қораев Ғузор қишлоқ шўросининг Охунбобоев маҳалласи молбоқари бўлган. Уч-тўрт моли пахтага тушгани учун қамаб юборилган.

Иброҳим Мусо ўғли Жонбулоқ қишлоғидан бўлган якка хўжалик эгаси. Пахтани шартномадан кам экканлиги учун бир йил жавобгарликка тортилган.

Хушвақт Тўраев, Қўштепа қишлоғидан. Пахтачилик бригадири бўлиб ишлаган. Даласига мол тушгани учун бир йилга кесилган.

Эшонқул Муродов, Қўштепа қишлоқ шўросидаги Фрунзе номли колхоз райси бўлган. Ғўзани чопиқ қилдирмасдан, ёлғон маълумот берганлиги учун 2 йилга озодликдан маҳрум этилган.

Сайдулла Менгли ўғли, Қўштепа қишлоқ шўросига қарашли «Қизил трактор» колхози аъзоси,

¹ Шу жамғарма, 9-бет.

² Шу жойда.

пахтага уч-тўрт қўй-эчкиси тушганлиги сабабли айбдор этилиб, қамаб юборилган.

Худойқул Султон ўғли, Ғузор туманидаги Сталин номи колхоз бригадири. Якшанба куни пахта чопиғидан хотин-қизларга дам берганлиги¹ учун айбдор қилиниб, бир йилга жазо ўташга ҳукм этилган.

Қишлоқлар одамлари, шу тариқа, арзимаган баҳоналар билан қамоққа олинган, калтакланган, сургун қилинган. Бу бедодликларнинг чеки-чегараси бўлмаган. Якка хўжаликлар деймиз. Шу йилларда – 30-йиллар бошларида жамоа хўжалигига аъзо бўлганларнинг-колхозчиларнинг аҳволи якка хўжаликлардан фарқ қилмаган. Уларнинг орасидан норози кайфиятига (кўпчилик мажбуран аъзо қилинган, бор-буди умумлаштирилган эди) қараб, аёвсиз қамаб ташланганлари кўп бўлган. 1934 йилда пахта экиш, тайёрлаш билан боғлиқ «жиноятлар» учун Ғузор туманидан неча ўнлаб колхоз аъзолари – камбағаллар, бева-бечоралар қамоққа олинади:

Мурод Жуманазар ўғли, Чавқай қишлоғидан, пахта четига кади экканлиги учун.

Хушвақт Бердиқобил ўғли, Бегимқул Жонимқул ўғли ҳам шу «жиноятлари» сабабли, ЖКнинг 165-моддаси билан айбланиб, маҳкум этилади. Бундай мисолларни исталганча келтириш мумкин.

Вилоятнинг қолган туманларида ҳам аҳвол бундан бешбадтар эканлигини таъкидлаш ҳожат эмас. Одамлар совет ҳокимиятидан, унинг жамоалаштириш сиёсатидан норози бўлган. «Қашқада-рёнинг Чироқчи тумани Тўраҳон қишлоқ совети-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 391-иш, 10-12-бетлар.

да 21 февралда (1931 й.) жамоалаштиришдан нозори бўлган 500 га яқин деҳқонларнинг оммавий чиқишлари бўлган. Оломон бойлар ифвоси билан қишлоқ совети вакилини калтаклаган».¹

Совет ҳокимияти жамоалаштиришни бутун СССР бўйича ҳарбий ўзанга солишни мақсад қилган эди. Буни қуйидаги сўзлар далолат этади: «1932 йил июлида Украинага Л.М. Каганович билан В.М. Молотов (Марказий ҳукумат раҳбарларидан – П.Р.) келади. **Қонди интизом жорий қилинади. Ўша йил августда колхоз мулкни ўғирлаганларга нисбатан ўлим жазоси жорий қилинади. Халқ буни «беш бошоқ ҳақида қонун» деб кинола баҳолаган, чунки мазкур «интизом» бўйича ҳатто бошоқ терган болалар ҳам ўлимга ҳукм этилган. Мамлакат бўйича беш ойдан камроқ муддат ичида ўшандай деҳқонлар, болалардан 54645 киши суд қилинган, шундан 2110 киши отувга ҳукм қилинган».**²

Бу маълумот «Правда» газетасида, 1988 йилнинг 16 сентябрида эълон қилинган. 30-йиллар биринчи яримларида кескин континентал иқлимга эга бўлган Қашқадарёда қурғоқчилик устма-уст давом этади. Жейнов қишлоқ шўроси ҳудудида Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Куйбишев, Каганович, «III байналминал», «Юксалиш», «Қизил Ўзбекистон», «Хужум», «Қутулиш», «Қизил деҳқон», «Қизил гвардия» сингари жамоа хўжаликлари тuzилган эди. Шу йилларда бу хўжаликлар кузги буғдойнинг ҳар гектаридан 2 центнер, арпадан эса

¹ Рустамбек Шамсутдинов. Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун, 135-бет.

² Шу асар, 16-бет.

2,5 ц дан ҳосил олишни мўлжал қилади. Бу кўрсаткич нисбатан илғор ҳисобланган Акмал Икромов колхозига оид бўлса, Файзулла Хўжаев жамоа хўжалигида ҳар гектардан 1,5 ц дан¹ буғдой кўтариш белгиланади. Амалда эса шу мўлжалга ҳам эришилмайди.

Шундай шароитда фуқаролар ҳоли нима кечган? Қашшоқлик, камбағаллик, муттасил давом этган зўравонлик табиий офатлар билан қўшилиб, одамларнинг яшаш даражасини охиригича нуқтага келтириб қўйган. Ўша йилларда ер-сув ислохоти, жамоалаштириш, қулоқлаштириш сабабли юз берган қаршилиқлар, қамашлар, отишлар, сургунлар оқибатида жуда кўп оилалар бош эгасиз қолган, бева-бечоралар, етим-есирлар сони кўпайиб кетган. Кечагина яхши яшаб келган оилаларда боқувчи бўлмагани боис, хотин-халаж, ёш болалар ҳам колхозларнинг ҳосили йиғиб олинган далаларига бошоқ (машоқ) теришга чиққан. Бошоқни минг машаққат билан туфроқ аралаш тегиб, 1-2 кг га етказганларида қўлга олиниб, калтакланиб, кейин милицияга топшириб юборилганлар.

57

1935 йилнинг 12 декабрида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси президиумининг йиғилишида қулоқ хўжалиқларига нисбатан шафқатсиз чоралар кўрилишини белгиловчи 28/94-рақамли қарор қабул қилинади. Унда Чироқчи тумани хусусида шундай жумлалар бор:

¹ Муродулло Саидов, Поён Равшанов, Жейнов тарихи, 132-бет.

«Туман ижроия қўмитасига қулоқ хўжаликлар ҳақида, уларга нисбатан кўриладиган мажбурий жазо чоралари қўлланиши, қатағон қилиниши ва ҳозирги вақтда оила аъзолари қандай манба ҳисобидан ҳаёт кечираётганлиги ҳақида қамровли маълумотнома тақдим этиш тавсия этилсин».¹

Қўйилаётган топшириқлар, худди ҳарбийдаги сингари, белгиланган муддатда адо этилиши керак эди. Совет ҳокимияти томонидан қўйилган вазифалар вақтида бажарилмагудек бўлса, оқибати хунук бўларди. Бундай қисмат каттами-кичикми мансабдор чекига тушгудек бўлса, уни ҳеч бир истисносиз қамоқ кутарди. 1935 йилнинг 21 ноябрида Бешкент тумани ижроия қўмитаси президиумининг йиғилишида кўрилган масала айтилган фикрга ойдинлик киритади. Унда «Туман ижроия қўмитасининг 11 ноябрдаги қарорини бажармаганлиги ва барча имкониятлар бўлгани ҳолда, гўшт топшириш, маҳсулот тайёрлаш давлат мажбуриятини барбод қилиб, **синфий хушёрликни** йўқотган Чандир қишлоқ шўросининг раиси Қиличев ишдан оланиб, судга берилиши лозим бўлса-да, унинг ваъдасини эътиборга олиб, қаттиқ виговор бериш билан чекланилсин ва ишда силжиш қилмаган тақдирда, вазифасидан олиб ташланиб, судга берилиши тўғрисида огоҳлантирилсин»,² деган таҳдикали сўзлар битилади.

30-йиллар биринчи яримларидан 40-йилларга қадар вилоятда якка хўжаликлар сақланиб қолган эди. Қоратепа қишлоқ шўросида (ҳозирги Қамаш туманига қарашли) колхозга аъзо бўлган хўжаликлар 482 та бўлгани ҳолда, жамоага аъзо

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 398-иш, 179-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 195-иш, 77-бет.

бўлмаган якка хўжаликлар миқдори 544 та¹ бўлиб, нисбатан кўпроқни ташкил этарди. Қишлоқ шўроси ҳудудида 1026 хўжалик бўлган. Шўро идораси Катта Дўстберди қишлоғида бўлиб, шу даврда унинг раиси Эсирғалиев эди. Бу ўринда келтирилган рақамлар 1935 йилнинг 1 июль ҳолатига тааллуқли. Совет ҳокимиятининг қулоқ хўжаликларига (яна ҳам аниқроқ айтилса, якка хўжаликларга) бунчалик бўксани тўкиб ёпишиб олганлиги ана шу нисбат – жамоа хўжаликларининг озлиги билан чамбарчас боғлиқ эди.

Якка хўжаликларни сиқувга олиш, хўжалик бошлиқларини турли баҳоналар билан қамаш колхоз мавқеини кучайтиришга қаратилганди. 1935 йилнинг биринчи ярмида биргина Бехбудий туманининг 116-мавзе халқ судида якка хўжаликларга оид 500 та² «жиной» иш кўриб чиқилади. 116-мавзе халқ судьяси Конев иқтисодий «жинойт»ларга сиёсий тус беришга жуда устаси фаранглардан саналарди.

Совет ҳокимияти ўз салтанатини ўрнатганига қарийб 20 йил бўлиб қолганига қарамай, ҳамон «ёт унсур»лардан хавфда эди. 1936 йилнинг 5 апрелида Бехбудий шаҳар совети пленумида Шодмонов деган кишини текшириш натижалари муҳокама этилишини бундан бошқача изоҳлаш қийин. Пленум қабул қилган 1-қарорнинг 7-масаласи «Шодмонов ишини текшириш натижалари тўғрисида» бўлган. Ўша йилларда Марказда фош этилган сиёсий арбоблар ҳақида ваҳмноқ хабарлар тез-тез тарқалиб турарди. Шодмонов ким эди? Раҳбарми, бойми, нега уни текшириш керак

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 418-иш, 2-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 432-иш, 66-бет.

бўлиб қолган? Қарорни ўқиймиз. Унда шундай дейилади:

«Қайд этиласинки, Шодмоновнинг отаси 2,5 га ер эгаси бўлган, Ер ислоҳоти даврида бу ер ундан тортиб олинган, лекин у сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилмай қолган. Отаси майда савдогарчилик қилиб, ун сотиш билан шуғулланган. Ўртоқ Шодмонов 14 ёшида отасидан алоҳида бўлиб, ўзи меҳнат қилган, Қарши темир йўлида ишлаб келган ва «ёт унсур» сифатида бўшатилаган».¹

Ижтимоий мансубликка кўра ишдан бўшатиш, охир-оқибатда, қамоқ билан хотима топар эди. Вилоят туманларидан фирқа ва ижроия кўмиталарга шу муносабат билан минглаб аризалар келиб тушарди. Хусумат, гараз аралашган ҳоллар кўп эди. Шундай аризалардан бири 1936 йилнинг 7 июнида Деҳқонобод тумани, Бошчорвақ қишлоқ шўросига қарашли Сталин номи колхоз аъзолари томонидан ёзилади. Колхоз аъзоси Жаббор Хўжамбердиевнинг ноҳақ равишда қулоқ хўжалиги рўйхатига киритилиши юзасидан берилган мазкур ариза вилоят ижроия кўмитаси президиуми² йиғилишида кўриб чиқилади.

Ижроия кўмита аризаларни номигагина муҳокама этган ва қуйи ҳокимият чиқарган хулосани амалда тасдиқлаган. 1936 йилнинг 17 июнида вилоят ижроқўми президиуми Шаҳрисабз туманидаги Тўпчоқ қишлоқ шўроси фуқароларидан Ёқуб Соҳибов ва Очиқ Эрназаровларнинг сайлаш ҳуқуқини тиклаш³ хусусидаги арзини қаноатлантирмайди. Вилоят ижроия ҳокимияти бу даврда

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 450-иш, 12-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 451-иш, 24-бет.

³ Шу жамғарма, 97-бет.

«синфий хушёрлик» этагига маҳкам ёпишиб олган эди. 1936 йилнинг 8 январида ижроия қўмита президиуми қабул қилган 1-қарорда, масалан, «Косон туманида синфий хушёрлик қўлдан берилганлиги сабабли, Пўлоти қишлоқ шўросининг раиси Саид Набиев «ёт унсур» бўлиб чиқди»,¹ – дейилади.

Туманлар ижроия қўмиталари ҳам ҳар бир йилида «ёт унсурлар» билан боғлиқ муаммоларни тинмай муҳокама қилар, арзларни рад этар, хуллас, қишлоққа қарши умумий курашдан бўшамас эди. 1936 йилнинг 21 октябрида Касби тумани ижроия қўмитаси президиуми мажлиси кун тартибда 20 дан ортиқ масалалар муҳокама этилади. 14-масалани кўздан кечирайлик. Унда «Мўғлон қишлоқ шўросига қарашли Икромов номли колхоз раиси О.Ғойибовга оид материалларни кўриб чиқиш» белгиланган. Шу йилнинг қабул этган 50-қарорда бу ҳақда «Ғойибов колхоз бўйича асосий ишлар бажарилишини мутлақо таъминламади, фақат молларни сотиш билан шуғулланди. Ишдан олинсин ва Ғойибовни жавобгарликка тортиш учун материаллар прокуратурага юборилсин»² деган сўзлар битилади. Бу сўзлар суд ҳукмидан деярли фарқ қилмас эди.

Шу мажлисда Касби матлубот жамиятининг раиси Салом Авизовнинг сайлаш ҳуқуқидан ноҳақ маҳрум этилганлиги тўғрисидаги шикоят ҳам тингланади. Бу ҳақда ижроия қўмита «1934 йилда бўлиб ўтган советларга қайта сайлов материаллари бўйича ҳозирда Касби матлубот жамияти бошқаруви раиси бўлиб ишлаётган Салом Авизов сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳисобланади.

¹ Шу жамғарма, 446-иш, 186-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 459-иш, 44-бет.

Унинг отаси Авиз Комилов ҳам савдогар сифатида сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Ҳозирги вақтда Салом Авизов отаси билан бир жойда яшайди. Қишлоқ шўросидаги айрим ходимларнинг синфий ҳушёрликни йўқотиши оқибатида Салом Авизов Касби матлубот жамияти раҳбарлигига суқилиб кириб олишга муваффақ бўлади. Салом Авизов сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилгач, қайта тикланмади ва қишлоқ шўросининг бу тўғридаги қарори туман ижроқўми томонидан тасдиқланди»¹ деган тўхтамга келади. Салом Авизов «қош қўяман деб, кўз чиқаради» – сайлаш ҳуқуқи тикланмайди, устига устак, ишдан олинади ва унинг ҳақидаги ҳужжатлар прокуратурага оширилади. Туман ижроия қўмитаси бу билан чекланиб қолмасдан, қишлоқ шўроси раиси Худойбердиевни ҳам бўшатишга қарор қилади. Бир йиғилишда колхоз ва қишлоқ шўроси раислари, матлубот жамияти бошқаруви раиси ишни барбод қилган, «ёғ унсур»лар сифатида вазифаларидан четлаштирилиб, қамоққа рўпарў қилиб қўйилади. Ижроия қўмита президиумлари эса ойда икки маротаба ўтиб, бу каби арзларни, ташкилий масалаларни кўриб чиқишдан, ишларни прокуратурага оширишдан сира эринмаган.

1936 йилда СССР бўйича шу хилдаги ур-йиқит, қонли қатағон (1937 йил) олди талвасаси авжга мина бошлаган эди. Жойларда Троцкий-Зиновьев гуруҳига қарши чиқишлар, митинглар ўтказилаётган, ўрмонга ўт кетиш хавф солаётган эди.

Бу даврда туманларда жамоа ҳўжаликлари сони кўпайган, вилоятнинг жамоалашиш даражаси 90

¹ Шу жамғарма, 44-бет.

фоиздан ошган эди. Яккабоғ туманида 1936 йилда 146 та колхоз ташкил этилган эди. Тумандаги жамоа хўжаликларига 6682 хўжалик аъзо бўлиб кирган эди. Шу хўжаликларда ишловчи, меҳнатга яроқли кишилар сони 12996 та эди. Шунга қарамай, туманда ҳали колхозга киришни хоҳламаган 314 та якка хўжаликлар ҳам рўйхатга олинганди. Туман ижроия қўмитасининг раиси Аҳмедов ва масъул котиб Мақсумовларнинг вилоят ИҚ ташкилий бўлимига 1936 йилнинг 26 июлида 536-рақами билан ёзган маълумотномасида¹ ана шу далиллар қайд этилади.

58

Якка хўжаликлар маҳаллий ҳокимият томонидан «тўқ хўжаликлар» сифатида қаралган. Уларга қўйиладиган қишлоқ хўжалик мажбурияти ҳам шундан келиб чиқилган ҳолда белгиланган. Режани бажариш, амалда, мумкин эмасди. Ҳавога осиб қўйилган, шароит, имконият (об-ҳавони эсламайлик ҳам) мутлақо ҳисобга олинмаган бир тарзда берилган топшириқ удаланмаса, тақдирни суд ҳал қилган. Суд ҳукмларидан намуналар келтирайлик.

«ҲУКМ

Ўзбекистон ижтимоий шўролар жумҳурияти номидан

1931-нчи йилинда 21 сентябрь ойинда Бехбудий² сайёр судини раиси Собировни раислигида халқ заседателлари Хидировларни, Пўлатовларни аъзоликларинда ва Рўзиевни котиблиги ости-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 81-иш, 3-бет.

² Бехбудий – Қарши шаҳрининг ўша вақтдаги номи.

да бўлгон судни очуқ хатларинда ушбу кунги сўрови Бешкент халқ судини идорасига таъйин бўлгон айбдорлар Ибодуллоҳон Раҳматулло ўғли, 2-нчи Қурбон Ҳайдар ўғли, 3-нчи Аслон Ҳайдар ўғилларини ушбу 88-нчи рақамлик жиноят ишларини ичинда бўлгон матерёлларни бирма-бир текшуриб, ишда бўлгон мазкурлар тўғрисидаги, шаҳидлари қишлоқ шўроси ҳамда калхуз раисларидан сўраб, ҳақиқат қилгонимизда ушбу тубондагилар маълум, исбот бўлди. Чунончи, ушбу айбдорлар ўтган 30-нчи йилинда тўқ хўжаликлар қаторинда филон¹ берган бўлиб, филонларини бажара олмаганлари учун тўқ хўжалик қаторинда устилариндан акт қилуб халқ судига юборганда Бешкент халқ суди ўтган йилинда, яъни 30-нчи йилни 9 декабринда ушбу айбдорларни жазойи қонунийни 80/III-бандига мувофиқ ҳар хил оғир жазоларни қўллаб ҳукум қилгон бўлуб, иши Олий судидан бузулиб, қайтадан кўруви учун юборган. Ушбу айбдорлар тўғрисида бўлгон матерёлларни текшуруб мазкурларни қишлоқ шўроларини раиси ҳамда калхуз раислариндан шаҳидлик қаторинда кўруб ишда бўлгон айблов фикрларини қараб чиққанимизда мазкурлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ўтган 30-нчи йилиндан буён ҳамда 30-йил ва 31-нчи йилинда бутун ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан бўлуб, ўтган йил мазкурларга тўқ хўжаликлар қаторинда филон берган бўлуб, шу йил бутун қишлоқларинда экин бўлмаган учун, шунинг натижасинда, мазкурлар устларинда бўлгон филонларни 100 фоиз бажара олмаганликлари, 3-нчи айбдор Аслон Ҳайдар ўғлини мазкур-

¹ План, режа.

ни отаси ҳуқуқидан маҳрум бўлгон учун 30-нчи йилинда мазкурни тўқ хўжаликлар қаторинда филои берган бўлсалар ҳам мазкурни 31-нчи йилинда қишлоқларинда бўлгон камбағал-деҳқонларни мажлислари бўлуб, текшуриб, 31-нчи йилинда ҳуқуққа молик қилиб, ўрта деҳқон қаторинда қолгонликлари ишда бўлгон матерёллардан, шаҳидларни кўрсатган сўзлариндан ва берган ҳужжатлариндан собит маълум бўлди. Шунинг учун ушбуларни назарга олиб жазо йўруқ тузукини 127-128-нчи моддаларини асос қилиб ушбу ҳукми қилдик:

Айбдор Ибодулло Раҳматулло ўғли, 45 яшар, Фотирон (Потрон-муалл.) қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз ижтимоий аҳволи ўрта деҳқонлардан, ўз сўзича, мундан бурун суд ва терговга бўлмаган. Моли мулкидан: тўрт таноб боғи бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йили 29 май ойинда ҳибсда ётган; 2-нчи Арслон Ҳайдар ўғли, 41 яшар, Фотирон қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз, ижтимоий аҳволи-31-нчи йилинда ҳуқуққа молик ўрта деҳқон бўлгон, ўз сўзича, фақат ҳовлиси қолгон, мундан бурун суд-терговга бўлмаган. Ушбу жиноят учун 30-нчи йили 29 ноябр кунидан буён ҳибсда бўлгон.

3-нчи айбдор Қурбон Ҳайдар ўғли, 60 яшар Фотирон қишлоқидан, касби деҳқон, ижтимоий аҳволи ўрта деҳқон. Мол-мулкидан бир ҳовли, ярим таноб боғи, 11/2 гектар ери, 10 дона қорақўл қўйи, бир эшаклари бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йил 27 ноябрдан буён ҳибсда ётуб ҳукм бўлуб, 31-нчи йилинда мундан уч ойларча бурун ҳибсдан қочган.

Ушбу айбдорлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ижтимоий аҳволлари

ўрта деҳқонлардан бўлуб мазкурлар устиларига тушган 30-нчи йилиндаги ғалла филонларини шаҳидларни кўрсатганларига мувофиқ қасддан... 100 фоиз келтурмаган бўлуб, балки ғаллалари бўлмасдан қолганлиги орқасинда бўлғони учун жазо йўруқ тузукини 134-нчи моддасига мувофиқ оқлаб ҳибсдан озод қилмоқға;

Айбдорлардан Арслон Ҳайдар ўғлини жазо тузукини 168-нчи моддасига мувофиқ айблаб, мазкурни муддати 10 (ўн ой) озодликдан маҳрум қилмоқға; Локинда мазкур ушбу жиноят учун 29-нчи ноябр 30-нчи йилдан буён ҳибсда ётганлигини ҳисоблаб, мазкурни ҳибсдан озод қилмоқға;

Ҳукм қатъий бўлуб, норози тарафлар 10 кун сурук (муддат-муалл.) ичинда Ўзбекистон Олий судига шикоят ариза берувга ҳақлидур».¹

Шу воқеалар содир бўлган йилда Потрон қишлоқ шўроси раиси Ҳакимов, жамоа хўжалиги раиси эса Арслон Раҳим ўғли бўлган. Ҳар қалай, бу икки раҳбар ғалла топшириш режасини қурроқчилик оқибатида бажара олмагани уч деҳқоннинг бегуноҳ қамалиб кетишига лоқайд қараб тура олмаганлар. Тўғри гувоҳлик бериш, ҳақиқатни айтиш у йилларда осон бўлмаган, айниқса, раҳбар учун. Мабодо, қишлоқ шўроси раиси ва хўжалик раҳбари, йўқ, булар атайлаб ғалла бермади, деса тамом-вассалом, ёши олтмишдан ошиб қолган кекса кишилар (иккаласи 40 ёшдан ошган) қамалиб, йўқ бўлиб кетарди. Суднинг ҳукми уларнинг шохидлигига таянганлигини сезмаслик мумкин эмас, масъулият, икки раҳбарнинг кўрсатмасига асосан, улар зиммасига юкланиши атайлаб ҳукмда таъкидлаб ўтилган. Бу, улкан ҳиммат, бениҳоя

¹ ҚВДАҚБ, 5-жамғарма, 1-руйхат, 1-иш, 1-варақ. 100 88

катта одамгарчилик эди. Таассуфки, орадан икки йил ўтиб, хўжалик раиси Арслон Раҳим ўғлининг ўзи ҳам айбдорлар курсисига ўтиришга мажбур бўлади.

1928–1933 йиллар ҳужжатлари сақланаётган жилда С.Абдулин сўроқ қилган бир иш диққатимни тортди. Яна Потрон, яна «Ғайрат» хўжалиги. Араб ёзувида бир амаллаб қораланган сўзларни ўқишга тутинаман:

«1933-нчи йил январ ойининг 26-кунида ман ким Беҳбудий район 99-бўлим халқ терговчиси С.Абдулин қўлимда бўлмиш 26-нчи сон жиноий ишини кўриб чиқиб, бу ишга айбдор бўлғувчилар: **Потрон қишлоқидаги «Ғайрат» колхузи** раиси Арслон Раҳим ўғли, ўзбек. Мансабдорлигидан фойдалануб, колхуз мулки пулидан 119 сўм 37 тийин ўз шахсий манфаатига исроф қилади ҳамда колхуз правления аъзолари:

1. Тўла Ҳамро ўғли, 2. Баҳодир Темиров, 3. Қосим Раҳим, 4.

Ўзлари билан ўша колхуз мулки бўлгон 20 пуд зиғирни ўз вақтида жийиб олишқа чора кўрмай, қор остида қолдирадур. Қор остида қолган 20 пуд зиғир ҳозирда ҳар пуди юз сўмдан турғони сабабли, «Ғайрат» колхузига юқорида номлари зикр этилган 5 нафарлари (88 ёшли Чори бобо Эгамбердиевнинг айтишича, «айбдорларнинг тўртинчиси, омбор мудури Холиқ Баротов бўлган, қочди деб уни отиб ташлаганлар, шу сабабли айблов қарорида унинг фамилияси ёзилмаган, аммо у ҳам ҳисобда бўлиб, жами тўрт киши жиноятчи деб топилган – муалл.) икки минг сўмлик зарар келтирганлари тўғрисидаги материаллар етарлик даражада собит бўлгонини топдим. Арслон Раҳим ва бошқаларнинг тасвир қилингон ҳаракати Ж.К. 165-нчи моддасига тўғри келади.

Юқорида тасвир қилинганга асосан ва Ж.М.К. 40-нчи моддасини қўлланиб, қ а р о р қ и л д и м:
...26-нчи сон иш бўйича Арслон Раҳим ўғлини Ж.К.нинг 148, 165-нчи моддаси бўйинча, қамоққа олиш, Тўла Ҳамро ўғли, Баҳодир Темир ўғли, Қосим Раҳим ўғилларини Ж.К.нинг 165-нчи моддаси билан айблаб жиноят масъулиятига тортишга, ўша ҳақда ўзларига эълон қиламоқға...»¹

Одамнинг қадр-қиммати бир пуд зифирча турмаган шўро замонида бундай қарорлар, ўзбошимчаликлар одатдаги ҳол эди. Йигирма пуд зифир қорнинг тагида қолибди, қор одамларнинг хоҳиши билан ёғмайди. Шундай юзаки, сиёсий моҳияти шиширилган жинорий ишлар, афсуски, архив жилдларида қалашиб ётибди. Уларнинг ҳаммаси ортида одамлар, уларнинг пачава қилинган қисмати турибди.

30-йилларда режа қонун эди. Қулоқ хўжаликлари, камбағал ва ўрта ҳол деҳқонлар, шунингдек, жамоа хўжалиги режалари алоҳида бўлган. Масалан, дон тайёрлаш режаси шу қадар қаттиқ қўйилганки, айрим қишлоқларда давлат вакиллари зўравонлик билан энг сўнгги грамм галлани ҳам тортиб олиб кетган.

Жаложин (Қарши тумани) қишлоғи фуқароси Бозор Нормухаммедов шўро вакиллари галла талаб қилиб келганларида уларга қарши миштиқдан ўт очади. «Вакиллар бойни тинч қўйиб, топшириқни бажара олмай қайтишга мажбур бўлди»,² – дейилади расмий ҳужжатда. 1930 йида Дашт қишлоқ шўроси бўйича қулоқ хўжаликлари 10165 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 12155 пуд,

1931

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 44-варак.

² ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 21-иш, 1-варак.

жамоа хўжалиги эса 980 пуд гаалла бериши режалаштирилган. Колхозга нисбатан унга аъзо бўлмаган хўжаликларга юкланган масъулият нечоғли катта бўганилигини шу рақамларнинг ўзи далолат этиб турибди. Шу топшириқни қулоқ хўжаликлари 204 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 5796 пуд, колхоз эса 336 пуд қилиб бажарган. Бу ҳужжат 1930 йилнинг 24 сентябрида ёзилган. Гаалла йиғими аллақачон тугаб бўлган, одамлар қиш тараддудида захира қилган озгина дон-дунидан ажралишни истамаган, албатта. Ушбу ҳужжатни ёзган киши туман назорат ҳайъатининг аъзоси Қориев деган киши эди. У фирқа ячейкаси котиби Холиқовни Дашти Файзобод қишлоқ шўросида гаалла тайёрлаш бўйича давлат вакили бўлган Нажим Қиличев билан тил бириктиришда¹ айблайти.

Бундай айбловлар 30-йилларда саратондаги момоқалдиरोқдай ҳаммаёқни ларзага келтирар эди. Шу ҳужжат ёзилганидан йигирма кун ўтар-ўтмас, Қашқадарё округи ГПУ (БСБ) бўлими но-зири В.Малахов ишга тушиб кетади. 1930 йил 14 октябрда унинг саъй-ҳаракати билан Нажим Қиличевга нисбатан айблов эълон қилинади. Нажим Қиличев 28 ёшли киши бўлиб, Қарши шаҳрининг Косагарлик маҳалласидан, деҳқон оиласидан бўлган. 1926 йилдан ВКП(б) аъзоси. В.Малахов унинг устидан эълон қилган айбловда, жумладан, шундай сўзлар бор: «1930 йил 14 октябрь кунини мен, БСБ ходими В.Малахов ЎзССР Ж.К. 1.4.79-моддалари бўйича шубҳа остига олинган Нажим Қиличев ва бошқаларнинг 115-ишини кўриб чиқиб, шундай қарорга келдим: Нажим

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 21-иш, 1-варақ.

Қиличев Дашти Файзобод қишлоқ шўросида ғалла тайёрлаш вакили сифатида, дон тайёрловни ўтказиш бўйича кўрсатмани бузган ҳолда камбағал ва ўртаҳоллар (деҳқонлар – муалл.) уйлари, қазноқларини, омборларини текшириб, ғаллани мажбурий тортиб олади. Бу билан у ғалла тайёрлаш ишига қарши боради, қишлоқда ғалла беришга тўсқинлик қилувчи гуруҳ тузади, оқибатда, бутун қишлоқ аҳолиси ғалла топширишдан бош тартади. Ниҳоят, у вакиллардан Лебедкин ва Петряковларни обрўсизлантириш, кейин эса ишдан четлаштириш мақсадида ўз гуруҳидан бўлган Назар Турдиев ва Дўстқул Бердиевлар билан ичкиликбозлик қилди деган ёлғонни тарқатади».¹

Бош сиёсий бошқарманинг Қашқадарё округи ходими В.Малахов битган бу қоралов ҳужжатида бир-бирига қарши, зид фикрлар мавжуд эканлигини ҳуқуқий билими ўткир бўлмаган кишилар ҳам пайқамай қолмайди. Зеро, Нажим Қиличев одамлардан ғаллани мажбурий тинтув йўли билан тортиб олса-ю, қишлоқда ғалла топширишга тўсқинлик қиладиган гуруҳ тузса, бунда қандай мантиқ бор?! Дашт қишлоқ шўроси фирқа ячейкаси котиби Холиқов ҳам В.Малахов тўрига илинмай қолмайди. Чунки Қориевнинг хатида у асосий айбдор, Лебедкин ва Петряковни уйига чақириб ароқ ичиртирган, Нажим Қиличев билан офиз-бурун ўпишган² деб «тавсифланган» эди.

¹ Шу жамғарма, 10-варақ.

² ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 21-иш, 1-варақ.

Беҳбудий шахрининг Кулол маҳалласидан бўлган Саид Аҳмад Муҳаммадхўжаевнинг тақдирини ҳам сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган юзлаб юртдошлари қатори машаққатли кечади. Саид Аҳмад отаси вафотидан кейин онаси тарбиясида қолади. Интилиши сабаб, эски мактабда ўқийди. Лаёқатли йигит хатми кутубдан кейин беш-олти йил қозихонада мирзолик қилиб, рўзғор тебратади.

Саид Аҳмад жадидлар ғояси тарафдорларидан бўлган. 1920 йил 7 сентябрда Қаршида амалга оширилган советларни ағдариб ташлашга қаратилган қуроли исён чоғида у жадидликда айбланиб, Қозихона мирзолигидан бўшатилади. Совет ҳокимияти ҳукм сура бошлагач, солиқ бошқармасига ишга олинган. Унинг отасидан мерос қолган 1-2 таноб ери бўлган.

1928 йилда Беҳбудий шаҳар советидаги айрим ғаламис кимсалар бўҳтони сабаб, сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилади ва бор-буди тортиб олинади. Қўл учида кун кўраётган оила уй-жойсиз, кўчада қолади.

«Ёт унсур»га, меҳнатсиз хўжаликка чиқарилган Саид Аҳмад бош урмаган, арз қилмаган маҳаллий ҳокимият органи қолмайди. Уч йиллик изтироблар, сарсонликлар қандай кечганлигини тасаввур қилиш оғир. Кулол маҳалланинг обрўли, ёши улуг кишилари ноҳақ сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган оилани ҳимоя қилиб чиқади. Маҳалланинг 19 фуқароси Саид Аҳмад ҳақида маълумотнома ёзиб, имзо чекадилар. Ноҳақликка қарши борган бу кишилар: Муҳаммад Султонов, Намат Одилов, Симур Қурбонов, Обид Шодиев, Расул Одилов, Зиё Зиёдов, Юсуф Хўжаев, Қурбонов,

Бозор Султонов, Султон Турдиев, Ҳамид Шаҳда-
тов, Ғани Ҳалилов, Зиёд Раҳматов, Бекмурод Бер-
диев, Маалик Барноҳўжаев, Одина Раҳматуллаев,
Набиҳўжа Аъламхўжаев, Аминжон Содиковлар¹
эди.

Маълумотномада Саид Аҳмад ҳақида шундай
дейилади:

«Мазкур маълумотнома ишчилар ва (Қўшчи)
иттифоқи аъзолари томонидан Кулол маҳалла
қишлоғи фуқароси Саид Аҳмад Муҳаммадхўжа-
евга шу ҳақида берилдиким, у отаси вафотидан
кейин доимо онаси қарамоғида бўлиб келди ва
эски мактабда ўқиди. Беш-олти йил Қозихонада
котиб вазифасида ишлади.

Бухоро инқилобидан кейин у жаҳид сифатида
айбланди ва тўғриси айтганда, Қозихонадан
хайдади. Шундан сўнг солиқ бошқармасига ишга
кириб, иккинчи Бухоро галаёнига қадар хизмат-
да бўлди. Лекин ўртоқ Муҳаммадхўжаев Амир дав-
рида ҳеч қандай масъул вазифаларда бўлган эмас,
амир амалдори бўлгани ҳам йўқ, умуман олганда,
у камбағал оиласидан чиққан, отасидан қолган
бир таноб ери бор, холос. Совет ҳокимияти дав-
рида масъулиятли, масъулияти кам лавозимлар-
да ишлади. У бирор-бир жазо олган эмас.

1928 йилда шахсий ғараз туфайли унинг ҳисо-
бидаги бир таноб ер мусодара этилди. Бизлар,
исми шарифларимиз кўрсатилаган кишилар тас-
диқлаймизки, ўртоқ (Муҳаммад) Хўжаевнинг мол-
мулки мусодара қилинишига тегишли эмас эди».²

Шаҳар ижроия қўмитаси тегишли жазо орган-
ларидан, шу жумладан, Беҳбудий шаҳар, 1-мавзе

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 17-иш, 87-бет. ДСХ

² Шу жамғарма, 87-бет. ДСХ

халқ судидан ҳам Саид Аҳмад ва унинг хўжалиги ҳақида маълумот талаб қилади. 1931 йилнинг 28 декабрида 1-мавзе халқ суди ушбу сўровга «1-мавзе халқ терговчисидан унинг ҳақида (қораловчи) маълумот мавжуд эмас»¹ деган жавобни беради.

Тожикистон Марказий Ижроия қўмитасининг масъул котиби Саъдулла Ражабов тақдим этган маълумот ҳам архивда сақланиб турибди. 1932 йилнинг 28 декабри санаси қўйилган ушбу тавсияномада Саид Аҳмад ҳақида қуйидаги сўзлар битилган:

«Мен, Саъдулла Ражабов, ушбу маълумотномани ўртоқ Саид Аҳмадхўжа Муҳаммадхўжаевга бераман шул тўғридаким, у ҳақиқатан ҳам Бухоро инқилобига қадар ҳамма вақт Қозихонада катта мирзолар қўл остида ишлаган ва Колесов исёнидан кейин жадидликда айбланган ва шунинг учун вазифасидан бўшатишган. Бир қанча вақтдан кейин айрим кишиларнинг ташаббуси билан солиқ бошқармасига котибликка ишга қўйилди. Бу жойда Бухоро исёнига қадар хизмат қилди. У ҳеч қандай амир амалдори бўлган эмас. У совет муассасаларида масъул ва номасъул вазифаларда хизмат қилиб келган».²

Таажжубли жойи шундаки, Беҳбудий шаҳар советининг 1931 йил 23 августдаги президиуми йиғилиши Саид Аҳмад аризаси юзасидан шаҳар кенгашининг Денисов, Саломов, Позднякова, Визгалин, Эргашев, Зуссер, Худойназаров каби аъзолари фикрини, муносабатини ўрганиб чиқиб, улар асосида 26-қарорни қабул қилади:

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 17-иш, 100-бет.

² Шу жамғарма, 99-бет.

«Эшитилди: Саид Аҳмад Хўжаевнинг ҳуқуқини тиклаш ҳақидаги аризаси. Қарор қилинди:

Ўртоқ Саид Аҳмад Муҳаммадхўжаев 1928 йилда шаҳар советидаги айрим ходимларнинг шахсий ғарази туфайли сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганлигини назарда тутиб, шунингдек, ўртоқ Муҳаммадхўжаев қоравулбеги даражасида бўлмаганлигини, буни ҳужжатлар далолат этади, эътиборга олиб, юқорида айтилганларга асосан шаҳар совети президиуми унинг фуқаролик ҳуқуқларини тиклашга қарор қилади».¹

Олдинда келтирилган икки ҳужжат 1932 йилнинг 28 декабрга тааллуқли. Шаҳар совети бу маълумотномалардан уч ой олдин Саид Аҳмад Муҳаммадхўжаевнинг фуқаролик ҳуқуқини тиклаётир. Нега, шаҳар совети президиуми қароридан кейин Тожикистондан, маҳалла фаолларидан маълумотнома олиш зарур бўлиб қолган? Чамаси, шаҳар совети президиуми қарори БСБ томонидан шубҳага олинган ва ҳуқуқни тиклаш қарори амалга ошмаган. 1928 йилда ҳуқуқдан маҳрум этилган Муҳаммадхўжаев уч йиллик сарсон-саргадонликдан кейин мақсадимга эришдим деганида, яна йўлида говлар пайдо бўлади, яна ўзининг ҳақлигини исбот қиладиган ҳужжатлар тўплашга мажбурият сезади.

Саид Аҳмадхўжа Муҳаммадхўжа ўғлининг фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилиши, мол-мулкнинг мусодара қилиниши мухтасар тарихи шундай. У каби сарсонликка солинган, идорама-идора бош урганлар, адолат деб ҳаётдан кўз юмганлар сон-саноксиз эди. Начора, замон юзини терс бурган, уларга боқмаган эди.

¹ Шу жамғарма, 69-бет.

Ҳақмисан, ноҳақмисан, бадном этилиб, ҳуқуқдан маҳрум қилиндингми, сенинг арзингни тинглайдиган кас топиламас эди. Ариза, шикоятлар оқибати, кўпинча, уларни судга ошириш, прокуратурага бериш билан якун топарди. Тақдирига рози бўлмаса, бадарға, сургунга жўнатиб юборилар, қамоққа олинар эди. «Ёт унсураар» узоқ йиллар давомида қаттиқ назоратда бўлиб келганди.

Бироз одинроққа кетиб, 1939 йилга оид, бевоҳита юқорида айтилган сўзимизга даҳадор бўлган бир ҳужжатга назар ташласак. Ҳужжат 1939 йилнинг 1 январиди Бухоро вилоят (Қашқадарё бу вақтда унинг таркибида эди – П.Р.) халқ таълими бўлими мудирин Яхшибоев томонидан имзоланган бўлиб, шаҳар, туман халқ таълими бўлими мудирларига, педагогика институти, ишчилар факультетлари (рабфак), педагогика ўқув юрти ва педагогика курслари директорларига» жўнатилган. Унга «Ошқор қилинмайди. Тамомила махфий» тамгалари қўйилган.

Мутасаддиларга мўлжалланган бу кўрсатмада, «Вилоят халқ таълими бўлимида мавжуд дадилларга кўра, қатор ўқув муассасаларида ва мактабларда (Бухорода КИМ¹ мактабида, 13-мактабгача тарбия педагогика билим юртида, Бухородаги катталар юқори усул мактабида ва ш.к.) маъмурий сургун қилинган ўқитувчилар ишламоқда, сизларга аёнки, бу тоифа шахсларга бу қадар масъул сиёсий ишни – болаларни ўқитишни, уларни коммунистик руҳда тарбиялашни ишониб топшириш мумкин эмас.

Сизларга маъмурий сургун этилган шахсларни барча ўқув муассасалари ва мактаблардан тезда

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 142-иш, 1-бет.

бўшатишни, улар ўрнига бошқаларни ишга олишни, жуда бўлмаганда, мавжуд ўқитувчилар юкломасини ошириш (икки сменада ишлаш, соатларни орттириш ва б.) таклиф этилади. Топшириқ бажарилиши ҳақида 1939 йил 5 январга қадар хабар қилиш мажбурий, акс ҳолда жавобгарликка тортаман».¹

Бадарга этилганлар ҳоли қандай кечганлигини бу ҳужжат мисолида англаб етиш қийин эмас. 30-йиллар бошларида уй-жойидан ажралган, ҳуқуқдан маҳрум этилиб, сургун қилинган ҳамюртларимиз фақат бойлар, деҳқонлар бўлиб қолмасдан, зиёлилар ҳам бу қатағондан четда қолмаган, улар ортидан назорат кучли бўлган ва бу таъқиб узоқ давом этган.

Солиқлар истибдод ҳукмронлигининг ўзига хос эизи, қатағон воситаси эди. 30-йилларга тааллуқли арзларни қараб кўрайлик:

«Беҳбудий шаҳар шўросига Чармгар қишлоқлик Ражаб Ҳасанов томонидан ариза. Бераман ушбу аризани шу тўғридаким, 1934 йил учун менга 40 кило гўшт плани тушди. Мен ўзим бир камбағал бўлиб, 1931 йилдан колхозда ишлаб, 1933 йил менинг иқтисодий томоним ямон бўлганидан колхоз идорасидан ёрдам, яъни ғалла сўраганимда, мени идорадагилар томонидан колхоздан чиқардилар ва ҳозир ўзим камбағал бўлиб, мардикорлик қилиб юрипман, ўзимнинг аҳволимни яхшилаш олмадим. Шунинг учун сиздан сўрайманким, менга тушган 40 кило гўштни қайтарсангиз».²

«Камбағалпарвар давлат» қиёфасига ўзига хос чизги бу сўзлар. Қийналиб қолганида, колхоз

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 47-иш, 50-бет. АДЯН

² Шу жамғарма, 50-бет. АДЯН

ёрдам ўрнига, уни аъзоликдан чиқарган. Колхоз аъзолигидан чиқариш ҳам сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилиш билан барабар эди.

«Беҳбудий шаҳар шўросига Чармгар қишлоқлик Тош Эшбоев томонидан ариза. Ман ўзим бир камбағал бўлиб, «Чармгар» колхозининг ташкил бўлишидан, яъни, 1931 йилдан 33-йилгача колхоз аъзоси бўлиб ишладим. 1933 йил ман жуда қари бўлиб, ёшим 73 га кирди. Ўзимнинг ишга яроқли кишим бўлмаганидан, мани колхоздан чиқардилар. Ҳозир 1934 йил учун манга 40 кило гўшт плани тушди...»¹

Кексайганлиги, ишга яроқли кишиси бўлмагани учун Тошбобо Эшбоев колхоз аъзолигидан чиқарилади. Унга ҳам, якка хўжалик сифатида, алоҳида гўшт солиғи режаси қўйилади. Режани бажармаслик панжара ортига етақлар эди. Бундан хавотирга тушган собиқ колхоз аъзолари арз қилиб, адолат умидвори бўладилар. Бундай мазмундаги сўровлар ҳеч қачон ижобий ҳал этилмаган.

«Бузрукобод қишлоқлик Нуриддин Бўриқул ўғли томонидан ариза.

Ўзим бир камбағал оиласидан бўлиб, ўзимнинг ҳозирги қиладурган ишим бозорқўм идорасига қоравулик. Мен бечорага қишлоқ хўжалик томонидан 50 кило гўшт плани чиққан. Мен бечора 75 сўм ойлик олиб ишлаб, ҳеч қандай гўшт тўлаш имкониятим йўқ».²

1934 йилнинг 4 феввали куни ёзилган бу аризанинг оқибати ҳам қониқтирарли бўлмаган.

«Қайрағоч (Яккабоб тумани) қишлоқ советининг Қайрағоч қишлоқлик Ҳакимова Турдиойнинг ари-

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 142-иш, 51-бет.

² ҚВДА. 1-жамғарма, 1-рўйхат, 47-иш, 49-бет.

засини текшириб кўрганда маълум бўлдики, мазкура эри қулоқ қилинишдан 2 ой олдин эридан ажралган, лекин эри ўртада бўлган молларидан бўлиб бермасдан юрган. Қачон эри қулоқ бўлиб, бутун мол-мулки олениб, сотилгандан кейин Турдиой район ижроия қўмитасига молларни сўраб мурожаат қилган».¹

Бу ҳужжат Яккабоғ туман 64-бўлим Давлат прокурори томонидан имзоланган ва 1936 йилда ёзилган. Фуқаролар шу йилларда, сўзнинг том маъносида, аросатда қолган эди. Жамоалаштириш, қулоқлаштириш, ҳуқуқдан маҳрум этиш тазйиқлари қаторига, колхоз билан боғлиқ зуғумлар ҳам човут ёза бошлаган эди. Нотўғри қулоқ қилинганлар арзи шикоятлари туман, вилоят, республика сарҳадларига сифмай қола бошлаганди.

СССР халқ комиссарлари совети ҳузуридаги «Аризалар бюроси»га (Москва шаҳри, Охотний ряд, 3) Шаҳрисабз тумани, Октябрь қишлоқ шўросига қарашли «Саноат» колхози аъзоларидан 1936 йил 15 апрелда ариза берилади. Аризада колхоз аъзоси Аҳмад Хидировнинг ноҳақ қулоқлар тоифасига киритилганлиги айтилади. Катта қарға кичик қарғанинг кўзини чўқирмиди. Ариза ҳал этилиши учун Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасига қайтарилди. Ижроия қўмитанинг масъул котиби, ҳатто истеҳзо билан Марказга, «биз бу ҳақда Сизга 1936 йил 29 мартда 1-351-рақамли жавобни берганмиз»,² шу кифоя қилмайдими деган пиндани ҳам айтади.

Ғузур туманидаги Қоракўз қишлоғидан бўлган Махсум Эрдонов ҳам қулоқ қилинади. 1936 йил-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 463-нш, 61-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 483-нш, 183-бет.

нинг 10 сентябрида унинг иши билан вилоят прокурори Жабборовнинг ўзи¹ шуғулланади. Шу тумanning Тўрсари қишлоқ шўросида яшовчи Шерматраим Назаровнинг тортган ситамлари кам бўлмаган. Берилган маълумотларга кўра, унинг ўрасидан 7 тонна буғдой ва 1934 йил ҳосилидан қолган 34 кило пахта топиб олинади. Шерматраим Назаров шахси билан Ўз ССР МИҚ ҳам² қизиқиб қолади, тафтишлар, тинтувлар қизғин тус олади. 1935 йилнинг 14 октябрида Қашқадарё вилоят молия бўлими ҳузуридаги қишлоқ хўжалик солиғига тортиш гуруҳи Тўрсари қишлоқ шўроси Қорача қишлоғи фуқароси Шерматраим Назаров хўжалигини текшириб, ўз хулосасини чиқаради.

Шерматраим Назаров 28 ёшли киши бўлиб, қарамоғида 7 жон бўлган, 25 га кирган укаси билан бирга яшаган. Унга қарашли 10 таноб далами ер, 4 от, 2 сигир, 2 бузоқ, 100 та қўй-эчки бўлган. 1934 йилда 30 таноб экин майдони бўлган, 1935 йилнинг январь ойида «Ўзгариш» колхозига аъзо бўлиб кирган. Лекин колхозда ишламаган, шу сабабли, 1935 йилнинг июль ойида аъзоликдан чиқарилади.

Унинг бошида қора булутлар айланиши 1934, 1935 йилларда ёлланма меҳнатдан фойдаланишида³ деб топилади. Катта миқдорда солинган қишлоқ хўжалиги солиғи хонавайрон этгани каби, қулоқ сифатидаги тамғанинг босилиши уни барча ҳуқуқлардан ажралишига сабаб бўлар эди.

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-руйхат, 463-иш, 59-бет.

² Шу жамғарма, 432-иш, 71-бет.

³ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-руйхат, 62-иш, 46-бет.

Маҳбус нидоси... Шўро қамоқларининг деворлари нималарга гувоҳ бўлмаган. Батан озодлиги курашчилари ваҳшиёна қийноқларга солинган, аёвсиз равишда отиб юборилган. Қизил армия қисмларининг қишлоқларда қилган бебошликларнинг чеки бўлмаган.

Бу жиҳатдан, Шаҳрисабз шаҳрида 1925 йилнинг 1-2 июнь кунларида совет қурилишига бағишлаб ўтказилган Қашқадарё вилоят 1-конференциясида Китоб туманидан бўлган делегат Қурбонунинг сўзи диққатга лойиқ. У конференция қатнашчиларига қизил армия қисмларининг қишлоқлардаги тажовузлари ҳақида гапириб: «Ҳарбийлар билан муносабатимиз ёмон. Қайнар қишлоғида қизил аскарлар қилган қаттоллик ҳаммага ваҳима солди. Улар деҳқонларнинг уйларини тинтув қилиш чоғида 40 та бегуноҳ одамни отиб ташладилар. Улар сўзимизни (қишлоқ шўроси раҳбарлари – П.Р.) эътиборга олмайди, бизлар билан мутлақо ҳисоблашмайди, ҳамма жойда бизни масхаралайдилар»,¹ – дейди.

26-йилда Қарши шаҳрида «Акселинқилобий ташкилот» фаолларининг қўлга олиниши, «босмачилар»га ёрдам беришда айбланиб қамалганларнинг кўпайиб кетганлиги ўлим ортишига олиб келади. Шаҳардаги мавжуд қабристонларга дафн қилиш тақиқланади. Қашқадарё вилоят ижроия кўмитаси маҳбуслар хокини шаҳарнинг жануби-шарқий томонида, Янгиқишлоққа яқин жойда дафн этиш ҳақида 1926 йил 21 апрелда 36-22-рақамли бажарилиши мажбурий бўлган қарорни² қабул қилади.

¹ ҚВДА. 133-жамғарма, 1-руйхат, 5-иш, 8-бет.

² ҚВДА. 133-жамғарма, 1-руйхат, 62-иш, 46-бет.

Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси жазо органларига тўғридан-тўғри кўрсатмалар бериб, совет ҳокимиятига қарши бўлган «унсурлар»га намоёйишкорона, қаттиқ чоралар қўллашни уқдириб келарди. 1927 йилнинг 5 декабрида бўлиб ўтган вилоят ижроия қўмитаси 4-пленимида «бойлар, муллолар ва ёт унсурлар томонидан масжидларда тарғибот олиб боришдек фаол қаршилик кўрсатиш ҳолатлари кузатилаётгани сабабли, жазо органларига навбатдан ташқари текширув ва сўроқ-суриштирувлар ўтказиш, нисбатан кўзга ташланадиган жиноий ишлар юзасидан қаттиқ ҳукм чиқариладиган кўрғазмали суд жараёнларини уюштириш мақсадга мувофиқлиги таъкидлансин»¹ деган қарорга келинади. Ҳокимият ва фирқа қўмиталарининг жазо органларига шу тахлитдаги босими 30-йилларда, умуман, бутун совет ҳукмронлиги даврида муттасил сақланиб қолди. Вилоятдаги шўро жазо органлари ҳокимият қарорлари ва кўрсатмаларини оғишмай амалга оширишда давом этган эди.

Маҳаллий ҳокимиятда чаласавод, бутунлай саводсиз, салла деса калани олишга ҳозир кимсалар ўрнашиб қолган эди. Суиистеъмом, ўзбошимчалик шу даражага етиб борадики, бой ва қулоқлар хўжаликларига шахсий молларини сўйиш, сотиш, боқиш ҳам расмий равишда тақиқлаб қўйилади. 1930 йилнинг 18 апрелида Қашқадарё вилоят ижроия қўмитасининг бажарилиши мажбурий қилиб қўйилган қарорида, «бойлар ва қулоқлар хўжаликларига молларини сўйиш, боқиш ва сотиш очиқ ваҳшиёна (?) бўлганлиги учун тақиқ-

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 98-иш, 7-бет.

лансин»,¹ дейилади. Ажабо, орадан неча ўн йиллар ўтгандан сўнг ҳам, бу сўзларни ўқиганда энса қотмай, илож йўқ. 30-йилларда бой ва қулоқ қилинганларда сўйиб егулик, сотгудек, боқгудек мол-қол қолганмиди ўзи? Борди-ю, бир-икки эчки-улоқ қолган бўлса, оила эҳтиёжида, хоҳласа сотади, сўяди, боқади... Бу қадар тубан кетиш фақат шўро амал берган фанатларнинг, кўр-кўрона раҳбарлик қиладиганларнинг қўлидан келиши мумкин эди. Ўта разил, ўта бачкана қарорларни қабул қилиш «маҳаллий ташаббус» билан боғлиқ эди. Бу ҳолат XIII асрда мўғул босқинчиларининг ерли аҳолига дарёда чўмилишни ман этганига жуда ўхшаб кетади.

Бу қарорни эслаётганимиз бежиз эмас. 1929 йилнинг 8 апрелида Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси катта президиуми ўзининг 8-қарори билан бойлар, қулоқлар хўжалиklarининг қолган-қутганларини бир ойлик муддат ичида тугатишни вазифа қилиб қўйган эди. Мазкур қарорда, «тугатилмаган меҳнатсиз хўжалиklar мавжудлиги ҳолатига кўра, ҳукуматнинг 192-декретига асосан, бир ойлик муддат ичида улар батамом тугатилсин. Жойларда бу ишни ўтказиш учун учликлар тузилсин, уларга бир вақтнинг ўзида мусодара этилган ерларни Давлат ер инспекциясига (ГЗИ) ўтказиш вазифаси ҳам топширилсин»,² дейилган эди. Туманларда тузилган учликлар қишлоқларда бирорта меҳнатсиз хўжаликни қолдириши мумкинмиди? Шу қарор қабул қилингандан кейин, роппа-роса бир йил-у 9 кун ўтгач, бойлар, қулоқларнинг ўз молини сўйиши, сотиши, боқиши та-

¹ Шу жамғарма, 305-иш, 7-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 312-иш, 41-бет.

қиқланишида қандай маъни бўлиши мумкин?! Бундан, зўравон салтанат корчалонлари қишлоқларни доимий назоратда тутиб, янги меҳнатсиз хўжаликларни мунтазам фош этишни касб қилиб олган деган хулосага келиш мумкин бўлади. Бир йил ичида «бой ва қулоқ» даражасига етадиган хўжаликлар, демак, топилиб турган.

Косон туманида тузилган «Янги турмуш» колхози хўжаликларининг «синфий таркиби» ҳам юқоридаги мушоҳадани далолат этади. «Янги турмуш» колхози Мулали қишлоқ шўросига қарашли чорвадор жамоа эди. 30-йил бошларида қишлоқ шўроси аҳолисининг 70-80 хўжалиги камбағаллардан (44 фоиз), 40 хўжалиги батраклардан (14 фоиз), 58 хўжалиги камбағаллардан (39,7 фоиз), 10 хўжалиги бой ва қулоқлардан (3,4 фоиз) иборат¹ деб турланган.

1930–1931 йил солиғи учун бундай тасниф зарурий эди. Солиқ бой ва қулоқлар, ўртақоллар, якка хўжаликлар учун оширилган тарзда солинар эди. Солиқ ҳам кампанияга айлантирилар эди. «Қашқадарё вилояти бўйича 1930–31 йил ягона қишлоқ хўжалик солиғи кампаниясини ўтказиш ташкилий-амалий режаси»да, «қулоқ хўжаликларининг охирги ҳисоб-китоби, рўйхатга олинганлари сони ҳақидаги маълумот вилоят молия бўлимига (1930 йилнинг) 10 майга қадар тугалланиб, тақдим этилиши керак»² деган топшириқ қўйилади.

Бу хил қарорлар, кўрсатмалар, топшириқлар қишлоқларда оғир оқибатларга сабаб бўлмай қолмасди. 1930 йилда Фузайл Камолов³ (Беҳбудий,

¹ Шу жамғарма, 313-иш, 65-бет.

² ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 315-иш, 75-бет.

³ Шу жамғарма, 340-иш, 33-бет.

Қирғиғузар) ҳуқуқидан маҳрум этилади. Қурбон Фатхуллаев (Арабхона) амир даврида қоравулбеги бўлган отасидан воз кечмаганлиги, Мардон Арабов (Қирғиғузар), Барот Имомов (Зоғза), савдогарлиги, Эргаш Розиков (Яккабоғ, Мучин қишлоғи) 3 ой собиқ амир амалдориникида ишлаганлиги, Бобожон Шарипов (Фузор, Гултепа қишлоғи) укаси савдогар бўлганлиги, Али Ҳасанов (Шаҳрисабз, Қутчи қишлоғи) 1922–1924 йилларда имомлик қилганлиги, Қиём Исомов (Зоғза) от жаллоби бўлганлиги, Раҳмон Эрназаров (Беҳбудий, Чармгар маҳалласи) 5 ой живачилик қилганлиги, Абдулла Иброҳимов (Косон, Қатағон қишлоғи) имомлиги, Ражаб Рўзиев (Хожа Ҳайрон) қози хизматчиси эканлиги, Юсуф Ёдгоров (Косон, Арабхона) собиқ амир лашкари сарбози бўлганлиги, Саодатой Шерматова (Беҳбудий, Қўрғонча) эри қулоқ сифатида сургун қилинганлиги, Аъзамжон Икромов (Шаҳрисабз) заргарлиги, Жўра Эрдонов, Бекмирза Орипов собиқ оқсоқоллиги, Қилич Сўфиев (учаласи ҳам Хўжа Ҳайрон қишлоғидан) имомлиги, Иноят Хўжаев (Шаҳрисабз) 1919–21 йилларда имом, 1929 йилда суд ижрочиси, собиқ руҳонийлиги, Аҳмад Бердиёров (Косон, Кўпалағ қишлоқ шўроси) оқсоқоллиги, Акбар Мироқов (Шаҳрисабз, Кунчиқар маҳалласи) ёт унсурнинг ўғли эканлиги, Файзулла Жўраев (Шаҳрисабз, Кўлҳолик маҳалласи) бой бўлганлиги, Турди Сатторов (Бешкент, Навқат қишлоғи) ижарага ер берганлиги, Зарифулло Муродуллаев (Беҳбудий, Заранжас маҳалласи) қоравулбегининг ўғли бўлганлиги, 1925 йилнинг 15 октябрида отаси билан алоқани узганлиги тўғрисида Беҳбудий шаҳри 3-район милицияси берган хужжат бўлишига қарамай, отаси билан бирга яшаб келаётганлиги, Убайдулло Мансуров (Беҳбудий, Ҳарамжўй маҳалласи) собиқ мударрис, ви-

лоят ижроия қўмитасида иш бошқарувчи, шўрога қарши бўлганлиги, Мустафо Қулбердиев (Беҳбудий, Тутак дарвоза) собиқ қози хизматида бўлганлиги, Рўзи Олимов, тижоратчилиги, Мирзо Тўхта Абдухалилов (Орол қишлоғи) собиқ имомлиги, Расулқул Саломов тижоратчилиги, Жўра Маматқулов (Деҳқонобод, Тол қишлоғи) тугатилган хўжалик аъзоси эканлиги, Қудрат Ибодов ёт унсурлиги, Музаффар Ёриев (Беҳбудий, Хўжагузар) собиқ қози хизматчиси бўлганлиги учун ҳуқуқдан маҳрум этилганлар. Бой, қулоқ, меҳнатсиз хўжалик сифатида тугатилган оилалар қаторига, шу тариқа, арзимаган сабаблар рўкач қилиниб, янгидан-янги «ёт унсурлар» рўйхатга олинган, жазога тортилган. Уларнинг аксарияти қамоққа олинади, бадарға этилади.

1930 йилнинг 24 мартида республика ҳукумати Марказий ижроия қўмитаси «шошилинич» деган рункда барча вилоятлар ижроия қўмиталарига, туманлар ижроия қўмиталарига ва қишлоқ шўроларига «жамоалаштириш пайтида йўл қўйилган хатоларни тузатиш тўғрисида» деган 9/3427-рақамли кўрсатмани жўнатади. Унда колхозга кириш эркин тарзда амалга оширилиш ўрнига қўпол тарзда мажбур этиш, қулоқ қилиш билан қўрқитиш, галла, сув ҳуқуқдан маҳрум этиш тазйиқи остида амалга оширилганлиги¹ қайд этилади.

Ҳужжатда, маҳаллий ҳокимият органларининг қулоқлаштиришда йўл қўйган қўпол хатолари уқтирилиб, қулоқлаштириш ёппасига жамоалаштиришга мажбурлаш натижаси ўлароқ вужудга келганлиги қайд этилади. Маҳаллий ҳокимият

¹ ҚВДА. 83-жамғарма, 1-рўйхат, 367-иш, 67-бет.

органлари ишни аввало қулоқлаштиришдан бошлаб, кейин жамоалаштиришга ружу қилганлиги танқид этилади. Лекин, ифодали қилиб айтиладиган бўлса, бу фикрга келингунга қадар (бу ташаббус Марказдан, Сталиндан чиққан эди), Мавр қиладиган ишини қилиб бўлган, қанчадан-қанча бегуноҳ кишилар синдирилган, ўзини зўрға эп-лаб турган хўжаликлар тугатиб юборилган эди. Ҳукуматнинг шу кўрсатмаси жойларга жўнатиладиган сўнг, хўжалигини ва ҳуқуқини тиклаш ҳақида барча вилоятлардан аризалар ёғилиб кетганлиги сабаблари шунда эди. Бундай аризалар 30-йиллар охирига қадар тўхтамаган. Шундан бўлса керак, Ўз ССР олий совети президиуми 1938 йилнинг 13 сентябрида «Ўз ССР олий советининг барча вилоятлар ташкилий қўмиталарига, Қорақалпоғистон АССР олий советига (нусахаси: ЎзССР молия халқ комиссарлигига)» деган 367-рақамли ҳужжатни «ошкор этиш мумкин эмас» рукни билан жўнатади.

ЎзССР олий совети президиумининг мазкур ҳужжатида:

«То ҳозирга қадар ЎзССР олий советига жуда кўп хўжаликлардаги фуқаролардан бундан 5-6 йил олдин мусодара этилган мол-мулкни қайтаришни сўраб ёзилган аризалар тушишда давом этмоқда. Вақтида мол-мулкни мусодара қилиш учун қонуний асослар бўлган, албатта. Мол-қоллар қулоқ қилиниш ёки давлат мажбуриятини бажармаслик сабабли мусодара этилган»,¹ – дейлади. Муҳими, мазкур ҳужжатда, 1933 йилга (шу йил ҳам киради) қадар мусодара этилган мол-мулкни қайтаришни сўраб ёзилган аризалар бундан-буён

¹ ҚВДА. 1-жамғарма, 1-руйхат, 134-иш, 6-бет.

қабул этилмаслиги кераклиги¹ алоҳида уқдирилади. Хужжат ЎзССР олий совети раиси ўринбосари Маҳмудова томонидан имзоланган.

30-йиллар иккинчи ярми бошларида сиёсий қатағонларнинг навбатдаги босқичи амалга оширилади. Аҳмад Норқулов (Косон), Мурод Болтаев (Беҳбудий, Хўжагузар), Парда Эсонов (Шаҳрисабз, Шўрчи қишлоғи), Абрай Самадов (Бешкент, Қоратепа қишлоғи), Ҳасан Қўзиёв (Беҳбудий, Ҳарамжўй маҳалласи) каби кишилар шу даврда қулоқ қилиниб, ҳуқуқлардан маҳрум этилади. Улар қамоққа олинадилар,² азоб-уқибатларга чидай олмасдан қамоқдан қочадилар. Қўли узун ҳукумат уларни яна тутати, муддат устига муддат қўшилади.

Раҳим Умаров (62 ёш) бой хўжалик сифатида қулоқ қилиниб, беш йилга кесиб юборилади. Ҳайит Ботиров (51 ёш), Кожар қишлоғидан, қулоқ қилинган, пахтага моли тушгани учун қамоққа олинади. Сайитниёз Бобониёз ўғли (65 ёшда) Қамаш қишлоғидан, якка хўжалик сифатида 60 кг гўшт мажбуриятини бажармаганлиги, Ёмғир Султон ўғли (36 ёш) ҳам шу айблов билан маҳкум этиладилар. Фаизи Қилич ўғли (43 ёш), мулло, Қарши туманидаги Обидида қишлоғидан бўлган, қулоқ қилинган, қамоққа олинган. Ҳалим Темиров (28 ёш), Роғузар қишлоғидан, Ворошилов номи колхознинг раиси бўлган, «Колхознинг ташкилий ва қишлоқ хўжалик ишларига яхши қарамаганидан 26 киши колхоз аъзоларидан чиқиб кетгани учун, 3 га зигир, 3 га пахта, 10 га арпа, 26 га буғдой бўлмасдан қуриб кетганлиги учун» қамаб юборилган.

Кўчкак Арабхона қишлоғида тузилган Алалуев номи колхозда 1933–1934 йилларда раислик қил-

¹ Шу жойда.

² ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 67-иш, 40, 48-бетлар.

ган Зубайд Ўринов (29 ёш) ҳам қулоқ сифатида, жамоа хўжалиғини барбод қилган деб бадном этилади. Аҳмадхон Орипов (27 ёш) эшон, Эш Юсупов (27 ёш) савдогар, Ҳазратқул Эшқулов (40 ёш) савдогар, Ҳазратқул Шохмарданов (31 ёш) савдогар, Раҳмон Баратов (35 ёш) ўртаҳол, Болта Саидқулов (36 ёш) камбағал, Рўзимуродов Розиқов (37 ёш) камбағал тоифаларига мансуб бўлганлар. Уларнинг ҳаммаси қулоқ тамғаси остида қамоқ жазосига тортилганлар. Абдураҳмон Жабборов (36 ёш) Қарши шаҳар Каганович маҳалласидан, хотини Нусхаой Карим қизининг ўқишига қаршилик қилганиги учун иш илоят судида кўрилади. Султон Иброҳимов (36 ёш) Мирмирон-Шойхўжа қишлоғидан, Алалуев колхозида райлик қилган, бригадир бўлган, 6 га ғалла, 2 га кунжут, 2 га йўнғичқанинг қуриб кетишига йўл қўйганиги сабабли жавобгар этилган. Бечора райсининг табиатга кучи етмаслиги, қурғоқчиликда ноилож эканлиги билан биров ҳисоблашмаган. Аҳмад Искандаров колхозда ҳосилот совети райси бўлган, ҳосил битмаган, ғалла режаси 50 фоизга ҳам бажарилмаган. Режани бажармаганининг жойи қамоқда бўларди. Пирим Сайтов Обидида қишлоғида тузилган Ворошилов колхозидан, у ҳам шундай сабаб билан маҳкум этилади. Ҳотам Ҳасанов (36 ёш) Катнинг Чўғдумба қишлоғидан. «Қизил қаҳрамон» колхозида комсомолларга туҳмат қилди деб қамоққа олинган.

Ем-хашак, озуқа бўлмаганиги боисидан моллар ариқлайди-да. Бунинг жабрини Обидида қишлоғидан бўлган бригадир Зоҳир Шуқуров (27 ёш) тортади. У «колхознинг биргадирини бўлиб, қарамоғида бўлган иш ҳайвонларини ариқлатиб, натижада 2 байтал бола ташлаган, 6 адад хўқиз қўшга яроқсиз бўлганиги» учун турмага ташланади.

Кўчкакдаги «Қизил деҳқон» колхозини бошқаруви райси Убайдулла Сайфуллаев (44 ёш), экиш ва ғалла

топшириш режаларини бажармаганлиги учун 5 йилга кесиб юборилган. Шу йилларда режа қонун тусини олган, режани бажармаслик тузумга қарши душманлик деб баҳоланган. Режа қатағони меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш, қулоқлаштириш сиёсатининг давоми, сиёсий истибдоднинг машғум кўринишларидан бири эди. Убайдулла Сайфуллаев билан бирга, бригадирлар Йўлдош Қурбонов, Умар Ашуров, Қўлдош Йўлдошевлар ҳам озодликдан маҳрум этилган. Колхозга кириш қанчалик зуғум ва зўравонлик билан бўлганидек, уни сақлаб туриш, меҳнат қилиш ҳам қаттиқ назоратда тутилган. Колхоз зулмининг, истибдод эксплуатациясининг чўққиси даражасига кўтарилган эди. Шу даврда «меҳнат минимумини» бажармаслик (иш куни) ҳам оддий колхоз аъзоларини қатағон қилишнинг ваҳшиёна шакллари билан бирига айланади.

Хўжа Ҳайрон қишлоғида тузилган «Иттифоқ» колхозини ҳосилот советининг раиси Тошқул Ёрматов (40 ёш) ҳосил бўлмаганлиги, Мустафоқул Қўйлиев (28 ёш) колхоз раиси сифатида 118 га галланинг нобудгарчилигига йўл қўйганлиги учун озодликдан маҳрум этилади. «Қизил деҳқон» (Кўчкак) колхозини раис ва бригадир бўлиб ишлаган Туроб Арабов (30 ёш), очарчиликда қолган аъзолар учун 500 кило буғдойни тарқатганлиги учун маҳбуслик азобини тортишга мажбур этилади. Аҳмад Узоқов (24 ёш) ҳам меҳнатдан «бўйин товлагани учун»¹ жазога тортилади.

Мустабид тузум салтанатга келган кундан миллий ўлкаларда, айниқса, Ўзбекистонда қирғин, қатағонга зўр берган, уни офитмай, қаттоллик билан амалга ошириб келган эди. Миллат узоқ асрлар давомида кўклаган муаззам дарахт мисол осмонга ўрлаб, шохлар қўйган, барглар ёзган, гуллаган қони бир,

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 41-иш, 122-бет.

тиги бир, феъли бир, дини бир улуф жамоа эди. Совет ҳокимияти ана шу дарахтни қўпориб ташлашни мақсад қилган эди. Бошлаб, унинг гулларини тўқди, шохларини кесди, кейинроқ илдизига ҳам болга ура бошлади... Озодлик курашчилари, фозил инсонлар, руҳонийлар, бойлар, собиқ амаддорлар, зиёлилар – миллатнинг гули эди. Қишлоқлардаги ўзига тўқ деҳқонлар, шаҳарлардаги ҳунармандлар, савдогарлар муаззам дарахтнинг бақувват шохлари эди. Миллионлаб оддий инсонлар илдиз ва барглари тапшил этарди. Истибод қатаронидан ҳеч ким четда қолмади. Ҳатто колхозга кирган оддий камбағал ҳам, уни хоҳламаган якка ҳўжалик ҳам жазога тортиди. Мустабид тузумнинг разилона мақсади одамлар эмас, еримиз, унинг бойлиги эди...

61

Маҳбуслар, маҳбуслар... Уларнинг қамоқдаги аҳволи ҳақида ўйлаганимда, юрагим орқага тортади кишининг. Моғор босган, тикилинч ҳужралар, озиқ-овқатни қўйинг, ҳаво етишмаслиги оқибатида қанча кекса, заиф бандилар ҳаётдан қўз юмганлар. Тўшак йўқлиги, қуруқ ерда ётиш-туриш бориб турган азоб эди. Бир маҳбустга бериладиган улушни 4-5 та қамоқда ётган ейиши-чи? Сўроқ-суриштирувлар, тергов жараёнлари-чи? Булар силлиқ кечган эдимми? Қамоқ азобини тортган Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис, Аваз Бадал Маҳзун Шаҳрисабзий каби шоирларнинг 20-30-йиллардаги совет қамоғи ҳақидаги шеърлари билан танишдик. «Қанча мўмин ўлиб кетди», – дейилади ўша шеърларда. Турмадаги ўлимлар юқориди айтилган сабаблар билан бирга, бевосита сўроқ, тергов усули билан ҳам боғлиқ эди. Каптаклашлар, милтиқ қўндоғи билан уриш, наган, револьвер билан бошга солиш, очлик билан, оёқни осмонга қилиб осиб

қўйиш, қишда ҳовузга солиб музлатиш қийноқлари одағдаги ҳол эди. Маҳбусларга жисмоний азоблашлардан кўра, оила аъзоларини, хотин-халажини, бола-чақасини, ота-онаси, ака-укаларини қамашлари, уларга тажовуз қилишлари қаттиқ руҳий таъсир қилар эди. Оқибатда, маҳбуслар қилмаган ишини қилдим дейишга, терговчи нимани истаган, нимани сўроқ қарорига ёзган бўлса, имзо қўйишга, бармоқ босишга мажбур бўларди.

«Аксиланқилобий ташкилот»нинг фаоллари қамоқда ҳам букилмайдилар, улар ўз мақсадлари – Ватан озодлиги, миллат эрки йўлида жондан кечишга тайёр эди. «Босмачилар» – озодлик ҳаракатининг жанговар кучларини ташкил этган кўрбошилар, жигитлар сўроқларда ҳам мардонавор туриб, нима учун қурашганларини дангал айтадилар.

Ўзини йўқсиллар ҳукумати деб атаган, барча қабиҳликларни «пролетар диктатураси» номи остида амалга оширган истибдод тузуми, минг таассуфки, йўқсилларни ҳам, камбағал-батрақларни ҳам аяб ўтирмаган. 30-йилларга келиб совет қамоқларининг эшиклари улар учун ланг очилди. Бошоқ терган егим-есир, бева-бечора ҳам, келгуси йил учун уруғ ҳозирлаган деҳқон ҳам қамалган, ҳатто отувга ҳукм қилинган. Совет қамоғининг аянчали манзарасини, қамоққа олишнинг жирканч сиёсий усуллари ва моҳиятини китобим саҳифаларида аниқ, рад этиб бўлмай-диган, бевосита шўро жазо органларининг ўзлари томонидан ёзилган, архивда сақланиб қолган хужжатлар, далиллар асосида, имкон даражасида ҳикоя қилдим. Энди, азиз ўқувчим, совет қамоғига гирифторм бўлган юртдошларимизнинг юрак нидоси, оҳу фарёдига қулоқ тутсак дейман.

Эштўхтар Иброҳимов, Яккабоғ тумани, Қорабоғ қишлоқ шўросига қарашли Бадахшон қиш-

лоғидан. 1933 йилда, 33 ёшда қамоққа олинган:

«Нон деярли берилмас эди. Уйдан ҳам ҳеч нима келмасди. Шу сабабли мен Шаҳрисабз турмасидан қочдим, чунки болаларим очликдан ўлиб қолади деб қўрқдим».¹

Назар Эргашев, 41 ёшда бўлган, Шаҳрисабз тумани, Мироқи қишлоқ шўроси, Ҳазорнаво қишлоғидан. 1932 йилда қулоқ қилиниб қамоққа ташланган:

«Менинг 5 та болам бор, қариндош-уруғларим эса йўқ. Шу сабабли ҳукми юмшатишни сўрайман».²

Ҳайдар Бекмуродов, 26 ёшда эди. Чироқчи тумани, Шўрқудуқ қишлоқ шўроси, Чопонтопди қишлоғидан:

«Қишда киядиган кийимим йўқ эди, на кўйлагим, на этигим бор эди. Жуда қийналиб кетдим ва турмадан қочибга мажбур бўлдим».³

Зокир Муқимшодиев, 55 ёшда бўлган, Китоб тумани, Варганза қишлоқ шўроси, Варганза қишлоғидан. Қулоқ қилиниб, 1932 йил 8 июнда қамаб юборилган:

«Мен касалманд кишиман, кўкрак ва елкам қатиқ оғрийди».⁴

Янгибой Раҳматов, 1910 йилда туғилган, Деҳқонобод тумани, Белибойли қишлоғидан, 6 йилга қамоқ жазосига ҳукм этилган:

«Қамоқда ўтирганимда ҳеч нарса берилмади, бор-йўғимни талаб олиб қўйдилар, устимда киядиган нарса қолмади, кийимларимни ечиб олдилар, ҳамма нарсамни тортиб олдилар».⁵

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 68-иш, 121-бет.

² Шу жамғарма, 129-бет.

³ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 68-иш, 134-бет.

⁴ Шу жамғарма, 140-бет.

⁵ Шу жамғарма, 145-бет.

Мусулмон Қурбонов, 38 ёшда эди. Яккабоғ тумани, Сандақ қишлоғидан. Қулоқ қилинган ва қамоққа ҳукм этилган:

«Қамоқда эканлигимда икки боламнинг ўлганлиги хабарини эшитдим, қочиб чиқиб уйга бордим ва иложсизликдан шу ерда қолдим. Мени оқлашни сўрайман, колхозда ишлайман, киядиган кийим-бошим йўқ».¹

Рустам Мустафоев, 54 ёшда бўлган, Китоб тумани, Паландара қишлоқ шўроси «Большевик» колхозидан. Қулоқ қилиниб, мол-мулки мусодара этилиб, қамаб юборилган:

«Мени ҳукм қилганларидан сўнг, доим маҳбусларнинг кийимларини ювишга мажбур этдилар, сўнг касал бўлиб қолдим, чунки нонни жуда оз берар эдилар». Рустам Мустафоевга суд жараёнида берилган саволлардан бир шингил:

«– Нега сени қулоқ қилдилар?»

– Отамиз вафот этганда иккита ҳўкиз қолган эди. Укам билан бирга уларга эгалик қилдик. Укамни қизил армия хизматига олганларидан кейин ҳўкизлардан биттасини сўйдим. Укам «сен қассобсан» деб устимдан ҳукуматга арз қилди. Шу билан қулоқ қилиндим.

– Қулоқ қилганларида, сендан нималарни олишди?

– Мендан уйимни, сигиримни ва ҳўкизимни олдилар. Уйимни 40 сўмга соттилар... Менинг 4 та ёш болам борлигини, уларни тарбиялаб вояга етказишга имконият беришларингизни сўрайман».²

Бобоёр Дўстёров, 63 ёшида, қамоққа олинган. Яккабоғ тумани, Изиллоқ қишлоғидан:

¹ Шу жамғарма, 179-бет.

² ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 68-иш, 185-бет.

«Шаҳрисабз турмасида эдим, менга 83 ёшли онам ва қизимнинг ўлгани хабари келди. Рухсат беришди, қишлоққа қандай аҳволда борганимни эслай олмаيمان... Пролетар судидан илтимосим шуки, 7 та болам борлигини, улар ва аёлим уй-жойсиз, очиқ далада яшаб турганлигини ҳисобга олсалар».¹

Ниёз Диёров, 1899 йилда туғилган, Китоб тумани, Паландара қишлоқ шўроси, «Ғаллакор» колхозидан:

«Мен Шаҳрисабз турмасига қамаалган эдим, очликдан қийналдим, шу сабабли қамоқдан қочдим. Мен узумчилик учун режани бажара олмай қамоққа олиндим, мени колхоздан чиқардилар (аъзоликдан – П.Р.), 8 йил шу колхозга раислик қилдим, участкавойлар тухмат қилди. Мен ҳозир қаттиқ касалман».²

Ниёз Диёровнинг Бухоро вилояти прокурори (бу вақтда Қашқадарё Бухоро вилояти таркибига киритилган эди) номига ёзган аризаси ҳам сақланиб қолган. Ариза ўша давр воқеалигига ойдинлик киритиши билан аҳамиятли:

«Мен 1934 йилда қамаалган эдим, 13 ойдан кейин Шаҳрисабз колоннасида қочдим. Мени душманларим берган ёлғон маълумотлар асосида суд қилган эдилар. Мен Сайида Раҳматова деган бева аёлга уйланган эдим. Мен колхоз раиси бўлиб ишлаганимда 5 йил давомида бирор мартаба ҳам на сиёсий ва на жинсий хатога йўл қўйганман. Лекин бир куни колхоз ҳисобчиси Мирзаев Ҳолга бир колхозчининг хотинини олгани учун қаттиқ уришдим. У шундан кейин қочиб кетди ва қўли-

¹ Шу жамғарма, 191-бет.

² Шу жамғарма, 199-бет.

дан келган ёмонлиқни қилиб, мени бойлардан деди».¹

Чори Турдиев, 41 ёшда бўлган, Косон тумани, Қалмоқ қишлоғидан, қулоқ сифатида қамоққа олинган: «1933 йилда турмада жуда оғир бўлган эди, маҳбусларнинг ҳаммаси касал эди. Нон йўқ эди, мен ҳам касалга чалиниб қолдим...»²

Бу сўзларни изоҳлаш оғир. Бу сўзлар китоби-мизнинг то ҳозирга қадар талқин этилган мазмун-моҳиятига оҳангдош, бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Бу сўзлар неча минглаб қамоқ-хонларда жабр-зулм, хорлик-зорлик кўрган юртдошларимизнинг оҳу фарёдларидан бизга қадар етиб келган аянчли, маҳзун бир нидо. Фалакнинг гардиши сабаб, бу сўзлар тарих учун, келажак авлод учун сақланиб қолган экан. Бу бежизга бўлма-са керак. Қон бўлиб, куйиб-ёнган юраклардан ситилиб чиққан нолон сўзлар гўё бизларга, бугунга, мустақиллик даври авлодларига аталгандек. Отабоболаримизнинг орияти жуда баланд бўлган. Улар унча-бунчадан шикоят қилишни, забун ҳолидан арзи нола этишни ёқтирмаганлар.

Агар маҳкумлар ҳақиқий аҳволни очиқ-ойдин баён қилганларида (маҳбусларнинг юқорида келтирилган сўзлари суд пайтида айтилган) эди, қаттол саатанат ва унинг жазо органлари қамоқда, сўроқда амалга оширган қийноқларнинг ваҳшиёна манзараси янада ойдинлашган бўлу-р эди. Жаҳаннам азобларидан оғир бўлган қийноқлардан оҳу фарёдлар вулқондек отилган, унга тоғу тошлар ҳам дош беролмай, симобдек эриб кетгудек эди. Аждодларимиз, боболаримиз иродаси метин бўлган, ўлимга тик борган, чидаган, ёруғ кунларга умид боғлаган...

¹ ҚВДА. 29-жамғарма, 1-рўйхат, 68-иш, 203-бет.

² Шу жамғарма, 207-бет.

ХОТИМА

СССР деб аталган қурама давлат XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги бошида йўқликка юз тутди. Жаҳонда сарҳади, нуфуси, қудрати билан олдинги ўринларидан бирини эгаллаган мамлакат парчаланиб кетди. Салтанатни халққа қарши зўравонлик, қаттоллик, қирғин ва хунрезлик билан идора қилган совет ҳокимияти жаҳон афкор оммаси кўз ўнггида шармисорлик ботқоғига ботиб, йўқликка юз тутди. 74 йил мустабидлик исканжасида эзилган, топталган миллий ўлкалар озодлик деган улуғ неъматга эришдилар.

Ўзбекистон мустақиллиги оламшумул тарихий воқеа бўлди. Заҳматқаш, диловар юртимда эрк шабадаси эса бошлаган дастлабки кунларданоқ қадимиятимизга, тарихимизга, қадриятларимизга муносабат тубдан ўзгарди. Аждодларимиз тақдири ҳеч кимни бефарқ қолдирмади. Истибдод мафкураси бир неча асрлар муқаддам яшаб ўтган халқимизнинг буюк сиймоларини ҳам қоралашдан, ёмон отлиқ қилишдан тоймаган эди. Улуғ бобокалонларимиз ёруғ юз билан авлодларга қайтди. Туркий давлатни пайдор этган, ўзбек деган халқни жаҳонга танитган Соҳибқирон Амир Темури, жаҳон маданияти хазинасига бемисл улуш қўшган Темурийлар тарихи, тутган ўрни, қолдирган мероси аслига монанд ҳолда, кенг қамравда ўрганила бошланди. Буюк алломаларимиз, мутафаккирлар, шоирлар, адиблар, фикршунослар ҳақида хайрли ишлар, маданий тадбирлар амалга оширилди. Қадим обидаларимиз, шаҳарлари-

миз қаддини ростлади. Биргина Қашқа воҳасида Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллик тантаналари нишонланиши кечаги кунимизга бўлган ҳурмат-эҳтиромнинг олий нишонлари дегулик эзгуликлардан.

74 йил давом этган (ундан один 60 йилга яқин Чор Россияси ҳукмронлиги) истибдод замони Ўзбекистон учун офир асоратлар қолдириб кетди. Ватанимиз бир неча асрлик тараққиётдан мосуво этилди. Қизил салтанат, энг аввало, инсон омилига ваҳшиёна зарба берди. Юртнинг ривожига, юксалишига ҳисса қўшадиган салоҳиятли, билимдон, ақли, тадбиркор, ижодкор, маънавияти мукаммал, жисмонан бақувват, юрагида ўти бор, орияти баланд, ғурури, Ватанини, элини ҳамма нарсадан устун қўядиган одамларимизнинг аксарияти қирғин қилинди. Салгина бошини кўтарадиганлар қулоқлаштириш, жамоалаштириш даврида қатағонга дучор этилди. Халқ қаноти кесилган, мажруҳ этилган қуш даражасига келтириб қўйилган эди. Миллий бойликларимиз мустабид ҳукмронлик йилларида аёвсиз талон қилинди, Марказга тошиб кетилган олтинларимизнинг ҳисобига етиб бўлмайди.

Аҳолисининг ақли расо, зиёли, бой-бадавлат қисмидан, маънавиятидан, ўтмишидан ажралган юрт, қизил истибдод мафкурачилари, назариётчилари кутганидек, охир-оқибатда, батамом муте, манқуртлар яшайдиган ҳудудга айланиши муқаррар ҳисобланарди. Тилдан, ўтмишидан, маънавиятидан, урф-одатларидан, динидан, эътиқодидан маҳрум этиш мутгасил давом этган бир шароитда, юқорида айтилган ҳолат қарор топмай қолмас эди. Совет ҳокимиятининг зўравонлиги апогейига кўтарилган XX асрнинг 80-йилларида халқ удумларига, дафн маросимларига қилинган

таъйиқ, таъзияда қатнашганларнинг таъқиб этилиши қатағоннинг яна бир кўриниши амал қила бошлаганидан ишорат берар эди.

Мустабидларга, у оқ бўладими ёки қизил, бошиб олинган, ҳукмига киритилган юрт ва унинг бойлиги керак эди. Одамларнинг муте қилиниши, манқуртга айлантирилиши эса шу бойликларни қул мисол тайёрлаш, ҳозирлашда қул келар эди. Ана шу разил, қабих режа совет ҳокимиятининг бош мақсади бўлган, шу сабабли ҳам, у ўз ҳукмронлигини ўрнатиш давридан бошлаб, то тугаб, йўқ бўлгунга қадар, бепоён қурама мамлакат ичкарисида халқни қиришдан, қамашдан, бадарға этишдан, бойлигини тортиб олишдан бир зум ҳам бўшамасди. СССР чинакамига қаттол ва хунрез, қирғин ва қамоқ, зулм ва зўравонлик салтанати эди.

Совет Иттифоқи – СССР бепоён сарҳадларда жуда кўп халқлар бойликларини тасарруф этган кудратли истибдод империяси эди. Барча Иттифокдош республикаларда ҳам сиёсий таъйиқ ва қатағонлар оз бўлмаган. Бироқ Ўзбекистон ва унинг халқи тортган жабр-зулм ҳеч бир андозага тўғри келмайди. Бунинг яққол бир мисоли Қашқадарё вилоятида совет жазо органларининг мунтазам равишда ўтказган қатағон, қамаш, хунрезлик, ҳуқуқдан маҳрум этиш сиёсати мисолида очиқ-ойдин кўзга ташланади.

«Қамоқ салтанати» китобини мутолаа қилдингиз. Воқеаларни, далилларни мен ўйлаб топмадим ва тўқиб чиқармадим. Архивларда сақланиб қолган, маҳаллий совет ва жазо органлари ўз қўллари билан ёзган ҳужжатларнинг бирор ҳарфини ўзгартирмаган ҳолда, уларни тартибга солиб, умумлаштириб, тарихий изчилик асосида, озгина бадий бўёқ бериб (воқелик талқини ва

муносабат бобида), сизга тақдим этдим, азиз китобхон.

Китобимда зикр этилган тақдирлар денгиздан томчи десам ўринли бўлади. Талқин этилган тарихий давр ҳар бир қишлоқ, ҳар бир туман мисолида шу тахлит кечган. Бутун республикада, мамлакатда шу ҳол, шу вазият ҳукм сурган. Шу нуқтаи назардан, «Қамоқ салтанати» деб атаганим ушбу ҳужжатли романни ўта салмоқли, ижтимоий-сиёсий ва тарихий жиҳатдан долзарб бўлган мазкур мавзунинг дебочаси деб ҳисоблайман. Бу мавзуга, имоним комилки, ҳали кўп қайтилади. Шу йўл билан мустабид тузумнинг ваҳшиёна қиёфаси бор бўйича, охирига қадар очиб берилади.

«Қамоқ салтанати»да минглаб юртдошларимнинг исми шарифлари тилга олинди. Улар совет босқинчилик ва қатағон сиёсатининг бегуноҳ қурбонлари ва жабрдийдалари эди. Ватан озодлиги учун жон фидо қилган фарзандларини ўзбек халқи унутмайди. Унинг неча юз минглаб довқур, эрк талаб ўғил-қизлари мустабид тузумга қарши курашиб, кўксини қалқон қилган эди. Уларни Аллоҳ Таоло раҳматига олган бўлсин.

Китобда исми шарифлари тилга олинган юртдошларимиз ҳақида мушоҳада юритинг, азиз ўқувчим. Улар орасида кимнидир танирсиз. Уларнинг бирортаси ҳам бегона эмас. Ўзим ҳам бир неча қишлоқдошларимни танидим. Ватан бошига мусибат тушганда, унинг тақдири ҳал бўлаётганда азамат боболаримиз, қишлоқдошларимиз ҳам бу улўғ, муқаддас озодлик курашидан четда қолмаган экан. Сиз ҳам, албатта, кимнидир танийсиз, шундай бўлишига аминман. Улар ҳақида ота-боболаримиз сўзлаб берганлар. Қаттол салтанат қирғинлари, қатағонлари юртимиздаги ҳеч бир хонадонни четда қолдирмаган. Ундан жабр-жафо

кўрмаган бирорта тўпор, уруғ, қавм йўқ. Юрт озодлиги, миллат жипслиги, ўзлик учун курашган аждодлар руҳи абадул-абад мангуликка даҳлдордир.

Мустақиллик халқимизга, юртимизга жуда қимматга тушган. Энг сара, энг кучли юртдошларимиз истиқлол, Озод ва Тинч кунимизни деб жон фидо қилганлар, қамоқ, сургун азобини тортганлар, бойлигидан, мол-ҳолидан, уй-жойидан жудо бўлганлар. Уларни, уларга қилинган ваҳшиёна жабр-ситамлارни, хўрликларни унутиб бўладими? Асло ва асло. Бизлар шундай бош эгмаган, ўзлигини деб курашган ота-боболарнинг, қаҳрамон, алп ватанпарварларнинг авлодларимиз. Сўнги истибодод адам бўлди. Ўзбекистон, она-Ватан мангу озодликда гуллаб-яшнайсин. Юрт ва эл бошига қайтиб бундай мудҳиш синов тушмасин. Аждодларни яхшилик билан тилга олайлик. Эзгу ишларимизда улар руҳи ёр бўлсин.

ТАМОМ

2009 йил, октябрь – 2010 йил, февраль.

Қариши шаҳри.

МУНДАРИЖА

Наим Каримов. ЗУЛМ САЛТАНАТИ «Сўзбоши»	3
МУАЛЛИФДАН	9

БИРИНЧИ ФАСА. ҚАМОҚХОНАЛАР

1	13
2	20
3	24
4	31
5	34
6	39
7	41
8	43
9	47
10	50
11	54
12	57
13	62
14	66
15	72
16	81
17	85
18	91
19	101
20	106
21	113
22	116
23	121

ИККИНЧИ ФАСА. ХУНРЕЗЛИК

24	132
25	142
26	151
27	170
28	173
29	183
30	188
31	192

22	Тарихий-бадий наир	28
23	ПОЁН РАВШАНОВ	28
24	ҚАМОҚ САЛТАНАТИ	28
25	Муҳаррир	28
26	Ҳасан ТЕШАБОВ	28
27	Мусахҳиҳ	34
28	Суннат МУСАМЕДОВ	34
29	Бадий муҳаррир	44
30	Уйғун СОЛИҲОВ	44
31	Техник муҳаррир	54
32	Сурайё АҲМЕДОВА	54
33	Компьютерда саҳифаловчи	54
34	Феруза БОТИРОВА	54
35	Лицензия рақами: АИ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган	62
36	Босишга 2014 йил 24 ноябрда рухсат этилди.	62
37	Бичими 84x108 1\32.	62
38	Босма тобоғи 14,75 б.т. Шартли босма тобоғи 24,78.	62
39	Гарнитура «Bookman Cyr+Uzb». Офсет қоғози.	62
40	Адади 5000 нусха. Буюртма №328.	62
41	Баҳоси келишилган нархда.	62
42	«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.	62
43	100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қаторгол кўчаси, 60.	62
44	Китоб матни «КО'НИ-NUR» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.	62
45	100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.	62
46	Мурожаат учун телефонлар:	62
47	Нашр бўлими – 278-36-89;	62
48	Маркетинг бўлими – 128-78-43. факс – 273-00-14;	62
49	e-mail: yangiasravlodi@mail.ru	62

**«ЯНГИ АСР АВЛОДИ» НММ
«КАМОЛОТ КУТУВХОНАСИ» РУКНИДА
ЧОП ЭТИЛГАН ҚҲЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
ЎҚУВЧИЛАР ЭЪТИБОРИГА ҲАВОЛА ЭТАДИ:**

А.Дюма

«ГРАФ МОНТЕ-КРИСТО - 1, 2»

84х108 1/32, 752, 756 бет, қаттиқ муқова

Икки китобдан иборат асарнинг бош қаҳрамони Эдмон Дантес – Монте Кристо «Иф» қалъасидан халос бўлгач, разолат ботқоғига ботган инсонларни зўр матонат, ақл-идрок билан фоти эади. Жазо ҳам, мукофот ҳам Аллоҳнинг иродаси билан инсон тириклигидаёқ уни бенасиб қолдирмаслиги асар ниҳоясида акс эади, фақат, Граф таъкидлаганидек, «кутмоқ ва умид қилмоқ керак».

Артур Конан Дойл

**«ШЕРЛОК ХОЛМС ВА ДОКТОР
УОТСОННИНГ САРГУЗАШТЛАРИ»**

84х108 1/32, 528 бет, қаттиқ муқова

Бу тўпламда ёзувчининг детектив, илмий фантастика, саргузашт асарларидан саралаб олинган ҳаётий далилларга бой ҳикоя ва қиссалари жой олган.

1990 йилда «Баскервиллар ити» номи билан нашр этилган мазкур асар китобхонлар илтимосига кўра қайта чоп этилмоқда.

Андерсен

«ҚОР ОДАМ»

84х108 1/32, 382 бет, юмшоқ муқова

Андерсеннинг эртаклари бутун ҳам энг кўп ўқилаётган асарлар сирасига киради. Уларда болаларга хос бўлган беғубор кечинмалар, эзгуликнинг ғалабаси,

орзу-умидларнинг ушалиши, ёруғ оламда ҳар биримиз ҳар қадамда дуч келиб, кундалик ҳаётимиздаюз бераётган оддий воқеа-ҳодисаларнинг ўзгача талқини тилга олинади.

Даниел Дефо

«РОБИНЗОН КРУЗО»

84x108 1/32, юмшоқ муқова

Йигирма саккиз йил кимсасиз ва бепоён оролда ёлғиз ўзи яшаган Робинзон Крузонинг бошидан кечирган саргузаштларга бой ҳаёти ва унинг бахтли якуни ҳақидаги қизиқарли ҳикоя сизни бефарқ қолдирмайди.

Жюл Верн

«ЎН БЕШ Ёшли КАПИТАН»

84x108 1/32, 356 бет, юмшоқ муқова

Асрлар оша қўлдан қўймай ўқиб келинаётган мазкур асарда ўн беш ёшли капитан – Дик Сенднинг бир-биридан қизиқарли саргузаштлари қаламга олинади.

Жумладан, Жанубий Африкада кечган хунрезликлар, қуллар савдоси билан боғлиқ аянчли воқеалар, турли хавф-хатарларга қолган капитан Дик ва саёҳатчи дўстлари – хизматчиси Геркулес, миссис Уэлдон ва унинг кичик ўғли Жек, хаёлпараст олим Бенедикт тоғанинг бошидан кечирганлари сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Ҳинд эпоси

«КАЛИЛА ВА ДИМНА»

84x108 1/32, 246 бет, қаттиқ муқова

Бу асар, неча асрларки, ҳикмат ва масаллар бобида муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. Халқ ҳаёти, дарди, аҳли донишлар улуғворлиги, ҳозиржавоблик, донолик акс этгани учун ҳам «Калила ва Димна» таъриф ва тавсифга эга. Ундаги масаллар, ҳикматлар марзи инсонийлик, олижанобликни улуғлайди. Тарбиявий аҳамияти жиҳатидан ҳам ушбу бебаҳо асар бутунда ўз қийматини йўқотмаган. Ўқинг, уқинг, донолар оламида бўлинг.

Пауло Козло

«АЛКИМЁГАР»

84X108 1/32, 184 бет, юмшоқ муқова

Ўз тақдиримиз ўз қўлимиздами? Мисни олтинга айлантирадиган Алкимёгар, умумбашар тили, тақдир тошлари аслида мавжудми? Орзулар, муҳаббат бу йўлда бизга ёрдам берадими ёки аксинча... Асар мана шулар ҳақида рамзий бир шаклда ҳикоя қилади.

Рашод Нури Гунтекин

«ЧОЛИҚУШИ»

84X108 1/32, 458 бет, қаттиқ муқова

Муҳаббат мавзусига бағишланган асарларни миллати ва динидан, ёшидан қатъи назар, барча бирдек севиб, кўзига ёш олиб, қаҳрамони тақдирига ўзини ҳамдард қилиб ўқийди. Рашод Нури Гунтекиннинг машҳур «Чолиқуши» асарини ҳам худди шундай ҳиссиёт билан қўлга оласиз. Унда бу туйғу ўзининг бутун қудратини биргина ожиза – Чолиқуши тимсолида яққол гавдалантириб беради.

ор Эрнест Хемингуэй
ми «ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ»
бе 84x108 1/32, 444 бет, қаттиқ муқова

ни
-и Ушбу китобга дунё миқёсида машҳур адиб, «Нобель»
мукофоти совриндори Э.Хемингуэйнинг энг сара асар-
лари киритилган. «Чол ва денгиз» қиссасида инсоннинг
улуғлиги, ундаги ирода ва матонат, оқиллик ва азму
қароридан оғишмаслик ўзгача талқинда акс этган.

Чингиз Айтматов

«КАССАНДРА ТАМФАСИ»

84x108 1/32, 296 бет, қаттиқ муқова

Буюк адиб ушбу фалсафий романида бутун сайё-
ра, боринги, космос миқёсида кенг ва узвий мушо-
ҳада юритган. Бугунги шафқатсизлик, ёвузлик, ваҳ-
шийлик уруғларини келажакда қандай даҳшатли ме-
валар беришини космик юксакликдан башорат қи-
ган.

Ж.Остин

«АНДИША ВА ГУРУР»

84x108 1/32, қаттиқ муқова

Жейн Остин «Андиша ва гурур» («Гордость и преду-
беждение») асарида қишлоқ дворянининг қизи Эли-
забет Беннет билан ўзининг келиб чиқиши, бойлиги ила
мағрур бой помещикнинг ўғли Фицуильям Дарси
ўртасидаги саргузаштларни ҳикоя қилади. Асар 1813
йилда нашр қилиниб, адабиёт дунёсида катта шов-
шувга сабаб бўлди. Ушбу асар ҳақида ўша пайтдаги
«Британия танқидчиси» журнали шундай ёзган эди:
«Асар шу пайтгача ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилин-
ган бу турдаги ҳамма романлардан юқори туради».
Умид қиламизки, мазкур асар ҳурматли ўзбек китоб-
хонларига ҳам манзур бўлади.

И. Ильф, Е. Петров

«ЎН ИККИ СТУЛ»

84x108 1/32, қаттиқ муқова

«Ўн икки стул» — ушбу асар 1927–1928 йилларда яратилган бўлиб, ўткир юмористик романлар қаторида эътироф этилади. Асар ҳаётда содир бўлган воқеликларга асосланган. Роман қаҳрамонлари Остап Бендер ҳамда Ипполит Матвеевич Петухова хоним бойликларини излаб топиш мақсадида биргаликда саёҳатга отланадилар ва жуда кўп саргузаштларни бошдан кечирадилар. Улар маҳоратли уста Гамбс томонидан яратилган ажойиб санъат намуналари бўлмиш ўн икки стул жамланмасини бирма-бир қўлга киритишга интиладилар. Бу икки ҳамтовоқ ўз мақсадига эришиш учун энг қабиҳ жиноятларни амалга оширишдан тоймайди. Ўқувчи ушбу асар орқали жиноят жазосиз қолмаслиги ва бировнинг мулкига кўз олайтириш қандай фожиаларга олиб келиши мумкинлигини фаҳмлайди.

Ф. Купер

«ЧИНГАЧГУК ФОЖИАСИ ЁХУД

САСКУИХАННА МАНБАЛАРИДА»

84x108 1/32, қаттиқ муқова

Машҳур америкалик адиб Фенимор Купернинг ўзбек китобхонига ҳавола қилинаётган ушбу романи «Кўн Пайпоқ» бешлик – панталогиясининг тўртинчи китобидир. Асарда абжир овчи Натти Бампо билан Оливер Эдвардснинг саргузаштлари ҳамда могокандар сардори Чингачгукнинг фожиали ўлими акс эттирилади.

Ушбу асарда Ватанга муҳаббат, дўстлик, севги ва садоқат сингари эзгу туйғулар қадрланади.

Йоханн Вольфганг Гёте **«ФАУСТ»**
84x108 1/32, қаттиқ муқова

Буюк немис шоирининг бу йирик асари жахон адабиётининг дурдоналаридан саналади. Унда икки мангу қарама-қарши куч: яхшилик ва ёвузлик, иқрор ва инкор курашади. Фауст — ҳаёт ошиши, тараққиёт жангчиси, адолат жарчиси. Мефистофель — ҳаёт ёви, тараққиёт душмани, адолат қушандаси. Асардаги мураккаб воқеалар силсиласи шу икки қахрамон хатти-харакатлари орқали ривожланиб боради.

Тоҳир Маалик
«АБВИДО БОЛАЛИК»
84x108 1/32, қаттиқ муқова

Болалик — умримиз баҳори, орзу-умидларимиз билан уғрайдиган энг жўшқин ва ҳароратли дамлар. Болалик, умримиз мазмунини, қўйингки, бутун ҳаётимизни белгилаб берувчи шундай бир нозик паллаки, бу даврда биз яқинларимизнинг алоҳида эътиборига эҳтиёж сезамиз. Агар бундай фурсатларда озгина эътиборсизлик ҳолатлари кузатилса-чи? Тақдим этилаётган китобда айнан шу жараён билан боғлиқ ҳолатларни ёзувчи ҳаётий, реал воқеа-ҳодисалар асосида ёритиб берган.

Одил Ёқубов
«БИЛЛУР ҚАНДИЛААР»
84x108 1/32, қаттиқ муқова

Одил Ёқубов — ўтган асрнинг олтмишинчи — етмишинчи йиллари ёшларининг сеvimли адибларидан бири эди. «Биллур қандиллар», «Муқаддас», «Муҳаббат» каби қиссалар ўша давр ўқувчиларининг ахлоқий ва

маънавий тарбиясига ижобий маънода таъсир этган, десак хато бўлмайди.

Асарларнинг барчасида ёшлар ўртасидаги муҳаббат мавзуси етакчилик қилади. Чин севги, поклик ва ҳалоллик, муҳаббатга етишиш йўлидаги худбинликлар, хиёнат каби муносабатлар ўқувчини асар моҳиятини билишга ундайди.

Худбинлик ва ноҳалоллик ҳукм сурган жойда муҳаббат сўнади, ҳатто ўлади. Меҳр ва виждонлилик муҳаббатга етказди. Яшашнинг мазмуни муҳаббат билан сайқал топади. Шу боисдан Одил Ёқубов асарлари бугунги кун учун ҳам, эҳтимол келажак учун ҳам ибратли бўлиб қолаверади.

Абдулла Қаҳҳор

«МУҲАББАТ»

84x108 1/32, қаттиқ муқова

Абдулла Қаҳҳорнинг илк ҳикоялар тўплами 1932 йилда чоп этилган. Бугунгача бўлган давр мобайнида ўзбек адабиётида, жумладан, ҳикоянависликда жуда кўп асарлар яратилди. Сара ҳикоялар, дея эътироф этилган бир қанча ижод намуналари ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилди. Аммо Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари йиллар чиғириғини писанд этмай, ҳамон севиб ўқилади.

Адиб қаҳрамонлари ўқувчи учун қадрдон ва ардоқли. Мутолаадан кейинги танаффусда Унсин учун қайғураамиз, Туробжоннинг хотинига анор илинамиз, Қобил бобога таскин бергимиз келади, минг бир жонли Мастура ва унинг вафодор эри Акромжонга ҳавас қиламиз. Содда ва камтар инсонлар сизни суҳбатга чорлайди. Беихтиёр яна мутолаага ўтирасиз. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида ана шундай оҳанрабо бор...

Виктор Гюго

«КЛОД ГЁ»

84x108 1/32, қаттиқ муқова

Виктор Гюгонинг асарлари XX асрнинг эллигинчи йилларидан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошланган. “Клод Гё” қиссасини Қ.Мирмуҳамедов, “Шоҳона ишрат” драмасини Э.Воҳидов таржима қилган. Шунингдек, Виктор Гюгонинг ўлим жазоси тўғрисида сўзлаган нутқлари таржимаси Э.Эрназаров томонидан амалга оширилган.

Ушбу китоб Виктор Гюгонинг ўзбек тилида чоп этилаётган илк тўпламидир.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

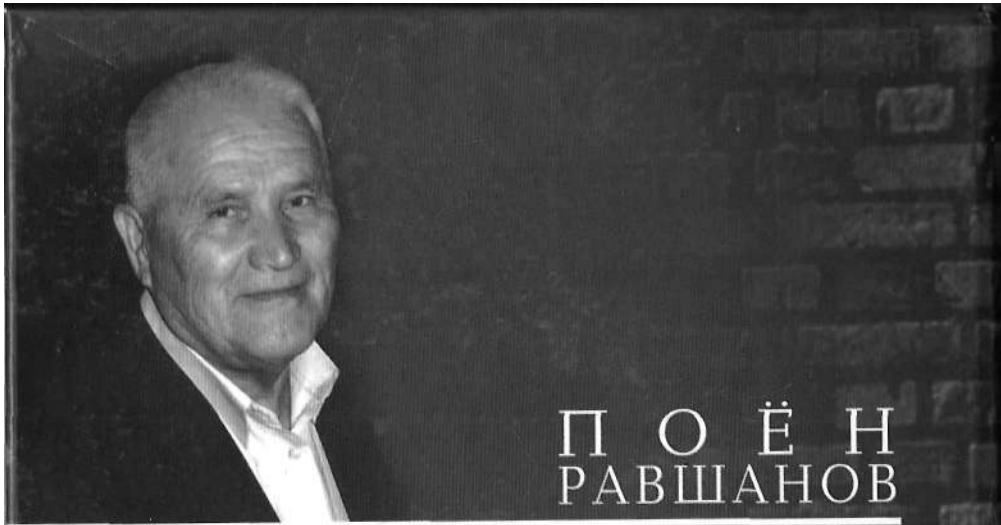
Жалолиддин Румий

«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДУР»

84x108 1/32, 240 бет, юмшоқ муқова

“Ичиндаги ичиндадур” Мавлоно Жалолиддин Румийнинг турли мажлисларда билдирган ўтлуғ фикрларидан таркиб топган. Сиз ушбу рисола ни ўқиб, инсон ва олам, онг ва борлиқ, инкор ва исбот, хаёл ва амал сингари фалсафий тушунчаларнинг асл моҳиятини англайсиз. Ва ҳамма нарса Ўзингизда, ҳамма нарса Ўзингиздан эканлигига яна бир бор иймон келтирасиз.

ПОЁН РАВШАНОВ

Фан ва ижод соҳасида бирдек самарали қалам тебратаётган Поён Равшановнинг навбатдаги китоби – “Қамоқ салтанати” ҳужжатли романи яқин тарихимизнинг бадий эпопеяси сифатида вужудга келди. Асарда қизил мустабид тузумининг қаттоллиги, ёвузлиги, разолати, зўравонлиги унинг ўз иқрори – архив манбалари асосида холис ва ҳаққоний ёритилади.

Адиб ва муаррих халқимиз, ватанимиз мустақиллиги учун шиддатли курашлар олиб борган, ноҳақ жабрланган, қурбон бўлган ҳамюртларимизнинг исми шарифларини, тарих олдидаги буюк хизматларини тиклаш йўлида чинакамига фидойилик кўрсата олди.

Азиз ўқувчи! Навбатдаги китобни ўқиш асносида тарихимизнинг яна бир саҳифаси сизга ўз бағрини очади.

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ISBN 978-9943-27-351-1

9 789943 273511